

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E BURSA KENT
TARİHİNDE GAYRİMÜSLİMLER**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN: TURGAY AKKUŞ

DANIŞMAN: Prof. Dr. ZEKİ ARIKAN

İZMİR - 2008

YÜKSEKÖĞRENİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ GİRİŞ FORMU	
YAZARIN	Merkezimizde Doldurulacaktır
Soyadı: AKKUŞ	Kayıt No
Adı: Turgay	
TEZİN ADI:	
Türkçe: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler	
Yabancı Dil: Non-Muslims in Urban History of Bursa from the Constitutional Period to the Republic	
TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans: Doktora Doçentlik Tıpta Uzmanlık Sanatta Yeterlilik	
☐ ☒ ☐ ☐ ☐	
TEZİN KABUL EDİLDİĞİ:	
Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi	
Fakülte:	
Enstitü: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü	
Diğer Kuruluşlar	
Tarih:02.09.2008	
TEZ YAYINLANMIŞSA:	
Yayımlayan:	

<p>Basın Yeri:</p> <p>Basım Tarihi:</p> <p>ISBN</p>	
<p>TEZ YÖNETİCİSİNİN:</p> <p>Soyadı: Adı: ARIKAN Zeki</p> <p>Unvanı: Prof. Dr.</p>	
<p>TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe</p>	<p>TEZİN SAYFA SAYISI: 312</p>
<p>TEZİN KONUSU (KONULARI): Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler</p>	
<p>TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:</p> <p>1.Bursa</p> <p>2.Gayrimüslim</p> <p>3.Kent</p> <p>4.Meşrutiyet</p> <p>5.Sosyo-ekonomik yaşam</p>	
<p>İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER (Konuyla ilgili yabancı indeks, abstrakt ve Thesaurus'ları kulanınız)</p> <p>1. Bursa</p> <p>2. Non-Muslims</p>	

3. Urban	
4. Constitutional	
5. Socio-economic life	
1. Tezimden fotokopi yapılmasına izin veriyorum	()
2. Tezimden dipnot göstermek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	(X)
3. Kaynak göstermek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	()
Yazarın İmzası	Tarih

ÖZET

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler adını taşıyan bu çalışmada, kentin demografik yapılanmasında ayırt edici bir kategoriye oluşturan gayrimüslimlerin, devletin ve toplumun ciddi bir dönüşüm sürecine girdiği Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin Bursa kent tarihi içindeki yerlerini sosyo-ekonomik, politik ve kültürel bağlamda ele alınmaktadır.

19. yüzyılda içsel ve dışsal dinamiklerin belirleyici olduğu bir çerçevede içinde gerçekleşen toplumsal değişim ve dönüşüm süreci, ipekçilik sektörü aracılığıyla dünyaya eklemlenmiş Bursa'nın toplumsal yapılanmasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Yüzyılın başlarından itibaren ipekçilik sektöründeki teknolojik gelişmelere uyum sağlayarak kentte bu alanda endüstriyel bir gelişmenin öncülüğünü yapan gayrimüslimler, şehrin ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının sağladığı olanakların yanı sıra eklemlendikleri yabancı sermaye sayesinde kavuştukları dış ticaret bağlantıları, onlara komprador bir nitelik kazandırmıştı.

20. yüzyılın başlarına değin kentin sosyo-ekonomik yapılanmasında ağırlıklı bir yere sahip olan gayrimüslimler, İttihat ve Terakki'nin Balkan Savaşları'ndan sonra benimsediği milliyetçi yaklaşımların türevi olarak gelişen boykot ve milli iktisat uygulamalarının erken örnekleriyle sarsıldılar. Birinci Dünya Savaşı esnasında söz konusu iktisadi politikalar hız kazanırken bunlara eklemlenen sevk ve iskân uygulamaları ile Bursa'daki gayrimüslimler kentin sosyo-ekonomik yapılanması içinden önemli ölçüde tasfiye edildiler. 1919–1922 yıllarını kapsayan Türk Kurtuluş Savaşı'nda Rum ve Ermeni toplulukların ayrılıkçı eylemler içerisinde yer almaları, savaşın sonunda bu toplulukların Bursa'yı terk etmesi ile sonuçlandı.

ABSTRACT

In this study designated as Non-Muslim people in the History of Bursa City from Constitutional Monarchy to Republican system, it, in political and cultural aspects, studies positions of non-Muslim people constituting a distinctive category in demographic construction process in the history of Bursa city from Constitutional Monarchy at which the state and society entered into a conversion, to Republican system.

In the 19th century, social conversion and alteration process emerging in a frame at which inferior and exterior dynamics were dominative had created outstanding variations in the social construction of Bursa city, which was integrated with the world through the silk industry. The non-Muslim society performing an initiative action for this city in this field of industrial development by orienting their selves with technologic developments in the sericulture from the early century has started playing an important role in economical life of the city. Their foreign trade connections that they acquired by means of foreign capital to which they were necessarily integrated as well as opportunities provided by the Administrative Reforms and Improvement Commands caused them to equip with a comprador qualification.

Till the early 20th century, the non-Muslim society ranked a weighted position in the socio-economical construction of the city had trembled with advance samples of boycott and national economic practises emerged as derivatives of nationalist approaches ideally acknowledged by the Committee for Union and Progress after the Balkans Wars. Above-mentioned economical policies during the World War I has acquired acceleration, meanwhile the non-Muslim society in Bursa was to an outstanding extend liquidated within socio-economical construction of the city on account of mobilisation and settlement practises. In the Turkish Independence War consisting of 1919 to 1922, participating into separatist actions of the Greek and Armenian societies caused them at the end to abandon Bursa city.

KISALTMALAR

- A.T.A.S.E.** Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
- A.T.A.S.E. B.D.H.** Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
- A.T.B.D.** Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
- B.K.A.** Bursa Kent Arşivi
- BOA** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- BOA T.T.D** Tapu Tahrir Defteri
- BOA B.E.O. A.} MKT. DV.** Sadaret Mektubi Kalemî Devai Evrakı
- BOA B.E.O. A.} DVN. MHM.** Sadaret Divan Mühimme Evrakı
- BOA B.E.O. A.MKT. MHM** Sadaret Mektubi Mühime Kalemî Evrakı
- BOA C. DH.** Cevdet Dâhiliye
- BOA DH. EUM.** Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
- BOA DH. EUM. KLH.** Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi
- BOA DH. EUM. KLU.** Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi
- BOA DH. EUM. MEM.** Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemî
- BOA DH. H.** Dâhiliye Nezareti Hukuk Kalemî
- BOA DH. HMS.** Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
- BOA DH. İ. UM.** Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye
- BOA DH. KMS.** Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
- BOA DH. MKT.** Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
- BOA DH. SYS.** Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
- BOA DH. ŞFR.** Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
- BOA DH. UMVM.** Dâhiliye Nezareti Umur-u Mahalliye-i Vilâyet Müdüriyeti
- BOA HR. TO.** Hariciye Nezareti Tercüme Odası
- BOA HR. MKT.** Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî
- BOA İ. DUİT.** İrade Dosya Usulü
- BOA İ. HB.** İrade-i Harbiye

- BOA HR. TO.** Hariciye Nezareti Tercüme Odası
- BOA İ. AZN.** İrade Adliye ve Mezahib
- BOA İ. HUS.** İrade-i Hususi
- BOA ML. VRD. TMT. d.** Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri
- BOA Ş.D.** Şuray-1 Devlet
- BOA T.T.D.** Tapu Tahrir Defterleri
- BOA Y.E.E.** Yıldız Esas Evrakı
- Y. PRK. AZJ.** Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal
- BOA Y.PRK. AZN.** Yıldız Perakende Azınlık
- BOA Y. PRK. BŞK.** Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı
- BOA Y. PRK. MF** Yıldız Perakende Maarif
- BOA. Y. PRK. TKM.** Yıldız Perakende Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
- BOA Y. PRK. UM.** Yıldız Perakende Umumiye
- BOA Y.PRK. ZB.** Yıldız Perakende Zabtiye
- BOA Y. A. HUS.** Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
- B.Ş.S.** Bursa Şer'iyeye Sicilleri
- Bas. Haz:** Baskıya Hazırlayan
- D.R.C.E.Z.** Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi Zabıtları
- Ed.** Editör
- F.O.** Foreign Office
- İ.A.M.M.** İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü
- J.E.S.H.O.** Journal of the Economic and Social History of the Orient
- I.J.M.E.S.** International Journal of Middle East Studies
- M.M.Z.C.** Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
- P.A.B.C.F.M.** Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Mission
- R.K.A** Raif Kaplanoğlu Arşivi
- T.C.T.A.** Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
- T.T.K.** Türk Tarih Kurumu
- U.K. P.R.O.** United Kingdom Public Record Office
- A.Ü. D.T.C.F.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

D.E.Ü. Dokuz Eylül Üniversitesi

U.Ü. Uludağ Üniversitesi

A.g.b. Adı geçen belge

A.g.e. Adı geçen eser

A.g.m. Adı geçen makale

Çev: Çeviren

D. Dosya

F. Fihrist

Haz: Hazırlayan

Kls. Klasör

No Numara

S. Sayı

s. sayfa

Ves. No. Vesika Numarası

Yay. Yayını

Yay. Haz. Yayına Hazırlayan

Ank. Ankara

İst. İstanbul

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan ve önemli toplumsal değişimleri içeren bir tarihsel süreç içinde Bursa'nın demografik bileşenleri arasında yer alan gayrimüslimlerin kent yapılanmasındaki konumlarını, toplumsal yaşam alanlarındaki etkinlikleri çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan tarihsel süreç içinde, iç ve dış dinamiklerin belirleyici olduğu bir düzlemde gelişen yönetsel, iktisadi, hukuksal ve sosyal değişim ve dönüşümün, Bursa'da söz konusu alanlardaki yapılanmaya olan etkileri, kentin gayrimüslim sakinleri eksen alınarak irdelenmiştir. Doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan belge ve defterlerin dışında, Bursa Kent Arşivi'ndeki belge ve bilgiler, salnameler, seyahatnameler, konsolosluk raporları gibi özgün kaynakların yanı sıra kitaplar, makaleler, çalışılan döneme ait gazete ve dergilerden yararlanıldı.

Tezin hazırlanması esnasında yönlendirici uyarıları ve bilgi birikimi ile desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Zeki Arıkan'a, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde doktora yapma olanağı sağlayan hocam Prof. Dr. Ergün Aybars'a, akademik yaşamın kapısını aralayan hocam Yusuf Oğuzoğlu'na, çalışmam esnasında Bursa'ya ilişkin arşivini kullanmama izin veren, Bursa aşığı Raif Kaplıanoğlu'na, cemaati hakkındaki kısıtlı bilgileri benimle paylaşan İzra Ventura'ya, arşivlerde ve kütüphanelerde genellikle yardımlarını gördüğüm değerli çalışanlara ve tezin her aşamasında yanımda olan meslektaşım, yaşam ortağım Mine Ersevinç Akkuş'a içtenlikle teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E BURSA KENT TARİHİNDE GAYRİMÜSLİMLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1
A. DEMOGRAFİK ve TOPLUMSAL BİR KATEGORİ OLARAK GAYRİMÜSLİM	2
B. ÖZGÜN BİR YÖNETSEL UYGULAMA: OSMANLI MİLLET SİSTEMİ	6
C. 14.-19. YÜZYILLAR ARASINDA BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER	9
I. BÖLÜM: TANZİMAT SÜRECİNDE BURSA GAYRİMÜSLİMLERİ	27
A. 19. YÜZYIL BAŞLARINDA İMPARATORLUĞUN GENEL GÖRÜNÜMÜ	27
B. TANZİMAT ve GAYRİMÜSLİMLER	31
1. Yönetmel Düzenlemeler	32
2. Hukuksal Düzenlemeler	36
3. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Düzenlemeler	41
C. BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER ve YÖNETSEL YAPILANMA	44
D. TANZİMAT EVRESİNDE KENTİN NÜFUS BİLEŞENLERİ	49
E. SOSYO-EKONOMİK YAPILANMA ve İPEK ÜRETİMİ	54
F. EĞİTİM	62
1. Rumlar	63
2. Ermeniler	67
3. Yahudiler	69

4. Yabancılar	70
II. BÖLÜM: I. MEŞRUTİYET BURSA'SINDA GAYRİMÜSLİM TOPLULUKLAR	73
A. I. MEŞRUTİYET'İN TARİHSEL ARKA PLANI	74
B. MEŞRUTİYETİN İLK EVRESİNDE BURSA'DA YÖNETSEL YAPI ve POLİTİK GELİŞMELER	79
C. BURSA'NIN DEMOGRAFİK KOMPOZİSYONU (1876–1908)	86
D. BURSA EKONOMİSİ İÇİNDE İPEĞİN ve GAYRİMÜSLİMLERİN AĞIRLIĞI	92
E. SOSYAL YAŞAM İÇİNDE GAYRİMÜSLİMLER	113
1. Gayrimüslimlerin Kent İçindeki İskân Alanları ve Sosyal Yaşamları	114
2. Kentin Sosyal Yaşamında Gayrimüslim-Müslim Birlikteliği	117
3. Kentin Mekânsal Değişimi İçinde Gayrimüslimler	118
4. Kentin Kültür ve Sağlık Alanlarında Gayrimüslimler	120
F. GAYRİMÜSLİM ve YABANCILARIN EĞİTİM-ÖĞRETİM ETKİNLİKLERİ	122
1. Rumlar	126
2. Ermeniler	130
3. Yahudiler	132
4. Yabancılar	133
III. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER	139
A. II. MEŞRUTİYET'İN TARİHSEL ARKA PLANI	140
B. II. MEŞRUTİYET'İN BURSA'DAKİ YANSIMALARI	144
1. Siyasal Örgütlenme	152
2. Seçimler	154
a. 1908 Seçimleri	154
b. 1912 Seçimleri	156
c. 1914 ve 1919 Seçimleri	161
3. Toplumsal Tümlenmenin Bir Türevi Olarak İyd-1 Milli	163
C. SAVAŞLARIN GÖLGESİNDE DEMOGRAFİK YAPI	168

D. SOSYO-KÜLTÜREL YAPI	171
1. Gündelik Yaşam İçinde Gayrimüslimler	171
2. Kentin İktisadi Yaşam Alanında Gayrimüslimler	177
3. Sosyal Yaşamın İçinde Gayrimüslim Kadınlar	181
4. Eğitim	184
IV. BÖLÜM: BİR İKTİSADİ SİYASA PROJESİ: MİLLİ İKTİSAT	
ve BURSA	188
A. MİLLİ İKTİSAT (1908–1918)	188
B. MİLLİ İKTİSAT'IN BURSA'DAKİ YANSIMALARI	194
C. MİLLİ İKTİSAT SİYASASININ ARACI OLARAK	
BURSA'DA BOYKOT	198
D. BURSA'DA İKTİSADİ BİLİNÇLENME ve MİLLİ HİMAYE	202
V. BÖLÜM: BÖLÜM: BURSA'DA SEVK ve İSKÂN UYGULAMALARI	
ve MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ	216
A. SEVK ve İSKÂN	216
B. BURSA'DA SEVK ve İSKÂN	221
1. Bursa'daki Rumların Sevk ve İskânı	226
2. Bursa'daki Ermenilerin Sevk ve İskânı	231
3. Demografik Değişim	238
C. EMVAL-İ METRUKKE ve YAŞANAN SORUNLAR	241
D. RUM ve ERMENİ GÖÇMENLERİN BURSA'YA DÖNÜŞÜ	251
E. YARGILAMA-SORUŞTURMA	258
F. ULUS DEVLETİN ŞAFAĞINDA BURSA'DA	
GAYRİMÜSLİMLER	264
SONUÇ	273
KAYNAKÇA	278
EKLER	302
EK-1:	302
EK-2:	306
EK-3:	307
EK-4:	308
EK-5:	309

EK-6:	310
EK-7:	311
EK-8:	312

GİRİŞ

Kent; belirli sayıda insanın bir arada yaşadığı niceliksel mekân olmaktan öte tarihsel ve toplumsal bir çıkış noktası olarak, *kendi kendini yöneten ve bir arada oturan bir topluluğun işgal ettiği ve bu işgalden ötürü iskân ettiği, buna bağlı olarak örgütlediği mekân demektir.*¹ Söz konusu alandaki insan ilişkilerinin değişkenliği ve bunlardan çıkan sonuçlar göz önüne alındığında kent, uygarlığın mayalandığı alan haline gelmektedir. Bu bağlamda uygarlık kentsel bir oluşumdur. Etimolojik düzlemde de bu ilişki görülmektedir. Nitekim Batı dillerinde *civitas*'tan türeyen *civilis(z)ation* kelimesi uygarlık anlamına gelmektedir. Aynı zihinsel yaklaşım Arapça'da da bulunmaktadır ve *Medine*'den (kent) türeme *medeniyet* uygarlık anlamını karşılamaktadır.

Uygarlığın tamamıyla insanın nedeni ve öznesi olduğu hatırlandığında, insan, kent ve uygarlık arasındaki ilişki kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kentin insani niteliğinden ötürü sahip olduğu değişkenliği, onu tarihin en cazip alanlarından birisi haline getirmiştir. Dünya üzerinde farklı tipolojileri ve tarihselliklerinin bulunması, uygarlıklar tarihinin biraz da kentlerin tarihi olması tarihçileri kente ve onun tarihine çekmiştir. Bu çerçevede tarih disiplinin bir kategorisi olarak ortaya çıkan kent tarihine yönelik araştırmalar yoğunlaşmıştır. Bu araştırmalarda kentleri inşa eden, onlara niteliklerini veren kentlilerin kimlikleri, üretim ilişkileri, üretim araçları, bunların biçimlendirdiği politik, sosyo-ekonomik ve hukuki örgütlenmeleri, değişim kavramı çerçevesinde incelenmiştir. Böylece kentinde içinde yer aldığı ancak ondan çok daha geniş bir politik, ekonomik ve hukuki örgütlenmeye sahip yapılanmaları anlamak ve anlamlandırmak kolaylaşmaktadır.

Bu bağlamda büyük bir siyasi, iktisadi, askeri ve hukuki bir örgütlenme olan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tarih çalışmalarında bütünü anlayabilmenin bir aracı olarak imparatorluğun hüküm sürdüğü coğrafyalardaki kentlerin tarihine ilişkin çalışmalar artmıştır.² Kuruluş sürecinde devlete başkentlik yapmış olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin

¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “*Kentler ve Meydanlar*”, **Şehir ve Kentler**, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2000, s. 41.

² Bu alandaki çalışmalar arasında, Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara, 1995, Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, 2006,

yıkılışına değin, politik, ekonomik ve kültürel nitelikleri ile imparatorluğun önde gelen kentleri arasında yer almıştır. Tarihsel arka planının zenginliği kenti hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi tarih araştırmalarında gözde bir çalışma alanı haline getirmiştir.³ Bu çalışmanın ereği de kentin demografik yapılanmasında ayırt edici bir kategoriye oluşturan gayrimüslimlerin, devletin ve toplumun ciddi bir dönüşüm sürecine girdiği Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin Bursa kent tarihi içindeki yerlerini sosyo-ekonomik, politik ve kültürel bağlamda ele almaya çalışmaktır.

A. DEMOGRAFİK ve TOPLUMSAL BİR KATEGORİ OLARAK GAYRİMÜSLİM

İslam devletlerinde Müslüman olmayan anlamına gelen gayrimüslim kavramı, hâkim olduğu toprakların kapsamından ötürü farklı etnik, din ve dillere sahip, hetorejen bir demografik yapılanmayı içeren Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayan toplulukların genel adı olarak kullanılmıştır. Osmanlı kayıtlarında Müslüman olmayanları tanımlamak için kullanılan tek kavram gayrimüslim değildi. Kanunnâme, ferman, fetva, mali kayıtlar gibi resmi belgelerde genel olarak; *zımmi(ler)*, *kefere taifesi*, *kâfirler*,

A. Memduh Turgud Koyunluoğlu, **Bursa ve İznik Tarihi**, Bursa, 1935, H. Turhan Dağlıoğlu, **XVI. Asırda Bursa**, Bursa, 1940, Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu**, Ankara, 1958, Haim Gerber, **Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700**, Jerusalem, 1988, Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, 1991, Heath W. Lowry, **Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi, 1461–1583: Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterinin Şehirleşme Demografik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması**, Çev: Demet ve Heath Lowry, İstanbul, 1998, Meropi Anastassiadou, **Selanik: Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri**, Çev: Ayşen Anadol, Işık Ergüden, İstanbul, 2001, Zeynep Çelik, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul**, İstanbul, 1996, Rıfat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785–1840**, Ankara, 1986, Ahmed Refik (Altunay), **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, Haz: Abdullah Uysal, İstanbul, 1987, gibi eserler sayılabilir.

³ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, 2006, Haim Gerber, **Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700**, Jerusalem, 1988, Heath W. Lowry, **Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923**, İstanbul, 2004, Neşet Köseoğlu, **Tarihte Bursa Mahalleleri XV. ve XVI. Yüzyıllarda Bursa**, Bursa, 1946, Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876–1926)**, İstanbul, 2006, Cafer Çiftçi, **Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri**, Bursa, 2004, Zeynep Dörtok Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005, Sevilay Kaygalak, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840–1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, Mine Ersevınç Akkuş, **Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi**, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2004, Nesim Şeker, **Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sonucu Bursa'ya Gelen Göçmenlerin Kentin Sosyal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1923–1935)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa. Söz konusu çalışmalar, Bursa'nın Osmanlı ve Cumhuriyet periyotlarında kentin yapılanmasındaki farklı yönleri eksen alan araştırmalar arasındadır.

*haraçgüzâr kefere, ehl-i zimmet, zimmi taifesi, kefere reayası, ehl-i zimmet reaya*⁴ gibi adlandırılmalara da rastlanmaktaydı. Eğer belli bir topluluğun işaret edilmesi söz konusu ise; *Rum taifesi, Rum keferesi, Millet-i Rum, ehl-i zimmet Rum reayası, ehl-i zimmet Ermeni reayası, taife-i Ermeni, Millet-i Ermeniyan, Yahudi taifesi, taife-i Yehud* gibi belirli bir din ya da milleti betimleyen kavramlar kullanılmaktaydı.⁵ Ancak bunlar ilk kez üretilen veya kullanılan terimler değildi. İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemlerde Medine-i münevverede gayrimüslim cemaatle yaşama uygulaması başlamıştı.⁶

İslam hukukunun egemen olduğu bu erken dönemden itibaren toplumun içinde bulunan gayrimüslimlerin içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehdide karşı Allah adına korunması ve himaye edilmesi devlet tarafından taahhüt edilmekteydi. Bu bağlamda Arapça'da himaye (koruma), sahip çıkma, birisinin güvenliğini taahhüt etme gibi anlamları olan *zimme* kelimesi, İslam dininin toplumsal yaşamın örgütlenmesinde fonksiyonel olduğu devletlerin tamamında olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da gayrimüslimlerin hukuki statülerini gösteren bir kavram oldu. Zimmîler devletin onlara taahhüt etmiş olduğu güvencelere karşılık *cizye* (kafa vergisi) ve *harac* vergisi ödemekle yükümlüydüler. İslam hukukunun yürürlükte olduğu devletlerin egemenliği altında bulunan yerlere ticaret veya başka amaçlarla gelen yabancılara ise *müstemin* ya da *müstamen* denilmekteydi. Müsteminler de zimmi statüsünde kabul edilmekte ve vergi ödemekteydiler. İmparatorluk içinde ticari faaliyetlerde bulunan Levantenler bu statü içinde yer almaktaydılar.

İmparatorlukta yaşayan gayrimüslimler görüldüğü üzere İslam hukukunun belirleyici olduğu bir çerçeve içinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Bununla birlikte aile hukuku alanında kendi dinsel hukuklarına bağlıydılar. Bir gayrimüslimin yaşamında önemli anlar olan evlenme, boşanma, velayet, nafaka, doğum ve ölüm gibi konularda kendi dinlerinin ve dinsel kurumlarının belirleyici bir rolü bulunmaktaydı. Söz konusu konulara ilişkin anlaşmazlıklarda kişinin mensubu bulunduğu mezhebin dinsel seçkinleri tarafından ele alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak dileyen gayrimüslimler aile hukukunun

⁴ T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, İstanbul, 1999, s. 69.

⁵ **A.g.e.**, s. 70.

⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, 2000, s. 8.

kapsamında bulunan konularda İslam hukukunun temsilcisi olan *kadıya* başvurabilmekteydiler. Mirasla ilgili konularda aile hukukunda olduğu üzere cemaatin dinsel normlarını uygulayan kurumları yetkiliydi ancak mirasa yönelik itirazlar şer'i mahkemelere de götürülebilinmekteydi.

Borçlar ve ticaret hukukunda ise önemli ölçüde serbestîye sahip olan gayrimüslimler, ticari hayatın her alanında Müslümanlarla birlikte faaliyet gösterebilmekteydiler. Müslümanlarla ticari ilişkiye girip ortaklıklar kurabilmekte, borç alıp verebilmekteydiler. Şehirlerdeki lonca teşkilatlarına girebilmekte hatta sınırlı sayıda örnek de olsa, kethüda bile olabilmekteydiler. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ticari ilişkilerde İslam hukukuna uymak zorunluluğu bulunmuyordu. Borçlar ve ticaret hukuku alanındaki anlaşmazlıklarını kendi cemaat mahkemelerinde çözümlayebildikleri gibi kadıya da götürebilmekteydiler. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklar ise daima şer'i mahkemelerde çözümlenmekteydi.⁷

Ceza hukuku alanında yukarıdaki yaklaşımların tersine gayrimüslimin mensubu olduğu cemaatin hukuku değil İslam hukuku geçerliydi. Bununla birlikte gayrimüslimlerin özel durumları göz önünde bulundurularak istisnai yaptırımlara başvurulduğu görülmekteydi.⁸ Örneğin Osmanlı hukukunda kısasın uygulanmadığı durumlarda suçlu zimmilere, bu gibi hallerde Müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı uygulanmış böylece ceza hukukundaki Müslüman zimmi eşitliğinden ayrılmıştır. Suç işleyen zimmilere aynı suçu işleyen Müslümanlara göre cezanın yarısının uygulanması kanunnamelerle kabul edilmiştir.⁹ Bir başka farklılıkta gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ceza davalarının cemaat mahkemelerinde değil şer'i mahkemelerde görülerek sonuca bağlanmasıydı. Yalnızca kendi dinlerine karşı işledikleri suçlara dönük cezalandırılmalar Patrikler ve Hahambaşının yetkisine bırakılmıştı.¹⁰

⁷ Soykan, **a.g.e.**, s. 107.

⁸ **A.g.e.**, s. 129.

⁹ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, 2.Baskı, Ankara, 1996, s. 25.

¹⁰ **A.g.e.**, s. 26.

Hukuksal düzenlemelerin dışında, gündelik yaşamın çeşitli alanlarına bakıldığında farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Din ve ibadet konusunda İslamiyet'in, kitapları bulunan semavi dinlere mensup kişilere karşı var olan toleransı Osmanlı politikalarında da kendini göstermekteydi. Nitekim fethedilen topraklarda yaşayanların din veya inançlarına müdahale edilmediği gibi başka dinsel tercihlere zorla yönlendirme siyasasına başvurulmamıştı. Din veya inançlarının gereğini Müslümanlara rahatsızlık vermemek koşuluyla tam bir serbestlik içinde yerine getirebilmekteydiler. Din değiştirme konusunda, uzun süre, tek alternatifleri İslamiyet olmuştur. İslâmiyeti seçerek Müslüman olan bir gayrimüslimin bu karardan geri adım atma olanağı yoktu. Aksi takdirde idamla cezalandırılma söz konusu olabilmekteydi.¹¹

Devlet İslamiyet'in dışındaki din ve mezheplere geçişleri, var olanın düzenin bozulmasına yol açacağından endişe ederek önlemeye çalışmaktaydı. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri, gayrimüslimler arasındaki mezhep değişimini gündeme getirmişti. Milletlerin başında bulunan Patrikler cemaatlerinin bölünmesine yol açan bu durumu, şikâyet olarak devlete iletmekteydiler.¹² Merkezi otorite, gelen bu şikâyetlerin de etkisiyle çeşitli önlemler alma ve yaptırımlar uygulama yoluna gitmişti.¹³ Kilise ve sinagoglar gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarında dinsel bir mekân olmanın ötesinde belirleyici bir role sahipti. Din adamları cemaatin eğitim-öğretimi, doğum, evlenme, boşanma, drahoma, çeyiz, nafaka benzeri konularda düzenleyici bir role sahipti. Gayrimüslimlerin ibadet ettikleri dinsel yapıların yapımı, onarımı ya da ek binalar tesisi devletin mutlak onayına bağlı idi.

Din, Osmanlı gayrimüslimlerinin gündelik yaşamında onları diğer din ve mezheplere mensup topluluklardan ayırt edilmelerini sağlayan en önemli faktördü. Osmanlı şehirlerinde bu ayırt edilme sokağa da yansımıştı. Bu bağlamda her dinin mensuplarının farklı renklerde giyinmeleri, başlarına Müslümanlarda olduğu gibi sarık sarmamaları, bazı kumaş ve kürklerden yapılmış giysiler giymemelerini öngören fermanlar

¹¹ BOA Y.E.E. D. 42-A / 188, 6.R.1327. / 27.Nisan.1909.

¹² Bozkurt, a.g.e., s. 21.

¹³ A.g.e., s. 22.

bulunmaktaydı.¹⁴ Ancak bu fermanlar etkisiz kalır, zengin Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler Müslümanlar gibi giyinir, ata biner ve davranırdı.¹⁵ Bu olgunun mekânsal bir izdüşümü olarak, Osmanlı şehirlerinde bulunan camilerin çevrelerinde gayrimüslimlerin ev alması ve yerleşmelerini yasaklayan fermanlara da rastlamak mümkündür, devlet elden geldiğince bu tip iskânları engellemiştir. Görüldüğü üzere gayrimüslim; Osmanlı toplumunda yalnızca Müslüman olmayana karşılayan bir terim olmanın yanında ve ötesinde bu öznenin altında ifadesini bulan, sosyal, politik, hukuki, dini hatta iktisadi farklılıkları, çeşitlilikleri içeren toplumsal bir kategoriye işaret eden kavramdır.

B. ÖZGÜN BİR YÖNETSEL UYGULAMA: OSMANLI MİLLET SİSTEMİ

Millet; Arapça'daki *milla* kelimesinin karşılığı olup, dinsel topluluk anlamına gelmekteydi. Osmanlı toplumunda ise farklı etnik, dinsel ve kültürel farklılıklara sahip toplulukların merkezi yönetim karşısındaki durumlarını tanımlamaktaydı. Geniş bir coğrafyada ikamet eden, birbirlerine yabancı bu toplulukları bir arada yaşatmak önemli bir sorunu oluşturmaktaydı. Sultan II. Mehmed (Fatih) döneminde bu sorunu çözümlenecek özgün bir sistemin temelleri atıldı. Sultan önce Ortodoks âlim ve din adamı olan Gennadios Scholarius'u Ortodoks Kilisesi Patrikliği makamına gelmeye ikna etti. (1454) Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığını kaldırıp, İstanbul'a bağladı. Bu gelişmeden yedi yıl sonra benzeri biçimde Bursa Ermeni Başpiskoposu Hovagim'i de İstanbul'a davet ederek, Ermeni Patriği ve millet başı olarak tanıdı.¹⁶ Başpiskopos böylece Rum cemaati patriğiyle aynı düzeye çıkarılmış oldu. Fatih Rumlara ve Ermenilere yönelik siyasasını Yahudilere de uygulayarak Yahudi uleması arasından Moşe Kapsalı hahambaşılığa getirdi. Bu noktada Osmanlı yönetimi egemenliği altındaki gayrimüslimlerle olan ilişkilerini dinsel kurumların aracılığına dayandırmış olmaktadır.

¹⁴ Kemal Çiçek, "Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos'un İslama Hakareti ya da Renklere İsyanı", **Toplumsal Tarih**, S. 25 (Ocak-1996), s. 30.

¹⁵ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev: Ruşen Sezer, 3. Baskı, İstanbul, 2003, s. 157.

¹⁶ Yusuf Oğuzoğlu, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, İstanbul, 2000, s. 147.

Devlet, Müslümanların dışında *Millet-i Rumiyan*, *Millet-i Ermeniyan* ve *Millet-i Yahudiyan* olmak üzere üç cemaati tüzel bir kişilik haline dönüştürmüş görünmekteydi. Bu cemaatlerin dışında kalan topluluklarda adı geçen cemaatlerin dinsel otoritelerine bağlanmıştı. Rum milletinin başında bulunan Rum Ortodoks Patrikliği sadece Rumların değil aynı zamanda Sırpların, Bulgarların, Ulahların, Moldovyalıların ve Melkitlerin de bağlı olduğu dini bir otoriteydi. Keza Ortodoks olmayan Süryani, Keldani, Kıpti, Habeş, Gürcü gibi Hıristiyanlarda kendi dini önderliklerini korumakla birlikte Ermeni Patrikliği'nin otoritesine tabi idiler.

Osmanlı millet düzeninde patrikhaneler ve hahambaşılık milletlerinin en yüksek, adli, idari, ruhani ve mali kurumlarıydılar. İstanbul'daki Rum-Ortodoks Patrikhanesi Balkanlar ve Anadolu'da yaşayan tüm Ortodoksların yönetsel, hukuksal, dinsel ve mali konularda yönetim merkeziydi ve bu yüzden kalabalık bir memur kadrosu istihdam etmekteydi.¹⁷ Bunların dışında yüksek düzeydeki rahiplerle metropolitlerden oluşan, dünyevi ve ruhani konuları konuşan, tartışan ruhani bir meclis olan *Synod* (Sinod) bulunmaktaydı. Patrik ise öncelikle *milletbaşı* (etnarhis) idi ve bu yönüyle hem Osmanlı yönetiminin bir memuru hem de milletinin en üst düzey temsilcisiydi. Milletinin mükellef olduğu vergi yükümlülüklerinden muafı. Kilise idari giderleri için milletinden ayrıca vergi toplamaktaydı. Bunun yanında kilise ve manastırların sahip olduğu topraklardan başka üzüm bağları, bahçeler, evler ve değirmenler gibi yüksek gelir getiren kaynaklara da sahipti.¹⁸

Ortodoks Rum Patrikliğinde gördüğümüz yapılanmanın simetrik bir yansımasını Ermeni milletinin örgütlenmesinde de görmek mümkündür. Patrik, cemaatinin dinsel yapısı ve din görevlilerinden, eğitim-öğretim kurumları, vakıflar ve dini kurumlardan doğrudan sorumlu ve yetkiliydi. Ermeni cemaati de Rumlar gibi kilisenin idari giderleri ve benzeri harcamalar için vergi ödemekle yükümlüydü. Hukuki alanda öncelikli düzenleyici ve yargılayıcı kiliseydi ancak olası anlaşmazlıklarda şer'i mahkemelere gitme yolu cemaat

¹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, TCTA, C: IV, s. 999.

¹⁸ Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, Çev: Devrim Evcı, Ankara, 1987, s. 53.

üyelerine açıldı. Patrikhane yönetiminde, sarraflık (bankerlik), kuyumculuk gibi meslekler icra eden zengin Ermenilerin söz sahibi oldukları görülmekteydi.¹⁹

Yahudi cemaatinin örgütlenmesinde İstanbul'daki hahambaşılık, Ermeni ve Rum patrikhanelerinin sahip olduğu merkeziyetçi konumdan farklı bir durumdaydı. Bunun en önemli nedeni Musevilik dininde ruhban sınıfı ve kilise gibi bir kurumun olmamasıydı.²⁰ Bununla birlikte İstanbul'daki hahambaşı devletin nezdinde milletbaşı olarak tanınmaktaydı.²¹ Yahudi cemaatinde de vakıflar, eğitim-öğretim hizmetleri, adli hizmetler millet sistemi içinde örgütlenmişti. Yahudi toplulukların buldukları yerlerde bir hahamla yedi seçkinden oluşan bir idare heyeti bulunmaktaydı ve bunlar bir tür danışmanlık görevi üstlenmişlerdi.²²

Görüldüğü üzere Osmanlı toplumunu oluşturan milletler dinsel ve mezhepsel kimliğin belirleyici olduğu kompartımanlar biçiminde örgütlenmişlerdi. Her topluluğun ferdi idari, mali, hukuki ve dini alanlarda öncelikle, doğuştan üyesi bulunduğu, millet yönetimine sonra devlete karşı sorumluluk yüklenmişti.²³ Farklı din veya mezhepten olanlar arasında çarşı ve meslek kollarında görülmeyen ayrılık, Osmanlı kentinin mahallelerine yansiyabilmekteydi. Aynı etnik kimlikten olmak aynı millet sistemi içinde bulunmak için yeterli değildi. En önemli kıstas dinsel ve mezhepsel kimliğin paydaşlığı idi. Böylece mahalleden başlayarak, kente ve nihayetinde imparatorluğun geneline yaygınlaşan dinsel eksenli bu kategorizasyon, devleti bireylerle değil milletlerle (cemaatlerle) ilişki kuran onları kendi çıkarları çerçevesinde aracı tüzel kurumlar haline dönüştürerek, yönetimi kolaylaştıran bir sonuç yaratmıştır. Bu yüzden özgün bir yönetsel düzenleme olan millet sistemi süreç içinde bazı değişiklikler geçirmesine karşın Osmanlı toplumsal ve idari yapısının esas unsuru olmaya devam etti.²⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuksal ve sosyal konumlarını yukarıdaki çerçevede değerlendirebiliyoruz. Ancak uygulamada kentten kente farklılıklar görülebilmektedir. Söz konusu farklılıklar, yörelerin tarihsel gelişimi ve sürecine bağlıdır. Bu bağlamda gayrimüslimlerin durumlarını sonraki

¹⁹ Artinian, **a.g.e.**, s. 34 ve Ortaylı, **a.g.m.**, s. 1000.

²⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 15.

²¹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 13. Bu konuda farklı görüşler için bkz. Ortaylı, **a.g.m.**, s. 1001, Soykan, **a.g.e.**, s. 218.

²² Abraham Galante, **Histoire des Juifs d'Anatolie**, C: II, İstanbul, 1939, s. 196.

²³ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 997.

²⁴ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 1001.

bölümde yukarıda betimlediğimiz çerçevede içinde Bursa'daki gayrimüslimlerin durumunu irdelemeye çalışacağız.

C. 14.-19. YÜZYILLAR ARASINDA BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

Bursa, doğu-batı ve kuzey-güney akslarında önemli iktisadi, siyasi oluşumları doğuran Anadolu coğrafyasının kuzeybatı bölümünde onun tarihsel niteliklerine sahip bir şehirdir. Uludağ'ın (Keşiş Dağı ya da Olympos) eteklerinde, zengin su kaynaklarına ve onların suladığı verimli tarım arazileri ile Mudanya ve Gemlik limanları aracılığıyla denize olan bağlantıları, kenti diğer şehirlere göre ön plana çıkartmaktadır. Bugünkü Bursa'nın yönetsel sınırları, antik çağlarda Bithynia ile Kuzey Mysia olarak adlandırılan iki bölgeye değin uzanmaktadır.²⁵

M.Ö. 700'lerde Trakya ve Boğazlar üzerinden bölgeye gelen Bithynialılar, bir süre çeşitli politik iktidarların egemenliği altında, prenslikler biçiminde yaşadıkları M.Ö. 3. yüzyıl başlarında tek bir otorite altında buluştular.²⁶ Böylece M.S. 74 yılına değin devam edecek olan Bithynia Krallığı kurulmuştur. Bithynia kralı I. Prusias'ın (M.Ö. 232–192) liderliğinde yaşanan parlak dönemden ötürü bölgedeki pek çok yerleşim mekânı kralın adıyla anılmıştır. Bursa adının da bu döneme tarihlendiği düşünülmektedir.

M.S. I. yüzyılda kadim Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine giren Prusa (Bursa), imparatorluğun sadece politik değil ekonomik yapılanmasına da eklenmiştir. Roma dönemi ile birlikte iktisadi anlamda giderek gelişen şehir, M.S. 395'te Roma'nın doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'nın (Bizans) yönetsel sınırlarına dâhil olmuştur. İmparator I. Joustinianus (M.S. 527–565) zamanında ilk kez Pythia'daki (Çekirge) jeotermal kaynaklar üzerine inşa edilen tesislerin varlığıyla kent kısa sürede önemli bir termal merkezi haline de gelmiştir.²⁷ Bizans İmparatorluğu döneminde kuzeyden Gotlar ve Hunların güneyden Arapların saldırılarıyla karşılaşan Bursa ve çevresi

²⁵ Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", **Bursa**, 1996, İstanbul, s. 26.

²⁶ **A.g.e.**, s. 32.

²⁷ **Bursa Tarihçesi**, Bursa, 1937, s. 6.

11. yüzyılda Anadolu Selçukluları ile Haçlı Seferleri'nin belirleyici olduğu tarihsel bir süreçten geçmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülmesinin ardından gelişen “Beylikler” döneminde Bizans hâkimiyetinde bulunan kent, 14. yüzyılın ilk çeyreği sonunda Osmanlı Beyliği'nin hâkimiyetine girmiştir. Bizans egemenliğinde zaman zaman İznik (Nicaea) gibi dinsel bir merkezin gölgesi altında kalan şehir, Osmanlı yönetiminde özellikle iktisadi düzlemde göz kamaştırıcı bir gelişim göstermiştir.²⁸ 1326 yılında Bursa'yı fetheden Orhan Bey (1324–1360), kenti devletleşme sürecindeki Osmanlı Beyliği'nin “Bey Sancağı” olarak belirlemiştir.²⁹ Bu çerçevede şehir politik bir merkez olmanın yanında iktisadi düzlemde de geliştirebilmek adına kervansaraylar ve çarşılar inşa ettirdi.³⁰ Fetihden yedi yıl sonra Bursa'ya gelen Kuzey Afrikalı ünlü seyyah İbn Battûta'nın, kentteki güzel çarşılar ve geniş yollardan bahsetmesi³¹, fetihden hemen önce nüfusu oldukça azalmış ve yoksullaşmış bir görünümle³² kıyaslandığında, Orhan Bey'in Bursa'daki iktisadi yaşamı canlandırma konusunda başarılı olduğunu göstermekteydi.

İktisadi canlanmanın arka planında kentteki demografik yapılanmanın da etkisi bulunmaktaydı. Fethin ardından şehrin Rum ahalisinin bir bölümü İstanbul'a göç ederken geride kalanların çoğu, ticari kaygılarında belirleyici olduğu bir çerçevede içinde İslâmiyeti kabul ederek, Müslümanlaşmışlardı.³³ Kentteki diğer dinsel topluluğu oluşturan Yahudiler (Romaniotlar/Bizans Yahudileri) fetihden sonra şehri terk etmişlerse de Sultan Orhan'ın çağrısı üzerine geri dönmüşlerdi.³⁴ Sultan ve kardeşi Alaaddin Bey'in Bursa'yı büyütebilmek için pek çok etnik ve dinsel kökenli kişi ya da topluluğu kente getirme çabaları, Şam'daki Yahudilerin bir bölümünün de Bursa'ya gelmesini sağlamıştı.³⁵

²⁸ Vasileios I. Kandes, **Bursa**, Özgün Metinden Çağdaş Yunancaya Çev: Dimitri Demirci, Türkçeye Çev: İbrahim Kelağa Ahmet, Yay. Haz: Selahattin O. Tansel, Ankara, 2006, s. 109.

²⁹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I (1243–1453)**, İstanbul, 1995, s. 226.

³⁰ İnalçık, **a.g.e.**, s. 14.

³¹ İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, C: I, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, s. 428.

³² Jr. Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minör and the Process of İslamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century**, Berkeley, 1971, s.300-301'den ileten Rudı Paul Lindner, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Çev: Müfit Günay, Ankara, 2000, s. 67.

³³ Kandes, **a.g.e.**, s. 109.

³⁴ Abraham Galante, “*Bursa'nın Fethi ve Museviler*” **Yeni Mecmua**, Bursa İçin Fevkalade Nüshası, C: IV, S. 9–75, 1.Mayıs.1923, s. 184.

³⁵ M. Franco, **Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman**, Paris, 1897, s. 27–28.

Kentteki Yahudi nüfusunun artması üzerine Orhan Bey'in onayı ile Etz Hayim (Hayat Ağacı) Sinagogu³⁶ inşa edilmişti. Yine Orhan Bey'in iradesi ile Kütahya'daki Gregoryen Ermenilerin de kente getirilmesi, Bursa'da farklı dinsel ve etnik kimliklerden oluşan hetorejen bir nüfus yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece gelecekteki imparatorluk olgusuna yönelik demografik bir perspektif, erken Osmanlı döneminde Bursa'da belirmiştir. Söz konusu olgu kentin iktisadi anlamda gelişmesiyle daha da pekişecekti.

14. yüzyılda İlhanlı İmparatorluğu'nun çözülmesi ve Batı Anadolu'da Osmanlıların politik bir güç olarak belirmeleri, doğu ile batı arasındaki ticaret yollarında değişikliklere neden olmuştu.³⁷ Yüzyılın sonuna doğru Ege kıyılarındaki Foça, Balat ve Efes gibi ticaret merkezlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve bunların Bursa ile bağlantılarının sağlanması, kenti doğu-batı ticaretinde önemli bir merkez konumuna getirmişti.³⁸ Nitekim Mısır, İran, Suriye gibi doğu ve güneyden, Floransa, Venedik, Ceneviz gibi Batı'da bulunan coğrafyalardan gelen tüccarlar için Bursa bir mübadele kenti görünümüne kavuşmuştu. Şehrin iktisadi anlamda fırsatlar sunması nüfusun artmasına ve fetihten önce hisar içine sıkışıp kalmış olan yerleşim alanlarının Osmanlı idaresinde hızla genişleyerek doğu-batı ekseninde gelişmesini sağladı.³⁹ Orhan Bey'in bu süreci, Hisar'ın hemen altında bulunan düzlüğe 1339-1340'ta inşa ettirdiği cami, medrese, imaret, mektep ve hamamdan oluşan külliyesi ile bunların giderlerini karşılamak ereği ile yaptırdığı han⁴⁰ ile başlattığı aşikârdı.

Kentin Türklerin eline geçmesi ile iktisadi alanda yaşanan değişim idari örgütlenmeye de yansımıştı. Kent yönetimi ve yerleşik tarım ekonomisi alanlarındaki gerekliliklerin, göçebelige dayanan aşiret yapılanmasından daha karışık bir örgütlenmeyi zorunlu kılması, Osmanlı Beyliğinin 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren Ortadoğu

³⁶ Birçok Bizans sinagogu gibi Etz Hayim (Hayat Ağacı) adını taşıyan bu sinagog ve diğer Bursa sinagogları hakkında daha fazla bilgi için bkz. İnci Türkoğlu, **Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi**, Ege Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.

³⁷ Halil İncalcık, "*Bursa and the Commerce of the Levant*", **Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)**, Vol: 3, No: 2 (Aug., 1960), s. 131–147.

³⁸ İncalcık, **a.g.e.** s. 130.

³⁹ Akdağ, **a.g.e.**, s. 384.

⁴⁰ Bey Hanı, günümüzde Emir Han olarak bilinmektedir.

devletlerine özgü bürokratik gelenekleri içeren bir idari yapılanmayı oluşturmasını mümkün hale getirmişti.⁴¹ Sasanî ve Selçuklu etkileri taşıyan Osmanlı yönetsel yapılanmasında yöneticiler hükümdar ile ona yönetimde yardımcı olan askeri ve mülki bürokrasiden oluşurken, yönetilenler bunların dışında kalan, esnaf, tüccar, çiftçi ve benzeri ise hangi inanca mensup olursa olsun reaya olarak adlandırılmaktaydı.

Bursa'daki yönetsel yapılanmada yukarıdaki çerçeve içinde anlam kazanmaktaydı. Fethi izleyen dönemde köylü, şehirli, zanaatkâr, ruhban ve toprak sahibi gayrimüslimlere bazen İslâm hukukunu bile zorlayan ayrıcalıklar verilerek, fetih öncesi hukuki kurum ve ilkeler uygulanmış, eski düzen ağır koşulları içeriyorsa lağv edilerek ortadan kaldırılmıştı. Eski yönetici gruplar ve toprak sahipleri *istimalet* anlayışı içinde askeri zümreye dâhil edilmişlerdi.⁴² Bu çerçevede şehirdeki bazı eski Rum elitleri, Evrenos Bey gibi, askerî olarak da isimlendirilen Osmanlı yönetici sınıfına girerek tımar sahibi olmuşlardı.⁴³ Osmanlı yönetiminin Bursa'yı geleneksel ticaret ve ipek kenti görünümüne kavuşturması⁴⁴, şehirdeki gayrimüslim unsurun önemli ölçüde yerinde kalmasını sağlayan bir faktör olarak gözükmekteydi. Gerçektende üretken nüfusun Bursa'yı terk etmesi, Osmanlı yönetiminin mali kaynaklara öncelik veren siyasası⁴⁵ dikkate alındığında arzu edilmeyen bir sonuç olurdu.

1326'da yönetimi el değiştiren Bursa'nın demografik yapılanmasına ilişkin kesin bir saptama yapmak, elde bulunan kaynakların yetersizliğinden ötürü olanaklı değildir. Döneme ilişkin sınırlı veriler seyyahların izlenimlerinden ve kroniklerden sağlanabilmektedir. Kentin nüfusuna ait bilgilerinde yer aldığı ilk düzenli resmi kayıtlar ise 1487 yılına ait bir tahrir defteridir.⁴⁶ Bu bağlamda 15. yüzyılın son çeyreğine kadar Bursa hakkındaki nüfus verileri konusunda seyahatnamelerdeki verilere dayanmak bir zorunluluk haline gelmektedir.

⁴¹ İncalcık, **a.g.e.**, s. 71.

⁴² Halil İncalcık, "Status of the Grek Orthodox Patriarch under the Ottomans", **Turkish Review Quarterly Digest**, (Winter 1991), s. 407–436.

⁴³ Herbert Adams Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Çev: Ragıp Hulusi, Yay. Haz: Mustafa Everdi, Ankara, 1998, s. 63.

⁴⁴ Lindner, **a.g.e.**, s. 68.

⁴⁵ Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, Çev: Fatmagül Berktaş, İstanbul, 1995, s. 58.

⁴⁶ **BOA. TTD. No: 23.** (Hicri 892 tarihli Hüdavendigâr Livası mufassal defteri.)

Bursa'yı eksen alan seyahatnamelerle ilgili yapılan yeni bir çalışmada⁴⁷, Bursa'da çeşitli nedenlerle bulunmuş olan İbn Battûta, Gregory Palamas⁴⁸, ve Johann Schiltberger gibi kişilerin tanıklıklarına dayanılarak, 14. yüzyılın sonunda nüfusun 10.000 civarında olduğu öne sürülmüştür.⁴⁹ Ancak bu rakamların tartışmaya açık olduğunu kaydetmek gerekmektedir. 1485 yılına ilişkin bir sicile göre kentte 5.000 kadar vergi yükümlüsü hane bulunmakta ve yaklaşık 25.000 kişi yaşamaktaydı.⁵⁰ Bursa Sancağı'nın demografik yapısına ilişkin doyurucu veriler içeren 1530 yılına ait Hüdavendigâr Livası mufassal tahrir defterinden; 147 mahalle ve 6068 haneye sahip kentte 35.000–40.000 kişinin yaşadığı anlaşılmaktaydı.⁵¹ 16. yüzyılın sonlarına tarihlenen Bursa mufassal defterine (981/1573) göre; 177 mahalleye ve 12.908 haneye ulaşan kentte 70.000 civarında bir nüfusun bulunduğu görülmektedir.⁵² Söz konusu rakamlar, özellikle 16. yüzyılda Bursa'da ciddi bir nüfus artışının olduğunu işaret etmekteydi. Bursa'yı Anadolu'nun en büyük şehirlerinden birisi haline getiren bu artışın ardında kentteki ekonomik olanakların yarattığı bir göç olgusunun bulunduğu düşünülmektedir.⁵³

Bursa'yı iktisadi düzlemde, Akdeniz Dünyası ve Yakındoğu'da ön plana çıkartan faktörlerin başında ipekli dokuma ticareti gelmekteydi. 14. yüzyıl ortalarına doğru ucuz ve bol Çin ipeğinin Batı'ya güvenli bir şekilde akmasını sağlayan *Pax Mongolica'nın*, Moğol İmparatorluğu'nun yaşadığı iç eksenli çalkantılar sonucunda sona ermesi⁵⁴, Avrupa'daki

⁴⁷ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)*, Çev: Serdar Alper, İstanbul, 2004.

⁴⁸ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006, s. 104. Gregory Palamas (Selanik Rum Başpiskoposu) 1355'te Türklere esir düşerek Bursa'ya getirilmiştir. Palamas mektuplarında Bursa'daki Rum nüfusu 30.000 kadar olarak göstermişse de kentin çok daha büyüdüğü 15. ve 16. yüzyıldaki kayıtlarda sırasıyla 5000 ve 6351 haneye sahip kentteki nüfusun (bir hanenin beş kişiden oluştuğu kabul edilirse) 15. yüzyılda 25.000, 16. yüzyılda ise yaklaşık 35.000 olduğu görülmektedir. Bu durumda Palamas'ın rakamlarında ya da özgün kaynağın günümüze aktarılmasında bir yanlışlık yapılmış olduğu açıktır.

⁴⁹ Lowry, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁰ Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1–4 (1953), s. 53. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara, 1988.

⁵¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *TTD. No: 166*, Yayın No: 27, Ankara, 1995, s. 15. (Vergiden muaf olanlar ve mücerredlerle birlikte.)

⁵² Ergenç, *a.g.e.*, s. 111. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "The Price revolution of the sixteenth century. A turning point in the history of the Near East", *IJMES*, VI (I), s. 27-28'den ileten Halil İnalçık, "Bursa ve İpek Ticareti", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C: I, (1300–1600), Ed: Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, s. 275. Bu rakamlar hesaplanırken Barkan, kişi/hane halkı katsayısını 5 olarak kabul ederek, vergi yükümlüsü olmayanlar için toplam sayıya %10 ekleme yapmıştır.

⁵³ Lowry, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁴ İnalçık, *a.g.e.*, s. 271.

ipekli dokuma sektöründe İran ipeğinin ön plana çıkmasına yol açtı. Bu noktada Ankara Savaşı'na değin ipek ticaretinin Anadolu'da geçtiği belli başlı ağları kontrol altına almış bulunan Osmanlılar, söz konusu ağları 14. yüzyıl ortalarına doğru Bursa ile birleştirerek, kenti bir mübadele merkezi haline getirmişlerdi.

I. Mehmed ile başlayıp, II. Murad ve II. Mehmed ile devam eden politik yükselişe başta ham ipek olmak üzere çok çeşitli metalar taşıyan kervanların ulaşım ağları önemli ölçüde ele geçirilerek, Bursa'nın merkezinde olduğu ticaret ağı yeniden örgütlenmiş oldu. Böylece 15. yüzyılda ticaret, transit ve faal zanaatlar kenti olan Bursa, bir yanda tüm Akdeniz limanları (Fas'takiler hariç), öte yanda Kızıldeniz ve İran Körfezi'ne merkez olan limanlara ve Rusya ve İran'a açılan Karadeniz limanlarına uzanan ticaret trafiğinin merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştı.⁵⁵ İran, Hindistan, Arap Yarımadası ve uzak doğudan gelen tüccarlar ile her türlü metanın Floransalı, Cenovalı, Venedikli, Napolili, Raguzalı (Dubrovnik) ve Rus tüccarları tarafından getirilen malların mübadele edildiği ve toplandığı bir antrepo görünümü alan kent, Osmanlı ekonomik gücünün de temelini oluşturmaktaydı.⁵⁶

14. yüzyıl ortalarından itibaren uluslar arası bir pazar haline gelmeye başlayan 15. ve 16. yüzyılda bu özelliğini pekiştirerek geliştiren Bursa'da yaşayan gayrimüslim nüfusun giderek azaldığı fark edilmektedir.⁵⁷ Bu olgunun ardında farklı nedenler bulunmaktaydı. Bizans'ın kentteki Rumları kendi kaderleriyle baş başa bırakması sonucunda fethin ardından yaşanan din değiştirmeler, bunlardan birincisiydi. Palamas ve erken dönem Osmanlı kroniklerinde bazen bir gün içinde bile ciddi sayıda kişinin din değiştirdiğinden bahsedilmektedir.⁵⁸ Kuşkusuz yeni yönetime uyum sağlamak ve çeşitli vergi bağışlıklarına sahip olabilmek arzusu gibi mali nedenlerde bir başka faktörü oluşturmaktaydı. Nüfusun yapısındaki değişimindeki ikinci önemli nokta ise, çok sayıda

⁵⁵ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV. ve XVIII. Yüzyıllar (Dünyanın Zamani)**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 407.

⁵⁶ İncelik, **a.g.e.**, s. 274.

⁵⁷ Irene Beldiceanu-Steinherr, "*Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yarısı-15. Yüzyılın İlk Yarısı)*", **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Ed: Elizabeth A. Zachariadou, Çev: Gül Çağlalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, İstanbul, 1997, s. 11.

⁵⁸ Raif Kaplıanoğlu, "*Osmanlı Kuruluşunda Bizans Köylerinin Kültürel Etkileri*", **Osmangazi ve Bursa Sempozyumu, Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri (4-5 Nisan 2005)**, Ed: Cafer Çiftçi, 2. Baskı, Bursa, 2005, s.136.

Türkmenin yeni iktisadi fırsatlar sunan şehre akın etmeleri⁵⁹ ve dervişlerin faaliyetleri sayesinde İslamiyet'in şehirde hızla yaygınlaşmasıydı.⁶⁰

1487 yılına ait tapu tahrir defterinin sağlam kalabilen bölümlerinde yer alan Balıkpazarı (Bazar-ı mahi), Muradiye, Kuruçeşme gibi gayrimüslim toplulukların yaşadıkları mahalleler,⁶¹ şehrin en eski yerleşim yeri olan Hisarın dışında kurulmuşlardı. Buna karşın, şehrin eski sınırlarını oluşturan Hisar'da eski Bizans manastırıyla Osman ve Orhan Bey'in türbelerinin bulunduğu mahallede gayrimüslim yoktu.⁶² Yine aynı defterde bulunan kayıtlardan kente Alaşehir'den getirilip yerleştirilen gayrimüslim unsurlardan bahsedilmekteydi.⁶³ 1530 yılına ait tahrir defterinde Bursa'da bulunan 4.376 haneden 166'sının yani % 3.79'unun, 1573'e ilişkin deftere göre 12.908 neferden 410'u⁶⁴ yani % 3.17'si vergi mükellefi olan gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bu rakamlar kentin etnik ve dinsel kimliğinin Türk ve Müslüman bir ağırlığa sahip olduğunu göstermekteydi.

Kentin 17. yüzyıldaki demografik verileri, yüzyıl içinde şehri ziyaret eden gezginlerin eserlerinden göreceli de olsa izlenebilmektedir. Ancak verilen rakamların tartışmaya açık ve zaman zaman çelişkili oldukları göz ardı edilmemelidir. 1609 yılında Bursa'ya gelen Ermeni asıllı Polonyalı gezgin Simeon, kentte 300 hanelik bir nüfusa, beş papaz ve bir kiliseye sahip Ermeni cemaatinden bahsetmekteydi.⁶⁵ Yüzyılın son çeyreğinde Bursa'yı ziyaret eden gezginlerden Dr. John Covell, kentin güney tarafında (muhtemelen güney doğu kesiminde Gökdere'nin kenarında bulunan Setbaşı) 600 hanelik bir Ermeni topluluğunun yaşadığını belirtmekteydi.⁶⁶ Covell ile kente gelen Jacop Spon ve George Wheler şehirde 12.000 Yahudi'nin yaşadığını ifade etmekteydiler. Ancak Dr. John Covell diğer iki arkadaşından farklı biçimde; şehirde yalnızca 500 aileden oluşan bir

⁵⁹ Akdağ, **a.g.e.**, s. 384.

⁶⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nda Dervişlerin Rolü*", **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler (Tartışma/Panel Bildirileri 19.Mart.1999)**, Ankara, 2000, s. 71. Ocak söz konusu bildirisinde abartılmamak kaydıyla dervişlerin Türkleşme-İslamlaştırma sürecinde bir rol oynadıklarını belirtmektedir.

⁶¹ Lowry, **a.g.e.**, s. 39-40.

⁶² Beldiceanu-Steinherr, **a.g.m.**, s. 12.

⁶³ Lowry, **a.g.e.**, s. 40. ve Beldiceanu-Steinherr, **a.g.m.**, s. 12.

⁶⁴ Ergenç, **a.g.e.**, s. 115.

⁶⁵ Simeon, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)**, Yay. Haz. Hrant D. Andreasyan, İstanbul, 1964, s. 16'dan ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 48.

⁶⁶ John Covell, **Voyages en Turquie (1675-1677)**, Yay. Haz. Jean Pierre Grémois, Paris, 1998, s. 150'den ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 51.

Yahudi cemaatinden bahsederek rakamlar arasında ciddi bir çelişki yaratmaktaydı.⁶⁷ Yine Covell'a göre Bursa'da, şehrin kuzey batısında, 1675 yılında yaklaşık 600 aileden meydana gelen bir Rum cemaati bulunmaktaydı.⁶⁸ Yüzyılın sonuna tarihlenen (1696) bir mali kayıttaki verilerden kent nüfusunun 25.000–30.000 arasında olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu durum kentin 16. yüzyılda sahip olduğu nüfusun ciddi biçimde gerilediğine işaret etmekteydi.

17. yüzyıldaki bu dramatik demografik hareketliliği yaratan farklı etkenler bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Celali Ayaklanmaları idi. Sosyo-ekonomik nedenlerin tetiklediği gelişmelerin Bursa'nın da içinde bulunduğu Anadolu'nun çeşitli kentlere dönük olumsuz etkileri, nüfusun azalmasındaki faktörlerden biriydi.⁷⁰ 1607 yılına tarihlenen Bursa'ya yönelik bir Celalî saldırısında surların dışında kalan kent çarşılarından bazılarının zarar gördüğü belirtilmekteydi.⁷¹ 1609'da kentte bulunan Polonyalı gezgin Simeon, Olimpos'a (Uludağ) tırmanırken Celalilerin şehrin yarısına yakın bir bölümünü yakıp yıktıklarını gözlemlene olanağı bulmuştu.⁷² 16. ve 17. yüzyılda yaşanan kaotik ortamın yarattığı güvensizliğin Bursa'dan daha güvenli yerlere yönelik demografik bir hareketlilik yaratmış olması büyük olasılıktır. İkinci sırada kentte yaşanan salgın hastalıkların neden olduğu kayıplar gelmekteydi.⁷³ 20. yüzyıla değin farklı dönemlerde yaşanan veba ve özellikle kolera salgınları kentin demografik yapılanmasında değişiklikler meydana getirmekteydi. Bunlara yangın, deprem gibi nedenleri de eklemek gerekmektedir. Bu faktörlerin yanında 16. yüzyılda kent ekonomisinde yaşanan daralmanın yarattığı olumsuzlukların nüfusun azalmasında göreceli olarak rol oynadığını düşünebiliriz.

18. yüzyılın başında Bursa'da bulunan Fransız seyyah Joseph Piton de Tournefort, kentte 10.000–12.000 Türk hanesine karşılık, 500 Ermeni, 400 Yahudi ve 300 Rum hanesi

⁶⁷ A.g.e., s. 150'den ileten Lowry, a.g.e., s. 51.

⁶⁸ A.g.e., s. 150'den ileten Lowry, a.g.e., s. 51.

⁶⁹ Haim Gerber, *Economy And Society in an Ottoman City: Bursa (1600–1700)*, Jerusalem, 1988, s. 12.

⁷⁰ Bu konudaki doyurucu bir çalışma için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyânları*, İstanbul, 1995.

⁷¹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C: III, s. 36.

⁷² Simeon, a.g.e., s. 17'den ileten Lowry, a.g.e., s. 96.

⁷³ Lowry, a.g.e., s. 55.

veya ailesinin yaşadığını belirtmekteydi.⁷⁴ 1767 yılında kente gelerek yaklaşık bir ay boyunca burada kalan Danimarkalı seyyah Carsten Niebuhr; şehirde 19.000 Müslüman, 1.200 Ermeni (bir kilise), 700 Rum (üç küçük kilise) ve 400 Yahudi hanesinin bulunduğunu kaydetmişti.⁷⁵ Niebuhr'un çizdiği demografik çerçeve, oransal olarak Birinci Dünya Savaşı'na değin geçerliliğini korumuştur. Savaşa değin Türkler kentteki en kalabalık topluluğu oluştururken onları sırasıyla Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler izlemekteydi.

Bursa'daki gayrimüslim topluluklar genellikle Müslümanlardan ayrı dinsel-mezhepsel kimliklerin tanımlayıcı olduğu mahallelerde yaşamaktaydılar. Osmanlı şehirlerindeki mahalleler, en azından 19. yüzyıla kadar, ekonomik aidiyet ve statüye göre değil buralarda yaşayanların dinsel kimlikleriyle ayırt edilmekteydiler. Bu nedenle kentin çevresinde dar bir bölgede yaşayan gayrimüslimler de Müslümanlar gibi kendi geniş aile tiplerinin ve cemaatlerinin belirlediği ilişkiler çerçevesi içinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Zengin ve fakirlerin bir arada yaşadığı mahallelerde cemaatin parçası olan her üye birbirine karşı sorumluydu.

Genellikle, Müslümanlarda olduğu üzere, dinsel bir yapının çevresinde kümelenmiş olan gayrimüslim mahallelerde kilise, sadece ibadet edilen bir mekân olmanın ötesinde, Hıristiyanların yaşamında önemli anlamlar taşıyan doğum, evlenme, boşanma, evlat edinme vasiyet gibi konularda din adamları ve mahkemeleri aracılığıyla belirleyici bir role sahipti. Gerek imparatorlukta millet sistemi gerekse dinin ve dinsel kurumların toplum içindeki ağırlığı, gayrimüslim mahallelerin yönetiminde ruhani elitler ve cemaatlerin kocabaşılarını ön plana çıkarmaktaydı. Söz konusu kişiler, mahalleye tevzi edilen vergilerin toplanarak devlete teslim edilmesi gibi mali düzlemde de önemli görevler yükümlenmişlerdi. Bunların maaşları mevcut vakıf gelirlerinden verilmekteydi. 1864 yılındaki Vilâyet Nizamnamesi uygulamaya konulana değin bu genel görünümün değişmediği söylenebilir.⁷⁶

⁷⁴ Joseph Piton de Tournefort, **A Voyage into the Levant**, London, 1718, s. 355'den ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 53.

⁷⁵ Nurşen Günaydın-Raif Kaplıanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa, 2000, s. 73.

⁷⁶ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 25.

Sosyal bir ünite olan mahallenin ortak yaşamdan doğan giderlerinin karşılanmasına yönelik olarak vakıflar oluşturulmuştu. Bu bağlamda avarız vergilerinin toplanması, mahallenin içinde bulunan dinsel yapıların (cami, kilise, sinagog) ve burada çalışanların giderleriyle mahalleye ilişkin ortak harcamaların karşılanması ereğiyle kurulan *avâriz akçası vakıfları* sosyal yaşamda işlevsellik kazanmışlardı. Bu vakıflar mahallenin ortak giderlerinin karşılanması için oluşturulmuş bir fon olmanın yanında mahalledeki ihtiyaç sahiplerine borç veren bir niteliğe de sahipti.⁷⁷ Avâriz akçası vakıflarının dışında, *şem-i asel, revgan-ı zeyt, papaz, ferraş-ı kilise, tekâlîf-i avâriz, nüzul, salyâne ve fukarâ-i kilise* gibi amaçlara yönelik kurulmuş bulunan para vakıfları⁷⁸, sosyal dayanışmayı pekiştiren işlevler göstermekteydiler. Bunlara benzer amaçlara dönük olarak Bursa'daki Yahudi cemaati tarafından oluşturulmuş vakıflar da bulunmaktaydı.

Kentte 16. yüzyılda yalnızca gayrimüslimlerin yaşadığı, Kuruçeşme (Yahudiler) gibi mahallelerin yanında, Karamani, Kayabaşı, Demirkapı, Alacahırka, Halvai, Veled-i Harrat, Manticı, Setbaşı, Balık Pazarı, Kaygan, Yahşi Bey ve Karaağaç gibi Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları mahallerde bulunmaktaydı.⁷⁹ Bu mahallelerden Balık Pazarı, Kayabaşı, Karamani, Demirkapı, Yahşi Bey'de ağırlıklı olarak Rumlar, Halvai, Veled-i Harrat, Setbaşı, Kaygan, Karaağaç, Manticı gibi yerlerde ise Ermeni sakinler çoğunlukla ikamet etmekteydiler.

İmparatorluğun içindeki veya dışındaki ekonomik ya da politik gelişmeler bu mahallelerdeki gayrimüslim sayısında değişmelere neden olabilmekteydi. Nitekim bunlardan ilki İstanbul'un fethedilmesiyle yaşanmıştı. Bizans'ın başkentini ele geçiren II. Mehmed şehri tekrar parlak bir merkez haline getirebilmek adına ülkenin içinden pek çok üretici ve tüccarı İstanbul'da ikamete mecbur tutmuştu. Bursa'da yaşamakta olan Rum, Ermeni ve Yahudilerden bir kısmı da bu zorunlu iskâna tabi tutuldular. 1462 yılında Bursa'daki Ermeni Piskoposu ve pek çok Ermeni aile İstanbul'a getirilerek, Ermeni Patrikliği tesis edildi.⁸⁰ Bu tip demografik hareketler şehirdeki gayrimüslim nüfusun

⁷⁷ Ergenç, **a.g.e.**, s. 171.

⁷⁸ Cafer Çiftçi, **Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri**, Bursa, 2004, s. 89.

⁷⁹ Mustafa Asım Yediyıldız, **Şer'îye Sicillerin Göre Bursa'nın Ekonomik Yapısı (1655–1658)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 8.

⁸⁰ Halil İnalçık, "*II. Mehmed*", **İslâm Ansiklopedisi**, C: VII, İstanbul, 1957, s. 506–535.

azalmasına yol açmaktaydı. Ancak bunun tersinin yaşandığı gelişmeler de görülmekteydi. Örneğin, II. Mehmed döneminde, o zaman İran'ın parçası olan, Van ve Bitlis bölgelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Ermenilerin, İzmit ve Bursa bölgesine yerleşmelerine izin verilmişti.⁸¹ Buna benzer bir başka gelişme; 15. ve 16. yüzyıllar içinde İspanya'dan ayrılmak zorunda kalan Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu'nun kapılarının açılması, bunlardan bir kısmının Bursa'ya yerleşmeleriyle (Sefarad Yahudileri) şehirdeki Yahudi nüfusun önemli ölçüde artmasıydı. Dönemin resmi kayıtları da bu olguyu doğrulamaktaydı. 1530 tarihli tahrir defterinde Bursa'da 117 vergi yükümlüsü Yahudi hanesi varken bu rakam 1573'te 128'e ulaşmıştı, 1594'te ise 403 nefer vergi yükümlüsü Yahudi kayıtlara geçmişti.⁸² 16. yüzyıl sonlarında kente gelen Alman seyyah Reinhold Lubenau'da Yahudi nüfustaki artışı, "...şehirde ağırlıklı olarak Türkler ve Yahudiler yaşıyor..."⁸³ sözleriyle desteklemekteydi.

Bursa'daki gayrimüslimler yalnızca Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmuyordu. Kente, başta İran ham ipeği ya da Bursa'da dokunmuş ipekli kumaşları olmak üzere ham, yarı mâmûl ve mâmûl çeşitli metaları Avrupa pazarlarına göndermek üzere gelen, hatta çoğunlukla İstanbul'daki çeşitli Batı orijinli şirketlerin temsilciliklerini (ajanlıklarını) yapmak üzere kente yerleşmiş Batılılar (Levantenler) de bulunmaktaydı. 1432 yılında Şam'dan bir kervanla Bursa'ya gelen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiére, burada Cenevizli Snipola şirketinin temsilciliğini yapan bir kişi ile konakladığı evin sahibi Floransalı bir tüccardan bahsetmekteydi.⁸⁴ Broquiére, kentin iktisadi gelişmişliğini de vurgulayarak, Bursa'nın "*harikulade bir ticaret merkezi*" olduğunu belirtmişti. Bursa'da ipekten alınan gümrük resminin 1487 yılında 40.000, 1512'de 43.000 altın dükaya ulaşması⁸⁵ kentin iktisadi yaşamında ipek ticareti ve yabancıların rolü konusunda ciddi bir fikir vermekteydi.

⁸¹ Zafer Toprak, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, İstanbul, 1995, s. 52.

⁸² B.Ş.S. B. 113, s. 91a'dan ileten, Ergenç, **a.g.e.**, s. 116.

⁸³ Reinhold Lubenau, **Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau**, C: III, Yay. Haz. W. Sahn, Königsberg, 1915, s. 76'dan ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 44.

⁸⁴ Bertrand de La Broquiére, **The "Voyage d'Outremer"**, İngilizceye Çeviren ve Yayınlayan: Galen R. Kline, New York, 1988, s. 85 'den ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 22.

⁸⁵ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)**, s. 131.

1352 yılında Cenevizlilerin Orhan Bey'den elde ettikleri ayrıcalıklarla⁸⁶ başlayan süreç, izleyen padişahlar döneminde Venedik, Raguza, Floransa, Napoli gibi Batılı devletler ve tacirleri kapsayacak bir süreklilik halini almıştı. Yüzyıllar içinde Bursa'nın iktisadi anlamda sunduğu fırsatlardan yararlanmak isteyen Batılılar, kentin iktisadi gelişiminde görece olarak etkili olmuşlardı. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren şehrin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde söz konusu etki tartışılmaz bir düzeye ulaşmıştı. Denilebilir ki; Türkiye'de ulus-devlet kurulana değin kentin ekonomik yapılanmasında fark edilebilir bir yabancı ağırlığı kendini hissettirmişti.

15. ve kısmen 16. yüzyıllarda kentin iktisadi gelişmişliğine paralel biçimde yabancıların sayısında da önemli artışların olduğu, dönemin resmi kayıtlarından izlenebilmekteydi. İtalyan şehir devletlerinden gelen tüccarların ve bunlara bağlı şirketlerin temsilcilerinin varlığı kayıtlara da yansımıştı.⁸⁷ Nitekim 1471'de Bursa'yı ziyaret eden Floransalı seyyah Benedetto Dei Bursa'yı; “*Floransalı tüccar ve bankerlere, iş yerlerine, dükkânlara, konsolosluklara ve kiliselere*” rastlanabilecek Osmanlı kentleri arasında saymaktaydı.⁸⁸ Floransalı, Cenevizli ve Venediklilerin Bursa'daki aktif ticari yaşam içinde Osmanlı Devleti ile imzaladıkları *ahidnâmeler* (kapitülasyonlar) aracılığıyla çıkarlarını korumaya çalışmaktaydılar.⁸⁹

Genellikle hanlarda⁹⁰ kalan Bursa'daki Levanten kültürün bu ilk temsilcileri, bazen evlerde kiralayabilmekteydiler. Bu evler genellikle gayrimüslim toplulukların yaşadıkları mahallelerde veya bunlara yakın yerlerde olmaktadır. Ancak hanların hem depo hem de ikamet işlevini görebilen ticari yapısı yabancılara daha cazip gelmekteydi.⁹¹ Kentte kendilerine kefil olabilecek birileri aracılığıyla kalabilen yabancılar, çoğunlukla ipek

⁸⁶ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, C: I-II, Paris, 1923'den ileten Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, 1. Kitap: Bizans'tan Tanzimat'a*, Çev: Babür Kuzucu 5. Baskı, İstanbul, 1986, s. 166.

⁸⁷ Halil İnalçık, “*Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar*”, *Belleten*, C: XXIV, S. 93 (1960), s. 45–102.

⁸⁸ Benedetto Dei, *La Cronaca dell'anno 1400 all'anno 1500*, Yay. Haz. Roberto Barducci, Floransa, 1985, s. 133'den ileten, Lowry, *a.g.e.*, s. 36.

⁸⁹ Mahmut H. Şakiroğlu, “*Bursa'dan Floransa'ya İpek Ticareti*”, *Bursa*, Ankara, 1996, s. 145–146.

⁹⁰ Hisarın kuzey eteklerinde bulunan Piriç Han, yabancıların rağbet ettikleri hanların başında gelmekteydi.

⁹¹ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s. 143.

ticareti ile uğraşmaktaydılar. Yünlü kumaş, kadife, kâğıt, kalay, mastika, çuha, kürk, deri⁹² ve sabun gibi metalleri getirip karşılığında baharat, şap ham ve işlenmiş ipek vb. malları almaktaydılar. Ancak 16. yüzyılda yaşanan Osmanlı-İran savaşları ve I. Selim'in İran ipeğine yönelik ambargosu nedeniyle buradan gelen ipeğin miktarındaki ciddi azalmalar başta İtalyan tüccarları olmak üzere Bursa'da bulunan Levantenleri olumsuz etkilemişti.⁹³

17. yüzyılda Bursa'daki ipek ticaretinde yerel Müslüman tüccarlar ön plana çıkarken daha önceleri resmi verilerde yer alan yabancı adların frekanslarında azalma eğilimi görülmüştü. 1767 yılı başlarında Bursa'da bulunan Danimarkalı gezgin Carsten Niebuhr, kentte tek bir Avrupalı tüccara rastlamadığını kaydederek bu eğilimin güçlendiğini göstermişti.⁹⁴ Söz konusu olgunun ardında; 17. yüzyılda İranlı büyük tüccarların İzmir'e olan ilgileri, İzmir'in liman kenti olarak sağladığı kolaylıklar gibi faktörlerin Bursa'yı en azından 17. yüzyılda uluslar arası bir mübadele alanı olmaktan uzaklaştırarak kentin yabancılar için bir çekim merkezi olmaktan çıkarması, bulunmaktaydı.⁹⁵ 17. yüzyıla tarihlenen Bursa mahkeme kayıtlarında adları bulunan yüz tüccardan yalnızca üçünün Hıristiyan olduğu içlerinde hiç Yahudi'nin bulunmadığının görülmesi⁹⁶ hiç şüphesiz bu değişimin kanıtıydı. Ancak bu kanıtlar yabancıların kente yönelik ticari ilgilerinin azalmasını göstermekteydi. Söz konusu kayıtlar şehrin yerlisi olan gayrimüslimlerin bu yüzyıl içerisindeki iktisadi daralmadan göreceli olarak etkilendiklerini de işaret etmekteydi.

Bursa'da yaşayan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler kentin sunduğu iktisadi olanaklar çerçevesinde ekonomik yaşamın içinde farklı sektörlerde faaliyette bulunmaktaydılar.⁹⁷ Ekonomik anlamda Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar ve zanaatkârlar arasında bir ayırım bulunmuyordu. Bu durum Bursa'daki loncalar içinde geçerli idi. Kentteki loncalar farklı dinlere mensup üreticileri içlerinde

⁹² İnalçık, “*Bursa and the Commerce of the Levant*”, s. 140.

⁹³ İnalçık, “*Bursa ve İpek Ticareti*”, s. 282.

⁹⁴ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern*, Hamburg, 1837, s. 145'den ileten Lowry, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁵ Sevilay Kaygalak, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840–1914*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 98.

⁹⁶ Gerber, *a.g.e.*, s. 116.

⁹⁷ Dominique Setsini, *Voyage dans la Grece Asiatique, à la Peninsule de Cyzique, à Brusse et à Nice*, Paris, 1789, s. 196-197'den ileten Lowry, *a.g.e.*, s. 80.

barındırmaktaydılar. Bazı üretim sektörlerinde, kuyumculuk, terzicilik, çilingirlik gibi, gayrimüslimlerin tamamen veya çoğunluğu oluşturduğu loncalar bulunmaktaydı. Hatta bu nedenle adı geçen loncalara ait vakıflar Hıristiyan olarak sınıflandırılmıştı.⁹⁸ Adı geçen lonca vakıfları lonca mensubu olan ya da olmayan Müslümanlar ve gayrimüslimlere (üretici, tüccar ve esnafa) kredi olanakları sağlamaktaydılar.⁹⁹ Bazen ticari yaşamda ekonomik rekabet güdülerinin etkisiyle lonca mensubu Müslümanlar, şeriat hükümleri uyarınca gayrimüslimlere karşı ayrımcılık yapmaya kalkışabilmekteydiler.¹⁰⁰ Bununla birlikte şehirdeki iktisadi yaşamda gayrimüslimler Müslümanlarla, önemli ölçüde, aynı fırsatlardan yararlanmaya devam ettiler.

Kent içindeki İpek Han, Emir Han, Fidan Han, Kapalı Çarşı, Uzun Çarşı gibi hizmet ve mal üretimiyle bunların ticaretinin yapıldığı alanlarda da dinsel ya da etnik kimliklere dayalı bir bölümlenme veya ayrışma söz konusu değildi. Müslümanlarla ortak iş kurup, birbirlerine kefil olup borç alıp veren Bursa'da yaşayan gayrimüslimler¹⁰¹, başta ipekçilik olmak üzere, boyacılık, çilingircilik, kuyumculuk, terzicilik, kutnicilik, dülgercilik, bakırcılık, büzmecilik, kürkçülük, abacılık, basmacılık, çizmecilik, çömlekçilik, kemhacılık gibi üretim sektörlerinde faaliyet göstermekteydiler. Özellikle ham ipek üretimi ile ipekli dokumacılık sektöründeki gelişmeler, Bursa'daki Ermeni, Rum ve Yahudilerin yaşamında etkili olmuştur.

16. yüzyıl başında yaşanan Osmanlı-İran savaşı Bursa ipek ticaretine ciddi bir darbe vurmuş, İran ipeğinin Bursa'ya getirilmesinde rol oynayan aracılar önemli ölçüde ortadan kalkarken onların yerini ipek ticareti yapmalarına izin verilen Ermeniler almıştır. Bu durum doğuda yaşayan pek çok Ermeninin Bursa'ya yerleşerek, ipek ticaretinde yer edinmeye başlamasına yol açmıştı.¹⁰² Diyarbakır'a giderek orada yerel yetkililerin gözetiminde İran ipeği satın alıp Bursa'da satmalarına yönelik olarak verilen izinler¹⁰³ ve

⁹⁸ B.Ş.S. B. 240, s. 4b ve 5a'dan ileten Suraya Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev: Gül Çağlalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 141.

⁹⁹ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 146.

¹⁰⁰ İnalçık, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁰¹ Osman Çetin, "*Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)*", **Osmanlı**, Ed: Güler Eren, C: IV, Ankara, 1999, s. 274-275.

¹⁰² Dalsar, **a.g.e.**, s. 131-132.

¹⁰³ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 105.

İran'daki soydaşları ile Avrupalı tüccarlarla kurdukları ticari ilişkiler sayesinde Ermeniler, ipek ticaretinde önemli bir aşama kaydetmişlerdi. Bursa'daki şer'i mahkeme sicillerinde 1655 tarihlenen bir kayıta, Mizan-ı Harir Mukataası emini olarak görünen Anton adındaki Bursalı bir Ermeninin servetine ilişkin dökümün kayıtlarda on beş sayfa tuttuğu göz önünde tutulduğunda¹⁰⁴, kentte yaşayan Ermenilerin ipek ticaretinde giderek artan ağırlıkları fark edilebilmekteydi.

İpek ticaretinde faal bir rol üstlenen bir başka toplulukta Yahudilerdi. İnalçık'ın 15. yüzyıl Bursa ticaret hayatına ilişkin sicillerden elde ettiği verilerden kentteki ipek ticaretinde Bursa ve İstanbul kökenli Yahudilerin faaliyette buldukları anlaşılmaktaydı.¹⁰⁵ Tıpkı Ermenilerde olduğu gibi Yahudiler arasında da önemli paralar vererek ipek ticaretine ilişkin iltizamları elde ederek ciddi kazançlar sağlayan tüccarlar vardı. Örneğin 1590'da Bursa Gümrük Emini Mayir, 1593'te Bursa Mizan-ı Harir Emini Musa veledi Salamon adlarındaki Yahudilerdi.¹⁰⁶ 1655 yılında Bursa'da dört önemli Yahudi simsarı bulunmaktaydı; Salomon Chourmiel, Chemaya Ben Habib, David Palacci ve Pitchon Levi. Bunlar ipeğin ölçümünü yapıp, ibrişim üretmekteydiler.¹⁰⁷ 16. yüzyıl başlarında Bursa'da bulunan Floransalı tüccar Francesco Maringhi'nin Floransa'daki ortaklarına yazdığı mektuplarda pek çok Yahudi kumaş tüccarının adından bahsedilmesi kentteki ipek ticaretinde Yahudilerin varlığını desteklemekteydi.¹⁰⁸ Ancak Yahudiler uzun erimli ipek ticaretinden çok yerel perakende ipek ticaretinde ciddi bir rol oynamaktaydılar.¹⁰⁹

Kentin en eski sakinlerinden biri olan Rumlar da ipek ticaretinde yerlerini almışlardı. Bizans döneminde de önemli bir ipekçilik merkezi olan Bursa'da Rumlar ipek ticaretinde eskiden beri faal bir durumdaydılar. Dut ağaçları yetiştirme ve ipekböcekçiliği yapmanın yanı sıra ham ve işlenmiş ipek ticaretinde boy göstermekteydiler. Özellikle 16. yüzyıl başlarında Yahudiler ve Levanten İtalyanlarla birlikte Rum tüccarlar da ipek

¹⁰⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "Bursa", C: III, İstanbul, 1984, s. 1640.

¹⁰⁵ İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s. 45-102.

¹⁰⁶ B.Ş.S. B. 11, s. 43 ve B.Ş.S. B. 10, s. 72'den ileten Ergenç, **a.g.e.**, s. 224, 226.

¹⁰⁷ Abraham Galante, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁰⁸ G.R.B. Richards, **Florentine Merchants in the Age of the Medici**, Cambridge, 1932, s. 283-293'den ileten, Lowry, **a.g.e.**, s. 41-42.

¹⁰⁹ Gerber, **a.g.e.**, s. 118.

ticaretinin içinde yer almaktaydılar.¹¹⁰ 1675 yılında kenti ziyaret eden bir grup gezginden Dr. John Covell'de Bursa'daki Rum, Ermeni ve Yahudilerin ipek ticareti ve ipekböceği yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahip olduklarına tanıklık etmişti.¹¹¹

16. yüzyılın sonlarına doğru ipek ticaretinde yaşanan gelişmelerin, Bursa'da ipeğe bağlı yapılanmalarda ikili bir değişime neden olduğu görülmektedir. Bir yanda İran'dan gelen ham ipeğin azalması ve Avrupalı tüccarların bu ipeğe olan talepleri¹¹² kentteki ham ipek fiyatlarını yükseltirken girdi olarak ham ipek kullanan ipekli dokuma sektörünü krize sürüklemişti.¹¹³ 1586 yılına ait bir mahkeme kaydında ham ipek yokluğu nedeniyle üretimlerini durdurmak ya da azaltmak zorunda kalan bir grup Bursalı tüccarın adı geçmekteydi.¹¹⁴ Öte yanda ham ipek yetersizliği ve bundan kaynaklanan pahalılık ile Avrupalı tüccarların rekabetinin Bursa'da yerli ham ipek üretimini zorunlu hale getirmesi, kentin ipek böceği yetiştiriciliği, ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık alanında ciddi bir aşama kaydetmesini sağlamıştı.¹¹⁵ Böylece 17. yüzyıldan itibaren *Bursa'yı çevreleyen bölge, günümüze değin varlığını sürdürecektir bir faaliyet olan ham ipek üretiminde önem kazanmıştı.*¹¹⁶

18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul, Halep, Tokat, Edirne, Selanik ve Bursa da artisanal endüstri imalatı artmaktaydı. Özellikle dokuma sanayinde üretim artışı ve yayılma belirgindi.¹¹⁷ Bu eğilim gayrimüslimlerin yaşamında da gözlenebilmekteydi. Nitekim bu dönemde Bursa'da yaşayan gayrimüslimlerin geçimlerini ağırlıklı olarak dokuma sektöründen sağlamaktaydılar. Kentteki çeşitli girişimcilerin para vakıflarından kullandıkları kredilere ilişkin kayıtlar bu savı desteklemekteydi. Söz konusu vakıflardan 1749–1750'de kredi kullanan 38 gayrimüslimden % 63,15'i (24'ü), 1775–1776 da 256 gayrimüslimden % 63,67'si (163'ü), 1783–1784 yıllarına ilişkin kredi kayıtlarında ise

¹¹⁰ İnalçık, “*Bursa ve İpek Ticareti*” s. 290. Ayrıca bkz. Lowry, **a.g.e.**, s. 62.

¹¹¹ Covell, **a.g.e.**, s. 150'den ileten Lowry, s. 71.

¹¹² Murat Çizakça, “*Price History and Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline (1550–1650)*”, **The Ottoman Empire and The World Economy**, Ed Huri İslamoğlu İnan, New York, 1987, s. 253–254.

¹¹³ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 119–120.

¹¹⁴ Dalsar, **a.g.e.**, s. 335. Vesika No: 273, Vesika Tarihi: 1586, Dosya No:173.

¹¹⁵ **A.g.e.**, s. 161

¹¹⁶ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 121.

¹¹⁷ Mehmet Genç, “*18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş*”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, 2000, s. 212.

toplam 152 gayrimüslim girişimciden % 70,39'u (107'si) dokumacılık sektörünün çeşitli alanlarında faaliyet göstermekteydiler.¹¹⁸ Bununla birlikte yüzyılın sonlarına doğru imparatorlukta görülen iktisadi daralma Bursa'ya da yansımış, ipekli ve pamuklu dokuma üretiminde % 30 civarında bir düşüş görülmüştü.¹¹⁹

1793 yılında Bursa'da bulunan Alman gezgin Von Ignatz von Brenner, ham ve işlenmiş ipeğin kentin ticaret yaşamındaki önemine dikkat çekerek Bursa ile çevresinde 120.000 okka ham ipek elde edildiğini, şehirde 700 tezgâhta yılda 126.000 ipekli ve yarı ipekli parça üretildiğini belirtmişti. Ham ipeğin satımından 2.400.000 kuruş, işlenmiş ipeğin İzmir, İstanbul ve Mısır'a gönderilmesinden 2.268.000 kuruş gelir sağlandığını da kayıt altına almıştı.¹²⁰ 1797'de kenti ziyaret eden İngiliz seyyah James Dallaway'de Bursa'daki ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılığın yarattığı canlılığı ön plana çıkartarak şehir halkına iş olanağı ve ticaret yapma fırsatı verdiğini belirtmişti.¹²¹ Gezginlerin gözlemlerinin de desteklediği üzere ham ipek üretimi ve işlenmesi, dokumacılık sektörünü kentin en önemli gelir kaynağı haline getirirken içinde gayrimüslimlerinde bulunduğu kent sakinleri için ciddi bir istihdam alanı olmaya devam etmekteydi. Ancak başta dokuma endüstrisi olmak üzere değişik üretim sektörlerinde, dışsal dinamiklerin de ağırlıklı etkisiyle, üretim araçları, ilişkileri ve niteliğinde yaşanan değişimin belirleyici olduğu süreçte, kentteki Müslüman ve gayrimüslim unsurların yaşamında sarsıcı değişiklikler yaşanacaktı.

19. yüzyıl, Osmanlı toplumunda yönetsel, hukuksal, iktisadi ve sosyal alanlarda kendini gösteren, içsel ve dışsal etkenlerin biçimlendirdiği bir değişim sürecine tanıklık edecektir. Söz konusu değişim geniş ölçekte ülkesel daha sınırlı bir ölçekte bölgesel ve kentsel düzlemde önemli sonuçlar yaratacaktır. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde; Osmanlı modernleşmesi olarak da okunabilecek bir süreçte Bursa kent tarihi içerisinde gayrimüslim toplulukların, kentin yapılanmasındaki yerlerini, ilişkilerini ve bunlardan

¹¹⁸ Çiftçi, **a.g.e.**, s. 221–222.

¹¹⁹ Genç, **a.g.m.**, s. 214.

¹²⁰ Von Ignatz von Brenner, “1793 Yılında İstanbul'dan Bursa'ya Bir Yolculuk”, Çev: İlhan Pınar, **Toplumsal Tarih**, S. 8 (Ağustos–1994), s. 23–24.

¹²¹ James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad**, London, 1797, s. 177-180'den ileten Lowry, **a.g.e.**, s. 83.

doğan sonuçları yukarıdaki alanların şehir ölçeğindeki izdüşümleri çerçevesinde irdeleyerek ortaya koymaya çalışacağız.

I. BÖLÜM

TANZİMAT SÜRECİNDE BURSA GAYRİMÜSLİMLERİ

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda devletin ve toplumun örgütlenmesinde yapısal değişikliklerin gerçekleştirildiği bir dönemi içermektedir. Söz konusu yapısal değişikliklerin geçmişten süzülen içsel dinamikleri olduğu kadar dışsal etkenleri de bulunmaktaydı. Her iki kaynaktan beslenen toplumsal değişim her halükârda toplumu oluşturan kurumlar ile toplulukları ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini etkiledi. Bu bağlamda Osmanlı toplumu içerisinde yer alan gayrimüslim toplulukların imparatorluğun Müslüman tebaası ile olan kurumsal, hukuksal, sosyal ve iktisadi ilişkileri yeniden tanımlandı ya da örgütlendi. 1839 Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) bu reorganizasyon sürecinin önemli ölçüde kırılma noktasını oluşturduğundan, 1876'ya değin devam eden Tanzimat Dönemi'nin, imparatorluğun kurumsal ve toplumsal yapılanmasında yarattığı etkilerin Bursa ölçeğindeki sonuçlarını irdelemek, çalışmanın öznesi olan gayrimüslimlerin kent yaşamı içerisindeki yerlerini saptamak açısından bir zorunluluk halini almaktadır.

A. 19. YÜZYIL BAŞLARINDA İMPARATORLUĞUN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl başlarında coğrafi ve demografi açısından dünyanın sayılı devletlerinden birisi olmakla birlikte kurumları bu büyüklüğü taşıyacak güçten ve uyumdan yoksundu.¹²² 18. yüzyıl boyunca Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşların yıpratıcı etkileri, merkezkaç kuvvetlerin taşrada yarattığı sorunlar ve yerel seçkinlerin etkinliğinin devlet aleyhine güçlenmesi, Mısır'da Osmanlı egemenliğinin fiilen sona ermesi, Fransız Devrimi'nin yarattığı etkilerin imparatorluğun Balkan topraklarında ulusçu uyanışları tetiklemesi, dönemin panoramasını oluşturmaktaydı.

¹²² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul, 1995, s. 51.

Dönemin kuşkusuz en önemli tarihsel figürü, tarihimize önemli bir reformcu olarak geçen II. Mahmut idi. Selefî III. Selim'in deneyimlerinden etkilenmiş görünen¹²³ sultan, gerçekleştirmek istediği reformların önündeki iki engeli ortadan kaldırmak için harekete geçti. Önce ülkedeki merkezkaç unsurları pasifize ederek merkezi otoritenin gücünü taşrada yeniden tesis etti. Böylece reformlara yönelik taşradaki olası karşıtları bertaraf etmiş oldu. Ardından 1826'da, örgütlenme açısından çağdışı kalmış bulunan ve askeri örgütlenmenin yenilenmesine daima muhalif bir duruş sergileyen yeniçeri ocağı kanlı bir isyanın ardından 17 Haziran 1826'da bir hatt-ı hümayunla lağvedildi. Yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adını taşıyan yeni bir ordu kuruldu. Yeni ordunun kuruluşu askeri alanın yeniden çağın gereklerine göre biçimlenmesi anlamına gelmekteydi. Ancak II. Mahmud'un reformları askeri alanla sınırlı kalmadı.

Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli roller üstlenecek pek çok öğrenci kitleler halinde Avrupa'ya eğitime gönderildiler ve dönüşlerinde ülkenin değişmesinde işlevsel bir topluluğu oluşturdular. 1827 yılında Türk toplumsal tarihinde ayrıcalıklı bir yer edinecek *Tıbbiye* ve 1834'de *Harbiye* açıldı. 1838'de bu okullara öğrenci, ilkokullara da öğretmen yetiştirmek için rüştiyelerin açılması kararı eğitim alanındaki gelişmelerin devamıydı. Devletin kurumsal düzlemde yenilenmesi, II. Mahmud'un reform uygulamalarının gerçekleştiği bir başka alanı oluşturdu. III. Selim'e değin devam eden Meşveret Meclisi'nden farklı daimi statüde üç yeni meclis yeni dönemde oluşturuldu. *Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âlî* (Hükümet Şûrası), *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* (Adliye İşleri Yüksek Kurulu) ve *Dâr-ı Şûra-yı Askerî* (Askerî Şûra Dairesi) adlarından anlaşılacağı üzere hükümet, adliye ve orduya ilişkin kurallar koymak için oluşturulmuşlardı. Bunların ardından tarım, ticaret, sanayi ve bayındırlıkla ilgili meclisler de kuruldu.

Yönetimdeki bir başka değişiklik, sadrazamın adı geçen meclisler arasında birlik ve sultanla bunlar arasında bağ kurmaktan ibaret olan, eskisine göre daha etkisiz bir makama dönüştürülmesi oldu. Buna benzer bir yaklaşım reformlara çoğunlukla ayak direyen şeyhülislâmlık makamının hükümet yönetimi ve planlama kurullarının dışında

¹²³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, Çev: Metin Kıratlı, Ankara, 1993, s. 78.

birakılmasıyla gerçekleşti.¹²⁴ Bunu nazırlıkların kurulması ve bunlara bağlı devlet dairelerinin oluşturularak burada çalışan memurların kılık kıyafetlerine yönelik düzenlemeler izledi. Kurumsal düzlemdeki bu yenilikler sosyal yaşam alanlarında da gerçekleştirildi.

1831 de ardında mali ve askeri gereklilikler bulunan ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi. Kadınların kapsam dışında bırakıldığı bu sayım sağlıklı ve işlevsel bir vergilendirme ile askeri yükümlülükler oluşturulması bağlamında önemliydi. Aynı yıl devletin resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'nin ilk sayısı yayımlandı. Gazete devletin işleyişi konusunda kamuoyunu bilgilendirme konusunda önemli bir amaç yüklenmişti. Sultanın politikaları gazete aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşma ve anlatılma olanağı yaratmaktaydı. 1834'te kitle iletişiminde ciddi bir adım atılarak düzenli posta örgütlenmesi yaşama geçirildi. Karantina ve salgın hastalıklara yönelik aşı uygulamaları reformun sağlık alanındaki yansımalarıydı. Görüldüğü zere II. Mahmud öncüllerinden farklı olarak askeri alanın dışına taşan ve geleneksel kurumları da içeren yönetsel ve sosyal bir reform programını yaşama geçirmeye çalışmıştı. Yüzyılın başındaki imparatorluk yapılanmasını biçimlendiren i dinamiklerin biçimlendirdiği bu yenilenme programının yanında Avrupa eksenli küresel değişimin imparatorluk üzerinde yarattığı değişikliklere de değinmek gerekmektedir.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere de u vererek Batı Avrupa ülkelerine yayılan Sanayi Devrimi, söz konusu ülkeleri merkez konumuna yerleştirirken, bunların hammadde ve pazar gereksinimini karşılayan ülke ve toplumlar evre kavramı içinde ifade edilmeye başlandı. Batının büyük üretim potansiyeli, ucuz mamul malları, benzersiz sermaye birikimi ve kapitalist örgütlenme formasyonları, çevreyi oluşturan toplumların yönetsel, ekonomik, sosyal, hukuksal ve kültürel yapılanmasında özgün sonuçlar yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu sürecin nc belirtileri 18. yüzyılda belirmeye başlamıştı. İmparatorluğun dış ticaretinde klasik dönemde İtalyan ve doğu orijinli tüccarların ağırlığı gözlemlenirken, 1700'lerden itibaren İngilizler başta olmak üzere Batı Avrupa lkeleri, imparatorluğun yıkılmasına değin en önemli dış ticaret partnerleri haline geldiler.

¹²⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye'de ağdaşlaşma**, Yay. Haz: Ahmet Kuyaş, İstanbul, 2002, s 174.

18. yılın ilk yarısında imparatorluktaki bütün sektörlere yansıyan iktisadi bir genişleme söz konusuydu. Ancak 1760'lardan itibaren ülkede iktisadi anlamda bir daralma olgusu ortaya çıkmıştı.¹²⁵ Nitekim ülkede fiyatlar genel seviyesinde % 200'e ulaşan artışlar yaşanmaktaydı.¹²⁶ Bununla birlikte imparatorluğun dış ticaret hacmi yükselme eğilimi içinde idi. 1783 yılında Osmanlı-Avrupa ticaret hacminin toplam değeri 4,4 milyon sterlin iken 19. yüzyılın ortasında bu rakam 18 milyon sterline, 1911'de 70 milyon sterlinlik bir değere ulaşmıştı.¹²⁷ Değişim dış ticaretle sınırlı değildi, imparatorluğun üretim örgütlenmesinde önemli bir yere sahip olan loncaların tekelleri 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ciddi biçimde sarsılmaya başlamıştı.¹²⁸

Dış ticaretin büyümesi ile eş zamanlı biçimde kentlerin iktisadi yapılanması üzerindeki hâkimiyetleri tedricen, dış ticareti ellerinde tutan yabancı tüccarlarla onların şehirlerdeki temsilcileri olarak faaliyet gösteren aracılara terk etmek zorunda kalan loncaların ticari faaliyetlerindeki gerileme Tanzimat'ın liberal siyasası içinde önemli zorluklar karşılaşmışlardı.¹²⁹ Sultan III. Selim'in imparatorluktaki yabancı tüccarların şehirlerde ve kırsal kesimlerdeki aracılara haline gelmeye başlayan gayrimüslimleri sınırlandırma çabaları da sonuç vermemişti.¹³⁰ Bununla birlikte yabancıların 1838 Ticaret Antlaşması'nı izleyen dönemde kentlerdeki ticarete ağırlıklarını hissettirmeleri, çoğunlukla Müslüman unsurun ağırlığı oluşturduğu lonca örgütlenmesinin Tanzimat Döneminde kurulan *Islah-ı Sanayi Komisyonu* aracılığıyla kooperatif şirketler biçimine dönüştürme girişimleri de sonuçsuz kalmıştır.¹³¹ Lonca örneğinde görüldüğü üzere bu dönemde ülkedeki sosyo-ekonomik yapılanmanın her alandaki örgütlenmesinde iç etkenler kadar dış kaynaklı faktörler de belirleyici olmaktadır.

¹²⁵ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Savaş ve Osmanlı Ekonomisi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, 2000, s. 211.

¹²⁶ **A.g.m.**, s. 215.

¹²⁷ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 67.

¹²⁸ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev: Tansel Güney, İstanbul, 1999, s. 195.

¹²⁹ Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, 2000, s. 303.

¹³⁰ Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları Berathlı Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750–1839)**, 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 39.

¹³¹ Genç, **a.g.m.**, s. 304.

İmparatorluğun 18. yüzyılda genişlemekte olan kapitalist dünya iktisadi sisteminin iş bölümü içine çevre alanı olarak katılması, Batının merkantilist politikaları karşısında provizyonist, fiskalist, tradisyonalist ilkelere dayanan iktisadi siyasaaların anakronik niteliği, kapitülasyonların süreklilik kazanarak bunlardan yararlanan ülkelerin artması, ulusçu nitelikli isyanlar ve merkezi otoritenin taşradaki görelî zayıflığı gibi olgular yeni yüzyılın toplumsal örgütlenmesinin biçimlenmesindeki temel etkenleri oluşturacaktı.

B. TANZİMAT ve GAYRİMÜSLİMLER

Sultan II. Mahmud'un ölümünün ardından Batlı ülkelerinde desteğini almış görünen Reşit Paşa'nın *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* (Tanzimat Fermanı) ilan etmesiyle Abdülmecit (1839–1861) dönemi başlamıştır. Ferman Osmanlı tarihi içindeki benzerlerinden niteliği itibarıyla ayırt edilmekteydi. Tanzimat Fermanı'nın niteliklerine dikkat edildiğinde; *a)* Ferman, yukarıdan aşağıya doğru verilmiş bir *Berattı*. Yani toplumun alt tabakalarından kaynaklanan bir “hak” istemi söz konusu değildir. Sultanın kendi “*lütfuyla*” tebaasına tanıdığı bir takım haklar söz konusudur, dolayısıyla fermanın bir anayasa hatta yasa niteliği bulunmamaktadır.¹³² *b)* Fermanla, Sultan yani devlet ile tebaası arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanmakta, bu çerçevede Sultan (devlet) kendi otorite alanını sınırlamaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa olmak üzere, insanların temel özgürlükleri arasında yer alan yaşam ve mülkiyet özgürlüklerinin tanındığı söylenebilir. *c)* Askerlik hizmetinin adalet ve eşitlik ilkelerine göre yeniden düzenlenmesi ön görülmektedir. *d)* Fermanla, devlet ile tebaası arasındaki ilişkilerin yasal bir çerçeve içine oturtulması, hukuk devleti olma yolundaki ilk adımları oluşturmaktadır. Yasaların, oluşturulacak kurullar ve kolektif yöntemlerle hazırlanması, *tartışma*, *danışma* gibi daha katılımcı kavramları siyasal yaşama sokmakla birlikte, son söz yine de padişahıdır. *e)* Fermanla dikkat çeken bir noktada, devletin “klasik dönemde” tebaasına yönelik dinsel ayrımcılığı içeren bakış açısının yerini, dinsel ayrım gözetilmeksizin devlet karşısında tebaanın eşitliği prensibinin almasıdır. *f)* “Klasik Osmanlı” toplumsal düzeninin yasal çerçevesi şeriat ve örfeye dayanırken, fermanla birlikte yeni yasaların konulması gereği ve

¹³² Berkes, a.g.e., s. 214.

bunların dinden değil de dünyevi gereksinimlere göre oluşturulması, hukuksal boyutta laikleşme yolunda önemli bir adımı oluşturmaktadır.

Ferman, kökleri 18. yüzyıla değin uzanan devlet ve toplum örgütlenmesinde ortaya çıkan sorunlara yönelik doyurucu bir yanıt bulma iddiasıydı. Tebaanın can ve mal güvenliğini sağlayan, ulusçu ayaklanmaları tüm gayrimüslim topluluklara hukuki eşitlik ve güvence tanıyan, vergide objektifliği esas alan yeni bir yönetsel düzenlemenin bu savı gerçekleştirme dönük önemli bir adım olacağı açıktı. Bu durumda ülkenin yönetsel düzenini modernleştirmeyi amaçlayan adımları görmek, bunların merkez de olduğu kadar taşrada bulunan kentlerdeki yaşamın yeniden örgütlenmesini anlama ve anlamlandırma da öncelikli bir hal almaktadır.

1. Yönetsel Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi ve taşra örgütlenmesinde önemli yapısal değişikliklerin gerçekleştirildiği bir süreci kapsamaktadır. Yönetsel düzlemdeki ilk yenilik; iltizamdan doğan şikâyetleri ortadan kaldırmak, devletin gelirlerinin artmasını sağlamak için vergilerin objektiflik esası çerçevesinde düzenli toplanabilmesi amacıyla taşraya *muhassılların* gönderilmesi oldu. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, sancaklara muhassıllar gönderme kararı aldıktan sonra gerçekleştirdiği bir düzenlemeyle muhassılın görevini yerine getirmesinde ona yardımcı olacak *Muhassıllık Meclislerini* yaşama geçirdi. Söz konusu meclisler; mal, nüfus ve emlak olmak üzere üç kâtip, kadı, müftü, bir zabıt ve sancak ileri gelenlerinden dört kişiden oluşacaktı. Bu on kişilik meclise gayrimüslim ahalinin bulunduğu yerlerde *metropolit* veya *hahambaşı* gibi dinsel elitlerle iki nefer kocabaşları da dâhil olacaktı.¹³³

Muhassıllık meclislerinde bulunan Müslüman üyelerin zaman zaman aynı kurulda bulunan gayrimüslimlere dönük hakaret ve küçümsemeyi içeren davranışları şikâyetlere neden olmaktaydı. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, bu gibi nahoş durumları önlemek için bir

¹³³ Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, Ankara, 1997, s. 212.

irade-i seniyye çıkartarak bütün eyaletlerde söz konusu mecliste bulunan Müslüman üyelerin gayrimüslimlere karşı saygılı davranmasını şiddetle ihtar etmişti.¹³⁴ Muhassıllık meclislerde yer alan gayrimüslim üyelerin seçimden çok atamayla geldikleri ve genellikle orta halli (maddi anlamada) oldukları gözlenmekteydi.¹³⁵ 1842’de muhassıllıkların beklentileri karşılamayan çalışmaları sona erdirildi. Ancak meclisler bazı değişikliklerle valilerin başkanlığında *Memleket Meclisleri* adı altında çalışmalarını sürdürdüler. Aynı yıl eyalet ve sancak yönetimleri yeniden düzenlendi. İlk kez köy ile sancak arasında idari bir birim olarak *kazalar* kuruldu. Daha önce adli bir niteliği olan kaza artık idari bir ünite haline getirilmişti. Yeni yönetim birimlerinin kurulması ve hükümet memurlarının yanı sıra Müslüman ve gayrimüslim topluluklardan kişilerinde taşra yönetimlerine dâhil olması, 19. yüzyılda yaşanan merkezileşme olgusu gözden kaçırılmadan yerel yönetimlere halkın göreceli de olsa katılması anlamına gelmekteydi.

28.Şubat.1856 da tamamıyla yabancı baskısı altında ilan edilen ve herkes için yaşam, mülkiyet, din, mezhep ve eğitim özgürlüğü, yasalar önünde eşitlik ve hukuka uygunluk, vergilerde eşitlik ve objektiflik, mahkemelerde Müslümanlarla olmayanlar arasındaki eşitsizliklerin kaldırılması (tanıklık), karma mahkemeler kurulması, müsaderenin kaldırılması, gibi hususları içeren Islahat Fermanı, yönetsel düzlemde gayrimüslimlerin sancak, kaza, idare meclislerinde temsil edilmeleri ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de temsilci bulundurmalarını öngörmekteydi.¹³⁶

Fermanın içerisindeki ilkeler uygulama safhasına geçirilemeden Balkanlarda, Suriye’de ve Lübnan’da karışıklıklara yol açtı. Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun iç sorunu olan gelişmelere dâhil olması durumu daha da ağırlaştırdı. Eyaletlere teftiş kurulları göndererek sorunları çözüme girişimleri de sonuç vermeyince Bâb-ı Âli, var olan kaotik durumu aşabilmek için yeni bir yönetsel düzenlemeyi hayata geçirdi. Niş Valisi Midhat Paşa’nın başarılı yönetsel uygulamaları dikkate alınarak yeni bir *vilâyet nizamnamesi* yürürlüğe kondu. 7 Kasım 1864’te yayımlanan nizamname ile

¹³⁴ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)**, Ankara, 2000, s. 40.

¹³⁵ Halil İnalcık, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, **Bellekten**, C: XXVIII, S. 112 (1964 Ekim), s. 622.

¹³⁶ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 47.

Tanzimat Dönemi'nin başından itibaren oluşturulan idari yönetsel düzenlemelerde çeşitli değişiklikler gerçekleştirildi.

Yeni düzenlemeye göre imparatorluk vilâyet, sancak, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılmaktaydı. Eyalet meclisleri valilerin başkanlığı altında toplanan vilayet idare meclislerine dönüştürülürken, sancaklarda mutasarrıfın başkanlığında toplanan sancak idare meclisleri, kazalarda kaymakamın başkanlığında oluşan kaza idare meclisleri kurulmuştu. Vilayet idare meclisleri; vali, defterdar, mektupçu, hâkim, hariciye memurları, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri ile “halkın seçtiği” ikisi müslim ikisi de gayrimüslim dört üyeden oluşmaktaydı. Vilayet bürokrasisi ise, Defter-i Hakani Müdürlüğü, Maarif Müdürlüğü, Ziraat ve Ticaret Müdürlüğü, Emlak ve Nüfus Müdürlüğü, Tarik Emîni, Umur-u Ecnebiye Müdürlüğü, Alay Beyliği gibi ünitelerden meydana gelmekteydi.

Sancak bürokrasisi, Mutasarrıflık, Sancak Muhasebeciliği, Zaptiye Zabıtlığı, Defter-i Hakani Memurluğu, Emlak ve Nüfus Memurluğu ve Tahrirat Müdürlüğü'nden oluşurken kazalarda Kaymakamlık, Emlak ve Nüfus Memurluğu, Mal Müdürlüğü, İdare Kâtipliği, Zaptiye Zabıtlığı bulunmaktaydı. Nizamnamede ilk kez oluşturulan bir yönetsel birim olan nahiye örgütlenmesi de yer almaktaydı. Beş yüz kişiden fazla köy ve çiftliklerden oluşan nahiyeler, nahiye müdürü ile onun nahiyenin yönetimine ilişkin kararlar alırken danıştığı, nahiyeye bağlı köylerin ihtiyar heyeti üyelerinden dörder kişinin katılımıyla oluşturulan nahiye meclisleri aracılığıyla yönetilmekteydi.

1871 yılında yeniden ele alınan vilâyet nizamnamesi çeşitli değişikliklere uğrayarak *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi* adı altında yürürlüğe sokulmuştur. Yeni nizamnameyle vilayet idare meclislerinin idari görevleri arasına, memurlar hakkındaki soruşturma ve disiplin işlerinin yürütülmesi, halkla kurumlar arasındaki ve halkın kendi arasındaki vergisel anlaşmazlıklardan doğan sorunların çözümlenmesi, vilayet dâhilindeki sancak ve kaza idare meclisleriyle mahkemeler ve memurlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü gibi sorumluluklar eklenmiştir. Bunların dışında vilayet dâhilindeki öşür ve diğer vergilerin belirlenmiş kurallar çerçevesinde iltizama verilmesi, devlete ait menkul ve gayrimenkullerin korunması ve yönetimi, bayındırlık işleri, güvenlik, sağlık, eğitim gibi

alanların merkezle koordineli biçimde düzenlenmesi ve yeni tesisler yapılması ve benzeri sorumluluklarda meclislerin sorumlulukları içindeydi. Görüldüğü üzere vilayet idare meclislerinin çok geniş sorumluluk alanları vilayetin genel yönetimi ve yargılama olmak üzere iki ana eksen üzerine oturtulmuştu. Buradaki yargı sorumluluğu özel ve şer'î hukuk alanına genişlememiş yalnızca devlet memurlarına ilişkin yargılamalar, mültezimlerle ilgili anlaşmazlıklar ve vergi anlaşmazlıklarını kapsayan bir sınır içinde kalmıştır.

Vilayet idare meclislerinde yukarıda da belirtildiği üzere gayrimüslim toplulukların dini ve dünyevi seçkinleri de yer almışlardı. Meclislerdeki gayrimüslimler yeni dönemde vilayet idare meclislerinde kendilerine dış destek bulma olanağına da kavuşmuşlardı. 19. yüzyılda imparatorluğun hem ekonomik hem de politik bağlamda dünya ile bütünleşmesi, pek çok vilayette yabancı konsolosluk ya da temsilciliklerin açılmasına neden olmuştu. Vilayetlerdeki gayrimüslimlerin bu temsilciliklerle gelişen ilişkileri, vilayet idare meclislerindeki tartışmalara dolaylı da olsa yabancıların dâhil olmasına yol açmaktaydı. Öte yandan yerel yönetim organlarındaki gayrimüslim varlığı, valilerin yabancılardan ve gayrimüslimlerden gelebilecek uygunsuz isteklerin geri çevrilmesine meşru bir zemin sağlamaktaydı.¹³⁷

Vilayet idare meclislerinde kendilerine yer bulan gayrimüslimlerin vilayet merkezlerinde kurulmuş bulunan nafia, maarif, ziraat komisyonlarına katıldıkları, eskiye göre meclislerin Müslüman üyeleriyle daha uyumlu çalıştıkları, daha önce görülen hakaret ve benzeri suçlamaların gündem düştüğü, alınan kararlarda ad ve mühürlerinin eksiksiz biçimde bulunduğu gözlenmekteydi.¹³⁸ Gayrimüslimler vilayet idare meclislerindeki varlıklarını sancak ve kaza idare meclisleri ile bunlara bağlı komisyon ve mahkemelerde de gösterme olanağı bulmuşlardır. Bununla birlikte bazı istisnai durumlar da söz konusu olabilmekteydi. Örneğin 1872 yılında Bursa'da Vilayet İdare Meclisi'ne Rum metropolitinin alınmaması üzerine Patrikhanenin yaptığı başvuru, müftünün de adı geçen meclise alınmadığı gerekçesiyle reddedilmişti.¹³⁹ Yerel yönetsel düzlemin bir başka boyutu olan belediyelerde de Müslüman ve gayrimüslimlerin belediye meclislerinde eşit

¹³⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 73.

¹³⁸ Çadircı, **a.g.e.**, s. 257–258.

¹³⁹ **BOA C. DH. Sıra No. 12358**, 27.C.1289 / 19.Ağustos.1872.

temsiline dayanan bir anlayış benimsenmiştir. Müslüman bir başkanın liderliğinde toplanan belediye meclisi başkan yardımcısı ile iki yılda bir seçilen üçü müslim üçü gayrimüslim altı üyenin katılımıyla oluşmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu içinde Tanzimat ile başlayan yeni dönemde yönetsel düzlemde gerçekleştirilen düzenlemeler sayesinde gayrimüslim toplulukların, Rusya'nın Polonezlere ve İngiltere'nin İrlandalılara uyguladıkları baskıcı politikalar göz önünde tutulursa oldukça geniş haklara sahip oldukları söylenebilir.¹⁴⁰ Söz konusu düzenlemelerin arka planında Osmanlı toplumunda özellikle gayrimüslim topluluklar arasında gelişmeye başlayan ulusçuluk duygusunun yaratabileceği bölünmenin önlenmesine yönelik kaygılar bulunmaktaydı. İdari düzlemde yapılan reformlar gayrimüslimleri merkezi ve taşra örgütlenmelerinde karar alma ve oluşturma mekanizmaları içine sınırlı da olsa dâhil etmekteydi. Bu gelişme merkezi yönetimin, bütün dinsel ve etnik kimliklerin üzerinde birleştirici bir Osmanlı kimliği tesis etmeye çalışmasıyla ilgili görünmektedir. Böylece Tanzimat reformlarıyla başlayıp meşrutiyet dönemlerinde de devam edecek Osmanlılık siyasasının temelleri atılmış olmaktadır.

2. Hukuksal Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi Osmanlı toplumundaki ilişkiler sisteminde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Kişilerin birbirleriyle ve devletle olan ilişkileri, hak ve sorumlulukları yeniden tanımlanmış, bu bağlamda hukuksal düzlemde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu düzenlemelerin iki yönü bulunmaktaydı. Birincisi toplumsal yaşamı düzenleyecek yasama faaliyetleri ikincisi ise yargı örgütünün düzenlenmesi.

Tanzimat Fermanı Türkiye tarihinde bir kanunlaştırma hareketine sahne olmuştu. 1840'ta Ceza ve Ceza Usul Hukuku (Ceza Kanunnamesi), 1850'de Kara ve Deniz Ticaret Hukuku (Ticaret Kanunnamesi 1860'da ekleri), 1855'de Ceza Kanunname-i Humayunu, ,

¹⁴⁰ Ortaylı, a.g.e., s. 76.

1858’de Arazi Kanunnamesi, 1862’de Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi, 1868–1876’ da Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, 1880’de Usul-i Muhakemât-ı Ceza’iyye Kanunu söz konusu yasalaştırma faaliyetlerini oluşturmaktaydı. Bu yasal düzenlemeler toplumsal ilişkiler sistematüğinde dolayısıyla da gayrimüslimlerin yaşamlarında belirleyici olmuştu.

Özellikle Islahat Fermanı gayrimüslimlerin hak ve özgürlükleri üzerine odaklanmıştı. Gayrimüslimler, Meclis-i Vâlâ’da temsil edilme, ibadet yerleri ve eğitim-öğretim kurumları açabilme, mahkemede Müslümanlarla eşit tanıklık etme, işkence ve angaryadan korunma, din ve mezhebini serbestçe belirleme gibi önemli kazanımlar elde ettiler. Bir farklılık olarak askerlik yükümlülüğü getirildiyse de daha sonra belli bir bedel karşılığında bu sorumluluktan muaf tutuldular. Böylece yüzyıllardır gayrimüslimlere tanınan asker olmama ayrıcalığı hukuken kaldırıldı.

Tanzimat ve Islahat fermanlarının içinde yer alan ilkelere göre oluşturulan yeni yasal düzenlemelerle birlikte Müslüman olmayan kişilerin devletin tüm alanlarındaki memurluklara girebilmesinin yolu açıldı. Daha önce devletin çeşitli kademelerinde sınırlı sayıda istihdam edilen gayrimüslimler olmakla birlikte şimdi tüm memuriyet sahaları hukuken onlara açılmaktaydı. İslâmiyet’ten ayrılarak başka dinlere geçene uygulanan yaptırımların askıya alınması kamu hukukuna yönelik bir başka uygulamaydı.

Osmanlı hâkimiyetindeki gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit konuma getirmeyi amaçlayan düzenlemelerden birisi de ceza hukukuydu. 1840’ta yukarıda bahsedilen ilkeler çerçevesinde hazırlanan Ceza Kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tüm gerçek kişileri ayrıcalıksız olarak kapsayan ilk kanundur. Keyfi uygulamalara ve kişisel takdire dayalı cezalandırılma yaklaşımı ortadan kaldırılırken, cezaların yasalarda belirtilen ilkeler esasına göre devlet tarafından verilmesi kabul edilmiş, böylece eşitlik kavramı öncelikle ceza hukukunda ifadesini bulmuştur.¹⁴¹ 1851 ve 1858 yıllarında yapılan yeni ceza yasalarıyla ceza hukuku alanındaki dinsel norm ve değerlere dayalı anlayıştan görece bir ayrışma sağlanabilmiştir.

¹⁴¹ Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, TCTA, C: III, İstanbul, 1985, s. 592.

Gündelik yaşamı oluşturan ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olan medeni hukuk alanında ise Ahmet Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr grubun hazırladığı Mecelle bu alana damgasını vurmuştur. Ancak on altı ciltlik bu eserde aile ve kişi hukukuna ilişkin konuların düzenlenmeyişi, dinsel hukukun 19. yüzyılın toplumsal ilişkiler örüntüsü karşısında yetersiz kalmasından ileri gelmekteydi.¹⁴² Bu bağlamda gayrimüslim toplulukların aile ve kişi hukukuna giren konularda cemaatlerinin liderleri veya onların yetki verdiği din adamları sorumluluk üstlenmekteydiler. Medeni hukuk alanının içinde kalan ticaret hukukundaysa, dünyadaki yeni iktisadi düzene uyum sağlamaya dönük bir anlayış benimsendi. İslâm hukukunda bulunmayan tüzel kişilikler olan şirketlere ilişkin düzenlemeler 1850 yılında hazırlanan Ticaret Kanunnamesi'nde yer almıştı.

Gayrimüslimlerin Tanzimat'la başlayan dönemde elde ettikleri özgürlükler, hem kendi cemaat yapılanmalarında hem de diğer cemaatlerle olan ilişkilerinin yapısında ciddi değişiklikler meydana getirdi. II. Mehmed (Fatih) ile somutlanan millet sistemi bu dönemde yeni bir örgütlenmeye dönüştü. Cemaatlerin yönetiminde belirleyici role sahip olan ruhani seçkinlerin cemaatlerinin üzerindeki yönetim ve denetim haklarında kısıtlamalara gidildi. Cemaat yönetimlerinde din adamları ile laik üyelerden oluşan millet meclisleri etkin hale geldi. Dinsel seçkinlerin yetki alanları, dinsel konularla sınırlandırıldı. Cemaatlerinden topladıkları verginin kaldırılması ruhani liderlikler için ikincil bir darbeyi oluşturmaktaydı. Böylece, Hıristiyan topluluklarda uluslaşma ve laikleşme yolu açılmış oldu.¹⁴³

Müslüman olmayan toplulukların ruhani seçkinlerine yönelik bu düzenlemelerin ardında, klasik dönemdeki millet sisteminin din adamlarına vermiş olduğu yetkilerin zamanla gayrimüslim cemaatlerin şikâyetlerine neden olacak sorunlara yol açmış olması bulunmaktaydı. Tanzimat'la başlayan süreçte devletin başında bulunan aydın bürokratlar, millet yönetimlerini reforma tabi tutarak, söz konusu toplulukların temsilcilerinden oluşan konseylerin kurulmasını sağlamışlardı. Bu noktada milletler için anayasal bir hayat ortaya

¹⁴² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 160.

¹⁴³ Berkes, **a.g.e.**, s. 228.

çıkmıştır.¹⁴⁴ Nitekim birkaç denemenin ardından 1861’de Rum Patrikliği Nizâmatı, 1863 yılında Ermeni Patrikliği Nizâmatı, 1865’de Yahudi Milleti Nizamnamesi, 1878’de Protestan Cemaati Nizamnamesi, Bâb-ı Âlî tarafından resmen tanınmıştı. Bu durum Ermenileri Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir ulus statüsüne ulaştırmıştı.¹⁴⁵ İlginç biçimde ülkedeki ilk anayasa metni imparatorluğun hâkimiyetinde yaşayan bir topluluk tarafından oluşturulmuştu. Buradan hareketle; var olan Osmanlı yasalarının yanında, meşruluğunu sultandan alan ve sınırları bir milletle çizilmiş görünen hukuksal bir metnin doğuşunun, Tanzimat’ın düalist karakterinin hukuksal düzlemedeki yansımalarından birini oluşturduğu söylenebilir. Diğer millet nizamnamelerinin de Ermeni topluluklarında olduğu gibi laikleştirici ve uluslaştırıcı bir işlev görerek, onları imparatorluktan bağımsızlaşma yoluna sevk ettikleri ileri sürülebilir.

Tanzimat, hukuku oluşturan düzenlemelerin yanında onlara göre çalışan yeni yargı organlarını da oluşturmuştu. İmparatorluğun klasik dönemdeki sosyal ve iktisadi ilişkilerinden doğan sorunları çözümleyen şer’i ve cemaat mahkemelerinin 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun gereksinimlerine yanıt vermekten uzak yapıları, bu alanda yeni oluşumların yolunu açmıştı. Nitekim bu çerçevede ilk adım, Tanzimat’ın ilanı ile birlikte eyalet ve sancaklarda kurulan ve içlerinde gayrimüslim unsurların da bulunduğu meclislerin, şer’i ve cemaat mahkemelerinin dışında, yargılama yapmakla yetkili kılınmalarıyla atılmıştı. Bunu ceza kanunlarında yapılan değişiklikler izledi. 1854’teki düzenlemelerle Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşların birbirleriyle ve yabancılar arasındaki ceza hukukuna ilişkin davalara bakmak üzere gayrimüslim ve müslim unsurlardan oluşan tahkikat meclisleri oluşturuldu.

1846’da kurulan karma ticaret mahkemeleri de ceza hukukunda olduğu üzere her üç topluluk arasındaki ticari antlaşmazlıkları çözümlmek için kurulmuşlardı. Kısa sürede taşraya da yayılan bu mahkemelerin sayısı 1875’te 120’ye ulaşmıştı. Hüdavendigâr Vilayeti’nin merkezi olan Bursa’da; 1906 yılında Hasan Faik Efendi’nin başkanlığında Hacı Abdullah Efendi (daimi üye), Mihran Efendi (daimi üye), Bekir Efendi (geçici üye),

¹⁴⁴ Arshi Khan, “*Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı*”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. H. Celal Güzel, Ankara, 2000, s. 180.

¹⁴⁵ Berkes, **a.g.e.**, s. 228.

Apostol Efendi (geçici üye), Ali Nazım Efendi (Baş Kâtip), Rafet Efendi (Zabıt Kâtibi), Osman Nuri (Zabıt Kâtibi) Efendilerden oluşan bir vilayet ticaret mahkemesi bulunmaktaydı.¹⁴⁶ Bu örnekten de görüldüğü üzere ticaret mahkemeleri bir müslümanın başkanlığında ikisi müslüman ikisi gayrimüslim dört kişiden oluşmaktaydı. Bunların ikisi daimi ikisi ise geçici üyelerdi.

Ticaret mahkemelerinin yanında vilayet ceza (meclis-i cinayet) ve hukuk mahkemeleri (meclis-i deavî), sancak merkezi olan kentlerde meclis-i temyiz ve meclis-i hukuk, kaza merkezlerinde meclis-i deavî gibi yargı organları oluşturulmuştu. Bunların hepsinde de gayrimüslimler müslümanlarla eşit sayıda üye ile temsil edilmekteydiler. İlerleyen dönemlerde vilayetlerdeki ceza ve hukuk mahkemeleri birleştirilerek divan-ı temyiz adını almıştır. Tayinle gelen merkez hâkiminin başkanlığında hukukçu memurlarla üçü müslim üçü de gayrimüslim seçilmiş altı üyeden oluşan bu kurum şer'î ve cemaat mahkemelerinin baktığı davaların temyiz merciidir.¹⁴⁷ Buna benzer bir yapılanma livalarda da örgütlenmiştir ve aynı biçimde seçilmiş müslim ve gayrimüslim üyelerle bir başkanla memurlardan oluşmaktadır. Örneğin 1870 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkezi olan Bursa'da divan-ı temyiz-i vilâyet; Ahmed Esad Efendi'nin başkanlığında, Rıza Efendi, Hacı Mehmed Bey, Abdullah Efendi, Bedros Ağa, Dimitraki Ağa, Kurciyan Bedros Ağa ve memurlardan oluşmaktaydı.¹⁴⁸ Meclis-i temyiz-i liva ise; Sururî Efendi (başkan), Faik Bey, Emin Efendi, Necib Efendi, Ağucyan Ağa, Keğork Ağa, Mıgırdıç Ağa ve memurlardan oluşmaktaydı.¹⁴⁹ Söz konusu kurumlarda yer alan gayrimüslimlerin kendi cemaatlerinin seçkinleri olduğunu en azından Bursa düzleminde ifade edebiliriz. Ayrıca yargı organlarında müslüman ve gayrimüslimlerin temsilcilerinin bulunması, standart bir hukuk uygulamasına doğru bir adım olarak da değerlendirilebilir. Ancak gerçek bir hukuksal standardizasyon Cumhuriyet devrinde laiklik ilkesi temelinde sağlanabilecektir.

1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla oluşturulan ve müslüman ve gayrimüslim temsilcilerin yer aldığı Şuray-ı Devlet'e yasa ve tüzük tasarılarını inceleme yetkisi de tanınmıştı ki; bu gayrimüslimlerin ülkedeki yasama faaliyetine dolaylıda olsa

¹⁴⁶ Hüdavendigâr Vilâyeti Salname-i Resmîyesi (1324), Bursa, 1324 (1906), s. 256.

¹⁴⁷ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 85.

¹⁴⁸ *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 51.

¹⁴⁹ *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 55.

dâhil edilmeleri anlamına gelmekteydi. Bu durum imparatorlukta müslüman olmayan cemaatlerin seçkinlerini memnun ederken, Batılı elçiler söz konusu kuruldaki gayrimüslim sayısının yetersizliğinden şikâyet etmekteydiler. İmparatorlukta gayrimüslimlere yargı organlarında temsil hakkının tanınması, yargılama sonunda ortaya çıkan ilâmların toplulukların dillerine çevrilmesi, temyiz kurumlarının oluşturulması, Avrupa kamuoyu nezdinde adalet sisteminde din ayrılığı gözetilmediğine ilişkin bir izlenim yaratma amacı da taşımaktaydı. Ancak bunun Avrupalı siyasi aktörlerin devletin iç işlerine yönelik müdahalesini önleyebildiğini söylemek zor görünmektedir.

Tanzimat'ın hukuksal düzlemde batılı ve dinsel norm ve değerlere dayanan yasama faaliyetleri ile bunlara paralel biçimde örgütlenen yargı organlarının yarattığı kaotik ortam imparatorluğun yıkılışına değin sürmüştür. Bu süreçte gayrimüslimler geçmişe kıyasla önemli haklar elde ettiler. Cemaatlerin yönetimindeki dinsel ağırlık tedricen azaldı ve devlet karşısındaki meşruiyetleri dinsel bir zeminden laik bir düzleme kaymaya başladı. Öte yandan Avrupa eksenli dünya sistemine entegrasyonun bir türevi olarak gerçekleşen hukuksal düzenlemeler, ülkedeki gayrimüslimler arasından yabancı sermayeye aracılık eden komprador bir tabakanın ortaya çıkışını kolaylaştırdı.¹⁵⁰ Son olarak; Tanzimat'ın gayrimüslim cemaatlerin yapılanmalarına ilişkin hukuksal düzenlemeleri, temelde ittihad-ı anasır siyasasına yönelik uygulamalar olsa da, reformcuların beklentilerinin tersine Osmanlı milletlerinin çözülme sürecini hızlandıran sonuçlar doğmuştur.

3. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi, toplumsal yaşamın pek çok alanında olduğu gibi eğitim ve öğretim düzleminde de yeni düzenlemelerle bunların ışığında gerçekleştirilen kurumsallaşma sürecine sahne olmuştur. Tanzimat'ın eğitim ve öğretim alanındaki politikalarında iki özelliğin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi; devletin merkezileşme hedefi çerçevesinde gereksinim duyduğu askeri ve sivil bürokrasinin yeniden üretilmesi ikincisi ise; Osmanlılık siyasası ekseninde eğitim ve öğretim

¹⁵⁰ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “*Tanzimatta İçtimai Hayat*”, **Tanzimat II**, Tanzimat Fermanı'nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekâleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, İstanbul, 1999, s. 643.

etkinliğinin yeniden planlanarak örgütlenmesi. Her iki özellik de Osmanlı toplumunun bir parçası olan gayrimüslimlerin yaşamlarında dönüştürücü bir etki yaratmıştır.

1856 Islahat Fermanı gayrimüslim toplulukların okul açma haklarından ve bunların devlete ait askeri ve sivil okullara alınmasını içeren özgürlüklerden bahsetmekteydi. Ancak açılacak okullardaki eğitim ve öğretim etkinliklerinin denetlenmesi, içinde gayrimüslim unsurlarında yer aldığı *Meclis-i Maarif*'e sorumluluğuna bırakılmıştı. 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezâreti'nin kurulması ardından 1861'de bu nezaretin görevleri arasında; rüştiye ve üstü tüm okullarda müslim ve gayrimüslim karışık eğitim-öğretim yapılması, Türkçe'nin eğitim dili konumuna getirilmesi¹⁵¹, gibi konuların bulunması, Tanzimat'ın karakteristiğini yansıtan Osmanlılık ve merkezîyetçilik olgusunun eğitim-öğretim alanına yansımından başka bir şey değildi.

1869'da Saffet Paşa'nın gayretleriyle ortaya çıkan *Maarif Nizamnâmesi* ile yukarıdaki süreç pekiştirilmişti. Yeni düzenlemede; ittihad-ı anasırın birbirleriyle kaynaşmalarını sağlamak ve Osmanlılık düşüncesini toplumsallaştırabilmek ereği ile *idadiye* ve *sultaniye* mektepleri açılarak gayrimüslimlerinde bu kurumlarda eğitim-öğretim görmesi, gayrimüslim çocukların ilköğrenimlerini kendilerine mahsus olan okullarda gerçekleştirmesi, rüştiye mekteplerinde de karma eğitim yapılmaması, müstakil ve karma okullardaki ders programlarının maarif nezaretince kontrol edilmesi, din derslerinin ruhani reislikler tarafından yaptırılması ön görülmekteydi.¹⁵²

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre okullar iki bölüme ayrılmıştı. Birinci kısımda yer alanlar, gözetim ve yönetimi devlete ait olan genel okullardı. İkinci kısımda ise yalnız gözetimi devlete, kuruluş ve yönetimi ise cemaatlere bırakılan okullar yer almaktadır. Nüfusun beş yüz haneyi geçtiği yerleşim alanlarında Müslim ve gayrimüslimler için ayrı ayrı rüştiye mektepleri açılması, nüfusun bin haneyi aştığı yerlerde ise rüştiye mekteplerini bitiren Müslüman ve gayrimüslim çocukların birlikte

¹⁵¹ İlhan Tekeli, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*", **TCTA**, C: II, İstanbul, 1985, s. 468.

¹⁵² Sadrettin Celal Antel, "*Tanzimat Maarifi*", **Tanzimat I**, s. 452, 453, 454.

eğitim-öğretim görecekleri idadilerin açılması nizamname hükümlerindendi. Bu okulların tesis ve yönetim masrafları vilayet maarif idareleri tarafından karşılanacaktı.

Gayrimüslim çocukların eğitim göreceği rüştiye mektepleri için Darülmüallimin iki kısma ayrılmış bunlardan birisi gayrimüslimlere tahsis edilmişti. Bu durum devletin Osmanlılık düşüncesini özümsemiş ve ittihad-ı anasır kavramını benimseyen gayrimüslim öğretmenler yetiştirmeye dönük bir girişim olarak da düşünülebilir.¹⁵³ Devletin açtığı okulların dışında kalan; cemaatlere, Osmanlı veya yabancı devletlerin uyruklarına ait ücretli ücretsiz özel okullara yönelik de düzenlemeler oluşturulmuştu. Buna göre; bu okullar açılmadan önce ruhsat alınması, okullarda görev yapacak öğretmenlerin maarif nezareti veya mahalli maarif idaresi tarafından verilen diplomalarının bulunması, adaba ve devletin politikalarına ters düşen verilerin ders programlarında ve derslerde yer almaması için, söz konusu programların, ders içeriklerinin ve ders kitaplarının maarif nezareti veya yerel maarif idaresi tarafından onaylanması temel koşullar olarak belirlenmişti.¹⁵⁴

Yerel düzlemdeki eğitim-öğretim örgütlenmesi; her vilayet merkezinde bir maarif müdürü ile onun başkanlığında; maarif nezaretinden gelecek yasal yaptırımları uygulamak, hazineden verilen ödenekle ahaliden toplanacak yardımların korunması ve harcanmasına dikkat etmek, okullardaki kütüphane ve matbaaları denetlemek, okulların teftişı ve ıslahıyla ilgilenmek ve vilayetin maarif durumu ile ihtiyaçları hakkında nezarete bilgi vermek üzere oluşturulan, *Meclis-i Maarif*'i içeren bir yapılanmaydı. Bu heyette duruma göre biri Müslüman diğeri gayrimüslim iki muavin, yine biri Müslüman diğeri gayrimüslim iki tane de müfettiş bulunacaktı.

Tanzimat'ın eğitim-öğretim alanındaki gerçekleştirdiği düzenlemelerin, benzeri alanlarda olduğu gibi Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde de, dolayısıyla gayrimüslim topluluklarınkinde, laikleşme ve onunla eşgüdüm halinde gelişen uluslaşma olgusunun hem nedeni hem de sonucu olduğu görülebilir. 19. yüzyıla değin imparatorluğun eğitim-öğretim etkinliklerinde belirleyici bir role sahip olduğu görülen dinsel seçkinlerin bu yüzyılda söz konusu rollerinden uzaklaştırılmaya başlandıkları fark edilmekteydi.

¹⁵³ Antel, **a.g.m.**, s. 455.

¹⁵⁴ **A.g.m.**, s. 456.

Gayrimüslim topluluklar içinde ruhbanın gerilemesine tezat olarak yükselen ticaret burjuvazisi, eğitimi iş ve toplumsal yaşamdaki gereksinimlerini karşılayacak bir yapının ortaya çıkmasına yönelik bir araç olarak kullanılmaktaydı.¹⁵⁵ Öte yandan 1886'da Maarif Nezareti'nde "*Milel-i Gayrimüslime ve Ecnebi Okulları Müfettişliği*" gibi merkezileşme ve ittihad-ı anasır siyasaları doğrultusunda yeni denetim organları oluşturulduysa da ne yabancıların misyonerlik ağırlıklı eğitim-öğretim yaklaşımlarının önlenmesinde ne de eğitim aracılığıyla Osmanlılık ideolojisinin gayrimüslim topluluklara aktarılmasında başarı sağlanamamıştır.

C. BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER VE YÖNETSEL YAPILANMA

Tanzimat'ın yönetsel, hukuksal ve sosyal alanlarda gerçekleştirmeye başladığı reformlar, tedricen ve başkent İstanbul'a yakın yerlerden başlanılarak yürürlüğe konulmuştur.¹⁵⁶ Bu bağlamda Bursa, söz konusu yapısal değişikliklerin yaşama geçirildiği öncelikli kentlerden birisi olmuştur. Yeni dönemin karakteristiğini yansıtan idari, hukuki, iktisadi düzenlemeler Bursa'daki toplumsal ilişkilerin yapısında ve bunlardan doğan sonuçlarda ciddi değişiklikler meydana getirmiştir. İmparatorluğun yıkılışına değin devam edecek politik, ekonomik ve sosyal değişim, Tanzimat'ın biçimlendirdiği zemin üzerinden gelişmiştir. Kentteki gayrimüslimlerin yaşamları da belirtilen alanlardaki değişim ve gelişmelerin belirleyici olduğu bir çerçeve içinde anlam kazanmıştır. Bursa'da yaşamakta olan gayrimüslim unsurun, yeni dönemin yarattığı dinamikler içinde demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlara yansıyan eylemlerini ve bunlardan doğan sonuçları çözümlenmek, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan bir modernleşme deneyimini gayrimüslimler ekseninde irdelemeyi amaçlayan bu çalışma için vazgeçilmez hale gelmektedir.

Bursa, 19. yüzyıla değin merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak niteliği taşımaktaydı. 1836'da redif askerlerinin yeniden düzenlenmesi nedeniyle yapılan bir değişiklikle Bursa, Kocaeli, Bolu, Karesi, Eskişehir sancaklarının birleştirilmesiyle

¹⁵⁵ İlhan Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Ankara, 1980, s. 40.

¹⁵⁶ Çadırcı, a.g.e., s. 181.

oluşturulan *Hüdavendigâr Müşirliği*'ne bağlı sancaklardan birisi oldu. Ahmet Fevzi Paşa bu yönetsel birimin ilk yöneticisi olarak tayin edilmişti. Bu değişiklik Tanzimat'a değin sürmüştür. Tanzimat'la birlikte mali ve idari merkezîyetçilik ilkesi içinde çeşitli düzenlemeler yaşama geçirilmişti. Bu bağlamda ülke; eyalet, sancak ve kaza olmak üzere üç ayrı yönetsel birime ayrılmıştı. Bursa bu dönemde Hüdavendigâr Eyaleti'nin merkezi konumuna getirildi.¹⁵⁷

Mali düzlemde merkezîyetçilik çerçevesinde, iltizam usulünü ortadan kaldıran muhassıllık düzenine geçilmişti. Taşradaki vergi toplama işini valilerin ve yerel seçkinlerin elinden almak için vali derecesinde yetkilere sahip muhassıllar görevlendirildi. Tanzimat reformcuları, muhassıllara vergilerin belirlenmesi, objektiflik esasına göre dağılımının sağlanması ve tahsil edilmesi konusunda yardımcı olmak üzere muhassıllık meclislerinin kurulmasını sağlamışlardı. Muhassıl, hâkim, müftü, iki kâtip, zabıt, yerel seçkinlerden dirayetkâr ve iyi halli dört kişi olmak üzere toplam on kişiden oluşan muhassıllık meclislerine, gayrimüslim unsurun bulunduğu yerlerde onları temsilen ruhani seçkinler ve kocabaşılardan iki kişinin katılması öngörülmüştü. Ancak ikiden fazla gayrimüslim topluluğun bulunduğu yerlerde bu düzenleme sorunlara yol açmıştı. Nitekim Bursa'da da benzeri bir sorun yaşanmıştı.¹⁵⁸ Bursa'da muhassıl meclisi, Bursa naibi Rüşdü Efendi, Müftü Mehmed Said Efendi, Burhaneddin Efendi, Ali Efendi¹⁵⁹, eşraf-ı vücûhdan el-hâc Nuh Ağa, Tahir Ağa¹⁶⁰, hahambaşı, Millet-i Rum'dan İsmaki, Katolik Milletinden Serop, Ermen-i Milleti'nden Agop'dan¹⁶¹ meydana gelmekteydi.¹⁶²

Muhassıllık meclisleri (memleket veya umumi meclisler) başlangıçta mali düzlemde işlevselleşen kurullar olmuşlarsa da 1864 tarihli vilâyet nizamnamesiyle hayat bulan, resmi memurların dışında kalan müslim ve gayrimüslim unsurların yerel yönetimlerde temsilini sağlayan vilayet, liva ve kaza meclislerinin çekirdeğini oluşturmuşlardı.

¹⁵⁷ 1841 yılında Dilaver Paşa'nın valiliği sırasında vilayet merkezi Bursa'ya taşınmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 38.

¹⁵⁸ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 246–248.

¹⁵⁹ Bu kişiler 750'şer guruş aylık maaşla görev yapmaktadırlar.

¹⁶⁰ Bu kişiler 500'er guruş aylık maaşla görev yapmaktadırlar.

¹⁶¹ Bu kişiler 250'şer guruş aylık maaşla görev yapmaktadırlar.

¹⁶² **BOA C. DH. Sıra No. 10704**, 17.Z.1255 / 21.Şubat.1840.

Tanzimat reformcularının Niş Valisi Mithat Paşa'nın başarılı yönetim ilkelerinin ışığında hazırladıkları 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi¹⁶³, eyaletleri kaldırılarak temelini livaların oluşturduğu vilayetler kurulmasını öngörmekteydi. Niş, Silistre ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilâyeti'nde Vali Mithat Paşa'nın öncülüğünde uygulanan nizamnamenin olumlu sonuçlar vermesi üzerine uygulama alanı, 1867 yılında çıkartılan *Vilâyet-i Umumiye Nizamnamesi* ile bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletildi. Yeni düzenleme ile Hüdavendigâr Vilayeti; Bursa merkez olmak üzere, Karesi, Kütahya, Kocaeli ve Karahisar-ı sahip sancaklarını kapsayan yönetsel bir birim haline geldi.

Yönetsel alandaki bu düzenlemeler idari, askeri, mali ve coğrafi sınırların belirlenmesinden öte anlamlar da taşımaktaydı. Genel ölçekte imparatorluğu oluşturan millet sisteminde yerel düzlemde ise değişik topluluklar arasındaki ilişkilerde önemli değişiklikler meydana getirildi. Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkezi olan Bursa'nın yönetsel yapısı söz konusu değişikliklerle yeniden biçimlendi. Vilayet ve sancak dâhilindeki gayrimüslim topluluklar idari, hukuki ve mali düzlemde, göreceli de olsa, katılım hakkı elde ettiler. 1870 yılında idari, adli ve mali sorumlulukları bulunan Hüdavendigâr Vilayeti İdari Meclisi'nde (Meclis-i İdare-i Vilayet) Abdullah Andon Ağa (kapucubaşı) ve Nikfor Ağa adında iki¹⁶⁴, Divan-ı Temyiz-i Vilâyette; Bedros Ağa, Dimitraki Ağa, Kurciyan Bedros Ağa adlarında üç olmak üzere beş gayrimüslim vilayet yönetiminde bulunmaktaydılar.¹⁶⁵ Benzeri bir yapılanmaya Bursa Livası'nda da rastlanılmaktaydı. Maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ilişkin konularla idari uyumsuzlukların çözümlenmesi gibi sorumlulukları yükümlenmiş bulunan Meclis-i İdare-i Liva'da; Hristaki Efendi ile İsak Efendi, Meclis-i Temyiz-i Liva'da ise Agobcan Ağa, Keğork Ağa ve Mıgırdıç Ağa adlarındaki gayrimüslimler görev yapmaktaydılar.¹⁶⁶

Vilayet meclislerindeki müslüman ve gayrimüslim üyeler, valinin başkanlığında, merkez hâkimi, mektupçu, muhasebeci, divan-ı temyizde görev yapan hukuk memurları, merkez müftüsü ile gayrimüslim toplulukların ruhani liderlerinden oluşan *Meclis-i Tefrik*

¹⁶³ 1864 Vilâyet Nizamnamesi Fransız taşra yönetim sisteminin de etkisi hissedilmektedir.

¹⁶⁴ *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 51.

¹⁶⁵ *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 52.

¹⁶⁶ *Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 55.

tarafından seçilmekteydiler. Meclis-i Tefrik vilayete bağlı livalardan seçilme niteliğine sahip kişilerden meclise girecek üye sayısının üç katı kadar aday belirleyerek liva idare meclislerine gönderirdi. Liva idare meclisleri bu adayların üçte birini müslüman ve gayrimüslim olmak üzere seçmekte böylece her livada en çok oy alan dört adayın adları bir mazbata ile meclis-i tefrike gönderilmekteydi. Son aşamada meclis-i tefrik aday sayısını sekize indirerek valiye sunar, vali de bu listeden uygun gördüğü dört kişiyi (ikisi müslim ve gayrimüslim olmak üzere) ayırarak onay için Bab-ı Âli'ye bildirmekteydi. Hükümetin onayından sonra üyeler vilayet meclislerindeki görevlerine başlamaktaydılar.

Liva idare meclislerinin üyelerinin belirlenmesinde de aynı karışık ve uzun yöntem benimsenmişti. Yalnız uygulama bir alt kademe içinde gerçekleştirilmekteydi. Mutasarrıfın başkanlığında, merkez liva hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslimlerin ruhani liderlerinden oluşan *Liva Tefrik Meclisi*, livaya bağlı kazlardan seçilme niteliğine sahip adayları belirleyerek kazların idare ve dava meclislerine göndermekteydiler. Söz konusu meclislerce üçte bir oranında seçilen adaylar liva tefrik meclisine bildirmesinin ardından liva tefrik meclisi adayları elemeyen mutasarrıfa iletmekteydi. Mutasarrıf listeyi valiye sunar, mutasarrıfın görüşlerini de alan vali asıl üyeleri belirlerdi. Liva idare meclisi üyelerinin seçiminde merkezi hükümetin onayı aranmamaktaydı. Merkezi hükümetin belirleyici olduğu süreç içinde vilayet, liva ve kazaların nüfuzlu kesimleri seçimlerde uzlaşa sağladıkları adayları yönetime kabul ettirmeye çalışmaktaydılar.¹⁶⁷

Vilayet ve liva idare meclislerinde gayrimüslimlerin toplulukların ruhani liderleri doğal üye olarak bulunmaktaydılar. Ancak 1872 yılında Bursa'da Rum metropolitinin vilayet idare meclisine alınmadığı kayıtlara geçmişti. Durumdan şikâyetçi olan Rum Patrikhanesi'ne verilen yanıtta metropolitin alınması halinde Bursa müftüsünün de alınması zorunluluğundan bahsedilmişti.¹⁶⁸ Bununla birlikte 1870 yılında Bursa liva idare meclisinde müftünün yer aldığı kayıtlara geçmişti.¹⁶⁹ Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1880 yılında, müftü Abdülkerim Efendi ile birlikte Rum metropoliti Nikodimus Efendi

¹⁶⁷ Çadırcı, a.g.e., s. 261.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 257.

¹⁶⁹ *Sâlname-i Hüdevendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 55.

(Episkopos), Ermeni murahhasası Bartogimbos Efendi (Ser Episkopos), Katolik murahhasası Bedros Efendi'den (Episkopos) oluşan Bursa ruhani seçkinlerinin idare meclisine alındıkları görülmekteydi.¹⁷⁰

Vilayet ve liva örgütlenmesindeki idari birimlerin yanı sıra yerel idari, adli ve mali komisyon ve meclislerde de gayrimüslim kişiler sorumluluk üstlenmişlerdi. 1870 yılında tahrir komisyonunda bulunan Yorgaki Ağa, Kırmızıyan Nesdib Ağa, Papasyan Ağa, Bursa Ticaret Mahkemesi'nin üyelerinden Bogos Ağa (daimi), Ovakim Ağa, Hacı Pandali Ağa (muvakkat), başkâtip Yorgi Efendi¹⁷¹, Bursa Belediye Meclisi'nde bulunan üyelerden; Sarim Ağa, Selvez Ağa, Yorgaki Ağa¹⁷² gibi örnekler gayrimüslimlerin yerel örgütlenmenin değişik alanlardaki temsilcileriydiler. Bu durum tüm imparatorlukta olduğu gibi Bursa'da da gayrimüslimlerin kamu hizmetlerine alınmasına yönelik bir nitelikte taşımaktaydı. Bununla birlikte Bursa'nın müslüman olmayan topluluklarının nüfuzlu temsilcileri, meclis toplantılarında kendilerini Türklerle karşı karşıya getirebilecek konularda taraf olmamaya çalışmaktaydılar. Bir kamu çıkarı söz konusu olduğunda inisiyatif almamakta, kendi çıkarları gündeme geldiğinde ise anlaşmazlığa düşmekteydiler.¹⁷³

Mezhepsel farklılıkların yarattığı çekişmeler ve rekabet bu toplulukların yerel hükümet karşısında edilgen bir tutum içinde kalmalarını sağlamaktaydı. Öte yandan gayrimüslim toplulukların merkez ve taşra örgütlenmesi içinde temsil edilmeleri, karar alma ve oluşturma mekanizmalarına dâhil olmaları, merkezi ve yerel yönetimin izledikleri politika ve aldıkları kararlara yabancı devletler nezdinde meşruluk kazandırmaktaydı. Ancak kentteki gayrimüslim cemaatlerin Bursa'daki konsolosluklarla var olan ilişkileri Tanzimat'la birlikte özellikle iktisadi düzlemde gelişerek, komprador bir nitelik kazandırmaya da başlamıştı.

¹⁷⁰ *Sâlname-i Hüdevendigâr (1297)*, Bursa, 1297 (1880), s. 72.

¹⁷¹ *Sâlname-i Hüdevendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 57.

¹⁷² *Sâlname-i Hüdevendigâr (1287)*, Bursa, 1287 (1870), s. 58.

¹⁷³ Edmond Dutemple, *En Turquie d'Asie*, Ed. G. Charpentier, Paris, 1883, s. 90.

D. TANZİMAT EVRESİNDE KENTİN NÜFUS BİLEŞENLERİ

Bursa, 19. yüzyılda da etnik ve dinsel kimliklere dayalı, parçalı bir demografik yapılanmaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu niteliğini yansıtan taşra kentlerinden birisi olma özelliğini sürdürmekteydi. Tanzimat'la başlayan yeni dönemde de müslümanların ağırlığını oluşturduğu kent nüfusunda Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Bulgarlar, Kıptiler ve yabancılardan oluşan bir gayrimüslim topluluk varlıklarını devam ettirmekteydi. Bu toplulukların kesin sayılarına ilişkin çıkarımlarda bulunmak, döneme ait demografik kaynakların göreceli zenginliğine karşın niteliklerinden ötürü mümkün görünmemektedir. Genelde mali, askeri ve idari kaygıların belirleyici olduğu bir yaklaşımla gerçekleştirilen sayımlar, tahrirler ve sınıflamalar; gerek Bursa gerekse imparatorluk düzleminde yaklaşık değerlere ulaşmamıza olanak sağlamaktadır. Bu yüzden kentteki ve Hüdavendigâr Vilâyeti'ndeki nüfusun etnik ve dinsel dağılımında farklı rakamların ortaya çıktığı görülmektedir.

Örneğin, 1831 yılında temelde mali ve askeri amaçlar çerçevesinde gerçekleştirilen nüfus sayımında¹⁷⁴ Bursa Sancağı'nda aşağıdaki tabloda yer alan sonuçlar elde edilmişti.

KAZALAR	İSLÂM	ERMENİ	RUM	YAHUDİ	TOPLAM
BURSA	10.532	2.800	2.159	627	16.118

Ancak bu sayımdan sadece yedi yıl sonra 1837 yılında Bursa'yı ziyaret eden Robert Walsh adlı seyyah, kentte 9000'i Ermeni ve Rum, 1800'ü Yahudi olmak üzere toplam 75.000 kişinin yaşadığını belirtmekteydi.¹⁷⁵ Aynı yıl kente gelen Baptistin Poujaulat ise Bursa'da; 90.000'i Türk, 5.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 2.000'i Yahudi toplam 100.000 kişinin bulunduğunu iddia etmekteydi.¹⁷⁶ 1830'ların sonunda kentte bulunan Amerikalı misyoner Bayan Schneider ise nüfusun 80.000–100.000 arasında olduğunu, kentte 10.000 Ermeni, 8.000 Rum, 2.000 Yahudi ile sınırlı sayıda Avrupalı ve üç Amerikalı misyoner

¹⁷⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara, 1943, s. 189–190.

¹⁷⁵ Robert Walsh, **A Residence at Constantinople**, C: II, London, 1838, s. 199.

¹⁷⁶ Baptistin Poujaulat, "*Voyages dans L'Asie Mineure et en Mésopotaimie*", Raif Kaplanoğlu-Nurşen Günaydın, **Bursa Seyahatnameleri** içinde, Çev: Jean Louis Mattei, Bursa, 2000, s. 107.

ailenin yaşamakta olduğunu belirtmişti.¹⁷⁷ Şehirdeki Avrupalı topluluk, sekiz ayrı ulustan 10–15 aileden meydana gelmekteydi.¹⁷⁸ Rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla 1840'lara değin Bursa'nın toplam nüfusu 75.000–100.000 arasındaydı ve bu toplamın yaklaşık beşte biri gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.

1855'te kenti görme olanağı bulan Ubicini, nüfusun toplamını 80.000'i müslüman 20.000'i gayrimüslim olmak üzere 100.000 civarında olduğunu belirtirken, ilk kez olarak Katolik Ermenilerin varlığına da işaret etmekteydi.¹⁷⁹ 1870 yılındaki resmi verilere göre (H. 1287) Bursa'da (nahiyeleriyle birlikte); 173 mahalle, 124 köy ve 16.408 hanede 22.826'sı müslim 12.883'ü gayrimüslim toplam 35.709 kişi bulunmaktaydı.¹⁸⁰ Bu rakamlar 1871 (H. 1288)¹⁸¹, 1872 (H. 1289)¹⁸², 1873 (H. 1290)¹⁸³ yıllarında değişmezken 1874 (H. 1291) yılında yalnızca gayrimüslim nüfusta bir azalma ile tekrarlanmıştı.¹⁸⁴ Ancak bu sayılara kadınlar dâhil edilmemişti.

Resmi verilerden anlaşıldığı üzere merkezi yönetim, nüfusun etnik, cinsel ya da mezhepsel dağılımını henüz dikkate almamaktaydı. Vergi tayini ve askerlik işlemlerinin devletin öncelikleri arasında bulunması, bu olgunun arka planını oluşturmaktaydı.¹⁸⁵ Müslüman olan ve olmayan biçiminde beliren yukarıdaki genellemelerin dışında 1851 yılında Bursa'da 80 aileden oluşan bir Ermeni Katolik cemaati ile kentteki Amerikan misyonerleri tarafından etkilenecek din değiştiren 17 kişiden oluşan bir Ermeni Protestan cemaati bulunmaktaydı.¹⁸⁶

¹⁷⁷ Eliza Cheney Abbott Schneider, **Letters from Broosa, Asia Minor**, Chambesburg, Pennsylvania, 1846, s. 34.

¹⁷⁸ **A.g.e.**, s. 54.

¹⁷⁹ Kaplanoğlu-Günaydın, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁸⁰ **Sâlname-i Hüdavendigâr (1287)**, Bursa, 1287 (1870), s. 150.

¹⁸¹ **Sâlname-i Hüdavendigâr (1288)**, Bursa, 1288 (1871), s. 117.

¹⁸² **Sâlname-i Hüdavendigâr (1289)**, Bursa, 1289 (1872), s. 112.

¹⁸³ **Sâlname-i Hüdavendigâr (1290)**, Bursa, 1290 (1873), s. 119.

¹⁸⁴ **Sâlname-i Hüdavendigâr (1291)**, Bursa, 1291 (1874), s. 112.

¹⁸⁵ 1878 Berlin Konferansı ile açılan yeni dönemde etnik hatta mezhepsel kimliklerin politik tarihin önemli parametreleri arasına girmesi, Osmanlı nüfus istatistiklerinde bu yönde değişiklikler yapılmasına neden olmuştur.

¹⁸⁶ **U.K. P.R.O. F.O. 78 / 905**

Resmi kayıtlar ile¹⁸⁷ seyyahların izlenimlerine dayalı verilerde Bursa'daki gayrimüslim toplulukların genellikle üç etnik kimlik çerçevesinde ifade edildiği görülmektedir. Salname ve sayımlarda gayrimüslimlerin, toplamın üçte birine ulaşan oranlarına karşın seyyahların gözlemlerinde çok daha düşük rakamlarla karşılaşılmaktadır. Rakamların değişkenliğinde, kentte özellikle ipeğe dayalı dokumacılık sektöründeki artan işgücü talebinin önemli bir payı bulunmaktaydı. Nitekim yüzyılın son çeyreğinde sektördeki daralmayla koşut biçimde nüfusta da bir düşüş eğilimi fark edilmekteydi.¹⁸⁸

Ekonomik faktörlerin dışında doğal felaketler, salgın hastalıklar ve savaşlar da demografik yapılanmayı etkilemekteydi. 1855 yılında kentte yaşanan depremde, var olan bina stokunun ağırlıklı olarak kerpiç ve ahşaba dayalı olmasından ötürü çok sayıda kişi yaşamını kaybetmişti. Dr. Cyrus Hamlin¹⁸⁹ şehrin harabeye döndüğüne tanıklık etmişti.¹⁹⁰ Büyük felakette şehrin Türk ve Rum ahalisinden önemli kayıplar olurken, Emeni ve Yahudi kayıpları görece olarak daha azdı.¹⁹¹ Depremlere eşlik eden bir başka yıkımda yangınlar olmuştur. 19. yüzyıl boyunca şehrin değişik bölgelerinde çıkan farklı ölçekteki yangınlar, hem can hem de mal kaybına yol açmıştı. Bir başka doğal felaket ise salgın hastalıklardı. Özellikle veba salgını kentin demografik yapısında trajik sonuçlara yol açmaktaydı. Bir veba salgını esnasında günde sekiz yüze yakın kişinin yaşamını kaybettiğine dair duyumlar bulunmaktaydı.¹⁹² Öte yandan belirli periyotlarla ortaya çıkan savaşlar ve bunların nüfusun müslüman kesimi üzerinde yarattığı değişiklikler bir başka demografik etkeni oluşturmaktaydı. Demografik yapılanmada önemli değişiklikler meydana getiren bu iniş ve çıkışlar, nüfus sayımları düzenli yapılmadığından ötürü resmi kayıtlara geç yansımaktaydı. Bu durum resmi kayıtlar ile sivil kaynaklı verilerdeki nüfusa ilişkin sayısal farklılıkları yaratmış görünmektedir.

¹⁸⁷ Hüdavendigâr Vilayeti Salmeleri, Memalik-i Mahruse-i Şahanede 1247 (1831) Senesinde Mevcut Nüfus Defteri.

¹⁸⁸ Leila Thayer Erder, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975**, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton Universty, Michigan, 1976, s. 157.

¹⁸⁹ BOA'daki Robert Kolej'in kurucusu, Amerikalı öğretmen misyoner.

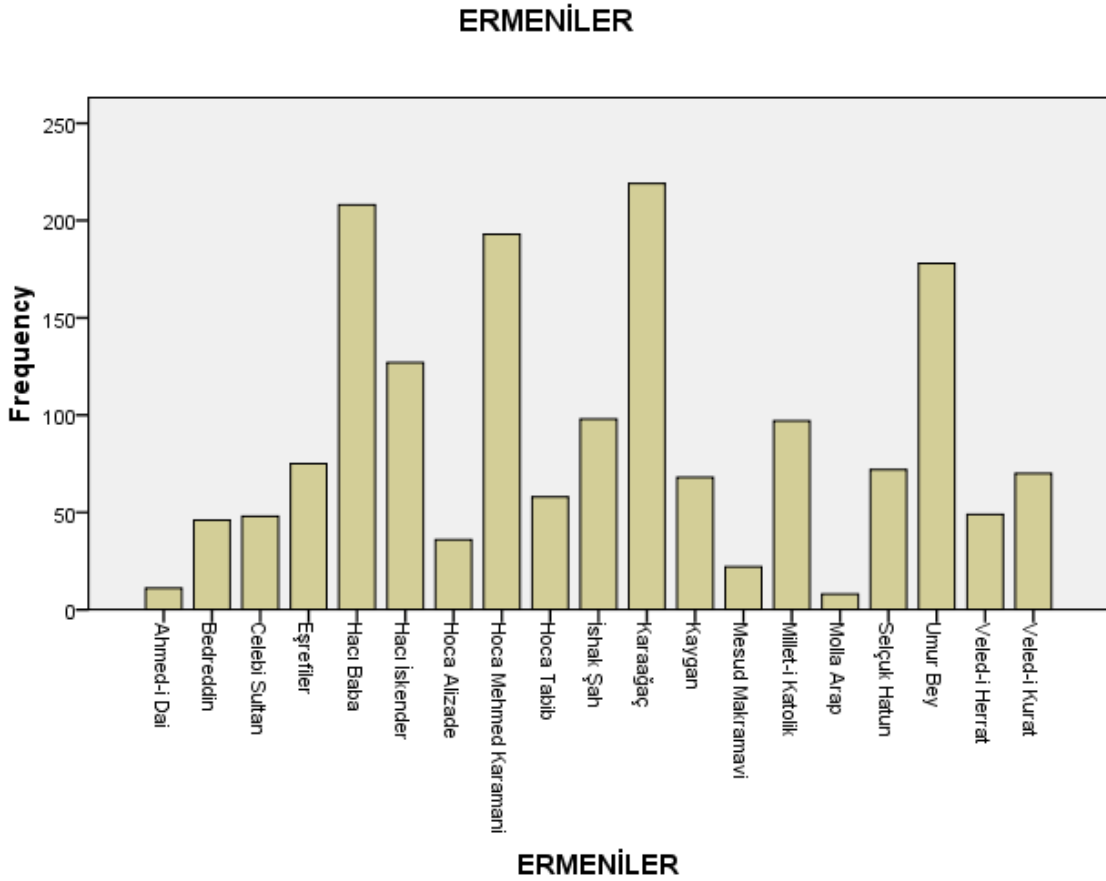
¹⁹⁰ Cyrus Hamlin, **My Life and Times**, Boston, 1893, s. 248-250'den ileten, Hetah W. Lowry, **Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)**, Çev: Serdar Alper, İstanbul, 2004, s. 104.

¹⁹¹ Kevork Pamukciyan, “*Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre: Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi*”, **Tarih ve Toplum**, C. VI, S. 31 (1986), s.24.

¹⁹² Schneider, **a.g.e.**, s. 45.

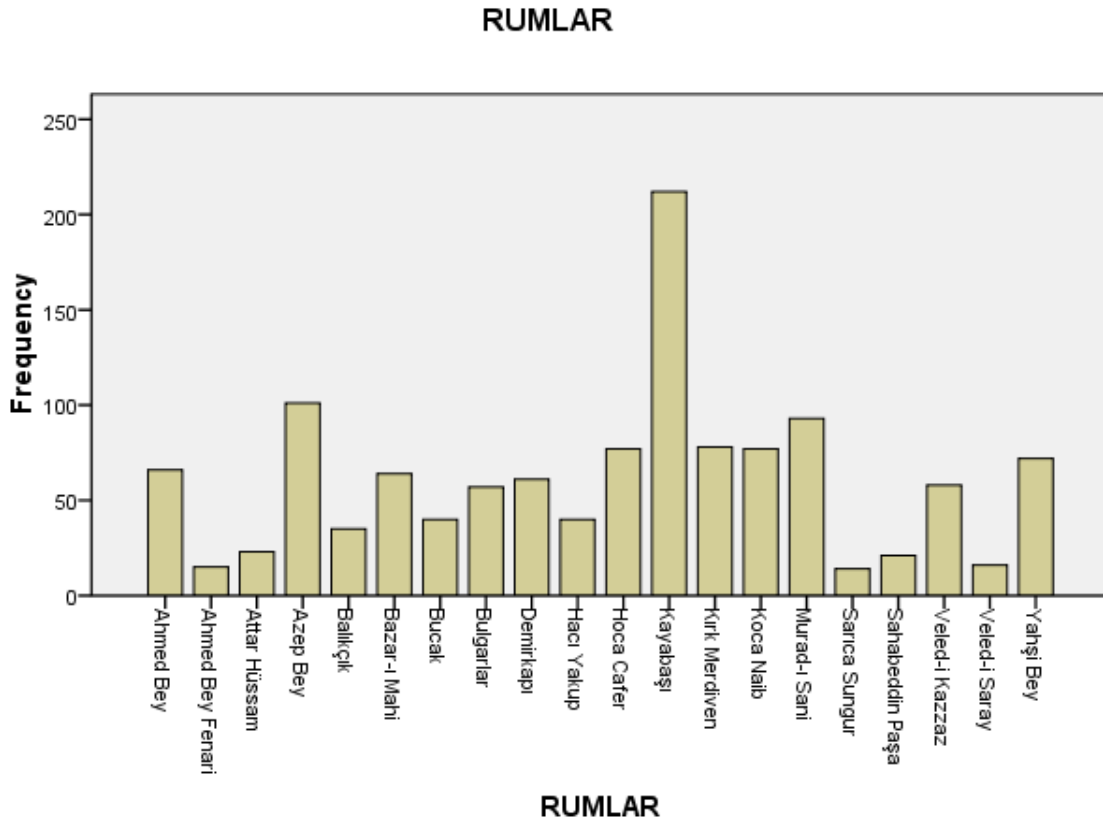
Yukarıda sayılan kaynakların dışında, 19. yüzyılın ortalarındaki mali kayıtlara dayanan mahalle bazındaki veriler de bize çeşitli çıkarımlar yapma olanağı sunmaktadır. Bu verilere ışığında hazırlanan aşağıdaki grafikler, kentteki gayrimüslimlerin dağılımları ve yoğunluklarıyla ilgili bilgiler içermektedir.

Grafik 1.1. Bursa Ermenilerinin Yaşadığı Mahalleler ve Nüfus Yoğunluğu

Grafik 1.1. de mali kayıtlarda yer alan Ermeni mahalleleri görülmektedir. Grafiğe göre; Karaağaç, Hacıbaba, Hoca Mehmed Karamani ve Umurbey Bursa'da yoğun Ermeni nüfusu içeren mahallelerdi. Kentteki Ermeni mahalleleri genellikle Gökdere'nin doğu ve batısı kıyısınca güneyden kuzeye doğru uzanmaktaydı. Ahmed-i Daî, Mesud Makramavi ve Molla Arap mahalleleri en az Ermeni nüfusun yaşadığı yerlerdi. Bu mahallelerde Ermenilerin Türklerle birlikte yaşamaktaydılar.

Grafik 1.2. Bursa Rumlarının Yaşadığı Mahalleler ve Nüfus Yoğunluğu

Kentteki Rum nüfusun en yoğun olduğu mahalle, kentin kuzey batısında yer alan Kayabaşı idi. 200'ü aşkın vergi yükümlüsünün olduğu mahalle pek çok fabrikaya da ev sahipliği yapmaktaydı. Azeb Bey ve Murad-ı Sani mahalleleri, Kayabaşı'nın sahip olduğu hane sayısının yarısına ulaşabilmekteydiler. Diğer Rum mahalleleri 10–50 haneyi içermekteydiler. Rum mahallelerinin çoğu şehrin kuzey batısında yere alan Cilimboz Deresi boyunca ve bugünkü Altıparmak caddesinin doğu ve batısında bulunmaktaydı.

Bursa'da bir tane Yahudi mahallesi bulunmaktaydı. Kuruçeşme adını taşıyan mahallede 204 hanenin bulunmaktaydı. Mahalle, kentin eski yerleşim bölgesi olan Hisar'ın altında, güney-kuzey doğrultusunda kurulmuştu. Hane başına nüfusu 5 olarak kabul eden klasik yaklaşıma göre 19. yüzyılın ortalarında mahallede yaklaşık olarak 1.020 kişinin yaşadığı düşünülebilir.

E. SOSYO-EKONOMİK YAPILANMA ve İPEK ÜRETİMİ

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa merkezli ve kapitalist nitelikli küresel iktisadi sistemle bütünleşmesinin billurlaştığı bir sürece karşılık gelmiştir. Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya dışında kalan kapitalist olmayan üretim ilişkilerine sahip toplumlar daha önce görülmedik biçimde kapitalist küresel sistemin içine çekildiler. Tarımsal ürünler ve hammadde ihraç edip mamul mallar ithal eden ülkeler haline getirildiler.¹⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış kaynaklı etkenlerden beslenen yapısal ve politik sorunları, yukarıdaki dönüşümün belirli ölçülerde Osmanlı Devleti için de geçerli olmasını sağlamıştı.

Tanzimat ile gelişen süreçte devlet; askeri, mali ve idari düzlemde merkezi yönetimin ağırlığını arttırmayı amaçlayan reform politikalarına, Avrupalı devletlerin askeri, siyasal ve mali desteğini sağlamış ancak bu desteğe karşılık olarak Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasını öngören istekler hatta baskılarla karşılaşmıştı.¹⁹⁴ 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 1854'te başlatılan borçlanma süreci, 1856'daki Islahat Fermanı ile yabancı sermaye yatırımlarına, 1866'de yabancıların tarım arazisi satın almalarına izin verilmesi, para basma yetkisinin 1863'te yabancı sermaye eliyle kurulan Osmanlı Bankası'na devredilerek imparatorluğun fiilen altın standardına bağlanması¹⁹⁵ sözü edilen olgunun yansımalarıydı.

Tanzimat ile gelişen bu entegrasyon süreci sonunda, 1820'lere değin yaklaşık 5.000.000 sterlin değerinde gerçekleşen Osmanlı-Avrupa ticaret hacmi bu tarihten sonra kelimenin anlamıyla bir patlama gerçekleştirerek 1850'lerin başında 18.000.000 sterlin düzeyine ulaşmıştı.¹⁹⁶ İmparatorluk Avrupa'ya genellikle tarım ürünleri ve hammadde ihraç ederken karşılığında mamul mallar ithal etmekteydi. İngiltere ve Fransa başlıca ticari partnerler olarak belirirken onları Almanya, Avusturya ve Rusya izlemekteydi. Ticaret hacminde ihracat gelirlerinin yatırım malları ve tüketim malları ithalatını karşılamaktan

¹⁹³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)*, Ankara, 1984, s. 126.

¹⁹⁴ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, 1990, s. 163.

¹⁹⁵ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)*, s. 133.

¹⁹⁶ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 67.

uzak oluşu devleti dış borçlanmaya yöneltmiş, böylece Batı'ya olan sanayi ve ticari bağımlılığa bir de mali bağımlılık eklenmişti.¹⁹⁷ Bu bağlamda Osmanlı maliyesinin Batı tarafından denetim altına alınmasının temellerinin de Tanzimat Dönemi'nde atıldığı anlaşılmaktaydı. 1850'lerden sonra imparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye, denetim alanını daha da genişletti. Devletin dış borçları, demiryolları, limanlar gibi ticareti geliştirmeyi amaçlayan alanlar yabancı sermayenin öncelikle yoğunlaştığı alanlardı.¹⁹⁸

Avrupa ile yapılan ticaret sayesinde, imparatorluk içinde Batı orijinli mamul malların hacmi genişledikçe, ülke içindeki üretim ilişkilerinde ve yapısında önemli değişimler ortaya çıktı. Sanayi Devrimi'nin teknoloji ve sermayeye dayalı üretim yapılanması karşısında, pre-kapitalist üretim ilişkilerine ve anlayışına sahip geleneksel Osmanlı üretim sektörleri farklı refleksler gösterdiler. Zanaat üretimi pek çok dalda gerileyip, hatta tasfiye olurken, bazı dallar değişime ayak uydurarak ayakta kalabilmeyi başardılar. Özellikle tekstil sektörü Batı mamulleri karşısında ciddi sarsıntılar geçirdi. Pamuklu, ipekli ve yünlü dokumacılık sektöründe önemli gerilemeler görüldü. Geleneksel anlayışa dayalı emek yoğun el tezgâhlarında gerçekleştirilen üretim neredeyse ortadan kalktı. 1870'lerin başında pamuklu dokuma tüketiminin %80'inden fazlasını ithal ürünler karşılamaktaydı.¹⁹⁹

Değişimin bir başka yönü ise klasik Osmanlı üretim örgütlenmesi olan loncaların geleceği ile ilgiliydi. Sanayi Devrimi'nin ardından ortaya çıkan yeni üretim ilişkileri ve araçları karşısında, Osmanlı esnaf ve zanaatkârlarının üretim ilişkilerini, standartlarını belirleyen loncalar; sermaye, teknoloji yetersizliği veya yoksunluğu, girdi olarak kullandıkları hammadde fiyatlarındaki yükseliş, kapitülasyonlar aracılığıyla yabancılara tanınan ayrıcalıklar gibi faktörlerden ötürü çözülme sürecine girdiler.

İmparatorluğun her bölgesi yukarıda betimlemeye çalıştığımız değişim ve dönüşümü aynı zamansallık ve sosyo-ekonomik çerçeve içinde yaşamadı. İmparatorluk içindeki coğrafi konum, ulaşım olanaklarının gelişmişlik düzeyi, yerel düzlemdeki politik,

¹⁹⁷ A.g.e., s. 71.

¹⁹⁸ Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, s. 195.

¹⁹⁹ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, s. 114.

sosyo-ekonomik ve kültürel yapılanmalar, imparatorluğun küresel kapitalist sistemle bütünleştirilme sürecinde, özellikle kentler bazında özgün modellerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu bağlamda Güney Marmara'nın sulak ve verimli ovalarına, Mudanya ve Gemlik limanlarına, İstanbul gibi bir metropole yakınlığıyla ve görelî üretim potansiyeli ile Bursa, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren iç ve dış siyasi, iktisadi ve sosyal dinamiklerin belirleyici olduğu ve bu alanları içine alan bir dönüşüme tanıklık etti.

Tanzimat devresinde kentin toplumsal yapılanmasında ekonominin belirleyici rolü daha da artmıştı. Özellikle ipekli dokumacılık alanındaki gelişmeler, şehirdeki geleneksel üretim biçimlerinde ve ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açmıştı. Bursa'da yaşayan gayrimüslimler bu değişimin öncülüğünü yapmaktaydılar. 1824'te Lyon'daki dokumacıların, kozadan ipek ipliğini mekanik bir sistem aracılığıyla çeken bir makine sayesinde ipliklerdeki standart sorununu aşmaları ve kozaların buhar gücü yardımıyla iplik çekiminin kolaylaştırılması, bir devrim niteliğinde idi. Yeni kullanılan yöntemler sayesinde ham ipek ipliğinin düzgünlüğü ve mekanizasyon sayesinde iplik üretimindeki maliyetlerin düşmesi, Avrupa'da söz konusu gelişmelerin beş yıl gibi kısa bir sürede yayılmasına neden oldu.²⁰⁰ Sözünü ettiğimiz yeni teknik ve yöntemler on yıl sonra Anadolu'ya ulaşmıştı.²⁰¹

Bursa'da yeni teknik ve yöntemlerin kullanıldığı ilk filatür (iplik çekim) fabrikası, 1838'de Muradiye'de Demirkapı yakınlarında, kentteki Avusturya-Macaristan konsolosu Falkheisen ile Bursa'daki İngiltere konsoloslüğunda tercüman olarak çalışan Taşçıyan adlı tebaadan bir Ermeninin girişimleriyle yaşama geçmişti.²⁰² Dalsar'a göre fabrika için gerekli sermayeyi aynı zamanda bir yatırımcı-tüccar olan Falkheisen sağlarken, Taşçıyan işletmecilik görevini üstlenmişti.²⁰³ Quataert, filatür fabrikasını Fransız Glazial Ailesi'nin kurduğunu ancak iflas etmelerinden ötürü fabrikayı Falkheisen'in satın aldığını savlamaktadır.²⁰⁴ Resmi kayıtlara göre ise Bursa'da ilk filatür fabrikası 1841/42 yılında

²⁰⁰ Ayhan T. Aktar, **Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayi: Bursa Dokuma Sanayinde İnsan İlişkileri**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, s. 93.

²⁰¹ Erder, **a.g.t.**, s. 96.

²⁰² Fahri Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s. 412.

²⁰³ **A.g.e.**, s. 412.

²⁰⁴ Donald Ouataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev: Tansel Güney, İstanbul, 1999, s. 212-213.

tebaadan, koza ve ipek ticaretiyle uğraşan, Taşçıyan Ohannes ve Bayoğlu Oseb adlarında iki Ermeni tarafından kurulmuştu.²⁰⁵ Bu girişimi, 1843 yılında Bursa ve civarındaki Mizan-ı Harir Mukataası'nı uhdelinde bulunduran Düzoğlu Hoca Agop²⁰⁶ ve kayınpederi Boğos Bilezikçi'nin inşa ettirdiği, yaklaşık 150 kadar Ermeni ve Rum kadının çalıştığı *Filatura di Seta* adlı fabrika²⁰⁷ ile bir İngiliz olan Mr. Robert Thomson ve Türk ortağının işlettiği çoğunluğu Rum 60 kızın çalıştığı fabrika²⁰⁸ ile Madam. Brotte'un, kentin en büyük dördüncü filatür fabrikası olan, işletmesi gibi örnekler izlemiştir.

Kayıtlarda farklılıklar olmakla birlikte ortak nokta kentteki iktisadi yapılanmayı ve daha geniş ölçekte toplumsal yapılanmayı etkileyecek yeni tekniklere ve yöntemlere dayanan ilk ruhsatlı²⁰⁹ fabrikaların, kentteki tebaadan ya da Levanten gayrimüslimler tarafından kurulmuş olduğu gerçeği idi. Burada göz ardı edilmemesi gereken ikinci önemli nokta Tanzimat ile birlikte giderek artan ölçülerde Bursa'ya gelmeye başlayan yabancı sermayenin yerel sakinlerden olan gayrimüslimlerle işbirliğini tercih etmiş olmasıdır. Bu durum Bursa'daki gayrimüslimler arasında komprador bir burjuvazi tipinin de gelişmesine yol açmaktaydı.

Avrupa'da ipekli dokumacılıkta önemli bir yere sahip olan Fransa ve İtalya gibi ülkelerde 1850'lerde ipekböceklerinde görülen iki hastalıktan (*flacherie* ve *muscardine*) ötürü koza üretimi ciddi biçimde sarsıldı.²¹⁰ Bu gelişme Avrupalı ülkelerin başka kaynaklara yönlendirdi. Ham ipeğe verilen fiyat rekabetten dolayı hızla yükselirken ipekçilik kârlı bir alan haline geldi. Bursa'daki ipek ve ipekböcekçiliği sektöründe, Avrupa eksenli dinamikler sayesinde ciddi oranlarda büyümelere tanıklık edildi. 1851'de kentte 8 ipek fabrikası ve 650 mancınık bulunurken 1856'da bu rakam 37 ipek fabrikası ve 3.000 mancınığa ulaşmıştı.²¹¹ 1860'larda kentteki fabrika sayısı doksana mancınık sayısı ise 5.400'e yükselmişti. Fabrikalar Umurbey, Molla Arap, Demirkapı, Kayabaşı, Setbaşı gibi ağırlıklı olarak gayrimüslim toplulukların ikâmet ettikleri alanlarda kurulmaktaydı.

²⁰⁵ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1324)**, Bursa, 1324 (1906), s. 278.

²⁰⁶ **BOA İ.MVL. D. 118 / 2901**. 25.R.1264 / 31.Mart.1848.

²⁰⁷ Charles Mac Farlane, **Turkey And Its Destiny**, London, 1850, s. 142.

²⁰⁸ **A.g.e.**, s. 145.

²⁰⁹ **BOA İ.MVL. D. 102 / 2214**. 5.Ş.1263 / 19.Temmuz.1847

²¹⁰ Quataert, **a.g.e.**, s. 216.

²¹¹ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325)**, Bursa, 1325 (1907), s. 259.

Bu işletmelerin dışında evlerde de 7.000–8.000 dolayında tepme mancınıkta ipek çekilmekteydi. Lyon ve Londra piyasalarında Bursa ipeği bir marka niteliği kazanmıştı. İpeğin kıyyesi²¹² 6 Osmanlı lirasına, yaş kozanın beher kıyyesi ise 50–60 kuruşa satılmaktaydı.²¹³

Yeni işletme sahipleri arasında Sultan II. Mahmud'un Baş Kâtipliği'ni yapmış Mustafa Nuri Paşa, Bilezikçi Kardeşler, ilk defa hidrolik sistemle çalışan bir filatür fabrikası kuran Pavlaki, Bayoğlu, Sarim Manas Paşa ve Sultan Abdülmecit'in girişimleriyle açılan Fabrikay-ı Hümayun sayılabilir. Fabrikay-ı Hümayun devletin Bursa'daki ikinci filatür fabrikası idi. Birincisi Namazgâh semtinde bulunan Evkaf Nezareti'ne aitti.²¹⁴ Fabrika sahipleri mercek altına alındığında bu kişilerin sermaye birikimine ya da olanaklarına sahip figürler olduğu ortaya çıkmaktadır. İçlerinde mütezimlikten sermaye birikimi elde eden Düzoğlu Hoca Agop ve Boğos Bilezikçi gibi örnekler olduğu gibi Mrs. Brotte, Thompson, gibi yabancı yatırımcılar, Mustafa Nuri Paşa benzeri devlet seçkinleri ya da Cezayirli adında İstanbullu bir sarraf olabilmekteydi²¹⁵. Finansal kapitali sanayi kapitaline dönüştürmek hepsinin ortak paydasıydı. Ancak Mustafa Nuri Paşa ve devlet girişimciliği gayrimüslim ve yabancı girişimcilere göre başarısız olmaktadır.

Mustafa Nuri Paşa sermaye yetersizliğinden ötürü fabrikasını işletemeyerek İstanbul merkezli Jacques Glavany et Cie adlı bir şirkete kiralamak zorunda kalmıştı.²¹⁶ Yabancılar sahip oldukları düşük faizli kredi olanakları sayesinde sermaye sıkıntısı çekmeksizin üreticilerin elindeki yaş kozayı peşin para ödeyerek alabilmekteydi. Oysa Türk girişimcilerin kredi olanakları yabancılarla veya gayrimüslim tebaa ile kıyaslandığında sınırlıydı. Devlet işletmeleri ise özel sektörle karşılaştırıldığında son derece verimsiz işletilmekteydiler. Örneğin Bursa'da 1852 yılında 78 mancınıkla açılan Fabrikay-ı Hümayun'un 1860'ların başında yıllık 180.000 franklık üretim değerine karşın Sarim Manass'ın kentte bulunan iki fabrikasında toplam 120 mancınıkla yıllık 960.000

²¹² Yaklaşık 1,3 kg.

²¹³ **A.g.e.**, s. 259.

²¹⁴ **A.g.e.**, s. 258.

²¹⁵ Erder, **a.g.t.**, 102.

²¹⁶ **A.g.t.**, s. 103.

franklık bir üretim değerine ulaşılmaktaydı. 1856 yılında üretilen koza miktarı 4.000.000 kilogram düzeyinde bulunmaktaydı. Konunun erbabına göre 1856'da yurt dışına ihraç edilen, ipek miktarı 4.000 balyayı yani 400.000 kiloya yakındı.²¹⁷

Bursa'da birbiri ardına açılan ve ayakta kalabilen fabrikaların büyük bir bölümü kentteki gayrimüslim topluluklara veya yabancılara aitti.²¹⁸ Müslümanların girişimcilerin görece azlığı sermaye yetersizliği ile ilgili olmalıdır. Buna karşın kentteki Ermeniler, Rumlar, görece olarak Yahudiler ve yabancılar çok eskiden beri ipek üretiminin ve ticaretinin içinde yer almışlardı. 19. yüzyılda Tanzimat ve Islahat fermanları ile kapitülasyonların gayrimüslimlere tanıdığı haklar ve imtiyazlar da devreye girince kentteki girişimciler arasında gayrimüslimler sivrilmişlerdi. Kentteki konsoloslukların sağladığı ayrıcalıklar da yukarıdaki kazanımlara eklenildiğinde hem yabancı yatırımcılar hem de yerel gayrimüslim unsurlar, kentin sosyo-ekonomik yapısında ağırlık kazanmaya başlamışlardı. Nitekim bu olgu Bursa'daki İngiliz konsolosluğunun Londra'ya gönderdiği düzenli raporlara da yansımıştı.

Raporlarda 1850'ler itibarıyla Müslümanlara yönelik zorunlu askerlik ve Kırım Savaşı'nın kentteki demografik yapılanmada Müslümanların aleyhine bir durum yarattığı belirtildikten sonra şehrin kültüründe ve sanayisinde gayrimüslim toplulukların daha belirleyici bir hale geldikleri anlatılmaktaydı.²¹⁹ Sadece beş yıl sonra bir başka resmi kayıta önceki rapordaki gelişmelerin sonuçlarını doğrulayan bilgiler yer almaktaydı. Söz konusu raporda “...Yürürlükteki son fermanlar Müslüman mülklerinin Hıristiyanlara devredilmesini yasaklamaktadır. Buna karşın kanun sürekli ihlal ediliyor, çünkü var olan nüfus hareketliliğine karşı yasa çıkarmak boşunadır. Türkler zaten çok fazla mülkün sahibi; bu sebeple evlerini kendi halkına satamayan Türk mülk sahipleri bunları memnuniyetle ellerinden çıkarıp Hıristiyanlara satıyorlar. Gayrimüslimler ise söz sahibi oldukları alanı genişletmekte...” olduğunun altı çizilmekteydi.²²⁰

²¹⁷ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325), Bursa, 1325 (1907), s. 260.

²¹⁸ Erder, a.g.t. s. 105.

²¹⁹ U.K. P.R.O. F.O. 78 / 1209. 5.Mart.1856.

²²⁰ U.K. P.R.O. F.O. 78 / 1609. 14.Şubat.1861.

Devlet kentin iktisadi yaşamında son derece hayati bir niteliğe sahip ipekçilik sektöründeki gayrimüslim ve yabancı ağırlığından rahatsız değildi, tersine teşvik edici bir siyasa benimsemiş görünmekteydi. Nitekim kaliteli ipek imal etmesinden ötürü Sarım Manass'a Mecidiye Nişanı verilmişti.²²¹ Bursa'da ipek fabrikatörü Mösyö Louis Peron'a Mecidiye Nişanı'nın ihsan buyrulması²²² bir başka örneği oluşturmaktaydı. Devletin gayrimüslim ve yabancı girişimcilere yönelik teşvik politikası ödüllendirme ile sınırlı değildi. Bursa'da yatırım yapan gayrimüslim ve yabancılara dönük yerel kaynaklı sorunların aşılması, merkezi otoritenin yükümlendiği görevler arasındaydı. Bursa'da Tophane'de bulunan Yorgaki, Yorgi ve Anastas'a ait fabrikaya çıkartılan güçlüklerin men edilmesine yönelik istek bunlardan birisiydi.²²³ Bir İngiliz girişimci olan James Malhoon'un sahibi bulunduğu ipek fabrikasından ötürü gümrükçüler ve öşürcüler tarafından fazla vergi istenmesi ve satın aldığı kozaların naklinde çıkartılan güçlüklerin önlenmesine ilişkin bildirim²²⁴, merkezi otoritenin işaret ettiğimiz konu üzerindeki hassasiyetine bir başka örneği oluşturmaktaydı.

19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında Bursa'nın merkezi bulunduğu Hüdavendigâr Vilâyeti'nde ticaret ve üretimi teşvik etmek, geliştirmek ereği ile bilgi toplamak üzere bölgeye gönderilen resmi komisyonun hazırladığı rapor devlet tarafından ilgiyle karşılandı. Bu bağlamda merkezi otorite, Bursa'daki Rum tüccarlardan bazılarına çeşitli üretim alanlarına yönelik olarak Avrupa'dan makine ve kalifiye eleman getirtmeleri için bir teklifte bulunmuştu. Teklife göre devlet yıllık %12 faiz karşılığında girişimciler için gerekli nakdi sağlamayı taahhüt etmekteydi. Ancak kentteki Rum tüccarlar "*kendi işlerine yoğunlaştıkları ve bilgi sahibi olmadıkları bir alanda yatırım yapmak istemediklerinden*" teklifi geri çevirmişlerdi.²²⁵ Devletin gayrimüslimlere yönelik bu teşvik siyasasının ardında imparatorlukta gayrimüslim unsurların ulusçu arayışlardan uzak tutmayı amaçlayan Osmanlılık düşünüyü kadar, ülkenin iktisadi kalkınmasını hedefleyen bir boyutta bulunabilir.

²²¹ BOA A.} DVN. MHM. D. 33 / 33. M.1278 / Ağustos.1861.

²²² BOA HR. TO. D. 500 / 81. 25.Z.1284 / 18.Nisan.1868.

²²³ BOA A.} MKT. DV. D. 155 / 30. 26.Ş.1276 / 19.Mart.1860.

²²⁴ BOA HR. MKT. D. 29 / 73. 24.Ra.1266 / 7.Şubat.1850.

²²⁵ U.K. P.R.O. F.O. 78 / 652. 13.Mart.1846.

Gayrimüslim topluluklar üretime sermaye boyutunun dışında emek de koymaktaydılar. Kentteki ilk filatür fabrikalarının devreye girmesi ile gereksinim duyulan ucuz emek gücünün sağlanmasında Ermeni ve Rum kadınlardan hatta çocuklardan yararlanılmıştı.²²⁶ 1850'lerin başlarında Bursa'daki yatırımcılar, ücretleri düşürmek ve daha geniş bir iş gücü sağlayabilmek için kentin içinden geçen Cilimboz ve Gökdere nehirlerin yakınındaki, Rum ve Ermeni yerleşiminin yoğun olduğu, alanlara fabrikalar inşa etmeye başlamışlardı.²²⁷ Bu yaklaşım özünde; şehirdeki iki önemli gayrimüslim topluluk olan Ermeni ve Rumları potansiyel emek arzı olarak algılanması bulunmaktaydı. Ancak bu ilk anlarda kolay olmamıştı.²²⁸ Bursa'daki ilk filatür fabrikalarına yatırım yapan Falkheisen, yeni fabrikasında çalışmak konusunda dini anlamda çekingenlik gösteren çalışanları ikna edebilmek amacıyla fabrikasını Bursa piskoposuna takdis ettirmek zorunda kalmıştı.²²⁹ Falkheisen'in fabrikasına Fransa'dan kadın ustabaşılar getirtmesi kadınların bu fabrikalarda çalışmasına sıcak bakmayan çevreleri de yumuşatmıştı.

Bursa'da filatür fabrikalarda çalışanların %96'sını kadınlar oluşturmaktaydı.²³⁰ 1860'larda tedricen Rum ve Ermeni kadınların yanında Müslüman kadınlarda filatür fabrikalarında çalışmaya başlamışlardı.²³¹ Böylece Bursa'daki Türk kadınlar, Anadolu'nun pek çok kentindeki hemcinslerinden çok daha önce kentlerdeki üretim ilişkilerine dâhil olup ekonomik bağlamda bağımsızlaşma yolunda önemli adımlar atmış oldular. Türk kadınların fabrikalardaki oranı en azından 1860'larda %10'lar düzeyinde bulunmaktaydı. Ancak çalışanların büyük çoğunluğunu gayrimüslim topluluklara mensup kadınlar oluşturmaktaydı.²³²

²²⁶ U.K. P.R.O. F.O. 195 / 299. 24.Mayıs.1851.

²²⁷ Quataert, a.g.e., s. 229.

²²⁸ Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat* 1, s. 437.

²²⁹ Erder, a.g.t., s. 101.

²³⁰ Sevilay Kaygalak, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa (1840–1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 153. Kadınların ipekli dokuma sektöründeki ağırlığına ilişkin olarak resmi bir kayıt için bkz. *BOA Y. PRK. TKM. D. 7 / 87*. 29.Z.1301 / 20.Ekim.1884.

²³¹ Georges Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, Paris, 1894'ten çeviren J.L. Mattei, Günaydın-Kaplanoğlu, a.g.e., içinde s. 142.

²³² A.g.e., s. 146.

Gayrimüslim ve yabancılara ait işletmelerdeki işçi kadınlar, Fransa'dan²³³, Avusturya'dan ve İtalya'dan²³⁴ getirilen kadın²³⁵ ve erkek ustabaşılar tarafından, üretim tekniği ve işleyişi konusunda eğitmektedirler.²³⁶ Genellikle ev ekonomisine katkı sağlamak, çeyiz veya drahoma için gerekli kaynağı elde etmek için çalışan gayrimüslim kadınlara, usta ise 5–7 kuruş, çıraksa 2,5–3,5 kuruş ücret ödenmekteydi.²³⁷ Emekçiler arasında yer alan Ermeniler ve Rumlar diğerlerine göre daha becerikli ve ustaydılar. İpekçiliğin Bursa'da gelişimine büyük katkı sağlamaktaydılar.²³⁸ Yahudiler ise ne yatırım bazında ne de emek arzında ipek sektörü içinde fazlaca görünmemektedirler.

Bursa'nın ekonomik yapılanmasında ipeğin ve ona bağlı üretim, ticaret ve ulaşım etkinlikleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde Tanzimat evresi ile başladığı yükselişine devam ederken, senkronize biçimde sektörde üretimin sermaye ve emek boyutunda gayrimüslimlerin hakim konumları süreklilik gösterecekti. Bu bağlamda Meşrutiyet döneminde kentin iktisadi etkinliklerinde gayrimüslimlerin görece ağırlığı, 19. yüzyılın sonlarına hatta 20. yüzyılın ilk çeyreğine değin sürecekti.

F. EĞİTİM

Eğitim ve öğretim olgusu, maddi ve manevi kültür öğelerinin üretilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması ile bunların yeniden üretilmesine dayalı bir süreci içermektedir. Tanzimat Dönemi, imparatorluğu oluşturan çeşitli topluluklarda bu alanda önemli kırılmaların yaşanmaya başladığı bir sürekliliği oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Bursa; çok etnikli ve dinli yapısıyla imparatorluğun genel eğitim-öğretim dönüşümünün yerel ölçekli bir kesitini sunmaktaydı. Bir yanda çok uluslu imparatorluğu Avrupa eksenli milliyetçi rüzgârların etkisinden koruma refleksiyle merkezi yönetimin örgütlediği ittihad-ı anasıra dayalı eğitim-öğretim yaklaşımı öte yanda ulusal bilinci geliştirmekte olan

²³³ Mac Farlane, **a.g.e.**, s. 144.

²³⁴ Erder, **a.g.t.**, s. 102.

²³⁵ BOA İ. MVL. D. 314 / 13186, 18.Z.1270 / 11.Eylül.1854.

²³⁶ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, 1988, s. 85.

²³⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “Bursa”, C: III, İstanbul, 1984, s. 1645.

²³⁸ Günaydın-Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s. 146.

gayrimüslim unsurların kendilerine ait maddi ve manevi kültür öğelerini ulusçu ve laik bir eksen de yeniden üretmelerine dönük eğitim-öğretim yapılanması.

Bursa Tanzimat evresi boyunca ağırlıklı olarak yukarıdaki olguların biçimlendirdiği bir eğitim-öğretim yapılanmasına tanıklık etti. Yabancıların çoğunlukla misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde örgütledikleri eğitim-öğretim faaliyetleri de bu sürece eklendi. Tanzimat öncesi dönemde, kentte yaşayan gayrimüslimler kendilerine tanınan haklar çerçevesinde eğitim kurumlarını oluşturmuş ve kendi dillerinde öğrenim yapmaktaydılar. Devletin gayrimüslim eğitim-öğretim kurumlarına yönelik ciddi bir denetim mekanizması da bulunmamaktaydı. Ancak 1860'larda kabul edilen millet nizamnameleri ve aynı dönemde hazırlanan Maarif Nizamnamesi kentteki eğitim-öğretim etkinliklerinde yapısal değişiklikler meydana getirdi. Bunların anlaşılmasını kolaylaştırmak için cemaatler bazında irdelemeyi gerekli görüyoruz.

1. Rumlar

Rumların eğitimi dini hiyerarşiye dâhil olup ve eğitim-öğretim sistemi dini kurumlar etrafında düzenlenmekteydi. Taşradaki eğitim-öğretim etkinliği de bu nedenle metropolitlerin yetkisi içinde biçimlenmekteydi. Ancak 1861'de Rum Milleti Nizamnamesi uyarınca oluşturulan ruhani, karma ve umumi meclislerden ikincisi olan; 4 piskopos ve 8 laik üyeden oluşan karma meclise, kütüphane, hayır kurumlarının yanı sıra eğitim-öğretim işlerini yürütme sorumluluğu tanındı. Böylece eğitim alanında görece bir laikleşme süreci ortaya çıkabildi.

Taşrada da benzeri bir yapılanma yaşama geçirildi. Metropolitliklerdeki karma kilise meclisleri üyeleri arasından dört kişilik bir eğitim komisyonu seçimine başlandı. Söz konusu komisyonun görevi bütün eğitim kurumlarının manevi gelişimini gözetmekti.²³⁹ Öte yandan 1861 yılında İstanbul'da Rum aydınları tarafından kurulan Rum Cemiyet-i Edebiyesi (Elinikos Filolopikos), kısa sürede imparatorlukta Rum toplumuyla

²³⁹ Athanasia Anagnostopulu, "*Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi*", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, Ed. Pınelopı Stathis, Çev: Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 20.

bütünleşerek, Rum eğitim sistemini merkezi bir koordinasyon içinde gelişmesini sağladığı gibi taşradaki Rum okullarının programlarının oluşturulmasında belirleyici bir rol üstlenmişti.²⁴⁰ Bunların yanında Batı’da ve Yunanistan’da eğitim görmüş okuryazar bir Rum cemaat profilinin belirişi, Tanzimat’ın laikleştirici reformlarının yansımalarıyla bir araya geldiğinde Rum cemaat örgütlenmesinin bir boyutu olan eğitim alanında fark edilebilir değişimler meydana gelmişti. Özellikle laik unsurların eğitim alanına müdahil olmasıyla birlikte yüzlerce cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetler, eğitimin laik ve ulusçu bir işlevsellik kazanmasına dolayısıyla dini nitelikte olmayan, türdeş ve herkesçe ayırt edilebilir “ulusal bir alan” yaratarak, milleti niteleyen coğrafi parçalılığı ortadan kaldırmıştır.²⁴¹

Bursa’daki Rum toplumunun eğitim-öğretim düzlemindeki yapılanması, Tanzimat sürecinde yukarıda betimlediğimiz gelişmeler çerçevesinde biçimlenmiştir. Bu dönemde kentte açılan ilk eğitim kurumu, 1828 yılında açılan rüştiye düzeyinde karma eğitim yapan Rum Mektebi idi. Bunu 1838 ve 1846’da açılan ve sadece erkek öğrencilerin bulunduğu bir başka rüştiyenin açılması izledi. 1873 yılında sadece kız öğrencilerin öğrenim gördüğü bir başka rüştiye açılmıştı. 1871 yılında ise kent merkezindeki tek Rum idadisi hizmete girmişti.²⁴² Bunların yanında, kentteki rüştiyelere öğrenci hazırlayan, eğitim düzeyi olarak Müslümanların sıbyan mekteplerine karşılık gelen, anaokulları temel eğitim-öğretim basamağını oluşturmaktaydılar. Bursa yöresinde 1873’te Rum eğitim kurumlarının sayısı, bir merkezi okul (*kentriki sholi*) da dâhil olmak üzere 28 idi. Bu okullarda 2.000 kadar öğrenci eğitim görmekteydi. Okulların faaliyeti için yıllık harcama tutarı 2.000 Osmanlı lirasını aşmaktaydı.²⁴³

Kentteki Rum okulları genellikle cemaatin maddi olanakları çerçevesinde yapılmakla birlikte merkezi yönetimin ihtiyaç durumunda devreye girdiği de görülmekteydi. 1875 yılında Bursa’daki Rum toplumunun yeni okula gereksinim duyması

²⁴⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 103.

²⁴¹ **A.g.m.**, s. 21.

²⁴² **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)**, Bursa 1316 (1898), s. 436–437.

²⁴³ DRCEZ: Taşrada Eğitimin Durumu Hakkındaki Rapor, C: VIII, 1874, s. 225’den ileten Haris Eksertzoğlu, **Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi**, Çev: Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, İstanbul, 2004, s. 56.

üzerine devlete ait eski bir fabrika arsasının adı geçen cemaate verilmesi İstanbul'dan istenmişti. 30.000 kuruş değer biçilen fabrika arsasını Rum toplumunun satın alacak maddi gücü bulunmadığından ve bölgedeki Rum çocukların okul için uzak yerlere gitmesinden ötürü rüştiye yapılmak üzere bedelsiz olarak ilgili cemaate devredilmesi kararlaştırılmıştı.²⁴⁴ Şurayı Devletin kararı içindeki ayrıntılar bize gayrimüslim bir topluluğun okul açabilme sürecini gösteren veriler de içermekteydi.

Buna göre öncelikle okul gereksinimi Bursa'daki Rum cemaati tarafından İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ne iletilmiş, Patrikhane'de bu isteği uygun resmi kurumlara ulaştırmıştı. Merkezin isteği üzerine²⁴⁵ Hüdavendigâr Vilayeti okulun inşaa edilmesi planlanan alanın konumu ve arsının niteliği ile cemaatin ihtiyacı olup olmadığını araştırarak bir rapor hazırlayıp, İstanbul'a göndermişti. Maarif Nezareti'nin olumlu görüşleri üzerine Şurayı Devlet bir mazbata ile durumu Bâb-ı Âli'ye bildirmişti. Alınan karar uyarınca Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi doğrultusunda *“hususî mekteplerin tesis ve devamına ruhsat verilmek için muamelelerinin yerlerinde musaddak şehadetname bulunmak ve adab ve politikaya aykırı ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ile tedris olunacak kitaplar canibi maariften görülüp tasdik olunmak lazım geleceğinden mekteb-i mezburun inşasına izin verildiği halde bitiminde tedris olunacak derlerin cetveliyle kitapların türü ve adlarını içeren pusulanın ve öğretmenlik yapacakların yerlerindeki şehadetnamelerin mani olunmadan daire-i maarife gönderilmesi hususunun canibi vilâyete bildirilmesi lazım geleceği beyan olunmuştur.”*

Merkezi yönetim okulların ders programları ve okutulacak kitaplar konusunda görüldüğü üzere son derece hassastı. Dahası okulun inşaatı bittikten sonra tüm bu kriterler sağlandığı gibi öğretmenlik yapacaklarında diplomalarının Maarif Nezareti tarafından uygun bulunması koşulu getirilmekteydi. Ancak bu aşamalardan sonra Bâb-ı Âli'ye ruhsat alabilmek için başvurulabilinmekteydi. Modernleşme ve merkezileşmenin doğal bir sonucu olarak da değerlendirilebilecek bu aşamalı izleğin ardında ulusçu-ayrılıkçı akımları denetim altına almaya yönelik bir amaç olduğu da fark edilmekteydi.

²⁴⁴ BOA İ.ŞD. D. 32 / 1546. 6.B.1293 / 27.Temmuz.1876.

²⁴⁵ BOA MF. MKT. D. 22 / 42. 28.L.1291 / 8.Aralık.1874 ve BOA MF. MKT. D. 22 / 113. 5.Za.1291 / 15.Aralık.1874.

Merkez Rum Rüşdiyesi adını taşıyan bu okulun giderleri *Bithynia Maarifperver Cemiyeti* tarafından karşılanmaktaydı. Bursalı Rumlardan ünlü işadamı George Zarifi'de yeni açılan bu okulun finansörleri arasında yer almaktaydı.²⁴⁶ Rum Cemiyet-i Edebiyyesi'nin Anadolu'daki eğitim koşullarını inceleyen bir araştırmasına göre Bursa ve İznik civarındaki bölgede bulunan hem okullar hem de öğrenim görmekte olan çocuklar yokluklar içersindeydiler.²⁴⁷ Bu yüzden kent içindeki ya da dışındaki Rum elitlerinin katkıları yaşamsal önem taşımaktaydı.

Cemaat içindeki öğrenim çağındaki kız çocuklarını eğitim sistemi içine alabilmek ereği ile Bursa Metropolit Konstantinos (1846–1870) tarafından yerel yönetiminde desteğiyle Balıkpazarı'nda bir kız yurdu açılmıştı.²⁴⁸ Kentin idarecileri de olanaklar ölçüsünde gayrimüslim topluluklara destek vermekteydiler. 10 Nisan 1869 Vali Hacı İzzet Paşa'nın da girişimiyle bir ıslahhane açılmıştı. Valinin hazırladığı talimatnameye göre cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın her sınıf veya tabakadan 75 çocuk bir tür sanayi mektebi olan bu okula alınmıştı. Okulda öğrencilere temel eğitimin (okuma yazma) yanında dokumacılık öğretilmekteydi.

Kentteki Rum okullarının ders programları *allilodidaktik* (uygulamalı eğitim ve öğretim) bir anlayışla düzenlenmişti. Ancak kentte bulunan eğitimden sorumlu karma kilise komisyonu ile cemaat arasında, müfredatın belirlenmesi, öğretmen maaşları gibi konularda sorunlar da yaşanabilmekteydi. Bu durumda metropolitin devreye girmesi işe yarayabilmekteydi. Kilisenin eğitime yönelik ilgisi ve etkinliği süreklilik göstermekle birlikte nihai sorumluluk cemaatin üzerinde idi.²⁴⁹

²⁴⁶ Vasileos I. Kandes, **Bursa**, Çağdaş Yunancaya Çev: Dimitri Demirci, Türkçeye Çev: İbrahim Kelağa Ahmet, Yay. Haz. Selahattin O. Tansel, Ankara, 2006, s. 203–204.

²⁴⁷ Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, Çev: Devrim Evcı, Ankara, 1997, s. 268.

²⁴⁸ Kandes, **a.g.e.**, s. 187.

²⁴⁹ Augustinos, **a.g.e.**, s. 303.

2. Ermeniler

İmparatorluktaki Ermeni cemaatinin eğitim örgütlenmesi en azından klasik dönemde kilisenin yönetimi ve denetimi altında gerçekleşmiştir. 18. yüzyılın sonlarından başlayarak amiraların öncülüğünde eğitimde laikleşme ile paralel gelişen bir modernleşme süreci ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte 1834 yılında tüm Anadolu'daki Ermeni okullarının sayısı sadece 120 idi.²⁵⁰ Tanzimat Dönemi'nde Ermeni cemaati içinde amiralar ve diğer seçkinlerin cemaat yönetiminde dinsel otorite karşısında ağırlıklarını kabul ettirmeleri, eğitim alanındaki yapılanmada dinsel seçkinlerin belirleyiciliğini görel olarak azalttı. 22 Ekim 1853'te Osmanlı Encümen-i Daniş'ini örnek alan ilk Ermeni Tedrisat Komisyonu kuruldu. Komisyonun programında edebiyatın teşvik edilmesi, dilin geliştirilmesi, yeni okullar açılması ve imparatorluğun sınırları içinde bulunan Ermeni topluluklarının eğitim-öğretim etkinliklerinin eşgüdümünün sağlanması gibi ilkeler bulunmaktaydı.²⁵¹

1863'te kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi ile eğitim ve öğretim alanı yeniden düzenlendi. Söz konusu nizamnameye göre; siyasi meclisin atayacağı iyi eğitim almış yedi kişiden oluşan bir eğitim komisyonu oluşturulmaktaydı. Komisyonun görevi; milletin genel eğitimine mali kaynak sağlamak, eğitim etkinliklerini denetlemek, öğretmenlerin maddi durumlarını düzeltmek, öğretimde kullanılacak materyali hazırlamak ve çeşitli sivil kuruluşların eğitimle ilgili faaliyetlerine yardımcı olmaktı. Ayrıca Ermeni okullarındaki bitirme sınavlarını düzenleme ve başarılı öğrencilere diplomalarını vermekte komisyonun yükümlülükleri arasındaydı.²⁵²

Bursa'daki Ermeni cemaatinin eğitim ve öğretim alanındaki yapılanması yukarıda özetlemeye çalıştığımız gelişmelerin etkisinde biçimlenmiştir. Cemaatin çocukları öncelikle sıbyan mekteplerine gönderilmekteydiler. Daha sonraki aşamada ise, orta öğrenimi karşılayan rüştiyelere devam etmekteydiler. 1821 yılında kentteki Ermeni cemaati adına açılan kız ve erkek rüştiyeleri resmi kayıtlara giren rüştiye düzeyinde

²⁵⁰ Tekeli, **Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar**, s. 43.

²⁵¹ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)**, Çev: Zülal Kılıç, İstanbul, 2004, s. 84.

²⁵² **A.g.e.**, s. 113.

görülen ilk öğretim kurumlarıydılar.²⁵³ Rumlarda olduğu üzere merkezi yönetim, Ermeni cemaatin eğitim-öğretim ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik kararlar almaktaydı. Nitekim mezhep değiştirerek Katolik olan bazı Ermenilerin bir sıbyan mektebi inşa etmek istemeleri üzerine Bursa emvalinden bir miktar yardım yapılması sağlanmıştı.²⁵⁴

Kentteki Ermeni cemaatinin Müslümanlarla ilişkilerinin görece olumlu bir seyir içinde bulunması eğitim-öğretim alanına da yansımıştı. 1865 yılında Bursa’da Türk ve Ermeni öğrencilerin devam ettiği, eğitimin Türkçe ve Ermenice yapıldığı bir okul bulunmaktaydı.²⁵⁵ 1875 yılında Gregory Bagdasarian adında bir Protestan Ermeni, kentteki Amerikan misyonerliğinin girişimleri çerçevesinde Bursa Ermeni Yetimhanesi’ni kurmuştu. Bagdasarian çiftinin yöneticiliğini üstlendikleri bu kurumda Türk çocukları da bulunmaktaydı. Yetimhanenin yanında bulunan bir yapı okul olarak kullanılmaktaydı. Ermenice ve Türkçe konuşulan okulda modern bir eğitim programı uygulanmaktaydı.²⁵⁶

Kentte bulunan Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermeni cemaatlerinin çocukları aynı okullara devam etmiyorlardı. Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere her dinsel topluluk, kendi maddi ve manevi değerlerini yeniden üreterek gelecek nesillere aktaracak bir erek çerçevesinde eğitim yapmaktaydı. Aynı etnik kimliğe mensup olmalarına karşın Ermenilerin kendi aralarındaki mezhep farklılıklarının yarattığı bölünme, en azından 1870’lere değin Müslüman Türklerle bir ayrışma yaratmamış görünmekteydi. Müslümanların ayrı okulları olmakla birlikte kentteki askeri okul ve sanayi mektebi gayrimüslimlere de açıktı.

²⁵³ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)**, Bursa 1316 (1898), s. 436–437.

²⁵⁴ **BOA A.} MKT. MHM. D. 294 / 13**. 7.L.1280 / 16.Mart.1864.

²⁵⁵ PABCFM, Reel 584, No: 1142’den ileten Özgür Yıldız, “1860–1880 Yılları Arasında Bursa ve Civarında Ermeniler”, **Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği”**, 20–22 Nisan 2006:Kayseri C: III, Haz: Metin Hülagü, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Kayseri, 2007, s. 511.

²⁵⁶ PABCFM, Reel 615, No: 1189’dan ileten Yıldız, **a.g.m.**, s. 513.

3. Yahudiler

19. yüzyılda Bursa'daki Yahudi toplumu, kentteki diğer gayrimüslim topluluklara göre gerek iktisadi gerekse sosyal anlamda daha durağan bir görüntü vermektedir. Bu durum yalnızca Bursa için geçerli değildir, örneğin 1874 yılında İzmir'de 5000 Yahudi aile babasından ancak 500'ü dükkânıyla ya da el emeğiyle geçinmekteydi. Bunlardan bin kadarı geçimini dilencilikle sağlamaya çalışmaktaydılar.²⁵⁷ Ekonomik düzlemdeki sorunlar, cemaatin eğitim ve öğretim etkinliklerine de yansımıştı.

Tanzimat ile Rum ve Ermeni toplumlarında gelişmeye başlayan laik ve modern eğitim anlayışı, Yahudi toplumunda çok fazla yankı bulmamıştı. Toplum içerisindeki muhafazakârlar dinsel ilkelerle örtüşmediği gerekçesi ile eğitim alanındaki pek çok gelişmeye karşı çıktılar. Örneğin gayrimüslimlere açılmada öncülük yapan Mekteb-i Tıbbiye'de başka inançtaki öğrencilerle Yahudi gençlerin aynı kazandan yemek yemelerini kabul etmemişler ve okula öğrenci göndermek istememişlerdi. Ancak 1846'da, okula Yahudilerin dinsel anlayışlarına uygun yemek yapacak bir aşçı ve kalfa tutulmasından sonra okula öğrenci göndermeyi kabullenmişlerdi.²⁵⁸ Ancak 1865 Yahudi Milleti Nizamnamesi'nin çıkartılması eğitim alanında görece bir gelişmenin kapılarını aralayabilirdi. Söz konusu nizamname uyarınca milletin eğitim-öğretim işleri, 7 haham ve 9 avam üyesi bulunan cismani meclisin sorumluluğuna bırakılmıştı. Böylece eğitim konusunda dinsel seçkinlerin ağırlığı bir nebze olsun azaltılabilmışti.

Rum ve Ermeni örneklerinde olduğu gibi bir Yahudi burjuvazisi veya elitler grubu kendi iç dinamikleriyle bir eğitim ve öğretim reformu gerçekleştiremedi. Kentteki topluluğun sosyal yaşamında cemaatin hizmetlerini görmek için örgütlenmiş dokuz ayrı vakıf olmasına karşın hiçbirisi eğitime yönelik değildi. İçlerinden yalnız biri, *Hemdat Yamim*'in eğitime yönelik bir niteliği var gibi görünmekteydi. Oysa vakfın ereği Yahudi dinsel metinlerinin tüm cemaat tarafından okunması, öğrenilmesi için çalışmaktı, yani

²⁵⁷ **Alliance Israélite Universelle Arşivi**, Cazés, Turquie, LXXX E, 16 Ekim 1874, ileten Ester Benbassa - Aron Rodrigue, "Alliance Israélite Universelle ve Çiraklık Kuruluşları", Çev: Levent Yılmaz, **Tarih ve Toplum**, C:XI, S. 66, 1989, s. 22.

²⁵⁸ Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 108.

dinsel bir erek çerçevesinde kurulmuştu ve tüm cemaat vakfın masraflarına katkı sağlamak zorundaydı.²⁵⁹

1860'ta Paris'te, dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan Yahudi toplulukların sosyo-ekonomik düzeylerini geliştirmek ereği ile kurulan, Alliance Israélite Universelle'in kurulmasından sonra Bursa'daki Yahudi toplumunda eğitimden başlayan görelî bir değişim ortaya çıkabildi. Yahudilerin özgürleşmesi ve "maddî ve manevî kalkınması" için ortaya çıkan bu örgüt, 1862 ile 1914 yılları arasında Akdeniz havzasında tarım okullarının ve çıraklık kuruluşlarının da eklemlendiği önemli bir eğitim ağı kurdu.²⁶⁰

Bütün Yahudi topluluklarında olduğu gibi Bursa'da da 6 yaşından 13 yaşına kadar çocukların devam ettiği okullar bulunmaktaydı. Hevrot, Talmude Tora ve Meldares adlarını taşıyan bu okullarda, dinsel metinlerin çevrilmesi, judeo-ıspanyol yazısı ve dört işleme dayanan bir eğitim-öğretim etkinliği gerçekleştirilmekteydi.²⁶¹ Okulların masrafları veliler tarafından karşılanmaktaydı. Okullarda verilen eğitimin zamanın gereksinimlerine yanıt verememesi üzerine yeni okullar açılması yoluna gidildi. Ancak eğitim ve öğretimdeki yeni arayışlar judaizmin kaybolması tehlikesiyle özdeşleştiren hahamlar buna karşı çıktılar. Böylece modern bir eğitim-öğretim yanlıları ile dinsel seçkinler arasında bir rekabet meydana geldi.

4. Yabancılar

Kentte gayrimüslim toplulukların eğitim-öğretim yaşamlarında rol oynayan önemli kurumlardan birisi de yabancıların açtıkları eğitim-öğretim kurumlarıydı. Bunlar çoğunlukla Batı Avrupa ve Amerika orijinli dinsel örgütlenmelerin uzantıları olarak ortaya çıkmışlardı. 19. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmeye başlayan bu eğitim kurumları, imparatorluğun Müslüman olmayan Ortodoks topluluklarına yönelik faaliyetlere ağırlık vermişlerdi. Müslümanların da devam ettiği

²⁵⁹ Abraham Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, C: II, İstanbul, 1939, s. 210.

²⁶⁰ Benbassa - Rodrigue, *a.g.m.*, s. 22.

²⁶¹ Galante, *a.g.e.*, s. 211.

okullar bulunmaktaydı. Ancak bunlar çoğunlukla orta öğretim kurumlarıydı. İmparatorluk içinde Batılı devletlerin politik, ekonomik ve kültürel çıkarları çerçevesinde örgütlenen bu okullara 19. yüzyıldan başlayarak Bursa’da da rastlanmaktaydı.

Amerika, Tanzimat’ın şafağında Bursa’daki ilk misyoner okulu açan devlet olmuştu. Bu çok şaşkıncu bir gelişme değildi. Amerikan misyoner kuruluşlarından birisi olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (A.B.C.F.M) ‘ın dış ilişkiler sekreterlik görevinde bulunan James L. Barton bu gelişmenin arka planını şöyle açıklamaktaydı; “...Türkiye’deki bu modern eğitim kurumları bu ülkenin insanların yaşam, düşünce, gelenek ve alışkanlıklarını yeniden şekillendirilmesinde önemli bir güçtür. Bu okullardan yetişen erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi iş ve ticaretle de ön sıralarda yer almaktadırlar. Misyoner okullarının eski öğrencilerinin büyük bir kısmı şimdi Amerika ve Avrupa’nın varlıklı tüccar ve işadamlarıdır. Modern düşünceli bu adamlar aracılığıyla fabrikalarımızın ürünleri ve Batı’nın makineleri Doğu’nun bu bölümüne artan oranlarda girebiliyor, bunun karşılığında Türkiye’nin ürünleri de bize ulaşıyor. Türkiye’de Amerikan kolejleri kurmak ve desteklemek için Amerika’dan gönderilen paranın, bu ülkeyle artan ticaret sayesinde, yüklü faiziyle birlikte fazlasıyla geri ödendiğini söylemek doğru olacaktır...”²⁶²

Resmi kayıtlara göre kentteki bu ilk misyoner-yabancı okulu 1875 yılına tarihlenmekteydi.²⁶³ Ancak Bursa’da *American Board of Commissioners for Foreign Missions*’ın bir istasyonunun kurulması 1834 yılına tarihlenmektedir. Dolayısıyla okulun kurulma tarihini 1830’lar içinde düşünmek daha rasyonel görünmektedir. İstasyonun kurucusu Mr. Schneider aynı zamanda okulun da yöneticisi konumundadır. 1836 yılında bu okulda yaklaşık 70 öğrenci öğrenim görmekteydi.²⁶⁴ Okulun öğrencileri arasında Rum ve Ermeni cemaatinden ailelerin çocukları bulunmaktaydı.²⁶⁵

²⁶² James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, Second. Edition, Boston, The Pilgrim Press, 1908, s. 192-193’den ileten Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, 3. Baskı, Ankara, 2000, s. 18.

²⁶³ *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)*, Bursa 1316 (1898), s. 438-439.

²⁶⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

²⁶⁵ Schneider, *a.g.e.*, s. 86.

American Board of Commissioners for Foreign Missions yalnızca okul açmakla yetinmiyordu. Kentte bulunan Rum okullarının gereksinim duydukları eğitim araç ve gereçlerini de karşılamaktaydı.²⁶⁶ Ancak Ortodoks olan Rum toplumunun bu yardımlara şüpheyile yaklaşmasından kaynaklansa gerek, 1836'da bu yardımlar durdurulmuştu. Bursa'da bu Amerikan misyoner kuruluşunun dışında kayıtlara geçen veya seyyahların izlenimlerde aktarılan ikinci bir yabancı misyona ve buna bağlı okullara rastlanmamaktaydı. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kentteki yabancı okulların hem sayısında hem de çeşidinde bir artış gözlenecektir.

²⁶⁶ Kontantia P. Kiskira, “19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Ed. Pinelopi Stathis, Çev: Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 71.

II. BÖLÜM

MEŞRUTİYET BURSA’SINDA GAYRİMÜSLİM TOPLULUKLAR

1876’da Karadağ ve Sırbistan’ın ulusçu bir eksen üzerinde gelişen isyanları, Osmanlı İmparatorluğu tarafından güç kullanılarak bastırılmıştı. Rus Çarlığı’nın panislavist siyasa çerçevesinde sürece müdahale etmesi karşısında geri adım atmamak zorunda kalan imparatorluğun imdadına, Balkanların Rusya’nın nüfuzuna girmesinden endişe eden Batılı devletlerin, gelişmelere müdahil olması yetişmişti. Balkanlardaki ulusçu ayaklanmaların yarattığı politik krizi çözüme ulaştırmak için İstanbul’da toplanan Tersane Konferansı’na katılan İngiliz, Rus, Fransız, İtalyan, Avusturya-Macaristan ve Prusya delegeleri, Kanun-i Esasi’nin ilanına tanıklık ettiler. Hariciye Nazırı Saffet Paşa konferansa katılan delegelere; imparatorluğu oluşturan etnik unsurların özgürlüklerini güvence altına alacağını iddia ettiği, meşrutiyet rejimine padişah fermanı ile geçildiğini duyurmuştu.

23.Aralık.1876’da ilan edilen Kanun-i Esasi ile imparatorlukta gayrimüslimler, Osmanlılık idealinin çerçevesini oluşturduğu bir toplumsal yapılanmanın içinde tanımlanmışlardı. Anayasanın 8. maddesi bu durumu “*Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur.*” şeklindeki yaklaşımla açıklamıştı. 17. maddede bütün unsurların yasalar önünde hak ve sorumluluklar bakımından eşit oldukları vurgulanmaktaydı. 11. madde dinsel özgürlükleri düzenlerken, 15. ve 16. maddelerde devletin gözetimi ve denetimi altında olmak kaydıyla yasalar çerçevesinde genel ve özel öğretim yapma hakkı herkese tanınmıştı.

Ekonomik düzlemde mülkiyet özgürlüğü anayasal güvence altına alınırken (madde 21), ticaretten tarıma değin her alanda kimlik gözetilmeksizin yasalar çerçevesinde ortaklıklar kurulmasına olanak sağlanmıştı. (madde 13) Vergide objektiflik esasının uygulanması, yasal olmayan vergilerin konulmaması ve herkesten vergi alınması gibi mali yükümlülüklerde anayasada yer almaktaydı. (madde 20 ve 25) Sosyal alanda ise, Türkçe bilmek koşuluyla kamuda istihdam edilmek bütün Osmanlı tebaasına tanınan haklar

arasındaydı. (madde 18 ve 19) Anayasanın genel çerçevesi incelendiğinde, gayrimüslim topluluklara Tanzimat ve Islahat Fermanlar ile tanınmış olan özgürlük ve sorumlulukların anayasal güvence altına alınmış olduğu görülmekteydi.²⁶⁷ Bunlara ek olarak, imparatorluğun klasik döneminde tanınan haklar ve yabancılara verilen imtiyazlar da eklemlendiğinde gayrimüslimlerin imparatorluğun iktisadi ve sosyal yaşamında daha ağırlıklı bir konuma gelme olanaklarının genişlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Meşrutiyetin iki yıla sığa kısa ömrünün ardından başlayan Sultan II. Abdülhamid'in otokratik yönetimi esnasında toplumsal yaşamın pek çok alanında gayrimüslim unsurların görece olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Bu olgu, taşrada yer alan kadim Osmanlı kenti Bursa için de geçerli olacaktır. Kent yaşamının üzerinde yapılandığı, başta iktisat olmak üzere pek çok alanda gayrimüslim ve yabancılardan oluşan tabakaların belirleyici ve yönlendirici unsurlar haline geleceklerdir. Çalışmanın bu aşamasında ağırlıklı olarak otokratik bir yönetime sahne olan 1876–1908 periyodunda Bursa'nın politik, iktisadi ve sosyal yaşamında gayrimüslimlerin yerlerini, konumlarını, ağırlıklarını tanımlamaya çalışacağız.

A. I. MEŞRUTİYET'İN TARİHSEL ARKA PLANI

Birinci Meşrutiyet Dönemi'ne bir başka deyişle anayasalı monarşi devresine geçişi Tanzimat Dönemi'ndeki ekonomik ve sosyal alandaki başarısızlıklar, iç siyasadaki kargaşa ve baskı ile dış politikadaki edilgenlik, iç politikaya yönelik dış kaynaklı müdahaleler hazırlayacaktır. İmparatorluk genelinde; gerek Batı'yla gittikçe gelişen ekonomik ilişkilerin etkisiyle sızan liberal düşüncelerin aydın çevrelerde özümsemesi gerekse batılı anlamda eğitim yapan yeni okulların açılması sonucunda, sınıfsal bir tabanı olmayan ve büyük oranda halktan kopuk bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. Tarihte bu muhalif harekete Yeni Osmanlılar ismi verilmektedir.

²⁶⁷ Yavuz Abadan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: XIV, S. 1–4 (1957), Ankara, 1957, s. 22.

Tanzimat'a eleştirel bir tavır içinde yönelen Yeni Osmanlılar, bu dönemin, sosyo-ekonomik ve hukuki düzlemde gerçek anlamda bir "reformasyon" dönemi olmaktan çok, dışa dönük bir göz boyama evresi olduğunu iddia etmekteydiler. İktidarın mutlakiyetçi ve keyfi tavrını, eşitlik adına getirilen ilkelerin Müslümanların aleyhine sonuçlar vermesini, iç politikaya dönük yabancı siyasi ve iktisadi müdahalelerin artmasını eleştirmektedirler. Yeni Osmanlıların bunlara karşılık çözüm önerileri; hürriyetlerin sağlanması, hanedana bağlılık ve din birliği duygusunun yanında "vatan" sevgisinin yer alması, yürütmeyi denetleyecek bir meclisin ve anayasalı bir rejimin kurulmasını içermekteydi.²⁶⁸ Çözüm önerilerinden de anlaşılacağı üzere, Tanzimat'ın düalizminin etkilediği, aralarında "sarıklı imparatorluktan meşruti hatta cumhurî Avrupa'ya geçmek isteyenlerin"²⁶⁹ bulunduğu bir topluluğunun oluşturduğu Yeni Osmanlılar düşünsel anlamda homojen bir yapıya sahip değildirler. Bu nedenle tutarlı bir ideolojik kavrayışı üretmemişler ve aydınlarla halk arasındaki ayrılığı daha da derinleştirmişlerdir.²⁷⁰

Mali ve siyasi gelişmelerin tetiklemesi Meşrutiyet'e geçiş sürecini sağlamıştır. Sultan Abdülaziz'e karşı 1867 yılında başarısız bir darbe girişiminden sonra yurt dışına kaçan Yeni Osmanlılar grubunun üyeleri, karşıtları sadrazam Ali Paşa'nın 1871'de ölümü üzerine, ülkeye dönmeye başlamışlardır. 1875 tarihinde Bosna-Hersek'te başlayan ayaklanma kısa sürede Balkanlara sıçramış, İmparatorluk aynı yıl dış borçların geri ödemesini içine düştüğü mali kriz sebebiyle durdurmuştur. Osmanlı tahvillerine birikimlerini yatırmış olan Avrupalı yatırımcıların sert tepkisi, Balkanlardaki ayaklanma ile bütünleşince ülkede bunalım iyice tırmanmıştır. İstanbul'da yapılan gösteriler sonucunda, 10 Mayıs 1876'da, hükümeti görevden almak zorunda kalan Sultan Abdülaziz, ordudaki meşrutiyetçi subayların darbesi ile Mayıs ayının sonunda tahttan indirilerek, yerine Yeni Osmanlılar grubuna yakınlığıyla bilinen V. Murat geçirilmiştir. Ancak yeni padişahın sağlık durumunun bozulması, meşruti rejime geçme garantisi vermesi şartıyla, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesine neden olmuştur.²⁷¹ Anayasanın hazırlanması yeni padişah için emir vermiş ve 23 Aralık 1876'da Osmanlı-Türk siyasi tarihinin ilk anayasası ilan edilmiştir.

²⁶⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)**, 4. Baskı, İstanbul, 1996, s. 93.

²⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859–1952)**, Tıpkıbasım, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 94.

²⁷⁰ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", **TCTA**, C: VI, İstanbul, 1985, s.1698–1701.

²⁷¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, İstanbul, 1995, s. 237.

Kendisinden önceki “yenileşme” girişimlerinde olduğu gibi Birinci Meşrutiyet’te; tabanda-toplumsal bir hareketle değil-, sivil, asker, bürokrat bir avuç aydının, önce Yeni Osmanlılar daha sonra Jön Türkler olarak bilinen aydın topluluğunun çabaları sonucunda ortaya çıkan bir “yenileşme” evresidir. Meşrutiyetin tarihsel arka planında; Sultan Abdülaziz’in iktidar yıllarında gerek siyasi gerekse mali yapıda sarsılan devleti tekrar diriltmenin yolunun ancak padişahın sultasının sınırlandırılması ya da denetlenmesiyle mümkün olacağı inancıyla, İmparatorluğu meydana getiren milletleri, eşitlikçi bir anayasa ve katılımcı bir meclis yönetimiyle ortak bir Osmanlı kimliğinde birleştirmek erekleri yatmaktaydı. Türk siyasal hayatının ilk anayasasının (Kanun-u Esasi) bu dönemde hazırlanmış olması, Meşrutiyet’in siyasal tarihimizdeki önemini arttırmıştır.

Kanun-u Esasi’de, saltanat hakkının eskiden olduğu gibi Osmanlı’nda olduğu belirtilmekte ve devletin monarşik karakteri korunmaktadır. Anayasada devletin dini ibaresinin bulunması, padişahın aynı zamanda halife sıfatıyla şeriatın uygulanmasında yükümlü tutulması, şeyhülislamın devlet örgütü içindeki işlevinin sürmesi ve yasaların din kurallarına aykırı olamaması gibi ilkeler, devletin teokratik niteliğinin devam ettiğini (hukuksal anlamda) göstermekteydi. Padişahın yetkilerinin son derece geniş tutulduğu anayasada, bakanların parlamento ya da halka değil sultana karşı sorumlu tutulması, son aşamada yasaları onaylama ya da reddetme, sadrazamı (başbakan), vekilleri (bakanlar), şeyhülislamı atama yetkisi ile iki parçadan oluşan parlamentonun, Ayanlar Meclisi üyelerini seçme hakkının Padişaha ait olması, sultanın anayasal anlamdaki gücünü göstermektedir. Bu yetkilerin, sultanın yürütmenin başı olması nedeniyle parlamentonun tatilde olduğu devrelerde ülkeyi kararnamelerle yönetebilmesi ve gerekli görülürse parlamentoyu feshetme hakkının bulunması gibi olağanüstü maddelerle desteklenmesi, sultanı “klasik dönem” padişahları kadar mutlak iktidar sahibi yapmaktaydı. Ayrıca sultan, iktidarının kaynağı açısından kutsal, yürütmeden doğacak sonuçlardan ise sorumsuzdu.

1876 Anayasası’nda kişisel ve toplumsal hürriyetlerle ilgili; toplam on dokuz madde bulunmaktaydı. Kişi, “vatandaşlık”, din ve vicdan, basın, ticaret, sanat, dilekçe, öğretim ve öğrenim, mülkiyet, konut dokunulmazlığı, yargılanma hak ve hürriyetleri

anayasada yer almakla birlikte, bu maddeler muğlâk ifadelerle kalmışlardır.²⁷² Anayasa, açıkça düşünce, toplantı ve örgütlenme özgürlüklerini yasaklamış, üstelik 113. madde aracılığıyla, sultana muhaliflerini sürgün etme hatta yurt dışına çıkartma yetkisi tanınmıştır.

Çağdaş anayasa, bireyle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen, daha önemlisi devletin sınırlarını gösteren bir belgedir. Anayasa bu yüzden, bireyin bilinç düzeyinde oluşmalı, sonrada hakları güvence altına almak ve geliştirmek üzere, devlet iktidarını sınırlama mücadelesine girmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda Birinci Meşrutiyet ile onu izleyen Osmanlı anayasalcılık hareketleri, çağdaş anayasalara öykünmekle birlikte belirttiğimiz özelliklerden herhangi birini taşımamaktadır. Çünkü bir kere daha altına çizmek gerekirse, Birinci Meşrutiyet ve benzeri “yenileşme” hareketleri toplumsal bir tabana değil bir avuç aydınının çabalarına dayanmaktadır. Bu yüzden dönem aydınlarının içinde buldukları düşünsel iklim anayasalarda da kendini hissettirmektedir. Kanun-i Esasi'nin, herhangi bir siyasi doktrine dayanmaması, egemen ideolojik çerçevenin Osmanlılıkla örtüşmesi, bu bağlamda çağa hâkim olan ulusçuluk ve ulusal egemenlik ilkesini dışlaması, bu olgunun bir yansımasıdır.

Birinci Meşrutiyet, Osmanlı-Türk siyasal tarihinde önemli dönüşüm noktalarının belirmesi açısından dikkat çekicidir. Kanun-u Esasi her ne kadar toplum-birey dengesini kuran bir belgeden çok, sultan-siyasal seçkin dengesini kurmaya yönelik bir belgede olsa²⁷³, Osmanlı-Türk siyasal tarihinin ilk anayasasıdır, üstelik Çarlık Rusya'sı gibi bir devletten daha önce hazırlanmıştır.²⁷⁴ Meşrutiyetle ortaya çıkan başka bir önemli gelişme, siyasal tarihimizdeki ilk parlamentonun açılmasıdır. Kanun-i Esasi gereğince oluşturulan Osmanlı Mebusan Meclisi, üyeleri iki dereceli seçimle belirlenen Meclis-i Mebusan ile üyelerinin tamamının padişah tarafından belirlendiği Meclis-i Ayan'dan oluşmaktadır. Meclis-i Ayan'ın üye sayısı, tüm meclisin üçte biri kadardır. İmparatorluğun yayıldığı coğrafyaların her yerinden gelen temsilciler bulunmakla birlikte, iki dereceli seçim, sınırlı

²⁷² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876–1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul, 2001, s. 13.

²⁷³ Mehmet Ali Kılıçbay, **Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak**, Ankara, 1994, s. 227.

²⁷⁴ Tunaya, **a.g.e.**, s.3.

oy (servete ve vergi esasına dayalı seçim) gibi nedenlerden ötürü, parlamentoya Osmanlı varlıklı ve egemen “sınıfları” egemen olmuştur.

Avrupa’daki parlamentolar ekonomik farklılaşmayla belirginleşen sınıfsallaşma sonucu ortaya çıkan siyasal partilere dayanırken, Osmanlı meclisinde herhangi bir siyasal parti bulunmamakta ancak etnik ve dinsel farklılıklara dayalı bir yapılanma görülmektedir. Osmanlı Mebusan Meclisi türdeş olmayan yapısına ve anayasa ile sınırlandırılmış haklarına rağmen, beklenmedik ölçüde etkinleşmiştir. Meclisin çalışmalarına başlamasının ardından, temsilcilerin seçildikleri bölgelerdeki sorunları dile getirmeleri ve şikâyet edilen konularda, kötü yönetim, rüşvet, yolsuzluk, baskı, angarya, vergisel adaletsizlik gibi ortak bir çerçevede buluşmaları, homojen bir ortam yaratmıştır. Bu faktörler ilk mecliste etnik veya dinsel temele dayalı ayrılıkçı düşüncelerin gelişmesini engellemiş görünmektedir.²⁷⁵

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) başladığında, Osmanlı parlamentosunun gösterdiği bütünsellik ile savaş esnasında orduya ilişkin olarak yapılan yolsuzluk ve kötü yönetim eleştirilerinin sertleşerek hükümete yönelmesi, hükümetin sorumlu olduğu Sultan II. Abdülhamit’i endişeye sokmuştur. Anayasayla hemen hemen görüntüsel bir nitelikte konumlandırılan meclisin, böyle etkili bir muhalefet sergilemesi, padişahta meclisin ileride yetkilerini geliştirerek, Avrupa’dakine benzer parlamento-monark dengesin sürükleyeceği korkusunu yaratmış olmalıdır. Bu arka planın da etkisiyle Sultan II. Abdülhamit, Meclis-i Mebusan’ı (Ayan değil) 1877 Haziranı’nda tatil etti. Padişah bununla da yetinmeyerek, 1878’de anayasa gereği toplanan ikinci meclisi de dağıttı, mebusları geldikleri bölgelere geri gönderdi ve seçimler süresiz ertelendi. Birinci Meşrutiyet Dönemi böylece fiilen sona ererken, Sultan II. Abdülhamit’in 1908 yılına değin sürecek mutlak iktidarı başlamış başka bir deyişle teorik olarak meşrutiyetten monarşiye dönmüştür.

²⁷⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, TCTA, C: IV, s. 957.

B. MEŞRUTİYETİN İLK EVRESİNDE BURSA'DA YÖNETSEL YAPI VE POLİTİK GELİŞMELER

Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bursa Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkez sancağı konumundaydı. Bursa Merkez, Gemlik, Mudanya, İnegöl, Bilecik Mihalıç, kazalarından oluşan Bursa Sancağı'nda, Türkler en kalabalık etnik grubu oluştururken, onları sırasıyla Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve diğerleri izlemekteydi.²⁷⁶ Sancağın merkezi olan Bursa kentinin, Tanzimat çerçevesinde yaşadığı idari, iktisadi, hukuki, sosyo-kültürel değişim ve dönüşüm, yüzyılın son çeyreğinde ilan edilen Meşrutiyet evresinde de süreklilik göstermekteydi. Bu bağlamda Tanzimat'ın kentin yukarıda saydığımız alanlarda ürettiği yapılanmalar ve ilişkiler ağının yeni dönemde de varlıklarını devam ettirmekteydiler.

Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra 24 Aralık 1876'da şehrin idari kadrolarının önde gelenleri, dinsel seçkinleri ve eşrafın padişaha çektiği, içlerinde Bursa Metropolidi, Meclis-i İdare-i Vilâyet üyesi Kocabaşı Bakır oğlu Sehak, Temyiz-i Hukuk üyesi Papas oğlu Suruçyan, Divan- Temyiz-i Vilâyet üyesi Salamon Efendi'nin de bulunduğu, on altı imzalı kutlama telgrafının içeriğine göre, yeni yönetim biçimi kentte coşkuyla karşılanmıştı. Bu bağlamda, hükümet meydanında resmi giysileriyle yerlerini alan memurlar, eşraf, ulema, farklı milletlerin ruhani seçkinleri, kentte bulunan konsolosluk temsilcileri, farklı kesimlerden halk tabakaları, mekteb-i idadi öğrencileri ve askeri zaptiyelerin bulunduğu bir ortamda hattı hümayun sureti okunmuştu. Bunu top atışlarının yapılması izlemiş ve ardından alanda bulunanlar birbirlerini tebrik etmişlerdi.²⁷⁷

Yeni yönetimin doğası gereği 1877 yılında oluşturulan Osmanlı Mebusân Meclisi'ne Bursa'yı temsilen, Şeyh Bahaeddin Efendi, Rıza Efendi, Pavlos Pavlidi Efendi ve Sehak Efendi seçilmişlerdi.²⁷⁸ (Son iki isim konusunda Naci Kum, İsak Baronyan ve Pavlaki Efendi adlarını vermektedir.²⁷⁹) Bursa'yı temsilen ikisi müslim ikisi gayrimüslim dört mebus seçilmişti. Ancak bu adlar vilayet meclislerinde görev yapan dolayısıyla hem

²⁷⁶ *Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1297)*, Bursa, 1297 (1880), s. 173.

²⁷⁷ *BOA Y.E.E. D. 70 / 10*. 8.Z.1293 / 25.Aralık.1876.

²⁷⁸ *Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1294)*, Bursa, 1294 (1877), s. 43.

²⁷⁹ Naci Kum, "*Tanzimat Devrinde Bursa (1856-1877)*", *Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)*, S. 24 (Kasım-1939), Bursa, 1939, s. 36.

yerel hem de merkezi yönetimin seçtiği, güvenilir kabul ettiği kişilerdi, genel oyla değil, vilayet valisinin seçimiyle adeta tayin edilerek mebusluk görevine getirilmişlerdi.²⁸⁰ Temsilde yarı yarıya bir oranın sağlanması, siyaseten Osmanlı yönetimine gayrimüslimlerin dâhil edilmesini sağladığından ötürü, Batılılar karşısında, devletin izlediği gayrimüslimlere yönelik politikalara bir meşruluk kazandıracığı açıktı. Anayasada da izleri bulunan bu olgunun bir başka boyutu ise Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisiyle gelişen; gayrimüslim unsura resmi kurumlarda istihdamın yolunu açan reformlardı.

Kanun-i Esasi, Türkçe bilmeleri koşuluyla gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde de istihdam edilmelerini yasal güvence altına almıştı. Ancak meşrutiyetten öncede devletin çeşitli kademelerinde görev alabildiklerinden, yeni düzenleme bu durumu yasal bir çerçeveye kavuşturmuş oluyordu. Bir fikir vermesi açısından 1889 yılında Bursa’da vilayet yapılanması içinde bulunan gayrimüslim kişiler ve görevleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 2.1. 1889 Yılında Bursa’daki Çeşitli Kurumlarda Görevli Gayrimüslimler²⁸¹

ADI	GÖREVİ
Natanayıl Efendi (Rum Metropolidi)	Vilâyet Meclisi Doğal Üyesi
Pertegomyus Efendi (Ermeni Murahhassası)	Vilâyet Meclisi Doğal Üyesi
Bedros Efendi (Ermeni Katolik Murahhassası)	Vilâyet Meclisi Doğal Üyesi
Pavlıdi Efendi	Vilâyet Meclisi Seçilmiş Üyesi
Suruçyan Efendi	Vilâyet Meclisi Seçilmiş Üyesi
Pavlıdi Efendi	Mektubi Vilâyet Üyesi
Vasilaki Efendi	Mahkeme-i İstinaf Hukuk Dairesi Üyesi
Kirkor Efendi	Mahkeme-i İstinaf Hukuk Dairesi Üyesi
Oseb Efendi	Mahkeme-i İstinaf Ceza Dairesi Üyesi

²⁸⁰ Ortaylı, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, s. 957.

²⁸¹ **Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1306)**, Bursa, 1306 (1889), s. 46–68.

Onnik Efendi	Mahkeme-i İstinaf Ceza Dairesi Üyesi
Yorgaki Efendi	Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi Üyesi
Kirkor Efendi	Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi Üyesi
Agop Efendi	İcra Dairesi Muavini
Mihalaki Efendi	Mahkeme-i Bidayet Dairesi Seçilmiş Ticaret Üyesi
Zenop Efendi	Mahkeme-i Bidayet Dairesi Seçilmiş Ticaret Üyesi
Kirkor Efendi	Heyet-i İthamiye Üyesi
Haçatur Efendi	Orman ve Maden İdaresi Baş Müfettişi
Kirkor Efendi	Maarif Komisyonu Üyesi
Gülmez oğlu Antranik Ağa	Belediye Meclis Üyesi
Bakkal Tanaş Ağa	Belediye Meclis Üyesi
Arsin Ağa	Belediye Meclis Üyesi
Buber oğlu İsaak Efendi	Belediye Meclis Üyesi
Turpçu oğlu Nikolaki	Belediye Meclis Üyesi
Subuh Ağa	Belediye Meclis Üyesi
Hacı Pandalaki	Belediye Kalfası
Dr. Suvayadis Efendi	Heyet-i Sıhhiye Üyesi
Dr. Bedros Efendi	Heyet-i Sıhhiye Üyesi
Yorgaki Efendi	Bursa Gureba Hastanesi Yönetim Kurulu Üyesi
Andon	Bursa Gureba Hastanesi Eczacısı
Mıgırdıç Ağa	Bursa Gureba Hastanesi Sargıcısı
Boğosyan Efendi	Muhaberat-ı Ecnebiye Memuru
Markaryan Efendi	Bursa Duyun-u Umumiye Müfettişi
Avramidi Efendi	Duyun-u Umumiye İdaresi Harir Müfettişi
Kirkoris Efendi	Duyun-u Umumiye İdaresi Sandık Emni
Bodur oğlu İsaak	Bursa Ziraat Bankası Memuru
Filibeli Kirkor Efendi	Bursa Ziraat Bankası Memuru
Batos Efendi	Bursa Reji Nezareti Muavini
Dandirya Efendi	Bursa Reji Nezareti Baş Muhasebecisi
Epin Efendi	Bursa Reji Nezareti Sandık Emni

Aleksandr Brotte	Bursa Reji Nezareti Ziraat Kalemî
Dimitriyadis Efendi	Bursa Reji Nezareti Muhasebeci Yardımcısı
Serkiz Behreyan Efendi	Bursa Reji Nezareti Mütercimi
Kosti Efendi	Bursa Reji Nezareti Kantarcısı
Yorgaki Efendi	Bursa Reji Nezareti Muhammen-i Sanisi
Nikolaki Efendi	Bursa Reji Nezareti Harmancıbaşı

Tablodan da anlaşıldığı üzere gayrimüslimler, kentteki çeşitli kurumlarda istihdam edilmekteydiler. Elbette devlet kurumlarında çalışanların çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı ancak gayrimüslimlerin de devlet hizmetinde istihdam edilmesi, Osmanlılık idealini gerçekleştirme ve Batı'dan kaynaklanabilecek ayrımcılık eleştirilerini önlemede yararlı bir uygulamaydı. Nitekim 19. yüzyılda gelişen Ermeni Sorunu'nun bir türevi olarak ortaya çıkan; merkezi yönetimin Ermenileri devlet hizmetlerinde istihdam etmediği yolundaki savlar üzerine, Bâb-ı Âlî'nin isteği ile Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki resmi kurumlarda istihdam edilen Ermenilere ilişkin bir defter hazırlanarak İstanbul'a gönderilmişti.²⁸² 1890'larda çıkartılan bir ıslahat layihası da her vilayetteki müslim ve gayrimüslimlerin nüfusları oranında resmi kurumlarda istihdam edilmelerini öngörmekteydi.

Layiha uyarınca Bursa'da Duyun-u Umumiye ve Reji İdaresi dışında resmi kurumlarda istihdam edilen memurların listesi İstanbul'a bildirilmişti. Buna göre Bursa Sancağı'nda polis olarak 20 müslim, zabıta olarak 425 müslim, 1 gayrimüslim, polis ve zabıtanın başka kadrolarda ise 415 müslim, 26 gayrimüslim, olmak üzere toplam 860'ı Müslim 27'si gayrimüslim 887 memur görev yapmaktaydı.²⁸³ Hüdavendigâr Vilâyeti'ndeki gayrimüslim nüfus oranının resmi kayıtlarda % 17 düzeyinde olduğu dikkate alınır, gayrimüslim toplulukları devlet memuru olma konusunda fazlaca hevesli görünmedikleri düşünülebilir. Anlaşıldığı kadarıyla vilayet, sancak, kaza, nahiyeye ve köy idari birimlerinin dışındaki resmi yapılanmalar içinde gayrimüslim varlığı seyrekti. Buna karşın kentin ticari, sanayi, alanlarındaki sivil örgütlenmelerde tersine bir görüntü ortaya çıkmaktaydı. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası bu olguya en güzel örneği oluşturmaktaydı.

²⁸² BOA Y. PRK. UM. D. 28 / 54. 8.R.1311 / 18.Ekim.1983. Bkz. EK-3 1893 Yılında Bursa'da Çeşitli Kurumlarda İstihdam Edilen Ermeniler.

²⁸³ BOA DH. TMIKS. D. 10 / 55. 1.M.1315 / 2.Haziran.1897.

6.Haziran.1889'da kurulan Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'na Aralık ayı itibarıyla kayıtlı bulunan 74 üyeden, 66'sı kentin gayrimüslim topluluklarına mensuptular.²⁸⁴ Bu görünüm imparatorluğun yıkılmasına değin biraz değışti ise de gayrimüslim unsurun Bursa'nın ticaret ve sanayi sermayesindeki egemenliğinin mesleki örgütlenmeye yansıyan kompozisyonu değışmemiştir. Nitekim Oda'nın kurulmasından Cumhuriyet'in ilanına değin geçen otuz dört yıl içinde kayıtlı üye sayısı 750'ye ulaşan kurumdaki dağılım, 437 gayrimüslim, 313 müslim şeklindeydi.²⁸⁵ Sanayi ve ticaretin dışında bir alan olmakla birlikte sivil bir örgütlenme niteliği de gösteren belediyenin yönetiminde başkanlıktan²⁸⁶ meclis üyeliğine kadar olan temsil görevlerini de kaydetmek gerekir.

Bursa'daki gayrimüslimlerin kent içindeki yaşamlarında ve merkezi yönetimle olan ilişkilerinde kentin dışındaki etkenlerinde belirleyici oldukları görülmekteydi. İmparatorluk içinde ulusçuluktan beslenen ayrılıkçı hareketler arttıkça merkezi ve yerel yönetimler ile gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkilere hâkim olan kavram *güvensizlik* olmuştu. 1820'lerde Yunanistan'da başlayan ayrılıkçı hareketler, söz konusu sürecin başlangıcını oluşturmuştu. Bu bağlamda Bursa'daki gayrimüslimlerde bulunan silahlar toplanarak İstanbul'a gönderilmişti.²⁸⁷ Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra devletin Rum tebaasına yaklaşımında ihtiyatlı bir siyasa izlediği görülmekteydi. Bursa ve bağlı kazalarda bazı Rum din adamlarının Rumların yoğun olduğu yerleşim alanlarına giderek Yunanistan lehine propaganda yapmaları ve bu ülke için yardım toplamaları, bu siyasaya bir ölçüde meşruluk kazandırmaktaydı.²⁸⁸ Benzeri bir oluşum, 1878'den itibaren Ermeniler ile de yaşanmaya başlandı.

19. yüzyılın son çeyreğinde, Belin Kongresi ile gelişen süreçte ortaya çıkan Ermeni Sorunu görelî olarak, Bursa'daki Ermeniler ile merkezi yönetim arasındaki ilişkilerin yapısında değışiklikler yaratmaya başlamıştı. Devletin Anadolu'nun değışik yerlerinde ve İstanbul'da yaşanan illegal nitelikli Ermeni hareketlerini bastırması, Avrupalı devletler ve kamuoyunda yankılar bulmaktaydı. Ermeni Patriği'nin Ermenilerle meskûn vilayetlerde

²⁸⁴ Faruk Üsküdarî, **Eski Bursa'dan Notlar**, Ankara, 1972, s. 94.

²⁸⁵ **A.g.e.**, s. 5.

²⁸⁶ **Bursa Sergisi**, S. 1, (10.Temmuz.1325 / 23.Temmuz.1909), Bursa, 1909, s. 51.

²⁸⁷ **BOA C. DH. S. N. 8136**. 22.Ra.1241 / 4.Kasım.1825.

²⁸⁸ **BOA DH. MKT. D. 1352 / 93.28.N.1303 / 30.Haziran.1886, DH. MKT. D. 1387 / 120**. 30.Ra.1304 / 27.Aralık.1886, **DH. MKT. D. 1399 / 93**. 20.Ca.1304 / 14.Şubat.1887.

Ermenilere zulüm edildiğine dair İstanbul'daki yabancı elçiliklere sunduğu, içinde çeşitli bölgelere ilişkin demografik istatistikî bilgilerin bulunduğu layiha güvensizlik ortamını daha da derinleştirmektedir.²⁸⁹ Bu durum, merkezi otoriteyi 19. yüzyılın sonuna değin Ermeniler konusunda daha dikkatli siyasalar oluşturmaya ve izlemeye yöneltti. Ayrıılıkçı hareketler olabildiğince denetim altında tutulmaya çalışılmaktaydı.

Resmi kayıtlara göre Bursa'da Ermenilerin yoğun olarak buldukları Setbaşı'nda ikamet eden Zenop adlı bir Ermeni, ipekböceği tohumu ihraç etmek amacıyla gittiği Kafkasya'da ayrıılıkçı komitelerle bağlantı kurmuştu.²⁹⁰ Bu olay tek başına çok önemli değildi ancak süreç içinde olayların sayısında ve niteliğindeki değişimler, merkezi yönetimi artan ölçekte tedirgin etmeye başlamıştı. Nitekim Hüdavendigâr Valisi Mahmud Paşa'nın Ermenilerin bazı teşebbüs ve gizli niyetleri konusunda önlem alınmasını içeren teklifi²⁹¹, tedirginliğin yerel düzleme dönük yansımından başka bir şey değildi. 20. yüzyılın başında, Marmara Bölgesi'nin doğu ve güneydoğusunda İzmit ve Bursa Sancakları'na bağlı bölgelerdeki Ermeni yerleşim alanlarının ve nüfusunun artışına dikkat çeken bir rapor güvensizliğin yeni döneme de aktarıldığını göstermekteydi. Aynı raporun içeriğinde bölgedeki demografik yapının Ermeniler lehine değişmesi halinde meydana gelebilecek sorunlara işaret edilerek, merkezi yönetimin gerekli tedbirleri alması istenmekteydi.²⁹²

Merkezi otorite, yukarıdaki gelişmeler karşısında hem Ermeni topluluklarını hem de Batı kamuoyu ve devletlerini dikkate alan, politikalar geliştirmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda 1893'te Sultan II. Abdülhamid tarafından Ermeni Patriği Horen Efendi'ye altın ve gümüş imtiyaz madalyalarının verilmesi olumlu bir etki yaratmıştı. Bursa'daki Gregoryen Ermeni toplumunun şükran duygularını içeren telgrafı bu jestin, en azından yerel düzlemde, karşılıksız kalmadığını göstermekteydi.²⁹³ Telgrafta imzası bulunanlar arasında; Bursa Ermeni Murahhasası Vekili, Meclis-i Ruhani üyesi üç papaz, Mahkeme-i İstinaf Üyesi, Hükümet Dava Vekili, Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumi Muavini,

²⁸⁹ BOA Y. PRK. AZN. D. 1 / 23. 10.Ş.1297 / 15.Eylül.1880

²⁹⁰ BOA Y. PRK. AZJ. D. 21 / 38. 21.B.1307 / 13.Mart.1890.

²⁹¹ BOA Y. E.E. D. 78 / 77. 26.Z.1307 / 13.Ağustos.1890.

²⁹² BOA Y. PRK. AZN. D. 25 / 4. 25.Ca.1325 / 6.Temmuz.1907.

²⁹³ BOA Y. A. HUS. D. 273 / 31. 7.Ş.1310 / 24.Nisan.1893.

Vilayet Tercümanı, Vilayet Orman Baş Müfettişi, Mahkeme-i İstinaf Azası ve Meclis-i Cismani'nin ikinci Başkanı, Meclis-i Cismani ve Ticaret Odası Reisi, Meclis-i İdare-i Vilayet Üyesi, Belediye Tabibi, Mahkeme-i Bidayet üyelerinden 2 kişi, Meclis-i Cismani üyelerinden 4 kişi, Bank-ı Osmanî memurlarından 2 kişi, Kilise Cemaati üyelerinden 3 kişi, Bursa Duyun-u Umumiye Nezareti Sandık Emni, Mekteb-i İdadi Muallimi, 39 tüccar ve 4 sarraf yer almaktaydı.²⁹⁴ Aslında misyonerlik faaliyetlerinden ötürü cemaatin bölünme tehlikesi ile millet yönetiminde yaşanan ruhban ve laik unsurlar arasındaki çelişki, geleneksel değerleri temsil eden ruhbanı, var olan statükonun değişmesinden dolayı ciddi ekonomik kayıplara uğrama olasılığı ise liberalleri, merkezi yönetimle aynı çizgide buluşturmaktaydı. 1891 yılında Bursa Ermeni Murahhassası'nın Bursa'daki yerel bir gazeteye padişahın doğum günü nedeniyle yazdığı övgü dolu makale ve yukarıdaki telgrafta imzaları bulunanların toplumsal konumları, bu bağlamda anlamlıydı.²⁹⁵

Bâb-ı Âlî'nin hem Gregoryen Ermeni topluluğunun bütünlüğünün korunmasını hem de klasik millet sistemini içeren yapılanmanın devamını öngören yaklaşımı çerçevesinde, Anadolu'da sakin Ermenilerin mezhep değiştirmelerine izin verilmemesi ve Ermenilerin asli mezheplerinde kalmalarının hükümetçe matlub olduğu maddesinin Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından Ermeni Patrikliği'ne bildirilmesi hakkında bir irade-i seniyye çıkartılmıştı.²⁹⁶ Bu gelişmeyi 1896'da Ermeni Patriğine yönelik bir suikast hazırlığı içinde olan, ayrılıkçı bir Ermeni komitesinin deşifre edilmesi izlemiştir. Komitenin Bursa'da, Ankaralı bir avukat olan Matyos aracılığıyla örgütlendiği belirlenmiştir. Örgütün Bursa'daki kolunda Singer dikiş makinelerinin Bursa temsilciliğini yapan Martin ve Onnik Filibeliyan, Onnik Lütfiyan, tuhafiyeci Vartan ve Bursa Ziraat Mektebi'nden atılmış olan Ohasib Ohasibyan adlı kişiler yer almaktaydı.²⁹⁷ Suikastın önlenmesi, Patrikhane'nin sembolize ettiği Osmanlı millet sisteminin devamlılığı açısından son derece önemliydi.

19. yüzyıl başından itibaren imparatorluk, ulusalcı akımlar ve bunların türevi olarak gelişen politik hareketler, örgütlenmeler ve ayaklanmalar ile sarsılmaktaydı. Bunların Bursa'ya yansımaları olmakla birlikte diğer Anadolu şehirlerinde yaşanan olayların kent

²⁹⁴ BOA Y. PRK. UM. D. 26 / 71. 14.N.1310 / 1.Nisan.1893.

²⁹⁵ Bursa, 23.Ş.1308 / 3.Nisan.1891, s. 2.

²⁹⁶ BOA İ. AZN. G.N. 781 / 345 H.N. 136. 21.S.1312 / 24.Ağustos.1894.

²⁹⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C: II., Ankara, 1994, s. 444.

için geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Ermeniler ve Rumların, kentin ipeğe dayalı iktisadi yapılanmasındaki konumları, Batı'ya eklenmiş iktisadi ve ticari faaliyetleri ve bunların sonunda ortaya çıkan sosyo-ekonomik kompozisyon, Bursa'da görel olarak istikrarlı bir iklim yaratmıştır. 20. yüzyılın başlarında yaşanan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı gibi politik gelişmeler, kentteki gayrimüslimler açısından önemli kırılmalar yaratacaklardı.

C. BURSA'NIN DEMOGRAFİK KOMPOZİSYONU (1876–1908)

Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle başlayan Birinci Meşrutiyet döneminde Bursa'nın nüfusuna ilişkin verilerde bir zenginleşme eğilimi gözlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun taşradaki idari, mali, iktisadi, adli ve sosyal yapılanmasına ilişkin son derece değerli bilgileri içeren vilâyet salnameleri ile daha çok askeri ve mali kaygılar çerçevesinde gerçekleştirilen sayımların daha düzenli bir hale gelmesi sözü edilen eğilimin ortaya çıkışındaki belirleyici etmenlerdir. Bu konudaki en önemli gelişme, 5 Temmuz 1881'de yayımlanan *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* ile nüfus sayımlarının sağlam esaslara bağlanmasıydı. Nitekim bu nizamname ekseninde 1882 yılında başlatılan nüfus sayımında kişilerin yaşı, fiziksel özellikleri, medeni ve sosyal durumları bir sicile kayıt edilmekteydi.²⁹⁸ Sayımı gerçekleştirmek için komisyonlar oluşturulmuştu. Mahalli yönetimden ve belediye dairesinden memurlar bu komisyonlarda görev yapmaktaydılar. Örneğin Bursa'daki Ermeni Gregoryen cemaatinin sayımı için oluşturulan komisyonun başında mahalli idareden Agos Ağa adında bir Ermeni bulunurken belediyeden Kemal Bey üye olarak görev üstlenmişti.²⁹⁹

Sayım sırasında kişilere verilen nüfus tezkeresi, devlet örgütlenmesi karşısında resmi tanınma sağlayan bir araç haline getirilerek, olası kaçışlar da önlenmeye çalışılmaktaydı. 1890'da tamamlanan, sonuçlarıysa ancak 1893'te açıklanan bu sayımdan sonra imparatorluğun nüfusuna ilişkin, görel olarak, güvenilir veriler elde edilebildi. 1902 yılında eski nizamname güncellenerek nüfus sayımları daha ayrıntılı bir hale getirilmişti.

²⁹⁸ Nuri Akbayar, “*Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu*”, TCTA, C: V, İstanbul, 1985, s. 1241.

²⁹⁹ BOA Y. PRK. DH. D. 6 / 89. 13.S.1311. / 25.Ağustos.1893.

Güncellenen nizamname çerçevesinde 1903 yılında yeni bir nüfus sayımına başlandı ve 1907 yılında sonuçları açıklanabildi. 1903/1907 sayımı imparatorlukta yapılan son sayımlar olmuştu. 1914 yılına ilişkin Sicil-i Nüfus İdaresi tarafından toplanan veriler ise ancak 1920’de yayımlanabilmişti.³⁰⁰

Bu sayımlar ile Hüdavendigâr Vilâyeti Salnameleri’nde çeşitli yıllarda yer alan Bursa nüfusuna ilişkin bilgiler ışığında Meşrutiyet sürecinde kentte, Türklerin, Rumların, Gregoryen Ermenilerin, Katoliklerin, Protestanların, Yahudilerin, Bulgarların, Latinlerin ve yabancıların yaşadığını söyleyebiliriz. Bunların dağılımına ait bilgiler aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 2.2. 1881/82–1893 SAYIMI SONUÇLARI³⁰¹

1881/82–1893	MÜSLÜMANLAR		ORTODOKSRUMLAR		ERMENİLER						BULGARLAR		YAHUDİLER		YABANCILAR		LATİN		TOPLAM
					GREGORYEN		KATOLİK		PROTESTAN										
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Bursa	45.022	44.641	10.584	10.702	2.594	3.232	293	357	151	145	22	-	1.303	1.281	718	533	7	5	121.590
Mudanya	2.543	2.348	6.161	5.631															16.683
Gemlik	7.937	7.403	3.455	3.120	8.813	7.810			34	37					116	97			38.822
Atranos	19.139	19.290																	38.429
Mihaliç	10.681	9.421	3.830	3.436	377	377			23	25			49	38	4	2			28.263
Kirmasti	21.000	19.128	540	514	409	404													41.995
Bursa	106.322	102.231	24.570	23.403	12.193	11.823	293	357	208	207	22	-	1.352	1.319	838	632	7	5	285.782
Sancağı	208.553		47.973		24.016		650		415		22		2.671		1.470		12		

³⁰⁰ Akbayar, **a.g.m.**, s. 1241.

³⁰¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830–1914)**, Çev: Bahar Tırnakçı, İst., 2003, s. 172.

1893'te açıklanan sayımın sonuçlarından görüldüğü üzere Bursa Sancağı'ndaki toplam nüfusun yaklaşık %27'sini gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu oran çalışmamızın öznesini oluşturan merkez kazada yaklaşık %26 düzeyinde görünmektedir. Kentte yaşayan gayrimüslim unsurlar arasında Rumların en kalabalık topluluğu oluşturdukları onları sırasıyla Ermeniler ve Yahudiler izlediği anlaşılmaktadır. Katolik ve Protestan cemaatin Ermeni Gregoryen cemaatinden, misyonerlerin faaliyetleri sonucunda ayrılan Ermenilerden oluştuğu dikkate alındığında, Bursa'daki toplam Ermeni nüfusun yaklaşık %13'ünün mezhep değiştirdikleri söylenebilir. Öte yandan 1.470 kişiye ulaşan nüfusları göz önünde tutulduğunda Bursa'nın yabancılar için hala ticari bir çekim merkezi olduğu görülmektedir. Klasik Osmanlı çağından farklı olarak eşleri ve çocuklarıyla kentte ikamet eden yabancılar daha çok ipekli dokumacılık sektöründe faaldiler. Bunların bir bölümünü ise misyonerler oluşturmaktaydı.³⁰²

İlk defa 1868'de yayımlanmaya başlanan ve içinde demografik bilgilerinde yer aldığı Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnameleri incelendiğinde 1881/82 sayımı sonunda ortaya çıkan nüfus dağılımıyla örtüşen bir görüntüyle karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım Savaşı ve nihayet Meşrutiyet'in ilk yıllarında gelişen 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Rumeli ve Kafkasya'dan, özellikle Batum üzerinden gerçekleşen göç dalgalarından Bursa'da etkilenmişti. Bu durum salnamelerdeki sayılara da yansımıştı. Nitekim sadece 1886 yılında Bursa'da 3.820 hane de 15.253 göçmen iskân edildiği anlaşılmaktaydı.³⁰³

Tablo 2.3.'de yer alan rakamlarda Türklerle Rumların sayısında 1892'den sonra görülen hızlı artışın ardında 1893'ten itibaren Bursa'ya bağlı köylerdeki nüfusun da toplam nüfusa eklenmesi bulunmaktaydı. Bursa'da yaşayan Ermeniler ve Yahudiler kentli topluluklardı ve Bursa'ya bağlı (merkez kaza) herhangi bir Ermeni veya Yahudi köyü kayıtlara geçmemişti. Bu yüzden adı geçen toplulukların sayılarında Türkler ve Rumların nüfus verilerinde göze çarpan ciddi artışlara rastlanmamaktaydı.

³⁰² Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325), Bursa, 1325 (1907), s. 250.

³⁰³ Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1303), Bursa, 1303 (1886), s. 78.

Tablo 2.3. Hüdavendigâr Salnamelerinde Bursa Nüfusu

YILLAR	MÜSLÜMANLAR		ORTODOKSRUMLAR		ERMENİLER						BULGARLAR		YAHUDİLER		YABANCILAR		LATİN		TOPLAMI
	E	K	E	K	GREGORYEN		KATOLİK		PROTESTAN		E	K	E	K	E	K	E	K	
1878 ³⁰⁴	8.938				6.334														15.272
1879 ³⁰⁵	22.822		8.782		3.070		158		49		-		823		-		-		35.704
1880 ³⁰⁶	22.822		8.782		3.070		158		49		-		823		-		-		35.704
1886 ³⁰⁷	19.895	18.272	2.693	2.649	3.429	3.433	162	163	81	119	22	-	1.175	1.149			6	4	53.257
1892 ³⁰⁸	29.349	29.953	2.374	2.784	3.506	4.035	300	369	112	122	22	-	1.268	1.280	718	533	6	4	76.703 ³⁰⁹
1893 ³¹⁰	45.202	45.927	10.719	10.777	3.079	3.538	310	380	117	114	22	-	1.366	1.246	725	338			123.860
1894 ³¹¹	44.802	43.962	10.852	10.640	2.464	3.200	616	730	151	144	22	-	1.291	1.274	729	542			121.419
1895 ³¹²	46.186	45.543	10.632	11.535	3.956	3.358	299	386	81	71	22	-	1.454	1.264	729	542	7	5	126.070
1896 ³¹³	48.818	48.790	10.960	11.597	2.416	3.197	625	737	158	144	22	-	1.535	1.301	729	542	7	5	131.583
1897 ³¹⁴	48.371	48.790	11.029	11.382	3.067	3.434	369	407	78	76	-	-	1.492	1.339	-	-	7	5	129.846
1898 ³¹⁵	48.371	48.773	11.031	11.382	3.067	3.434	369	407	87	76	-	-	1.492	1.339	-	-	-	-	129.828
1903 ³¹⁶	103.738		24.248		6.435		788		317		-		3.040		-		16		138.582 ³¹⁷

Salnamelerdeki Ermeni Gregoryen topluluğunun sayılarındaki değişkenlikler dikkat çekici bir başka noktayı oluşturmaktaydı. Özellikle Berlin Konferansı'ndan sonra Anadolu'da ivmelenen bağımsızlıkçı Ermeni isyanlarının değişik kentlerde, Ermenilerle Türklerin birlikte yaşamalarına olanak veren çoğulcu iklimi olumsuz etkilediği açıktı. Bu gergin ortamdan rahatsızlık duyan bazı Ermenilerin deniz aşırı ülkelere, kıta Avrupa'sına ve Rusya'ya yönelik göç hareketleri, resmi istatistiklerdeki değişkenliğin ardındaki

³⁰⁴ **Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1295)**, Bursa, 1295 (1878), s. 136. (Kite ile birlikte, yalnız erkek nüfus)

³⁰⁵ **Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1296)**, Bursa, 1296 (1879), s. 181. (Kite ile birlikte, yalnız erkek nüfus)

³⁰⁶ **Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1297)**, Bursa, 1297 (1880), s. 173. (Kite ile birlikte, yalnız erkek nüfus)

³⁰⁷ **Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1303)**, Bursa, 1303 (1886), s. 72.

³⁰⁸ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1310)**, Bursa, 1310 (1892), s. 311. (Köyler bu rakamların dışındadır.)

³⁰⁹ Adı geçen salnamedeki toplamda yabancılar toplama dâhil edilmemişlerdir.

³¹⁰ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1311)**, Bursa, 1311 (1893), s. 314.

³¹¹ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1312)**, Bursa, 1312 (1894), s. 370.

³¹² **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1313)**, Bursa, 1313 (1895), s. 136.

³¹³ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1314)**, Bursa, 1314 (1896), s. 420.

³¹⁴ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1315)**, Bursa, 1315 (1897), s. 314.

³¹⁵ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1315)**, Bursa, 1315 (1897), s. 263.

³¹⁶ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1321)**, Bursa, 1321 (1903), s. 368.

³¹⁷ Adı geçen kaynakta toplam 138.536 olarak yanlış hesaplanmıştır.

nedenlerden biriydi. Misyonerlik faaliyetleri ise söz konusu değişkeliklin ikincil sebebini oluşturmaktaydı. 1894–1896 yıllarına ait salnamelerdeki Gregoryen, Katolik ve Protestan cemaatlerin sayılarındaki değişiklikler bu savı desteklemektedir.

Tablo 2.4. Cuinet’in 1893 Yılına Ait Nüfus Verileri³¹⁸

KAZALAR	MÜSLÜMANLAR	ORTODOKSRUMLAR	ERMENİLER			BULGARLAR	YAHUDİLER	YABANCILAR	DİĞERLERİ	KAZALARIN TOPLAMI
			GREGORYEN	KATOLİK	PROTESTAN					
BURSA	102400	11264	13681	669	234	-	2548	1251	-	132047
GEMLİK	19612	16259	23811	-	84	-	-	-	777	60543
MİHALİÇ	43953	16051	2370	750	98	398	73	43	106	63842
MUDANYA	14287	20827	-	-	-	-	-	-	-	35114
KİRMASTI	36429	1148	4887	-	-	-	80	-	-	35844
ATRANOS	44705	3200	4225	-	-	-	-	-	-	52130
CEMAATLERİN TOPLAMI	261386	68749	44974	1419	416	398	2701	1294	833	
GENEL TOPLAM										382220

Döneme ilişkin resmi olmayan kaynaklar da bazı farklılıklar görülmektedir. Örneğin Fransız coğrafyacı Cuinet’in 1890’lardaki verileri çerçevesinde hazırlanan tabloya bakıldığında Bursa’daki Müslüman nüfusun resmi kaynaklara oranla yaklaşık %12 daha fazla olduğu gözlenmektedir. Buna karşılık Rumların, Katoliklerin, Protestanların, Yahudilerin ve yabancıların sayısında resmi istatistiklere yakın rakamların olduğu görülmektedir. Gregoryen Ermenilerin sayısında ise neredeyse %50’lere ulaşan bir farklılık söz konusudur. Gayrimüslim topluluklardan alınan bedel-i askeriye devletin önemli gelir kaynakları arasında olduğu ve Bursa’daki Ermenilerin tamamıyla kentli bir topluluk niteliği gösterdiği dolayısıyla sayımlarının görece kolaylığı dikkate alınırca döneme ait resmi istatistiklerin güvenilir olduğu düşünülebilir.

1878 Berlin Konferansı’ndan sonra görünür bir hal almaya başlayan Ermeni Sorunu’nu ile Batılı devletlerin kendi siyasaları ekseninde imparatorlukta gayrimüslim topluluklara yönelik reform istekleri, merkezi yönetimin politikalarını etkilemiştir. Bu

³¹⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, Ed. Ernest Leroux, Paris, 1894, s. 113.

bağlamda imparatorluk içindeki dağılımları, sayıları, nüfuslarının yapısı ve bunların müslüman unsura olan oranlarının belirlenmesine yönelik adımlar atılmıştı. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında gayrimüslimlerin devlet hizmetinde nüfusları oranında istihdamını öngören ıslahat layihası gereğince yapılan bir araştırmada; 1894 yılı Kasım ayı sonu itibarıyla Hüdavendigâr Vilâyeti'nde; 1.196.556'sı müslüman, 139.021'i Rum, 61.271'i Ermeni, 13.142'si Protestan, Katolik, Yahudi ve yabancılar olmak üzere toplam 1.409.991 kişinin yaşadığı anlaşılmıştı. Vilayetteki müslüman nüfus esas alındığında; Rumlar %11, Ermeniler %5 ve diğerleri %2 düzeyinde bulunmaktaydılar. Bu rakamlara göre vilayette %17 dolayında bir gayrimüslim nüfusun bulunduğu kayıtlara yansımıştı.³¹⁹

Nüfusa ilişkin resmi kaynaklı istatistiklerin, devletin gayrimüslimlere yönelik aldığı kararlara ve gerçekleştirdiği düzenlemelere bir meşruluk zemini sağladığı açıktır. Bu bağlamda yukarıda örneği verilen sayımlar ve araştırmalar, gerektiğinde başkentteki ruhani seçkinlerden, büyükelçiliklerden veya taşrada bulunan konsolosluklardan gelebilecek gayrimüslim eksenli şikâyetlerin bertaraf edilmesinde de rol oynadığından bunların gerçekleştirilmesinde görece bir titizliğin gösterildiği öngörülebilir. Bu olguya örnek oluşturacak bir gelişme İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yaşanmıştı. 1912 yılında yapılan seçimler sırasında içinde Bursa'nın da bulunduğu çeşitli yerlerde Ermenilerin nüfuslarına göre temsil edilmediği yolunda bir şikâyet Ermeni Patriği tarafından Bâb-ı Âli'ye iletilmişti. Söz konusu iddiada Bursa'da %35 nispetinde Ermeni bulunmasına karşın bu orana denk gelen mebus çıkartılmasına olanak tanınmadığı belirtilmekteydi. Ancak yapılan yazışmaların sonucundan anlaşıldığı kadarıyla resmi kaynaklara dayalı nüfus verilerinde Bursa Sancağı'nda Ermeni nüfusun %3 oranında olduğu anlaşılacak durum Ermeni Patrikhanesi'ne de bildirilmişti.³²⁰

20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen imparatorluk döneminin son nüfus sayımına göre 1903/1907 sayımına göre Bursa'nın bağlı köylerle birlikte nüfusunun yaklaşık %74.85'i Müslüman, %17.50'si Ortodoks Rum, %4.65'i Gregoryen Ermeni, %0.56'sı Katolik Ermeni, %0.22'si Protestan Ermeni, %2.20'si Yahudi ve %0.02'si Latin idi.³²¹

³¹⁹ BOA DH. TMIK.S. D. 55 / 10. 1.M.1315 / 2.Haziran.1897.

³²⁰ BOA DH. SYS. D. 83 / 1. 15.Ca.1330 / 2.Mayıs.1912.

³²¹ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1321), Bursa, 1321 (1903), s. 368.

Üsküdarı'ye göre; Bursa'da 1905 yılında gerçekleştirilen sayım sonuçları %9.84'ü Rum, %6.66'sı Ermeni ve diğerleriyle birlikte toplam %18'lik bir gayrimüslim dağılımını işaret etmekteydi.³²² Rakamlardaki farklılığın Rum nüfusun oranlarından kaynaklandığı dikkate alınırsa, Üsküdarı'nın yalnızca kent nüfusu hakkında bilgi verdiğini düşünebiliriz. Çünkü Ermeniler ile Yahudiler kentli topluluklardı ve merkez kazaya bağlı herhangi bir Ermeni ya da Yahudi köyü bulunmamaktaydı. Buna karşın merkez kazaya bağlı pek çok Rum köyünün varlığı, vilâyet salnamesindeki verilerin merkeze bağlı Rum köylerini de kapsadığını göstermektedir. 1906 yılına ilişkin vilâyet salnamesinde ise kentin köyler hariç toplam nüfusu, 175 mahalleye yayılmış 66.151 kişidir. Bunların 51.300'ü Müslüman (%77.54), 5.039'u Rum (%7.61), 5.700'ü Ermeni (%8.61), 3.404'ü Yahudi (%5.14), 502'si Katolik (0.75) ve 206'sı Protestan (%0.31) idi.³²³ Yüzyılın başındaki bu demografik kompozisyon, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı ile Türk-Müslüman öge lehine türdeş bir hale gelecekti.

D. BURSA EKONOMİSİ İÇİNDE İPEĞİN ve GAYRİMÜSLİMLERİN AĞIRLIĞI

Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile başlayan ilk Meşrutiyet evresi, iktisadi düzlemde imparatorluğun Batı ile ticari ve sanayi alanındaki bağımlılığına, 1875'te yaşanan mali iflasın ardından 1881'de Duyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla mali bağımlılığı da ekledi. Batı'nın imparatorluğun iktisadi ve mali yapılanması üzerindeki etkisinin giderek artması, imparatorluğun gayrimüslim topluluklarını genellikle olumlu etkiledi. Gayrimüslim ticaret burjuvazisinin büyük bir bölümü yerli varlıklı sınıflar arasında komprador bir nitelik kazandı.³²⁴ İmparatorluğun önemli kentlerinden biri olan Bursa'da da 1870'lere gelindiğinde özellikle ipekçilik ve ipekböcekçiliği alanındaki, büyük ölçüde Avrupa'daki dinamiklerin belirleyici olduğu, iktisadi faaliyetlerin sonucunda gayrimüslimlerden oluşan bir ticaret ve sanayi "burjuvazisi" ortaya çıkmıştı.

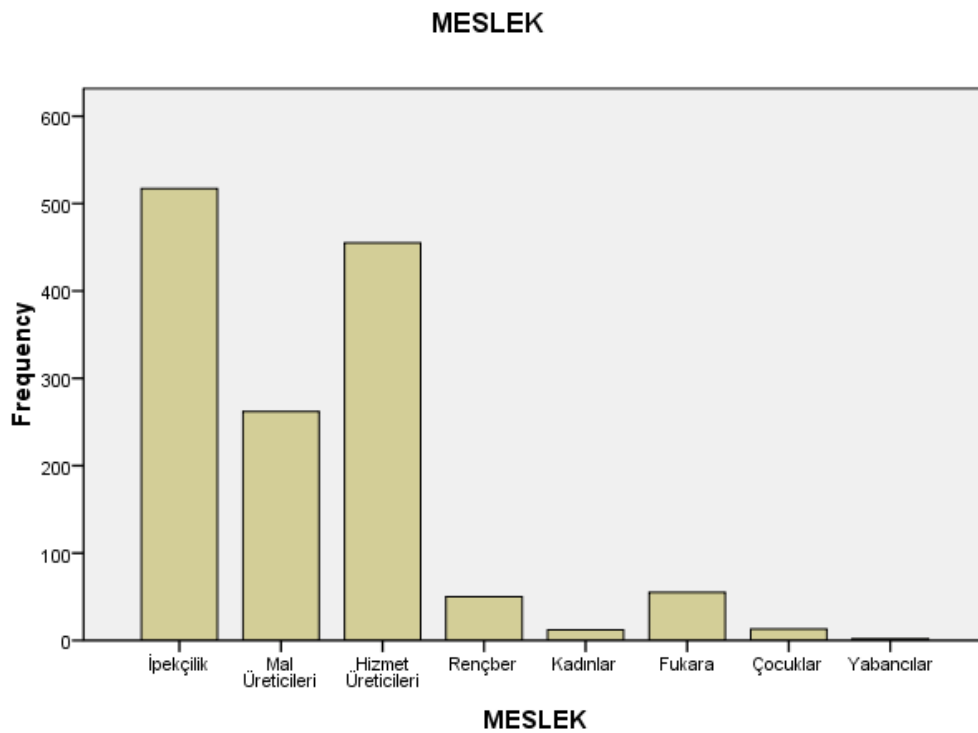
³²²Üsküdarı, a.g.e, s. 67.

³²³Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1324), Bursa, 1324 (1906), s. 280.

³²⁴Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 89.

Bursa ekonomisinde, Birinci Meşrutiyet (1876–1908) sürecinde de ipeğe dayalı iktisadi faaliyetler önemini korumaya devam etmekteydi. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde bu alanda önemli ölçüde faal olan kentlinin gayrimüslim unsurları, şehrin ekonomik yapılanması içerisindeki ağırlıklarını geliştirerek, sürdürmekteydiler. Grafik 2.1.'deki veriler kentteki gayrimüslim toplulukların mesleki dağılımları hakkında ciddi ipuçları vermektedir.

Grafik 2.1. 19. Yüzyıl Ortalarında Bursa Ermenilerinin Mesleki Dağılımı³²⁵

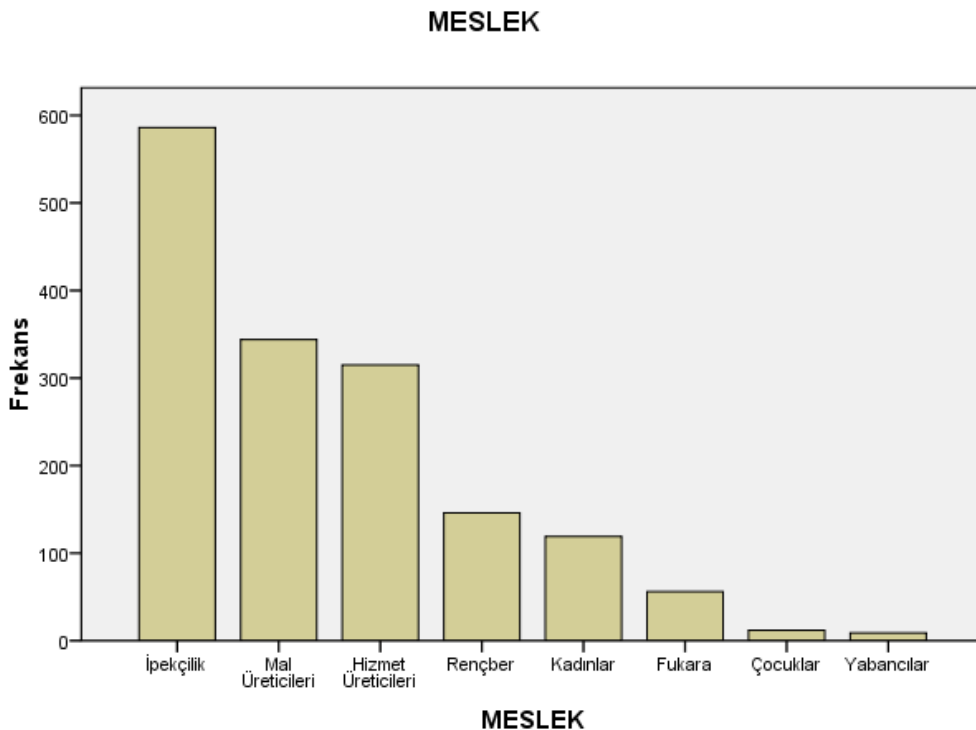

Kentte yaşayan vergi yükümlüsü olan Ermenilerin büyük bir bölümünün ipek ve ona bağlı unsurların başı çektiği tekstil sektöründe faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Ermenilerin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri ikinci alansa hizmet sektörüydü. Herhangi bir imalata dayanmayan imal edilmiş malların pazarlanması veya belli bir alana yönelik

³²⁵ BOA ML. VRD. TMT. d. 7394, BOA ML. VRD. TMT. d. 7400, BOA ML. VRD. TMT. d. 7411, BOA ML. VRD. TMT. d. 7422, BOA ML. VRD. TMT. d. 7430, BOA ML. VRD. TMT. d. 7442, BOA ML. VRD. TMT. d. 7445, BOA ML. VRD. TMT. d. 7447, BOA ML. VRD. TMT. d. 7450, BOA ML. VRD. TMT. d. 7469, BOA ML. VRD. TMT. d. 7491, BOA ML. VRD. TMT. d. 7492, BOA ML. VRD. TMT. d. 7501, BOA ML. VRD. TMT. d. 7503, BOA ML. VRD. TMT. d. 7524, BOA ML. VRD. TMT. d. 7538, BOA ML. VRD. TMT. d. 7540, BOA ML. VRD. TMT. d. 7550.

olarak gerçekleştirilen hizmet etkinlikleri bu alanı oluşturmaktaydı Üçüncü sıradaki vergi yükümlüleri ise tekstilin dışındaki sektörlerde imalat yapanları kapsamaktaydı. Grafikte dördüncü sırayı rençberlik mesleği almıştı. Bu durum Bursalı Ermenilerin tamamıyla kentli bir topluluk olmalarıyla ilgiliydi. Grafikte vergi yükümlüsü kadınlar, muhtaçlar, vergi yükümlüsü olan çocuklar ve yabancılar da belirtilmiştir.

Grafik 2.2. Yüzyıl Ortalarında Bursa Rumlarının Mesleki Dağılımı³²⁶

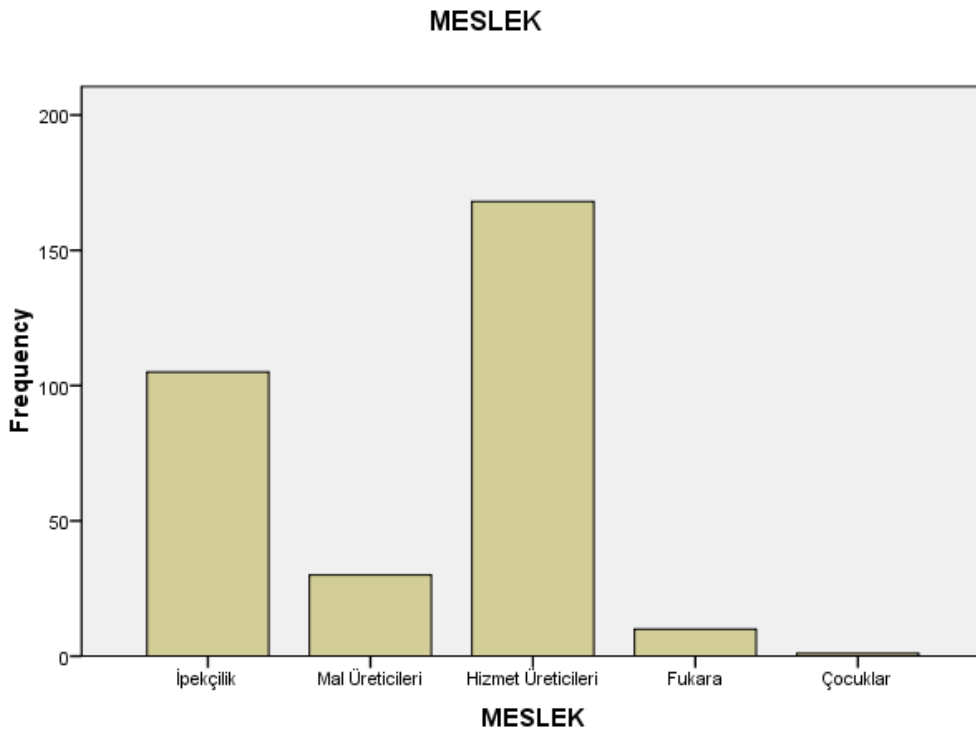

Bursalı Rumların yoğun olarak faaliyet gösterdikleri iş kolu ipeğin en önemli aktör olduğu tekstil sektörü idi. Topluluk üyesi vergi yükümlülerin önemli bir bölümü, tekstilin dışında kalan imalat sektöründe çalışmaktaydılar. Ermenilerden farklı olarak hizmet sektörü Rumlar arasında üçüncü sıradaydı. Rençberlik ancak kentin yakın alanlarındaki bağ ve bahçelerde gerçekleştirilen bir iktisadi etkinlik olduğundan, Rumlar arasında da

³²⁶ BOA ML. VRD. TMT. d. 7366, BOA ML. VRD. TMT. d. 7374, BOA ML. VRD. TMT. d. 7378, BOA ML. VRD. TMT. d. 7407, BOA ML. VRD. TMT. d. 7410, BOA ML. VRD. TMT. d.7421, BOA ML. VRD. TMT. d. 7426, BOA ML. VRD. TMT. d. 7432, BOA ML. VRD. TMT. d. 7438, BOA ML. VRD. TMT. d. 7455, BOA ML. VRD. TMT. d. 7462, BOA ML. VRD. TMT. d.7481, BOA ML. VRD. TMT. d. 7497, BOA ML. VRD. TMT. d. 7502, BOA ML. VRD. TMT. d. 7523, BOA ML. VRD. TMT. d. 7526, BOA ML. VRD. TMT. d. 7547, BOA ML. VRD. TMT. d. 7569.

öndelikli bir yer işgal etmiyordu. Bursa'daki gayrimüslimler arasında kadınların vergi yükümlülüğü ve mülkiyet bağlamında en görünür oldukları topluluk da Rumlardı. Ermeniler de son derece sınırlı sayıda kadın mali kayıtlarda yer bulabilmişken Yahudilerde kadın vergi yükümlüsü bulunmuyordu. Grafik, Rum toplumunda da muhtaç durumda bulunanların varlığını da göstermekteydi. Ebeveynlerinden miras kalan çocuklarda vasiler aracılığıyla mali yükümlülüğe tabi tutulmuşlardı.

Grafik 2.3. Yüzyıl Ortalarında Bursa Yahudilerin Mesleki Dağılımı³²⁷

Kentin gayrimüslim toplulukları arasında hem nüfus hem de iktisadi etkinlik bağlamında üçüncü sırada Yahudiler bulunmaktaydı. Topluluk içindeki vergi yükümlüleri, Ermenilerden ve Rumlardan farklı olarak, öncelikle hizmet sektöründe faaliyet göstermekteydiler. Topluluğun içinde tekstil iş kolunda faaliyet gösterenler olmakla birlikte bu oran kentteki diğer gayrimüslim topluluklarla karşılaştırıldığında düşük kalmaktaydı. Bursa'daki iktisadi artışın büyük bölümünün tekstil sektöründen

³²⁷ BOA ML. VRD. TMT. d. 7572.

kaynaklanmasından ötürü, Yahudilerin diğer gayrimüslim topluluklar kadar bu alandaki zenginlikten yararlanamadığını söylemek mümkündür. İmalat sektörü Yahudilerin faaliyet gösterdikleri iş kolları arasında üçüncü sırada yer almaktaydı. Muhtaçlar kentteki her topluluğun içinde olduğu gibi Yahudiler arasında da bulunmaktaydı. Topluluğa ilişkin mali kayıtlarda kadınlara rastlanmamaktaydı.

Mesleki dağılımlarında ipeğe dayalı işkollarının ön plana çıktığı gayrimüslim topluluklar, kentin iktisadi yapısında yaşamsal bir yere sahip ipekçilik alanında ağırlıklarını hissettirmektedirler. Değerli bilim adamı Gündüz Ökçün'ün hazırladığı, 1913/1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri'nin esas alındığı Tablo 2.5., bu olguyu destekler veriler sunmaktadır. Tabloya göre Bursa'da, 32 tanesi gayrimüslimlere ve yabancılara, 7 tanesi Türklere, 2'si ise devlete ait olmak üzere 41 tane filatür fabrikasının bulunduğu görülmektedir. Gayrimüslimler ile yabancıların sektördeki ağırlıklarının arka planında sahip oldukları kredi olanakları ve Avrupa ile olan ticari bağlantıları bulunmaktaydı. Türklerin, girişimcilerin nerede ise altıda birini oluşturmalarının ardında sermaye birikimlerinin yetersizliği, kısa vadeli kredi bulma olanaklarının yeterince gelişmemiş olması³²⁸ ve %90'ı ihraç edilen ham ipek için gerekli dış bağlantılara sahip olmamaları gibi faktörler bulunmaktaydı.

Tablo 2.5. Bursa'da Ham İpek Üretimi Yapan Fabrikalar³²⁹

FABRİKA SAHİBİ	YAPILIŞ TARİHİ
Konstanbay	1833
Boduryan Karnik ve Madam Guma	1843
Konstanbay	1847
Dağıstanlı Hacı Abdullah	1848
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Köleyan Mihran	-

³²⁸ Ayhan Aktar, **Türk Milliyetçiliği Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm**, İstanbul, 2006, s. 217.

³²⁹ **1913–1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri**, Yay. Haz. Gündüz Ökçün, 3. Bası, İstanbul, 1984, s. 140–141.

Köleyan Mihran	1848
Balaban İstefan Veresesi	1852
Fabrika-i Hümayun	1852
Enirza Artin	1853
Emirza Artin	1853
Bay Biraderler	1853
Gama Lui Veresesi	1853
Simkeşyan Eznif	1854
Bahari	1858
Bay Onnik	1860
Köleyan Diran	1860
Gama Paul Veresesi	1863
Mari Louis Brotte	1863
Kurdikyan Hacı Onnik	1863
Sandık Emimi Ahmet Efendi Veresesi	1863
Osman Fevzi	1865
Varsamidi Zevcesi	1868
Sılukîzade Hakkı	1868
Emirza Refik	1873
Dervişyan Karabet Zevcesi	1873
Belar-Lans	1873
Balabanyan Manuk	1877
Bıdıkyan Oseb	1877
Osman Fevzi	1877
Şeftiyan İstefan ve Zevcesi	1878
Ayinelı Yorgaki	1884
Balaban Agop Veresesi	1892
Gülmezyan Serviçin ve Nişan	1896
Bay Greguvar Zevcesi	1898
Simkeşyan Eznif	1907

İnstasyadis Odesif	1909
Vasilyadi Zevcesi	1911
Tevfik	1911
Fabrika-i Hümayun	1911

İpek Bursa'nın iktisadi kaynaklarından birisi olmaya devam etmekle birlikte 1857–1862 yılları arasında, Avrupa kaynaklı *flacherie ve muscardine* adı verilen hastalıklar ipekböcekçiliğine ciddi bir darbe vurmuştu. 1865 yılında ancak 400.000 kilo koza elde edilerek bundan 100.000 kilo kadar ipek çıkartılabiliyordu.³³⁰ 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Uzakdoğu-Avrupa arasındaki deniz ticaret yolunun kısalması, ucuz Japon ve Çin ipeğinin Avrupa pazarlarına daha kolay ulaşması, Bursa ipeğinin ciddi bir rekabetle karşılaşmasına yol açtı. Bu durumun sonucu olarak fiyatlarda önemli gerilemeler yaşanırken, Bursa'daki pek çok dutluk söküldü ve pek çok böcekhanede kapandı.³³¹ Böylece koza arzı azalıp hammadde sıkıntısı kendisini gösterince kentteki filatür fabrikaları da kapanmaya başladı. Fabrikaların çok azı ayakta kalmayı başarabildiler.

1881 de Duyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra bu kuruma terk edilen rüsum-u sitte arasında ipek öşrü önemli bir yer tutmaktaydı. Bu nedenle Duyun-u Umumiye İdaresi Bursa'da ipekçiliğin gelişimine önem verdi. Bu çerçevede hükümette dutluklardan üç yıl vergi almama ve kozacılık yapmak isteyenlere ücretsiz sağlıklı tohumlar dağıtma kararı alarak uygulamaya koydu.³³² Öte yandan ham ipeğe olan küresel talebin artmasıyla fiyatların yeniden yükselmesi ve teşvik edici faktörlerin bir araya gelmesi, Bursa'daki ham ipek üretiminde yeniden bir canlanmaya neden oldu. Kentte ipekçiliğin geliştirilmesi çabaları içinde Duyun-u Umumiye'nin girişimleri ile Fransa'da Mont-Pellier Ziraat Enstitüsü'nde devlet adına öğrenim gören Torkomyan Efendi, Bursa'ya gelerek çalışmalara başlamıştı. 2.Nisan.1888'de Torkomyan Efendi'nin çalışmaları sonunda Bursa'da Harir Dar-üt Ta'limi açılmıştır.³³³ 1894 yılında bu kurum İpekböcekçiliği Enstitüsü'ne

³³⁰ Fahri Dalsar, **Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s. 421.

³³¹ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325)**, Bursa, 1325 (1907), s. 260.

³³² **BOA DH. MKT. D. 111 / 16**. 1.S.1311 / 14.Ağustos.1893. Ayrıca bkz. Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa 1880–1914", Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman, **Collection Turcica**, C: III, Paris, 1983, s. 488–489.

³³³ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325)**, Bursa, 1325 (1907), s. 262.

dönüştürülerek³³⁴, hem Bursa hem de imparatorluk ölçeğinde bilimsel ipekçiliğin temelleri atılmıştır.

Bursa’da ipekböcekçiliği ve ham ipek üretimi ile dokumacılığının canlanmasında gayrimüslimler ile yabancılar önemli rol oynamaktaydılar. Torkomyan’ın müdürlüğünü yaptığı İpekçilik Enstitüsü’ne imparatorluğun farklı coğrafyalarından öğrenciler gelerek, bu alandaki bilgilerini geliştirdiler ve gittikleri yerlerde ipekçiliğin kalkınmasında ön plana çıktılar. Enstitünün açılışından 1922 yılına değin 2.032 diplomalı ipekböceği yetiştiricisi mezun olmuştu. Sadece 1890–1900 yıllarını kapsayan on yıllık periyotta mezun olanların sayısı 1.450 idi. Aşağıdaki tablo bu enstitünün imparatorluğun genelinde ipekçiliğin gelişmesindeki rolüne ilişkin bir fikir verebilir.

Tablo 2.6. Bursa Harir Dar-üt Ta’liminden 1893 Yılında Mezun Olanlar³³⁵

İSİM	GELDİĞİ VİLAYET
Haçin Torayan Efendi	Ortaköy / Pazarköy
Aram Kazancıyan Efendi	Erzincan
Karabet Arastıyan Efendi	Tekfurdağı
Zanşuvek Berberyan Efendi	Sölöz / Pazarköy
Armanak Damyanusyan Efendi	Bilan / Halep
Abraham Kayseriliyan Efendi	Büyük Yeniköy / Pazarköy
Kirkor Karacıyan Efendi	Sölöz / Pazarköy
Hovadis Bağdasaryan Efendi	Bursa
Hunak Pranusyan Efendi	Yeniceköy / İnegöl
Terigun Kurunides Efendi	Sığı / Mudanya
Haçatur Nalbandyan Efendi	Sölöz / Pazarköy
Bedros Cibyan Efendi	Harput
Moravyo Radyunç Efendi	Lefke / Bilecik
Diran Pekmezıyan Efendi	Bursa

³³⁴ Dalsar, a.g.e., s. 429. Ayrıca bkz. **BOA Y. PRK. BŞK. D. 26 / 91**. 29.Z.1309 / 25.Temmuz.1892 ve **BOA DH. MKT. D. 237 / 9**. 11.Za.1311 / 16.Mayıs.1894.

³³⁵ **Bursa**, 12.R.1311 / 23.Ekim.1893, S. 143, s. 2.

Mardiros Samkusyan Efendi	Eğin / Harput
Ohan Gökbaşıyan Efendi	Tokat / Sivas
Hosep Bedikyan Efendi	Bursa
Hüseyin Hüsnü Efendi	Bursa

Tablodan da anlaşılacağı üzere ipekçilik enstitüsünün öğrencileri arasında gayrimüslimler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Nitekim kuruluşundan 1922 yılına değin enstitüden mezun olan öğrencilerden; 458'i Türk, 895'i Ermeni, 658'i Rum, 19'u Bulgar ve 2 tanesi Yahudi idi.³³⁶ Bu durum aslında kentteki ipek sektörünün yapılanmasıyla birebir örtüşmekteydi. Ermeniler Bursa'ya gelmelerinden itibaren ipekçilik alanında daima faal bir topluluk olmuşlardı. 1844 ve 1845 yıllarına ilişkin temettuat kayıtları da bu yargıyı perçinlemekteydi.

Rumlar ipekçilik sektöründe eskiden beri var olmakla birlikte 19. yüzyılda sektörün makineli üretime geçişinden sonra, çoğunlukla başta ipek olmak üzere tekstil ticaretine yönelmişlerdi. Bu yüzden işin üretim boyutundan çok pazarlama boyutunda faaliyet göstermekteydiler. Nitekim Tablo 2.5. de yer alan filatür fabrikalarından yalnızca üçü Rumlara aitti. Bununla birlikte Bursa'nın tekstil alanındaki ihracat ve ithalatında önemli bir yer edinmişlerdi. Nitekim Bursa'daki İngiliz konsolosu bu duruma dikkat çekerek; Bursa'daki bulunan güçlü bir Rum şirketinin İngiltere'den başta pamuklu dokuma olmak üzere, mal ithalatında ilk sıraya yerleştiğini, aynı şirketin bir süre sonra Bursa'dan İngiltere'ye ipek ipliği ihraç etmeye de başladığını, piyasadan peşin parayla ürün toplama avantajına sahip bu tip şirketlerin başarılı olduklarını belirtmişti.³³⁷

Bursa'nın iktisadi yaşamında kentte yaşayan Ermeni ve Rum tebaanın ön plana çıkması, Anadolu'da sadece Bursa'ya özgü bir durum değildi. Örneğin Ankara'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tiftik ticareti bütünüyle Rumların elinde bulunduğu, bu yolla büyük kârlar elde ettikleri, kentin yaşamında etkin bir konuma yükseldikleri çeşitli kaynaklara dayalı olarak bilinmekteydi. Aynı dönemde Ermeniler de transit ticarete söz sahibi olmuşlardı, böylece Ankara'da 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kent

³³⁶ Dalsar, a.g.e., s. 430.

³³⁷ U.K. P.R.O. F.O. 78 / 532. 10.Şubat.1843.

nüfusunun üçte birini oluşturan Rum ve Ermeni topluluklar, kentin tüm ticari etkinliklerini denetim altına almışlardı.³³⁸ Bu durum her iki gayrimüslim topluluğun imparatorluğun dünya iktisadi sistemine entegrasyonu sürecindeki dinamiklerin belirleyici olduğu değişime uyum sağlayabilme yetenekleri ve Batı eksenli sermayeye eklenerek aracı bir burjuvazi niteliği kazanmalarıyla ilgili olmalıdır.

Bursa kentindeki Türkler ile Yahudilerin politik, ekonomik ve sosyal anlamda hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşandığı 19. yüzyıla uyum sağlamakta, var olan toplumsal yapıları nedeniyle güçlüklerle karşılaştıkları açıktı. Geleneksel üretim araçlarına ve ilişkilerine dayalı lonca tipindeki örgütlenmeler, piyasaya dönük meta üretiminin yaygınlaşması sonucunda, dünya ekonomisine mal satmaya yönelik bir dönüşüm sürecinde ciddi sorunlarla karşılaştılar ve ekonomi üzerindeki etkinliklerini yitirmeye başladılar. Ancak değişime ayak uydurabilen sınırlı sayıdaki Türk ve Yahudi yeni dönemin iktisadi yapılanması içinde başarılı olabildiler.

Bursa'nın ipeğe dayalı olarak gelişen, sanayileşme ve teknolojiyi içselleştirme sürecinde açılan fabrikaları, kentte geleneksel üretim yapan el tezgâhlarına değil başta Lyon olmak üzere Avrupa'daki dokuma endüstrisine yönelik çalışmaktaydı. Bursa, küreselleşme eğilimi gösteren dünya ekonomisine, ham ipek ve ipek ipliği satarak eklenilen ve kent yaşamını oluşturan pek çok alandaki yapılanmayı oluşturan ilişkilerin bu iktisadi faaliyetler çerçevesinde belirlendiği bir şehir haline gelmişti.³³⁹ 1850'lerin sonunda ortaya çıkan hastalıkların 1880'lerde etkisini kaybetmesiyle 1890'larda ham ipek ve ipek ipliği üretimi eski düzeyine ulaşmıştı.

1891'de Fransa artan yaş koza ve ipek ipliği gereksinimini karşılamak ereği çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'na altı yıl süreyle Anadolu'da, özellikle Bursa'da üretilen tüm ürünü iyi fiyatla alma teklifinde bulundu. Bu teklifin Bursa'da duyulması üzerine filatür fabrikası sahiplerinden Bedikyan Komitas ve on yedi arkadaşı, 6.Aralık.1891 de Vilâyet makamına başvurarak, Fransız tüccarlarının Bursa'daki kozayı tamamıyla satın almasının kentteki filatür fabrikalarının kapanmasına yol açacağını iddia

³³⁸ Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, TCTA, C: IV, s. 893.

³³⁹ Aktar, a.g.e., s. 213.

etmişlerdi. Böyle bir durumda fabrikalarda çalışan binlerce çalışan ve ailelerinin ekonomik anlamda olumsuz etkileneceğini de eklemişlerdi. Vilâyet başvuruyu dikkate alarak, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'ndan konuyla ilgili görüş istemişti. Oda Bedikyan Komitas ve Zenop Koçciyan'ın da katıldığı toplantıda, iddia sahiplerine destek vererek, hammadde yetersizliğinin Bursa'daki fabrikaların üretiminde aksamalara ve durmalara yol açacağını, bu durumda hazinenin önemli bir gelir kaybına uğrayacağını ve fabrikalarda üretime emeğini koyarak geçinen pek çok kişinin mağdur olacağını, bu bağlamda koza ihracatının yasaklanmasını ya da belirtilen olumsuzlukların yaşanmaması için gerekli önlemlerin alınmasını içeren mütalaasını bir yazıyla vilâyet makamına iletmişti.³⁴⁰

Bâb-1 Âli Bursa'daki gelişmelerin de belirleyici olduğu bir sürecin sonunda içteki ipek üretimine sekte vuracağı gerekçesiyle Fransa'dan gelen öneriyi geri çevirdi.³⁴¹ Bu gelişme, kentin ekonomik yaşamında belirleyici bir role sahip olan ve Batı kaynaklı sanayi ve ticaret sermayesine eklenmiş görünen gayrimüslim ağırlıklı komprador burjuvazinin, varlığını anlamsız kılacak, kendisine rağmen Bursa'ya yönelecek yabancı iktisadi girişimlere olumsuz yaklaştığı gerçeğini ortaya çıkarmış oldu. Bu olgu kentin iktisadi yaşamında önemli figürler haline gelmiş gayrimüslim ve yabancı girişimciler arasındaki ilişkilerin önceden belirlenmiş ve süreklilik arz eden bir çerçevede gerçekleşmediğini de göstermekteydi.

Yerli üreticilerin baskısı ve Duyun-u Umumiye'nin girişimlerinin de etkisiyle hükümet ipekçiliği geliştirmek için önlemler almaya devam etmekteydi. Bu bağlamda önemli bir merkez olan Bursa'da ipekçiliği geliştirebilmek için 1893 yılında bir yarışma düzenlendi. Yarışma sonunda 1. sınıf olarak değerlendirilen 75 gram ve üstü tohum açan böcekçiler klasmanında birinci olan Ohannes Deraber Ahamyen Efendi, 700 kuruş değerinde bir adet hurde-bin³⁴² ile 1.500 kuruş para ile ödüllendirilmişti. İkinci sırayı Zafirice Manuyalidis Efendi, üçüncü sırayı Soğanlı Köyü'nden Yenişehirli Hasan Zühdü Efendi, dördüncülüğü Atıcılar'dan Agopyaver Papasyan Efendi almıştı. 2. sınıf olarak değerlendirilen 25 gramdan 74 grama kadar tohum açan böcekçiler klasmanında ise birinci

³⁴⁰Üsküdari, a.g.e., s. .101,102,103.

³⁴¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Bursa", C: III, s. 1644.

³⁴² Mikroskop. Ödül alan herkese birer mikroskop verilmesinin ardında ipekböceği tohumlarının muayene edilmesini teşvik etmeye yönelik bir yaklaşım bulunmaktaydı.

sırayı alan Bedros İskenderyan Efendi, 500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile 1.400 kuruş para ile ödüllendirilmişti. İkinci sırayı Şalcı Canip Efendi, üçüncü sırayı Aleksandros Hristo Dulides Efendi, dördüncü sırayı Rıza Efendi, beşinci sırayı Artin Akaryan Efendi almışlardı.³⁴³ Bu yarışma kentteki gayrimüslimlerin ipekçilik sektörünün her aşamasında ön planda yer aldıklarına yönelik bir örnekti.

Ticaret ve Nafia Nezareti'nin düzenlediği ipekböceği tohumu yetiştirenlere yönelik sınavlarda da gayrimüslimlerin başarısı görülmekteydi. Bu sınavlar sonunda yetiştiricilere birer tasdikname verilmekteydi. Yapılan sınavın sonunda Bursa'dan Dimitri Kircilis Efendi, Karabet Arsanyan Efendi, Alabeyzade Azmi Bey, Dimostanu Bezendiboz Efendi üçüncü derece ipekböceği tohumu yetiştiricisi sertifikalarını almaya hak kazanmışlardı.³⁴⁴

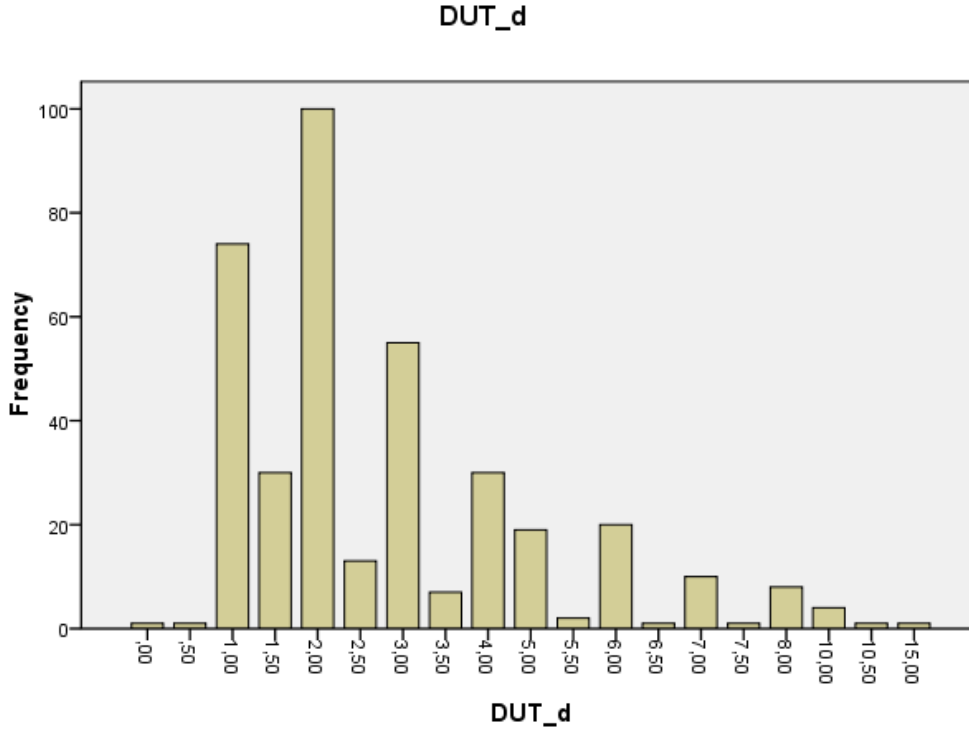
Kentteki Rum ve Ermeniler ipekböceği ve kozacılık alanında da varlıklarını kabul ettirmiş görünmekteydiler. Gerçektende ipekçiliğin Bursa'da gelişmesine önemli katkılar sağlamakta böylece kentin önemli ölçüde ipeğe dayalı ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmaktaydılar. Bu olgu resmi kayıtlardan da izlenebilmekteydi. Bursalı ipek tüccarlarından Köleyan Diran ve Emirziyan Artin ipek kozasının ıslahı ile ipekböcekçiliğine yaptıkları hizmetlerden dolayı taltif edilmişlerdi³⁴⁵. Aşağıdaki grafikler, kentte yaşayan gayrimüslimlerin ipekböcekçiliği ve kozacılık alanındaki üretimlerine temel oluşturan dutlukların oranlarını topluluklar bazında göstermektedir.

³⁴³ Bursa, 12.R.1311 / 23.Ekim.1893, S. 143, s. 1.

³⁴⁴ Bursa, 18.Ra.1310 / 10.Ekim.1892, S. 91, s. 3.

³⁴⁵ BOA DH. MKT. D. 255 / 80. 3.M.1312 / 7.Temmuz.1894.

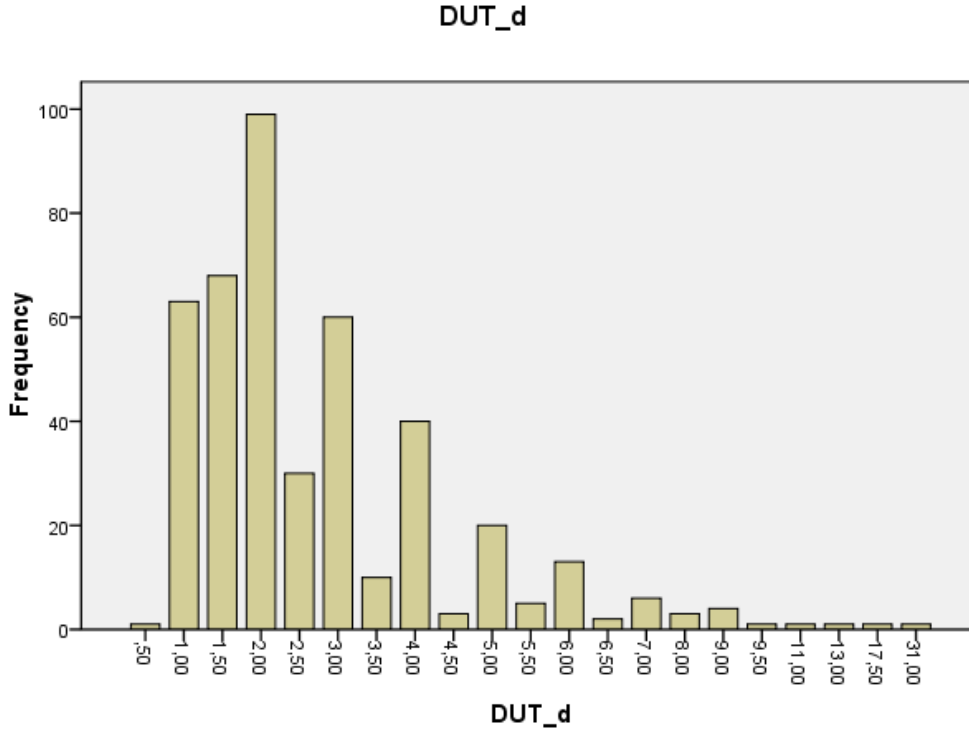
Grafik 2.4. 19. Yüzyıl Ortalarında Bursa'daki Ermenilerin Sahip Oldukları Dutluk Alanları³⁴⁶

Bursa'daki Ermeniler ipekçilik endüstrisinin temel girdisi olarak kabul edebileceğimiz dutluklar alanında önemli bir yere sahiptirler. Çoğunlukla iki dönüm ve üstüne çıkan dutluk alanları, onların ipekböcekçiliği ve kozacılık alanındaki rollerini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Ermenilerin Bursa bazında kentli bir topluluk olduğu gerçeği dikkate alındığında yukarıdaki oranların yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Kentin çevresinde bulunan tarım alanlarının ipekçiliğin gelişmesiyle birlikte dutluklara dönüştürülmüştü. Bu bağlamda Ermenilerin sahip oldukları dutluk alanlarının kent çevresindeki tarım alanları içinde önemli bir yer tuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

³⁴⁶ BOA ML. VRD. TMT. d. 7394, BOA ML. VRD. TMT. d. 7400, BOA ML. VRD. TMT. d. 7411, BOA ML. VRD. TMT. d. 7422, BOA ML. VRD. TMT. d. 7430, BOA ML. VRD. TMT. d. 7442, BOA ML. VRD. TMT. d. 7445, BOA ML. VRD. TMT. d. 7447, BOA ML. VRD. TMT. d. 7450, BOA ML. VRD. TMT. d. 7469, BOA ML. VRD. TMT. d. 7491, BOA ML. VRD. TMT. d. 7492, BOA ML. VRD. TMT. d. 7501, BOA ML. VRD. TMT. d. 7503, BOA ML. VRD. TMT. d. 7524, BOA ML. VRD. TMT. d. 7538, BOA ML. VRD. TMT. d. 7540, BOA ML. VRD. TMT. d. 7550.

Grafik 2.5. 19. Yüzyıl Ortalarında Bursa'daki Rumların Sahip Oldukları Dutluk Alanları³⁴⁷

Bursa'daki Rumların sahip oldukları dutluk alanları bir ile üç dönüm arasında yoğunlaşmaktadır. Ermenilerde olduğu üzere iki dönüm en fazla tekrarlanan frekans olma özelliği göstermektedir. Ancak Ermenilerden daha fazla dutluk alanına sahip oldukları görülmektedir. Ermenilerde üst sınır 15 dönümken Rumlarda bu sınır 31 dönüme değin sarkabilmiştir. Bununla birlikte Ermenilerin üç dönüm ve üstü daha fazla dutluğa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kentin diğer gayrimüslim topluluğunu oluşturan Yahudilere ait tek bir dutluk alanı kayıtlara yansımamıştı. Bu bağlamda, ipekçilik endüstrisi içinde, en azından 19. yüzyıl boyunca, Yahudilerin arka planda kalması şaşırtıcı görünmemektedir.

³⁴⁷ BOA ML. VRD. TMT. d. 7366, BOA ML. VRD. TMT. d. 7374, BOA ML. VRD. TMT. d. 7378, BOA ML. VRD. TMT. d. 7407, BOA ML. VRD. TMT. d. 7410, BOA ML. VRD. TMT. d.7421, BOA ML. VRD. TMT. d. 7426, BOA ML. VRD. TMT. d. 7432, BOA ML. VRD. TMT. d. 7438, BOA ML. VRD. TMT. d. 7455, BOA ML. VRD. TMT. d. 7462, BOA ML. VRD. TMT. d.7481, BOA ML. VRD. TMT. d. 7497, BOA ML. VRD. TMT. d. 7502, BOA ML. VRD. TMT. d. 7523, BOA ML. VRD. TMT. d. 7526, BOA ML. VRD. TMT. d. 7547, BOA ML. VRD. TMT. d. 7569.

Alınan önlemler ve gerçekleştirilen düzenlemeler sayesinde koza verimliliğinde önemli artışlar sağlanırken, 1898 yılında Bursa’da çoğu gayrimüslim ve yabancılara ait 41 filatür fabrikasında yaklaşık 1.857.000 kilogramlık üretim gerçekleştirilmişti. Fabrikalarda elde edilen ham ipek Avrupa’ya ihraç edilmektedir. Üretimde görülen iyileşme rakamlara da yansımış, 1892’de 158.614, 1893’te 180.123, 1894’te 222.243 kiloya ulaşan bir ihracat gerçekleştirilmiştir.³⁴⁸ İhracatta birinci sırayı %97 ile Fransa alırken onu %3’lük bir payla İngiltere izlemekteydi. Fransız tüccarların kentte avans vererek yaş koza ve ipek ipliği toplamaları, onları diğerlerinin önüne geçirmektedir. Hâlbuki Tanzimat Dönemi’nde çıkartılan iradeler aracılığıyla yabancılara avans vermeleri yasaklanmıştı.³⁴⁹ Devletin bu yaklaşımında mali reflekslerle veya loncaları korumayı amaçlayarak hareket ettiği düşünülebilir. Ancak 1880’lerde durumun değiştiği ya da devletin yaklaşımında farklılaşmalar olduğu aşikârdı. Fransa’nın Bursa’dan ipek ithal eden en büyük alıcı olması, şehirdeki gayrimüslimlerin yanı sıra pek çok yabancı yatırımcıyı da Bursa’ya çekmişti. Nitekim Lyon’a ipek ihraç etmek üzere faaliyet gösteren bir Alman şirketinin varlığı, bu çeşitliliğin kayıtlara yansıyan bir örneği idi.³⁵⁰

Avrupa ile yapılan yoğun ticaret, ulaşım alanında da değişiklikleri beraberinde getirecektir. Nitekim 19. yüzyıl boyunca çevre ülkelerdeki yer altı ve üstü kaynakların ve tarımsal zenginliklerin Avrupa limanlarına ulaştırılmasında ve çevrenin dönüştürülmesinde buralarda inşa edilen demiryolları önemli bir rol oynamaktaydı. Bundan başka demiryolu iyi bir yatırım aracıydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1890 yılı itibarıyla yabancı yatırımların %41’i demiryolu yapımına yönelmişti.³⁵¹ Nitekim 1873’te devletin Pressel’e hazırlattığı 42 kilometrelik Bursa-Mudanya demiryolu projesi³⁵², 1875 yılında bitirildiyse de altyapı ve işletme yetersizliğinden dolayı açılmadı.³⁵³ 4.200.000 franka mâl olan hat, 1891’de Belçikalı banker Nagelmakers’a 500.000 frank karşılığında 99 yıllık işletme imtiyazı devredildikten sonra altyapısı iyileştirilerek, 1892 yılında hizmete girdi.³⁵⁴

³⁴⁸ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)**, Bursa, 1316 (1898), s. 267.

³⁴⁹ **U.K. P.R.O. F.O. 195 / 113**. 15.Şubat.1840.

³⁵⁰ **A.g.e.**, s. 194.

³⁵¹ İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)**, Ankara, 2001, s. 8.

³⁵² **BOA A.} MKT. MHM. D. 454 / 7**. 13.Ra.1290 / 11.Mayıs.1873.

³⁵³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 16.

³⁵⁴ Murat Özyüksel, **Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, 1988, s. 17. Üsküdarı devir bedelinin 690.000 frank olduğunu kaydetmektedir.

Böylece Bursa'nın ham ipeği ve ipek ipliğinin başta Lyon olmak üzere Avrupa limanlarına ulaşımı kolaylaşırken, kentin Avrupa'ya eklenme sürecinde yeni bir aşamaya geçilmiştir. İmtiyazı alan şirket Lyon'a tarifeli gemi seferleri koyarak bu olguyu pekiştirmişti.

Bursa ipeği, Fraissinet, Paquet ve Messageries Maritimes gibi Batılı şirketler aracılığıyla Mudanya Limanı üzerinden Lyon, Marsilya, Paris Nottingham ve Londra'ya ulaştırılmaktaydı.³⁵⁵ Örneğin Bursa'daki temsilciliğini Foti İstilyanidi ile J. A. Gaytanus isimli Rumların yaptığı, Fraissinet Şirketi her on beş günde bir Mudanya'dan Marsilya ve Cenova'ya direkt seferler düzenlemekteydi.³⁵⁶ Yalnızca 1.Mart.1893 ile 28.Şubat.1894 tarihleri arasında Mudanya Limanı'na gelip giden gemilerin sayısı 1.581³⁵⁷, 1904 yılında ise 1.550 civarındaydı. 1904 yılı itibarıyla sadece yabancı bandıralı gemilerle yapılan emtia taşımacılığının hacmi 179.887 ton, Osmanlı bandıralı gemi veya yelkenlilerle birlikte toplam hacim, 265.346 ton düzeyindeydi.³⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ile Bursa'yı birbirine bağlayacak tarifeli seferleri düzenli biçimde ancak yeni yüzyılın başlarında gerçekleştirebilecekti. Bu durum Bursa'nın Anadolu'yu içine alan bir ulusal pazarın parçası olmasını Cumhuriyet dönemine değin erteleyecektir.

19. yüzyılın sonlarında Bursa'nın görece olarak sanayileşmesi ve ticaret hacminin genişlemesiyle birlikte ortaya çıkan sanayi ve ticaret "burjuvazisi", çıkarları çerçevesinde örgütlenmeyi başardı. 6.Haziran.1889'da Bursa'nın endüstri ve ticari alanındaki seçkinleri Koza Han'da "*Erbab-ı ticaret ve Hüdavendigâr Vilâyet mahallesinin meselelerini hal eylemek üzere*" bir araya gelerek, Bursa Ticaret Odası'nı kurdular.³⁵⁹ 70 üyeli Oda'nın başkanlığını ipek fabrikatörü olan Osman Fevzi Bey³⁶⁰ yapmaktaydı. İlk yönetim kurulunda ise; Kamil Efendi (Bşk. Yrd), Hacı Ali Bey (Üye), Kartaki Efendi (Üye), Nafiz Efendi (Üye), Kirkor Efendi (Üye), Mehmet Ali Efendi (Üye), Kostanbay Efendi (Üye), Nikolaki Efendi (Üye) ve İshak Efendi (Üye) bulunmaktaydı. Yapılan ilk toplantıda Nafiz Efendi ile Papazyan Efendi Müşavirliklere, Elmasyan Efendi'de Başkâtipliğe seçilmişlerdi.

³⁵⁵ Edmond Duple, *En Turquie d'Asie*, 1883, Paris, s. 193.

³⁵⁶ *Hüdavendigâr*, 30.M.1323 / 6.Nisan.1905, S. 2148, s. 1.

³⁵⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, "*Bursa*", s. 1647.

³⁵⁸ *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325)*, Bursa, 1325 (1907), s. 321.

³⁵⁹ "*Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*", *Bursa Ansiklopedisi*, Yay. Haz. Yılmaz Akkılıç, İstanbul, 2002, s. 607.

³⁶⁰ Osman Fevzi Bey, 1875–1884 yılları arasında belediye başkanlığı da yapmıştı.

Bursa Ticaret Odası, bir yıl sonra kurulan Sanayi Odası ile birleşerek Bursa Ticaret ve Sanayi Odası adını aldı. 1889 yılının Aralık ayında odaya kayıtlı bulunan 74 üyeden, 66'sı kentin gayrimüslim topluluklarına mensuptular.³⁶¹ Bu görünüm imparatorluğun yıkılmasına değin biraz değışti ise de gayrimüslim unsurun Bursa'nın ticaret ve sanayi sermayesindeki egemenliğinin mesleki örgütlenmeye yansıyan kompozisyonu değışmedi. 1889–1923 arasındaki dönemde 313'ü Türk, 437'si gayrimüslim olmak üzere 750 üye, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlıydı.

6 Haziran.1891'de Bursa Vilâyet makamının isteği sonucunda, Nikolaki Efendi'nin Sultan'a sunduğu, tohum ve böcek yetiştirilmesi, bunların tevzi ve satışları hakkında yeni usul ve fikirleri içeren 38 maddelik layihayı tartışmak üzere Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda bir araya gelenler, 19. yüzyılın sonlarında kentin ekonomik yaşamındaki aktörler hakkında fikir verebilir. Toplantıya hem Vilâyet makamının davet ettiği isimler hem de Ticaret ve Sanayi Odası'nın Yönetim Kurulu katılmaktaydı. Vilâyet tarafından davet edilenler sırasıyla; Necat Beyefendi (Defterdar), Osman Fevzi Efendi (Fabrikatör), Markaryan Efendi (Duyun-u Umumiye Müfettişı), Torkomyan Efendi (Harir Darüttalimi Müdürü), Mazhar Beyefendi (Ziraat Müdürü), Mösyö Scholer (Harir Dar-üt-talimi Müdür-i Sanisi), Köleyan Diran Efendi (Tohum Tüccarı), Antuvan İpek Efendi (Tohum Tüccarı). Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti; Parsih Efendi (Reis-i Evvel), Filibeli Kirkor Efendi (Aza), Balabanyan Agop Efendi (Aza), Boduryan Ohannes Efendi (Aza), Elefteryadis İsak Efendi (Aza), Hombuşyan Ohannes Efendi (Aza), Kostanbay Efendi (Aza), Demciyan Atnas Efendi (Aza), Nihebetyan Karabet Efendi (Aza).

Odanın gayrimüslim ağırlıklı yapısı, olumsuz çıkarımlara zemin oluşturmakla beraber, odaya kayıtlı Türkler için dış bağlantılar kurmak, sürekli değışen uluslar arası ticari norm ve değerleri öğrenerek içselleştirmek, gelişen teknolojiyi güncel biçimde izlemek ve nihayet gayrimüslim meslektaşlarının deneyimlerinden yararlanmak gibi olumlu çıkarımlar yapabilmeyi sağlayacak verileri de içinde barındırmaktaydı. Nitekim Bursa'da Türklerden oluşan bir burjuvazi tipinin erken örnekleri arasında yer alan Osman Fevzi Bey, İnegöllüzade Hacı Saffet Bey benzeri figürler, bu olgunun en önemli

³⁶¹ Üsküdari, a.g.e., s. 94.

kanıtlarıydılar. 20. yüzyılın başlarında gerçekleşecek ihtilalle başlayacak yeni dönemde devlet eliyle Türklerden oluşan bir burjuvazi yaratma projesi bu figürlerin öncülüğünde gelişecek ve söz konusu ideal Cumhuriyete devredilecekti.

İmparatorluğun çözülme sürecine girdiği yeni çağın ilk yıllarında Bursa'nın iktisadi kompozisyonunu oluşturan yapılanma değişmemişti. Temelde ipeğe bağlı üretim faaliyetleri, kentin ekonomik yaşamındaki ağırlığını korumaya devam etmekteydi. Gayrimüslimlerin de ipek ipliği, ipekböcekçiliği alanlarındaki belirleyici rolleri süreklilik arz etmekteydi. Yüzyılın başlarında Bursa'da bulunan Fransız seyyah Régis Delbeuf'ün, Bursa'daki fabrikaların dökümünü içeren verileri yukarıdaki çıkarımlarımızı perçinler görmektedir.

Tablo 2.7. 1906 Yılı Başlarında Bursa'daki Filatür Fabrikaları³⁶²

SAHİBİ	KAZAN SAYISI	İŞLETMECİSİ
L. Poirier-A. Brotte	100	Kendileri
Gamet ve Varisleri	54	Paul Gamet
Arakelyan	60	Emirza Artin
Gamet ve Varisleri	128	J. Bélart-Lanz
Bay Kardeşler	60	Kendileri
Bay Kardeşler	60	Kendileri
Bay Kardeşler	80	Kendileri
Bay Kardeşler	52	Kendileri
Gamet ve Varisleri	116	J. Köleyan ve oğlu
Taşçıyan	68	Serop Kapıcıyan
Brotte ve Varisleri	60	Charollais, Michaus De Pirjantz
Bay ve Bayan G. Bay	60	Charollais, Michaus De Pirjantz
Emirza Artin	92	Charollais, Michaus De Pirjantz
Emirza Artin	54	Kendisi

³⁶² Yurt Ansiklopedisi, "Bursa", s. 1650.

Osman Fevzi	80	Kendisi
Osman Fevzi	60	Kendisi
Komidas Bedikyan	50	Kamburyan ve Hancıyan
Hacı Ali Paşa	52	Kiralık
Hacı Ali Paşa	50	J. Bélart-Lanz
Devlet Mülkü	78	Kiralık
Papazyan	72	Kiralık
Barsamidis Debalas	50	Artinik Miçikyan
Gülmezyan-Papazyan	80	Lyon'lu Armandy
Hacı Ali Paşa	50	Kiralık
Devlet Mülkü	78	Serop Kapıcıyan
Boduryan	60	Kiralık
Boduryan	40	Artuş Refik
Şeftiyan	36	Kiralık
Agop Boduryan	60	Kendisi
Gülmezyan-Papazyan	42	Kiralık
Karahanyan	40	Kendisi
Hakkı Efendi	40	Kendisi
G. Core Aynalı	30	J. Bélart-Lanz
Hacı Minas Köleyan	36	Kendisi
Paul Kırmızıyan	40	Bay Kardeşler
Luçika Kırmızıyan	30	Kiralık
Agop Boduryan	50	Kendisi

Bursa'nın gayrimüslim unsurları özellikle Ermeniler sektördeki baskın topluluk olma niteliklerini korumaya devam ederlerken, işletme sahipleri arasında bulunan Bursa Ticaret ve Sanayi Odası üyesi olan Osman Fevzi Bey ile Hakkı Beyler sahip oldukları dış bağlantılar sayesinde işletmelerini kendileri çalıştırabilmekteydiler. Oysa ticaret ve sanayi odası kayıtlarında adına rastlayamadığımız, üç filatür fabrikası sahibi Hacı Ali Paşa işletmelerini kiraya vermeyi tercih etmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmaya

başlanan ve daha çok sarayın tüketimine yönelik üretim yapan, ancak verimsiz birer işletmecilik örneği haline gelen devlet işletmelerinin de kiraya verildiği gözlenmektedir.

Yabancıların hem sahiplik hem de işletmecilik düzleminde faal olmaya devam ettikleri gözlenmektedir. Bunlar arasında Fransızların ağırlıklı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bursa içindeki Uzunçarşı, İpek Han ve diğerlerinde yabancılara ait dükkân veya odalar bulunmaktaydı. Bunlara ya tamamen ya da hissedarlık yoluyla sahiptiler. Özellikle pek çok Fransız tüccarın bulunduğu İpek Han, Fransa'ya yapılan ipek ihracatının merkezi konumundaydı.³⁶³ Nitekim 1880'lerde Bursa'da ipek üretimi yapan mancınıklardan 250 kadarı Fransızlara aitti.³⁶⁴ Tablodan anlaşıldığı kadarıyla bu sayı 1906 yılında sahiplik bağlamında 458'e, işletmecilik çerçevesinde 312'ye toplamda ise 770'e ulaşmaktaydı. Resmi verilere göre 1906 yılında Bursa'da 44 fabrikada 2.364 adet mancınık bulunduğ³⁶⁵ dikkate alınırsa kentte ipek üretiminde kullanılan mancınıkların %32.57'sinin yabancıların elinde olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Aynı yaklaşımla Delbeuf'ün verilerine dayanılarak Bursa'da 1906 yılında fabrikalarda bulunan 2.364 mancınıktan 488'inin Müslümanlara veya devlete ait olduğu ancak bunların 128'nin de yabancılara kiraya verildiği göz önünde bulundurulursa Müslümanların faal mancınıkların sadece %15.22'sine sahip oldukları gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kentteki tüm mancınıkların %52.21'nin yani yarısından fazlasının Bursalı gayrimüslimlere ait olduğu düşünmek yanlış olmayacaktır. Kentteki yerli gayrimüslim unsurlar ile yabancıların sektör içerisindeki toplam ağırlığının da bu bağlamda yaklaşık %85'ler düzeyinde olduğu savlanabilir.

Her yüz mancınık için ortalama 180 işçi çalıştırıldığı bilgisi ekseninde³⁶⁶ gayrimüslim ve yabancılara ait yaklaşık 2.010 mancınıkta toplam 3.620'ye yakın işçi çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bursa'da 1906 yılında 2.364 mancınıkta üretime emeğini koyan yaklaşık olarak 4.255 kişinin, %85.07'sinin, kentte yaşayan yerli veya yabancı gayrimüslimlere ait işletmelerde istihdam edildiği öngörülebilir. İşletme bazında bir

³⁶³ Nikola Naçov, "Bursa Yolculuğu", **Bursa'da Yaşam**, (Aralık-2006), Çev: Hüseyin Mevsim, Bursa, 2006, s. 136.

³⁶⁴ Dutemple, **a.g.e.**, s. 193.

³⁶⁵ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1324)**, Bursa, 1324 (1906), s. 278.

³⁶⁶ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev: Tansel Güney, İstanbul, 1999, s. 233.

yaklaşım ile fabrikaların yaklaşık %80'ninin mülkiyetinin de aynı topluluklara ait olduğu rakamlardan çıkan bir başka sonuçtur. Bu olgunun yalnızca Bursa'ya özgü olmadığını ülkenin genelinde de benzeri bir yapılanma olduğunu da belirtmek gerekiyor.³⁶⁷

Birinci Meşrutiyet'in 20. yüzyıla sarkan evresinde, Bursa'daki gayrimüslim topluluklar emeğin arzında da üstünlüklerini korumaya devam etmekteydiler. Bursa'daki ucuz emek gücü olarak görülen kadınların sayısı fabrikaların işgücü taleplerine yeteri kadar yanıt veremeyince, merkez kazaya bağlı Rum köylerinden de çoğunluğunu genç kızlar ve kadınların oluşturduğu kitleler fabrikalarda istihdam edilmeye başlanmıştı. Fransız seyyah Régis Delbeuf durumu şu satırlarla özetliyor;

"...Bursa'da işçi sorunu, başka yerlerdekinden değişik özellikler gösteriyor. Burada eksik olan, işçiye iş değil; tam tersine işe işçi yetişmiyor. (Fabrika) Patronlar(ı) köylere gidip işçi aramak zorundalar, çünkü Bursa'nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor. Dışarıdan destek gerekli. Philador (Filadar) gibi bazı Rum köyleri önemli birer kaynak oluşturuyorlar. Yoğun çalışma dönemi başladığında, kervanlarla akın akın gelen genç kızlar, ancak mevsim sonunda dönüş yapıyorlar. Tüm bu süre boyunca az gıdayla yetinip fabrikada yatıp kalkarak bir tür ekonomik komün yaratıyorlar. Böylece çalışmalarından elde ettikleri kazancın hemen hemen tümünü harcamadan köyelerine götürüyorlar. Bu iş, iplikçilere 5–7 kuruş, çıraklara ise 2,5–3,5 kuruş gündelik getiriyor..."³⁶⁸

Son derece sağlıksız koşullarda günde 13–14 saat çalışmaya zorlanan çoğunlukla köylerden gelen bu gayrimüslim kızların kentlere sürüklenmesinde aile bütçesine katkıda bulunmak ve çeyiz ve drahoma parası biriktirmek gibi faktörler ön plana çıkmaktaydı. Bunların pek çoğunun fabrikada yazıcılık, bekçilik ve benzeri işler yapanlar veya kentteki erkekler tarafından aldatılarak, utanç içinde köyelerine döndükleri, zor bir yaşam sürdürmeye zorlandıkları, kente dışarıdan gelenlerin gözlemleri arasındaydı.³⁶⁹ 20. yüzyılın başında Rum kadınları ve kızları emek arzındaki en büyük kitleyi oluşturmaktaydılar. Onları Ermeniler izlerken Yahudiler ve Türkler geri planda

³⁶⁷ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", TCTA, C: V, İstanbul, 1985, s. 1355.

³⁶⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Bursa", s. 1645.

³⁶⁹ Şerafettin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları**, Çev: Cahit Kayra, İstanbul, 2001, s. 46–47.

kalmışlardı. 1900 yılı itibarıyla ipekçilik sektöründeki emekçilerin yalnızca %3'ünü Yahudiler oluşturmaktaydı.³⁷⁰

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Quataert'ın söylemiyle; “*Filatiir fabrikalarının sahipleriyle ipekçilik okulundan mezun olanların ortak iki özellikleri vardı: Bu iki grupta görel olarak kendi sektörlerinin en önünde yer alıyorlardı; diplomalı mezunlar kozacılıkta “Pasteur” tekniğini yaygınlaştırırken, fabrika sahipleri de buhar gücünü kozadan iplik çekimine tatbik etmişlerdi. Ayrıca bu iki grupta Osmanlı toplumunun esas akıntısı dışında bir noktada duruyorlardı. Bu okuldan yararlananların çoğunun kökeni azınlıklardan geliyordu. Filatiir fabrikalarının sahipleri de ya Ermeni ve Rumlar arasından çıkmıştı ya da Avrupa’dan gelmişlerdi*”.³⁷¹ Gayrimüslimler ve yabancıların ipeğe dayalı iktisadi ağırlıkları yeni yüz yıla taşınmaktaydı ancak bu olgu yeni dönemde yükselen Türk milliyetçiliği ve onun toplumsal yaşama yansıyan sonuçlarından ötürü Tanzimat’tan sonraki evrede olduğu gibi süreklilik gösteremeyecekti.

E. SOSYAL YAŞAM İÇİNDE GAYRİMÜSLİMLER

19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin Batı eksenli dünya iktisadi sistemine eklemlenmeye başladığı bir süreci içermekteydi. İmparatorluğu oluşturan bölgeler, sahip oldukları sosyo-ekonomik ve kültürel dinamiklerin kapasiteleri ölçüsünde bu eklemlenme sürecine dâhil olmaktadır. Bursa, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin gereksinim duyduğu ham ipek kozası ve ipek ipliğini kapsayan ipekçilik sektöründeki dinamizmi ve deniz ötesine açılan limanlarıyla Avrupa ticaretinin bir parçası haline gelmeyi başarmıştı. İpek üretimi ve ticareti kent içindeki sosyal yapılanmayı yeniden biçimlendirirken, öte yandan bu iktisadi etkinlikler aracılığıyla modern yaşam formları da şehir yaşamına sızmaya başlamıştı. Şehrin gayrimüslim unsurları, iktisadi yaşamın önemli bir alanını kapsayan ipekçilik sektöründeki ağırlıkları ve ipek ticareti içindeki rolleriyle hem sosyal yaşamın yeniden üretilmesi hem de şehrin modern bir forma kavuşmasında önemli roller oynadılar.

³⁷⁰ Quataert, a.g.e., s. 231.

³⁷¹ A.g.m., s. 495.

Bursa'nın özgül niteliklerinin yanında Bab-ı Âli'nin devleti ıslah etme ve ayrılıkçı hareketleri önleme çabalarının türevi olarak gelişen Tanzimat ve Islahat Fermanları çerçevesinde imparatorluk içindeki Müslümanlarla gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkiler yeniden tanımlanması, kentin sosyal yaşamında gayrimüslimlerin eskisine göre daha aktif olmalarını sağlamıştı. Temelde iktisadi ve politik bir zemin üzerinde gelişen 19. yüzyıldaki değişim ve dönüşüm süreci, Bursa da yaşayan gayrimüslimlerin şehrin sosyal yaşam alanları içindeki konumlarını görece biçimde değiştirdi. Bu bölümün amacı Birinci Meşrutiyet evresinde kentin sosyal yaşam alanlarında gelişen farklılaşmanın şehirdeki gayrimüslim topluluklar ölçeğindeki izdüşümlerini ortaya koyabilmektir.

1. Gayrimüslimlerin Kent İçindeki İskân Alanları ve Sosyal Yaşamları

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Bursa'nın gayrimüslim unsurları Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, yabancılar ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Bu topluluklar ağırlıklı olarak kentin içinden Gökdere ve Cilimboz Deresi'nin doğu ve batısındaki alanlarda ikamet etmekteydiler. Bu alanlar, ipek üretiminde makineleşmeye geçilen bir dönemde endüstri bölgeleri haline dönüşmüşlerdi. Fabrikaların bu bölgelerde kurulmasının başlıca iki nedeni bulunmaktaydı. Birincisi ipek üretiminin bol su kaynakları gerektirmesi ve suyu dayalı hidrolik sistemle çalışan fabrikaların kurulması, kentin içinden geçen iki su kaynağının çevresinde endüstri bölgeleri, oluşmasını sağlamaktaydı. İkincisi fabrikaların gereksinim duyduğu emek arzı için bu bölgelerde ikamet eden Ermeni ve Rum kadınları ile kızlarının potansiyel kaynak oluşturmaları.

Yüzyılın ortalarına tarihlenen mali kayıtlara göre kentte yaşayan Rumlar; Ahmed Bey, Ahmed Bey Fenari, Attar Hüsam, Azeb Bey, Balıkcık, Bazar-ı Mahi, Bucak, Bulgarlar, Demirkapı, Hacı Yakup, Hoca Cafer, Kayabaşı, Kırk Merdiban (Kırk Merdiven), Koca Naib, Murad-ı Sani, Sağrıcı Sungur, Şahabeddin Paşa, Veled-i Kazzaz, Veled-i Saray, Yahşi Bey adlarını taşıyan, yirmi ayrı mahalleye dağılmışlardı. Bu mahallelerin önemli bir bölümü Cilimboz Deresi yakınlarında kümelenirken, bir bölümü kentin klasik Osmanlı çağında ortaya çıkan bedestenler bölgesi kuzey-batısında

bulunmaktaydı. Kentteki tek Yahudi Mahallesi de Rum mahallelerinin bulunduğu alan içinde, şehrin en eski yerleşim alanı olan Hisar'ın hemen altındaki bölgede yer almaktaydı.

Ermeni mahalleleri ise kentin doğusunda Gökdere'nin her iki tarafına konuşlanmıştı. Kentte, Ahmed-i Dai, Bedreddin, Çelebi Sultan, Eşrefiler, Hacı Baba, Hacı İskender, Hoca Alizade, Hoca Mehmed Karamani, Hoca Tabib, İshakşah, Karaağaç, Kaygan, Mesud Makramavi, Molla Arap, Selçuk Hatun, Umurbey, Veled-i Herrat, Veled-i Kurrat olmak üzere on dokuz mahalleye dağılmış bir Ermeni topluluğu bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalleler bazen tamamıyla gayrimüslim sakinlerden oluşurken bazı yerlerde Müslimlerle ortak yaşam formları da görülmekteydi. Kentin içindeki mahallelerin genelde dinsel kimlikler çerçevesinde ayrı kompartımanlar oluşturmaları mali, askeri ve idari konularda devlete büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Vergilendirme, bedel-i askerinin toplanması, nüfusun tahriri, asayişin sağlanması görece olarak kolaylaşıyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, kentin sivil ve askeri seçkinleri, Türk, Ermeni, Rum ve yabancı ipek tüccarları, filatür fabrikası sahipleri, banka direktörleri gibi iktisadi elitler, Setbaşı Bölgesi'nde Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında Gökdere'nin doğu yakasında açılan İpekçilik Caddesi üzerindeki konaklarda ikamet etmeye başlamışlardı.³⁷² Böylece kentin içinde etnik ve dinsel kimliğin değil "sınıfsal" kimliğin ayırt edici olduğu bir yerleşim alanı belirmiş oldu. Bu olgunun yalnızca Bursa özgü olmadığı, 1880'lerden itibaren dünya ticaretine eklenmiş Anadolu kentlerinde de örneklerin ortaya çıktığı bilinmekteydi.³⁷³ Bununla birlikte Bursa'daki gayrimüslimler, kimliksel bağlamda çoğunlukla türdeş mahallerde ikâmet etmeyi sürdürmüşlerdi.

Gayrimüslim mahallelerde, kilise, sinagog, okul, kahvehane gibi benzeri Müslüman yerleşim alanlarında da görülen dini ve sosyo-kültürel mekânlar bulunmaktaydı. Din kentteki bütün topluluklar için kendilerini diğerlerinden ayırt edilmesini sağlayan bir kimlik ve referans kaynağı idi. Kentte Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Katolik

³⁷² Béatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, 2. Baskı, Ed. Paul Dumont-François Georgeon, Çev: Ali Berktaş, İstanbul, 1999, s. 90.

³⁷³ Aktüre, **a.g.m.**, s. 900.

Ermeniler, Protestanlar ve Yahudiler ile bunların ruhani seçkinlerince örgütlenmiş dinsel kurumları bulunmaktaydı. Bu bağlamda Rum metropoliti, Ermeni murahhassası, Katolik Ermeni piskoposu, Yahudi haham bunların kentteki en üst temsilcileriydiler. Bursa'da 1890'ların başında farklı mezheplere ait 7 kilise ve 3 sinagog bulunmaktaydı.³⁷⁴ Bunların bakımları gayrimüslim topluluklar tarafından yapılmaktaydı.

Bursa'daki din veya eğitim-öğretim kurumları inşa etmek, onarmak ya da ekleme yapmak öncelikle merkezi otoritenin onayına bağlıydı. Genellikle bu izinler bir takım pürüzler olsa bile verilebilmekteydi. Örneğin Bursa'da Setbaşı'nda bulunan Ermeni Kilisesinin harap olan çan mahallinin yeniden inşasına izin verilmişti.³⁷⁵ Bir başka örnekte Kayabaşı Mahallesi'nde bulunan Aya Apostol Kilisesi'nin avlusunda papazlar ve zangoçlara mahsus odaların yeniden inşa edilmesine verilen izindi.³⁷⁶ Eğitim-öğretim kurumlarında da aynı eğilim gözlenmekteydi. Bursa'da Balıkpazarı Mahallesi'nde bulunan Rum Cemaati'ne mahsus, Balıkpazarı Kilisesi'ne bitişik Rum Sıbyan Mektebi'nin müştemilatı içinde yer alan öğretmenlerin ikamet ettiği odaları ile mutfağının tamirine onay verilmesi, bu alana yönelik bir örneği oluşturmaktaydı.³⁷⁷

Kentteki gayrimüslim toplumsal yapılanmasında din kurumlarının ve ruhani seçkinlerin belirleyici rolleri yeni dönemde de devam etmekteydi. Örneğin Rum cemaati, 19. yüzyılda idari bir ünite olan metropolitlik, metropolit ve seçilmiş sekiz üyeden oluşan karma kilise meclislerince yönetilmekteydi. Metropolitlikler İstanbul'da bulunan Patrikhane'ye nakdi yardım yapmakla yükümlendirilmişlerdi. Bu bağlamda metropolitlik sınırları içinde yaşayan cemaat üyeleri metropolit tarafından gerçekleştirilen dağıtımın sonucunda kendilerine düşen payı karşılamakla sorumluydular. Cemaatten toplanan nakdin iki kaynağa aktarıldığı görülmekteydi. Bunlardan birisi Patrikhane diğeri ise cemaatin sosyal yaşamındaki gereksinimlere yönelik harcamalardı (millet sandığı). İkinci kalem; okul yapımı, cemaate ait kurumların bakım ve onarımı, ortak gereksinimlerin karşılanması ve metropolitlik giderlerinin sağlanmasından ibaretti. 1860–1862 yılları

³⁷⁴ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1310)**, Bursa, 1310 (1892), s. 311-312. Ayrıca bkz. Cuinet, **a.g.e.**, s. 139.

³⁷⁵ **BOA İ. HUS. G.N. 742 / 221 H.N. 118**. 18.S.1311 / 31.Ağustos.1893.

³⁷⁶ **BOA İ. AZN. D. 41 / 1318/Z-11**. 6.Z.1318 / 27.Mart.1901.

³⁷⁷ **BOA İ. AZN. D. 35 / 1317/B-02**. 16.B.1317 / 20.Kasım.1899.

arasında Patrikhane Sinod'u tarafından kararlaştırılan nizamnameye göre Bursa'daki Rum cemaat, Millet Sandığı için yıllık 70.000, Patrikhane içinse yıllık 1500, toplam 71.500 kuruş ödemekle yükümlü tutulmuştu.³⁷⁸

Ermenilerin sosyal yaşamlarında da kilisenin bir kurum olarak ağırlığı bulunmaktaydı. Din adamları yalnızca belirli zamanlarda dinsel ritüelleri yerine getirmekle yükümlü görevliler değildi. Aynı zamanda kişinin yaşamında önemli sosyal olaylar olarak kabul gören doğum, evlenme, ölüm, eğitim-öğretim etkinlikleri, sosyal dayanışma ve cemaat ruhunun devamlılığında etkin figürlerdi. Bursa'daki her topluluk için bu olgu geçerli görünmekteydi. Bununla birlikte dinsel kimlikler sosyal yaşamın biçimlenmesinde kesin çizgiler oluşturmuyordu.

2. Kentin Sosyal Yaşamında Gayrimüslim-Müslim Birlikteliği

Kozmopolit bir kent niteliği taşıyan Bursa'nın sosyal yaşamı içerisinde Müslümanlar ve gayrimüslimler pek çok alanı paylaşmaktaydılar. Bu alanları ekonomiden kültüre değin uzanan bir çeşitlilik arz etmekteydi. Örneğin kentin başlıca iktisadi faaliyet alanı olan ipekçilik sektöründe fabrikaların gereksinim duydukları odunu Uludağ'dan şehre getirmek için Molla Salih, Hacı Süleyman ve Setan oğlu Artin bir şirket kurmuşlar ve bu alanda faaliyet göstermekteydiler.³⁷⁹ Ekonomik yaşama dönük bir başka örnekse kentteki geleneksel üretim örgütlenmesi olan loncalarda gayrimüslimlerle Müslimlerin aynı örgütlenme içinde yer alabilmeleri idi.³⁸⁰ Hatta bu loncaların oluşturdukları vakıf sisteminin kendilerine sundukları olanaklardan da yararlanmaktaydılar. Özellikle şehirlerde bulunan vakıflara ait hanlardan ya da çarşılarından dükkân, oda kiralayıp ticaret yapabilmekte bazen de finansman amacıyla vakıflardan borç para alabilmekteydiler.³⁸¹

³⁷⁸ Hr. Papastathis, **Osmanlı Devleti ve Diasporadaki Ortodoks Rum Cemaatlerinin Nizamnameleri**, Selanik, 1984, s. 102-104'ten ileten Athanasia Anagnostopulu, "*Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi*", **19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler**, Ed. Pinelopi Stathis, Çev: Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 35.

³⁷⁹ **BOA A.} MKT. DV. D. 207 /91. 23.R.1278 / 28.Ekim.1861.**

³⁸⁰ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev: Gül Çağlalı Güven, Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 141.

³⁸¹ **B.Ş.S., B. 74 / 88 ve B.Ş.S., B. 29 / 11.**

Gayrimüslimler Müslümanlarla aynı çarşı içinde bitişik dükkânlarda ticaret yapmaktaydılar. Onları bu bağlamda birbirinden ayıran noktalar kültürel düzlemde belirlemekteydi. Türk satıcılar genellikle sessiz kalırken, Rum, Ermeni ve Yahudi satıcıların müşteri çekmek için çıkarttıkları yüksek sesler çarşıları kaplamaktaydı.³⁸² Aynı düzlemde fakat farklı bir boyuttaki örnekte çalışma günleri bağlamında görülmekteydi. Her topluluğun dinsel bağlamda kutsal saydığı günlerde çarşılardaki dükkânlar kapanmaktaydı. Türkler Cuma, Yahudiler Cumartesi ve Hıristiyanlar Pazar günleri işyerlerini kapatmaktaydılar. İlginç biçimde, söz konusu günlerde başka inançlardaki esnafta işyerlerini daha erken saatlerde terk etmekteydiler.³⁸³

İktisadi yaşamın yanında uzun bir süredir birlikte yaşamaktan dolayı ortak bir anlaşma sistemi de gelişmişti. Türkçe Bursa'daki Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında ortak bir dil haline gelmişti. Kentteki Ermeniler arasında Türkçe konuşulmaktaydı.³⁸⁴ Rumlar içinde aynı olgu geçerliydi, zengin Rumların ikamet ettikleri Balıkpazarı Mahallesi, neredeyse tümüyle Türkçe konuşmaktaydı.³⁸⁵ Kente yakın bütün Rum köylerinde de konuşma dili Türkçe idi.³⁸⁶ Türkçe konuşmak gündelik yaşamda; yerel yöneticilerin güvenini kazanmak, sosyal ilişkiler kurmak ve geliştirmek, iktisadi etkinliklerde daha geniş alanlardaki topluluklarla iletişime geçebilmek gibi kolaylıklar sağlamaktaydı. Türkçenin ortak anlaşma sistemi haline gelmesinin ardında merkezin örgütlediği bir asimilasyon politikası bulunmuyordu. Nitekim kentte yayınlanan ve yarı resmi nitelik taşıyan Hüdavendigâr Gazetesi 82. sayısından itibaren yarısı Ermenice yarısı Türkçe olarak yayınlanmıştı.³⁸⁷

3. Kentin Mekânsal Değişimi İçinde Gayrimüslimler

19. yüzyılda iletişim ve ulaşım olanaklarının gelişmesi, üretimde makineleşmenin kente sızması, kentteki artık değerinin hacminin büyümesi, emek arzına duyulan talepteki

³⁸² Dutemple, **a.g.e.**, s. 33.

³⁸³ **A.g.e.**, s. 37.

³⁸⁴ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)**, Bursa 1316 (1898), s. 249.

³⁸⁵ Nakracas, **a.g.e.**, s. 126.

³⁸⁶ **A.g.e.**, s. 126.

³⁸⁷ Mustafa Tayla, **Bursa Basımı (1868–1983)**, Bursa, 1997, s. 21.

artışa paralel biçimde yükselen kişisel harcama kapasitesi, ticaret hacmindeki genişleme, kısa süreli finansman ihtiyacı gibi faktörler Bursa'nın sosyal yaşamında önemli değişiklikler meydana getirdi. Kentin eskiden beri ticaret merkezi olan hanların kullanımında değişimler görüldü. Yerli ve yabancı tüccarların depo ve barınma gereksinimlerini karşılayan hanlar yeni dönemde ticari bağlantıların gerçekleştirildiği, şirket merkezlerinin bulunduğu ve ithal ürünlerin satıldığı farklı bir konsepte kavuştular. Bu durum şüphesiz Bursa'daki tüketim alışkanlıklarını etkileyecek, bir ölçüde dışa bağımlı bir hale getirecekti. Kentin gayrimüslim ve yabancı unsurları bu süreçte aracı bir rol üstlenmekteydiler. Hanlardaki gayrimüslim varlığı bu noktada anlam kazanmaktaydı. Örneğin Bedikyan Komitas, Bodourian, Köleyan adlı Ermeniler ile Oswald Storek adlı bir yabancı Sırmakeş Han'da komisyonculuk yapmaktaydılar.³⁸⁸ Amerikan Singer Makineleri'nin Bursa temsilcisi, Mösyö Bensasyon'a ait her türlü saat, kadınlara mahsus bilezikler, yüzükler, küpeler vs. eşyalar satan ofisi ve komisyoncu, ihracatçı Russo G. Volani'nin ofisi³⁸⁹, 158, 26 ve 8 numaralı dükkânlarda İpek Han içinde yer almaktaydı.³⁹⁰

Hanlar aynı zamanda 19. yüzyılın sonlarında kentte açılmaya başlayan finans kurumlarına da ev sahipliği yapmaktaydılar. 1875'te, İngiliz-Fransız ortaklığında bir "devlet bankası" olan Banka-i Osmanî-i Şahane³⁹¹ (Osmanlı Bankası) ve 1906'da Deutsche Orient Bank Koza Han içerisinde faaliyete geçmişti. Bankaların yanı sıra sigorta şirketleri, pek çok fabrika ofisi ve yabancı şirketlerin de ofisleri hanların içinde yer almaktaydı. Bu bağlamda 19. yüzyıl itibarıyla tarihi hanlar, gelişen yeni iş ilişkileri çerçevesinde yeniden yapılanmış oluyordu. Yeni yapılanmanın ortaya çıkmasında gayrimüslimler ve yabancıların önemli bir katkısı bulunmaktaydı.

Kentin iktisadi düzlemde dünyaya eklemelenmesi, dışarıdan süreli olarak gelen yerli ve yabancıların sayısını arttırmıştı. Şehrin gayrimüslimleri ile yabancılar bu gelişmeyi fark ederek, Batılı tarzda döşenmiş oteller ve aynı kültüre özgü yemekler yapan lokantalar açmakta gecikmediler. Bunların içinde en ünlüsü, eski bir filatür ustabaşısı, aktif bir filatür fabrikası sahibi ve gayrimenkul yatırımcısı, Madam Brotte'un sahibi olduğu Hotel

³⁸⁸ **Indicateur Oriental Annuaire du Commerce de la Magistrature (1885)**, Constaninople, 1885, s. 440.

³⁸⁹ **Indicateur Oriental Annuaire du Commerce de la Magistrature (1894)**, Constaninople, 1894, s. 1380.

³⁹⁰ **Bursa**, 13.Za.1310 / 29.Mayıs.1893, S. 123, s. 8.

³⁹¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", **TCTA**, C. III, s. 763.

Anatolie idi. Altıparmak Bölgesi'nde bulunan otel Fransız yemekleri ve güzel şaraplarıyla yerli ve yabancıların gözde adreslerinden birisiydi. Aynı bölgedeki bir başka seçkin işletme Katsikas adlı bir Rumun sahibi olduğu Hotel Belle-Vue idi. Kentin kaplıcalar bölgesinde ise Garabet Papazian adlı bir Ermeniye ait olan Hotel Splendide³⁹² isim yapmıştı. Kentin seçkin semtlerinden olan Setbaşı bölgesinde ise Kurdikyan'a ait Hotel Nuriye ve Murat Çikliyan'a ait Hotel Gourdikian göze çarpmaktaydı.³⁹³

Kent yöneticilerinin, özellikle Ahmet Vefik Paşa'nın, modern bir kent yaratma ereği çerçevesinde şehre kazandırdıkları yeni yapıların yanında sosyal yaşamın modern yüzünü oluşturan Batı standartlarındaki cafe, otel ve lokantalarla desteklenmesi kentin hem görünümünde hem de sosyal yaşam alanlarında, modernleşme özellikleri gösteren değişiklikler meydana getirmişti. Bu yapıların kentin sosyal yaşamına kazandırılmasında şehrin gayrimüslim figürleri öncü roller üstlenmişlerdi.

4. Kentin Kültür ve Sağlık Alanlarında Gayrimüslimler

Kentin eğlence ve kültür yaşamı 19. yüzyılla birlikte değişim geçirmişti. Bir tiyatro tutkunu olan Ahmed Vefik Paşa'nın 1879–1882 yılları arasındaki valiliği esnasında kent modern bir görünüm ve altyapı kazanırken, Paşa şehri kültürel bakımdan da ihya etmişti. 1879 yılında Fransız usulü bir tiyatro yaptıran Ahmed Vefik Paşa, burada kendisinin Molière'den yaptığı çevirileri ve Avrupa'da sahnelenen çeşitli oyunların uyarlamalarını sahneye koydurmaktaydı. Nitekim tiyatrodaki izleyiciyle buluşan ilk oyun Ahmed Vefik Paşa'nın Molière'den Türkçeye uyarladığı, *Le Malade Imaginaire* (*Merakî*) idi. Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği esnasında Molière'den yapılan 34 çeviri oyunun yanında yabancı ve Türk yazarların eserlerinin de sahnelendiği tiyatronun müdürlüğünü Thomas Fasulyeciyan yaparken, oyuncu kadrosunun tümü İstanbul'dan gelen Ermeni aktörlerden oluşmaktaydı.³⁹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla önemli bir kültür aktarım aracı olan tiyatronun Bursa'da kökleşmesinde değerli bir yönetici olan Ahmet Vefik Paşa ile başta müdür

³⁹² Günümüzde askeri hastane olarak kullanılmaktadır.

³⁹³ **Livre d'adresses Medico-Pharmaceutiques des Principales Villes de la Turquie**, Publié Par Aznavour Frères, İstanbul, 1911, s. 192–193.

³⁹⁴ Saint-Laurent, **a.g.m.**, s. 94.

Fasulyeciyan, Triyans, Tospatiyān, Binemedciyan, Canikyan gibi aktörler ile Madam Fasulyeciyan, Hiranuş, Şirinyan, Virginya, Zagakiyan, Viktorya ve Sofi adlı aktivistler³⁹⁵ kentte tiyatro geleneğinin yerleşmesinde önemli katkılar yapmışlardı.

Tiyatronun dışında kentin belli başlı mesire yerleri gayrimüslim topluluklar için vazgeçilmezdi. Rumlar, Türkler, Ermeniler kendilerine göre ayrı ayrı eğlenmekteydiler. Hafta içinde Ermeni ve Rum aileleri sıklıkla akşamları, Setbaşı bahçelerinde toplanmaktaydılar. Onlara, bahçedeki sekinin önünde bulunan kahvede, Türk; Arap ve Rum ezgilerini seslendiren, viyolonsel, flüt, gitar gibi enstrümanlardan oluşan bir orkestra eşlik etmekteydi.³⁹⁶ Yoğun bir gayrimüslim nüfusa sahip olan Setbaşı, kentin eğlence, endüstri, yabancı okullar, konsolosluklar ve otelleri barındıran yapısıyla şehrin geri kalanından farklılaşmaktaydı.

19. yüzyılda Bursa'nın sağlık yapılanmasında da gayrimüslimler öndelikli bir yere sahiptiler. 1905 yılında kentte çalışan 19 doktorun 14'ü, 17 eczacıdan 13'ü gayrimüslim idi. Kentte bulunan Gureba Hastanesi'nin başhekimi Suvayidis Efendi, belediye başhekimi ise Bedros Efendi idi.³⁹⁷ 1907 yılındaki resmi kayıtlarda, Başhekim Suvayidis Efendi tabib, Serkiz Şehirliyan Efendi, tabib Apostolidis Efendi, tabib İsaak Efendi, Dr. Bohor Efendi, Dr. Kirkor Tuzaklıyan Efendi, Dr. Dimostini Barsimidis Efendi, Dr. Nikola Yanakudi Efendi, Dr. Elipiyos Yani Efendi, Dr. Lokayanni Frankus Efendi, Dr. İstapan Melneset Efendi, Dr. Ekonomidis Efendi, Dr. Konstantin Kelmenari Efendi, Dr. Petro Semakidis Efendi, Dr. Benediktus Adamandiyadis Efendi, Dişçi Kontantinidis Efendi ve Dişçi Karakoç adlarında 18 gayrimüslim doktora karşın sadece 4 Türk doktor bulunmaktaydı.³⁹⁸ Eczacılar da durum farklı değildi. 12 gayrimüslim eczacıya karşılık yalnızca 3 Türk eczacısı kayıtlara geçerken, şehirde 5 gayrimüslim kabileye (ebeye) karşılık 2 Türk kabile bulunmaktaydı. Kente ilaç sağlayan 8 ecza tüccarından 7'si gayrimüslim 1'si Türktü.³⁹⁹

³⁹⁵ Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s. 113.

³⁹⁶ Dutemple, **a.g.e.**, s. 37.

³⁹⁷ Üsküdarı, **a.g.e.**, s. 67.

³⁹⁸ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1324)**, Bursa 1324 (1906), s. 275.

³⁹⁹ **A.g.e.**, s. 276.

Kentte sağlık hizmeti veren iki hastane bulunmaktaydı bunlardan birisi Ahmed Vefik Paşa'nın çabalarıyla 1879'da hizmete açılan, 60 yataklı Memleket Hastanesi⁴⁰⁰, diğeri ise 1880'li yılların başında *Mission des Soeurs de la Chartié (Hayırsever Kızkardeşler Misyonu)* olarak bilinen bir Katolik misyon tarafından, Fransa Dışışleri Bakanlığı'nın 12.000 franklık yardımıyla yapımına başlanan⁴⁰¹ Fransız Hastanesidir. 1893 yılı itibarıyla günde 540 hastaya hizmet verilirken bunlardan 90'nın bakımı, Mudanya-Bursa Demiryolu Kumpanyası tarafından kişi başına 2 franklık tahsisat ile karşılanırken geri kalan 450 hastaya herhangi bir ayırım gözetilmeksizin ücretsiz tedavi olanağı sunulmaktaydı. 1893 yılında hastanede tedavi gören hastalardan yalnız birisi ölmüştü, Cuinet bu durumun hastanenin kalitesini ve hizmet verimliliğini gösterdiğini iddia etmekteydi.⁴⁰² Hastaneye bağlı olarak işletilen bir de dispanser bulunmaktaydı. Yılda yaklaşık 18.000 hasta tedavi görüp ücret ödemededen ilaçlarını da alabildiği hastanede, Dr. Sabaides (Yunan uyruklu) adı ön plana çıkmaktaydı.⁴⁰³

Görüldüğü üzere kentin sosyal yapılanmasını oluşturan alanlarda gayrimüslimler ve yabancılar aktif, bazı alanlarda öncü hatta baskın roller üstlenmişlerdi. Bu durum, 19. yüzyılın baş döndürücü değişim ve dönüşüm dinamiklerinin yarattığı yeni koşullara bu toplulukların uyum gösterebilme potansiyelleri ile ilgiliydi. Ancak bu çıkarım Bursa'daki tüm gayrimüslim unsurları kapsamamaktaydı. Örneğin Yahudiler içe kapanık bir toplumsal kompozisyon sergilemekteydiler ve sosyal yaşam içinde de fazla görünür bir topluluk imajı çizmiyorlardı. Kentin diğer gayrimüslim topluluklarını oluşturan Ermeniler ve Rumlar ise görelili olarak, dünyaya eklemlenmiş olan kentin değişen ve dönüşen sosyal yapısında öne çıkmaktaydılar.

F. GAYRİMÜSLİM ve YABANCILARIN EğİTİM-ÖğRETİM ETKİNLİKLERİ

1876 yılında hazırlanan ve toplumsal tarihimizin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'nin eğitim ve öğretim alanına ilişkin düzenlemeleri, bu alandaki faaliyetlerin ana

⁴⁰⁰ Çeşitli kayıtlarda, Bursa Hamidiye Hastanesi veya Bursa Gureba Hastanesi olarak adlandırılmaktadır.

⁴⁰¹ Dutemple, **a.g.e.**, s. 154.

⁴⁰² Cuinet, **a.g.e.**, s. 139.

⁴⁰³ **A.g.e.**

çerçevesini belirlemiştir. Anayasanın 15. maddesi ile yasalara uymak koşuluyla genel ve özel eğitim-öğretim hakkı herkese tanınmıştır. Metnin 16. maddesinde ise, bütün okulların devletin gözetim ve denetimi altında olduğu vurgulandıktan sonra Osmanlı tebaasının eğitiminin *ittihad ve intizama* uygun olabilmesi için gerekli teşebbüslerde bulunulacağı ve imparatorluğu oluşturan milletlerin umumi inançlarına dayalı eğitimlerine bir zarar görmemesinin sağlanacağı belirtilmekteydi. Görüldüğü üzere anayasanın eğitim ve öğretim etkinliklerini düzenleyen genel çerçevesi, ittihad-ı anasır siyasasına dayalı Osmanlılık düşüncesinin yansımalarını içermekteydi. Bu alana dönük uygulamalarda aynı eksen üzerinde yürütülecekti.

Tanzimat süreci içinde eğitim sistemini örgütlenme konusunda görece bir başarı gösteren imparatorluk, Birinci Meşrutiyet evresinde söz konusu örgütlenmeyi tüm ülkeye yaygınlaştırma bağlamında önemli atılımlar yapmıştır. 1879'da Vilâyet Maarif İdareleri ve meclisleri kurulmaya başlandı, on yıl içinde Hicaz dışındaki tüm vilâyetlerde maarif idareleri kurulmuştur. İptidai, rüştiye, idadi ve sultani biçiminde yapılan eğitim sistemi imparatorluğa yaygınlaştırıldı. Eğitim ve öğretim alanındaki bu değişim kendisini Bursa'da da göstermekte gecikmedi. 1879 yılında kente ilk defa bir maarif müdürünün ataması gerçekleştirildi. Ancak henüz maarife ilişkin bir bütçe tahsisi söz konusu değildi. Maarif müdürü, memleket uleması ve eşraftan oluşan bir meclis-i maarifte, eğitime ve bu alana yönelik yeniliklere dair tartışmalar yapılmaktaydı.⁴⁰⁴

1882 yılında İstanbul'daki yüksek okullara benzer okulların taşrada da açılabilmesi için sarf edilmek üzere aşar ile müsakkafat vergisine ek olarak *maarif hisse-i ianesi* adında bir gelir kalemi yaratıldı. Bu gelişmeden bir yıl sonra, 1883'te Bursa'da Mekteb-i İdadi-i Mülkiye ardından da liva mekteb-i idadileri açıldı. 1885 yılında kentteki maarif örgütlenmesi gelişmeye başladı, bir muhasebe memuru ve maarif sandık emini, 1890'da bir maarif kâtipi, 1891'de muhasebe memuru refiki, 1895'de başka bir kâtip, 1902'de ise bir müfettiş ve iki kâtip daha görevlendirildi.

⁴⁰⁴ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325), Bursa 1325 (1907), s. 328.

Kentteki gayrimüslim okullara ayrı bir bütçe oluşturulması söz konusu değildi. Yalnızca bu okullarda Lisan-i Osmanî derslerini vermekte olan öğretmenlerin ücretleri için bütçe ayrılmaktaydı. Örneğin 1907 yılında kentteki gayrimüslim okullarında adı geçen dersleri veren bu öğretmenlere, bütçeden ayrılan pay 6.840 kuruştur.⁴⁰⁵ Gayrimüslim topluluklara ait okulların giderleri çoğunlukla kentteki cemaatten toplanan gelirlere karşılanılmaktaydı. Bunun yanı sıra topluluk içindeki zenginlerin bağışları, devletin yaptığı yardımlar, sivil örgütlerin sağladıkları katkılar, düzenlenen çeşitli etkinliklerden elde edilen gelirler, eğitim ve öğretim kurumlarının kurulmasında ve idame ettirilmesinde başlıca kaynakları oluşturmaktaydı. Şehirdeki yabancı okullar ise misyonerlik çerçevesinde açılanlar ve gerçek kişiler tarafından açılan özel okullar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bunların giderleri sorumluluğu altında buldukları misyon veya kişiler tarafından karşılanılmaktaydı.

19. yüzyılın sonlarında kentte resmi nitelikte, iptidailer, rüştiyeler, idadiler bulunmaktaydı. Devlete ait bu okullar askeri ve sivil olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bunların dışında Ziraat Mektebi (1887) ve Harir Dar-üt Talimi (1888) gibi mesleğe yönelik okullar da bulunmaktaydı. Devlete ait okullarda gayrimüslimlerde eğitim ve öğrenim görme hakkına sahiptiler. Nitekim kentte bulunan askeri okullara, 25 Ocak 1877'de çıkartılan bir irade-i seniyye uyarınca gayrimüslim öğrenciler de alınmaktaydı. Sivil okullarda da özellikle idadilerde müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte öğrenim gördüklerini biliyoruz. Örneğin Bursa'da, Mahkeme Mahallesi'nde⁴⁰⁶ Mekteb-i İdadi-i Mülkiye'de 1905 eğitim-öğretim yılında, 30 müslim ve 4 gayrimüslim ücretli-yatılı, 25 müslim ve 2 gayrimüslim ücretsiz yatılı olarak bulunurken; 153 müslim ve 7 gayrimüslim gündüzlü öğrenim görmekteydiler.⁴⁰⁷ Buna karşın kentteki gayrimüslimlere ve yabancılara ait okullarda müslüman öğrenci bulunmuyordu.⁴⁰⁸

Gayrimüslim okulların bir bölümü bu toplulukların tüzel kişiliği adına kayıtlıyken diğerleri gerçek kişiler ile misyonerlik çerçevesinde faaliyette bulunan sivil örgütlerin adına kayıt edilmişti. Ancak bu okulların bazılarının ruhsatsız oldukları görülmekteydi.

⁴⁰⁵ A.g.e., s.329.

⁴⁰⁶ Vilâyet binasına oldukça yakın bir mahalle.

⁴⁰⁷ Hasan Tâib, **Hâtra Yâhud Mir'ât-ı Burûsa**, Haz: Mehmet Fatih Birgül, İstanbul, 2007, s. 109.

⁴⁰⁸ **BOA Y. PRK. UM. D. 70 / 80**. 28.Ca.1322 / 10.Ağustos.1904.

1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesi devlete gayrimüslim ve yabancı eğitim-öğretim kurumlarını gözetim ve denetim yetkisi tanımaktaydı. 19. yüzyılın başlarından itibaren ulusalcılık hareketlerinin bölücü ve yıkıcı tehdidi altında bulunan imparatorluk yönetimi, ulusçuluğun üretildiği ve kuşaklara aktarımının gerçekleştiği eğitim-öğretim kurumlarını, kontrol altında bulundurma zorunluluğu hissetmekteydi. Bunların yanında çeşitli imtiyazlar sonucunda açılan misyoner okullarının faaliyetleri de sıkıntılar yaratmaktaydı.

1892'de Maarif Nezareti'nin yayınladığı bir genelge uyarınca Maarif Müdürlüğü, Bursa'da ruhsatsız açılmış bulunan okulların bir an evvel ruhsat almaları, açılacak olanların da Maarif Nizamnamesinin 129. maddesi uyarınca hareket etmelerini istemekteydi. Adı geçen maddede ruhsatsız okulların açılmalarının engellenmesini ve ruhsatsız olanların da belli bir süre içinde ruhsat almalarını, aksi takdirde kapatılmalarını öngörmekteydi.⁴⁰⁹ Ruhsatsız gayrimüslim okullarının Maarif Nezareti'nden gerekli ruhsat almaları için tanınan süre dolmasına karşın pek çok ruhsatsız okulun bulunması ve Rum Patrikhanesi'nin isteği üzerine söz konusu süre uzatılmıştı.⁴¹⁰

Merkezi yönetimin eğitim ve öğretim etkinliklerini, imparatorluğun bütünlüğünü koruma ve sürdürme çerçevesinde örgütlenme çabaları sadece gözetim ve denetimi içermiyordu. Gayrimüslim okullardaki eğitim-öğretim dilinin Türkçe olmasını öngören anayasal bildirim, ulusalcılığın oluşumunda önemli bir yere sahip dil birliği olgusunu, imparatorluğun resmi dili olan Türkçenin eğitimin dili haline getirilmesiyle aşılmasını hedeflemekteydi. Bu konuda gayrimüslimlere daha önceki dönemlerde verilmiş dinsel haklardan ötürü fazlaca bir ilerleme kaydedilemedi. Eğitim ve öğretim faaliyetlerini ruhani bir alan içinde örgütleyen ve bu etkinlikleri dinsel bir faaliyet kabul gayrimüslim ruhani kurumları karşısında devlet geri adım atmak zorunda kalmıştı. Ancak Türkçenin gayrimüslim ve yabancı okullardaki ders programlarına konulmasını sağlanarak, ilgili ders için ücreti devlet tarafından karşılanacak bir öğretmenin atanması karar altına alınmıştı.

⁴⁰⁹ **Hüdavendigâr**, 2.B.1307 / 1.Şubat.1892, S.?, s. 3.

⁴¹⁰ **Bursa**, 27.C.1310 / 16.Ocak.1893, S. 105, s. 3.

Bu bağlamda Bursa'daki gayrimüslim ve yabancı okullara da Türkçe öğretmenleri görevlendirilmişti.⁴¹¹

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin devletin belirlediği politikalar çerçevesinde gerçekleştirmesi konusunda görelî bir başarı, en azından Bursa'daki gayrimüslim toplulukların sorumluluğundaki okullarda sağlanabilmiştir. Ancak kentteki yabancılara ait okullarda bu konuda ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bunlara yabancılar başlığı altında değineceğiz. Bursa'daki gayrimüslim toplulukların eğitim-öğretim etkinliklerinin yapılanması genel olarak birbirlerine benzemekle birlikte, her topluluğun sosyo-ekonomik ve kültürel dinamikleri eğitim-öğretimin yapısında topluluğa özgün farklılıklar üretebilmekteydi. Bu bağlamda kentteki gayrimüslim toplulukların eğitim-öğretim alanındaki yapılanmalarını ve gelişimlerini bu topluluklar ekseninde ayrı ayrı irdelemek zorunlu hale gelmektedir.

1. Rumlar

Tanzimat Dönemi içerisinde gerek eğitim-öğretim alanındaki genel düzenlemeler gerekse imparatorlukta Rum toplumunun kendi içindeki politik, ekonomik ve sosyal değişimin yarattığı dinamikler bu toplumun eğitim-öğretim etkinliklerinin de yapılanmasını belirlemiştir. 1876'da başlayan yeni dönem, aslında Tanzimat sürecinde ortaya çıkan çerçevenin varlığını sürdürdüğü bir süreklilik arz etmekteydi. Bursa'daki Rum toplumunun eğitim ve öğretim alanında kilisenin belirleyici rolü, imparatorluk içerisinde Rumların yaşadığı diğer yerlerde olduğu gibi devam etmekteydi. İstanbul'daki Rum Cemiyet-i Edebiyyesi, taşradaki Rum okullarının ders programlarının oluşturulmasında, okullara öğretmenlerin yetiştirilmesinde hala ağırlıklı bir konumda bulunmaktaydı.

Rumlar, Anadolu'da en fazla eğitim-öğretim kurumuna sahip gayrimüslim topluluk durumundaydılar. 1878 yılında Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış 665 cemaat

⁴¹¹ BOA MF. MKT. D. 46 / 155. 17.Ra.1294 / 1.Nisan.1877, BOA MF. MKT. D. 48 / 129. 1.Ca.1294 / 30.Mayıs.1877, BOA MF. MKT. D. 58 / 105. 5.Z.1295 / 30.Kasım.1878.

okulu bulunmaktaydı ve bunların 571'i ilkokul düzeyindeydi.⁴¹² Yalnızca on yıl sonra imparatorlukta Rum okullarının sayısı 2.708'e ulaşmıştı.⁴¹³ Bursa'daki Rum okullarının ve öğrencilerin sayısı da artmıştı. Bunda Kanun-i Esasi'nin ilköğretimi zorunlu kılan 114. maddesinin de etkisi olmalıdır. Aşağıda 1898 yılı itibarıyla Bursa'daki Rum okulları ve buralarda öğrenim görmekte olan öğrencilere ilişkin bir tablo bulunmaktadır.

Tablo 2.8. 1898 Yılında Bursa'daki Rum Okulları ve Öğrenci Sayıları⁴¹⁴

Kaza	Okulun Adı	Ait Olduğu Topluluk	Adına Ruhsat Verilmiş Sorumlu	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Okulun Açılış Tarihi
					K	E	
Bursa	Rum Mektebi -1	Rum	Rum Cem. Adına	Rüşdi	75	75	1244 (1828)
Bursa	Rum Mektebi -2	Rum	Rum Cem. Adına	Rüşdi	-	165	1254 (1838)
Bursa	Rum Mektebi -3	Rum	Rum Cem. Adına	Rüşdi	-	100	1263 (1846)
Bursa	Rum Mektebi -4	Rum	Rum Cem. Adına	Rüşdi	200	-	1290 (1873)
Bursa	Rum Mektebi	Rum	Rum Cem. Adına	İdadi	-	62	1288 (1871)

Tabloda yalnızca rüştiye ve idadi derecesindeki okullara yer verildiği görülmektedir. 1878 yılı itibarıyla merkez kazada 26 adet Rum ilkokulu (dimotiko)⁴¹⁵ bulunurken, 1893'te bu rakam 52'ye yükselmişti.⁴¹⁶ Bursa'ya bağlı Rum köylerindeki okullarda önemli ölçüde varlıklarını sürdürmekteydiler.⁴¹⁷ Tablodaki veriler de yıldan yıla değişiklikler göstermekteydi. 1900 yılında Bursa'da Kayabaşı Mahallesi'nde bulunan⁴¹⁸ tek Rum idadisindeki öğrenci sayısı 74'e yükselmiştir. Aynı yıl 1 no'lu okuldaki erkek öğrenci sayısı 70'e kızların sayısı ise 61'e düşmüştür. 4 no'lu okuldaki öğrenci sayısı 218'e çıkarken, 2 no'lu okuldaki öğrenci sayısı 175'e yükselmiştir.⁴¹⁹

⁴¹² Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, Çev: Devrim Evcı, Ayraç Yay., Ankara, 1997, s. 252.

⁴¹³ BOA Y. PRK. MF. D. 3 / 31. 1311 (1893).

⁴¹⁴ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316), Bursa 1316 (1898), s. 436-437.

⁴¹⁵ Augustinos, a.g.e., s. 254.

⁴¹⁶ BOA Y. PRK. MF. D. 3 / 31. 1311 (1893).

⁴¹⁷ DRCEZ: Taşrada Eğitimin Durumu Hakkındaki Rapor, C: 13, 1880, s. 119'den ileten, Eksertzoğlu, a.g.e., s. 56.

⁴¹⁸ Cuinet, a.g.e., s. 133.

⁴¹⁹ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1318), Bursa 1318 (1900), s. 330-333.

1902 yılında kentteki tek Rum idadisindeki öğrenci sayısı 180'e ulaşmaktadır. 1 no'lu okuldaki kız öğrenci sayısı 110'a yükselirken erkekler sıfırlanmaktadır. Buna karşın 2 no'lu okuldaki öğrenci sayısı 285'e yükselmektedir. Bu değişiklik bize 1 no'lu okulun tamamen kızlara yönelik bir rüştiyeye dönüştürüldüğünü, okuldan ayrılan erkek öğrencilerin de 2 no'lu okula yönlendirildikleri göstermektedir. 1900 yılında kuruluş tarihi bilinmeyen kızlara dönük bir rüştiyenin 1902 yılında erkek öğrenci kayıt etmeye başladığı ve okulda 50'si kız 65'i erkek olmak üzere 115 öğrenci bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴²⁰

1904 yılında idadideki öğrenci sayısı 185 olurken, 1 no'lu okuldaki öğrenci sayısı 120'ye yükselmiş, 3 no'lu okulun öğrenci sayısı ise 50'ye düşmüştü. 2 no'lu okulun öğrenci sayısında bir değişiklik olmadığı 285'te kaldığı gözlenmektedir. Kentin içinde sadece kız çocuklarının devam ettiği iptidai düzeydeki 4 okulda ise 374 öğrenci öğrenimini sürdürmekteydi.⁴²¹ Rakamlardan da anlaşılacağı üzere yıllar içinde eğitim-öğretim sürecine daha fazla Rum çocuk dâhil edilmekteydi. Ancak bu eğitim kurumlarının nerede ise tamamı ruhsatsızdı. Merkezi yönetimin baskıları sonunda Ekim.1893 ile Ekim 1895 tarihlerini kapsayan dönemde ruhsatlarını aldıkları kayıtlara geçmişti.⁴²² Söz konusu okulların ilkinin 1828'e tarihlendiği düşünülürse devletin uzun bir süre bu okulları denetim altında bulundurmadığı sonucu çıkarılabilir. İmparatorluğu oluşturan topluluklar içinde milliyetçi hareketlerin yoğunlaşmaya başladığı bir süreçte, merkezi yönetiminde okulların üzerindeki gözetim ve denetimini sağlayacak düzenlemeleri uygulamaya koyduğu görülmekteydi.

Kent merkezindeki Rum okulları konumları, binaları ve çevre düzenlemeleriyle oldukça iyi durumdaydılar.⁴²³ Rum toplumunun iktisadi bağlamda seçkinleri olan kişilerin destekleri, kiliselerin ayinlerde cemaatten topladığı bağışlar, evlilik ve vaftiz gibi sosyal faaliyetlerden aldığı ücretler⁴²⁴, zaman zaman yerel yönetim ya da merkezden gelen yardımlar, bu okulların kurulmasında ve yaşamasında önemli bir yere sahipti. Özellikle Bursa kökenli zengin bir Rum olan Georges Zarifi'nin cömert bağışları, Bursa'daki eğitim-

⁴²⁰ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1320)**, Bursa 1320 (1902), s. 356–359.

⁴²¹ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1322)**, Bursa 1322 (1904), s. 334–335.

⁴²² **A.g.e.**, s. 335.

⁴²³ Cuinet, **a.g.e.**, s. 134.

⁴²⁴ Cuinet, **a.g.e.**, s. 133.

öğretim kurumları için ciddi bir kaynak oluşturmaktaydı. Her yıl yaklaşık 9.280 franklık bir tutar Zarifi tarafından bu okullara aktarılmaktaydı. Bu bağışlar Zarifi'yi okulların en büyük destekçisi konumuna getirmişti. Ölümünden sonra eşi Helen Zarifi, bu desteği biraz azaltarak da olsa, yıllık 3.450 frank, devam ettirmişti. Zarifilerin eğitime verdikleri destek cemaat içinde “Zarifi Okulları” kavramının gelişmesine neden oldu.⁴²⁵ Avramidi gibi bazı Rum tüccarlar ise gayrimüslimlerle müslimlerin birlikte eğitim gördükleri ıslahhaneye iki bin kıyyelik kömür bedelini bağışlayarak⁴²⁶, farklı bir yardım anlayışına öncülük etmekteydiler.

Yardımların ve bağışların yanında cemaatin düzenlediği çeşitli etkinliklerden elde edilen gelirden eğitim-öğretim etkinliklerine harcanmaktaydı. Örneğin Bursa'da Kayabaşı Mahallesi'nde bulunan Rum Okulu için Rumların yoğun olarak yaşadıkları Murad-ı Sani Mahallesi'nde bulunan Rum milletine ait bir kahvehanede balo düzenlenmişti. Kentteki Rum topluluğunun ileri gelenlerinin katıldığı balo, Papazoğlu İstavri ile Mahkeme-i Hukuk azası Yorgaki Efendilerin yaptıkları konuşmalar, padişaha ve devlete edilen duaların ardından sona ermiş, elde edilen gelir okul müdürüne verilmişti.⁴²⁷

Okulların ders programlarında Rumca gramer, tarih, Fransızca, Türkçe, vatandaşlık bilgisi, din, Yunan mitolojisi, coğrafya, aritmetik, geometri gibi dersler yer almaktaydı.⁴²⁸ Müfredatların hazırlanmasında kilise ile cemaat arasında zaman zaman uyuşmazlıklar ortaya çıkabilmekteydi. Okullardaki öğretmenler ise genellikle İstanbul, Atina veya Avrupa'da öğrenim görmüş gençler arasından seçilmekteydi. İyi eğitim almış bu gençler, Rum milliyetçiliğinin Anadolu'ya yayılmasında önemli roller üstlenmişlerdi. Geleneksel değerlere bağlı ve var olan durumun çıkarlarına uygun olduğunu düşünen Rumlar, bu tipteki öğretmenlere şüpheyle yaklaşmaktaydılar. Nitekim Bursa'daki Yunan Konsolosluluğundan Atina'ya gönderilen bir raporda, kentteki merkez okulu müdürünün,

⁴²⁵ Cuinet, **a.g.e.**, s. 134.

⁴²⁶ **Bursa**, 22.Ca.1398 / 24.Aralık.1891, S. 56, s.2.

⁴²⁷ **Bursa**, 30.B.1309 / 29.Şubat.1892, S. 66, s. 2.

⁴²⁸ Augustinos, **a.g.e.**, s. 274–275.

Yunan tarihi ve Yunan ihtilalini konu alan derslerden sonra bazı veliler tarafından uyarıldığı bilgisi yer almaktaydı.⁴²⁹

İkinci Meşrutiyet'in sancılarının hissedilmeye başlandığı 1906 yılında, Bursa vilayetinde 148 Rum okulunda 10.427'si erkek, 5.404'ü kız olmak üzere toplam 15.831 öğrenci öğrenimini sürdürmekteydi.⁴³⁰ Tüm vilayet dâhilindeki gayrimüslim eğitim-öğretim kurumlarında öğrenim görmekte olan öğrenci sayısının 22.150 idi.⁴³¹ Bu bağlamda vilâyetteki gayrimüslim öğrencilerin yaklaşık %71.47'sini Rum öğrenciler oluşturmaktaydı.

2. Ermeniler

Ermeniler kent nüfusu içindeki gayrimüslim topluluklar arasında nüfuslarının yoğunluğu açısından ikinci sırada bulunuyorlardı. Bu olgu eğitim-öğretim kurumlarına da yansımıştı. Kentte Rumlardan sonra en fazla okula sahip olan gayrimüslim topluluk Ermenilerdi. Nitekim 1889'da Bursa Vilâyet'inde Rumlara ait 65 okulda, 150 öğretmen ve 6.430 öğrenciye karşılık, aynı dönemde 32 Ermeni okulunda, 128 öğretmen ve 1.148 öğrenci bulunmaktaydı.⁴³² 1893 yılında kentteki 77 okuldan 23'ü Ermenilere aitti ve bu rakama Protestan ve Katolik cemaatin okulları dâhil değildi.⁴³³ 1898 yılında kentte yirmiye yakın iptidai okula karşın yalnızca iki tane rüştiye bulunmaktaydı. Bunların yanında 1886 yılında açılan Ermeni Katolik Mektebi ile iki Protestan mektebini de burada belirtmeliyiz. Bu okullar rüştiye düzeyinde öğretim yapmaktaydılar.⁴³⁴ Bunların dışında okul öncesi eğitim çağında bulunan çocuklar için evlerde, 20–30 kişilik öğrenci grupları oluşturularak, okuma, yazma ve temel aritmetik derleri verilmekteydi.⁴³⁵

⁴²⁹ Georgios Nakracas, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni**, Çev: İbrahim Onsunoglu, İstanbul, 2005, s. 128.

⁴³⁰ Nazım Yücelt, "Otuz Yıl Önce Bursa'da Kültür Hayatı", **Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)**, S. 10, s. 19–22.

⁴³¹ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1324)**, Bursa 1324 (1906), s. 598.

⁴³² Raif Kaplanoglu-Turgay Akkuş, "Bursa'da Gayrimüslim Okulları", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, S. 12 (Bahar–2006), s. 10.

⁴³³ **BOA Y. PRK. MF. D. 3 / 31**. 1311 (1893).

⁴³⁴ **Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)**, Bursa 1316 (1898), s. 438–439.

⁴³⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "Bursa", s. 1649.

1902 yılında biri erkek diğeri kız çocuklarına yönelik olan bu okullardaki öğrenci sayısı 210'u erkek ve 165'i kız olmak üzere toplam 375 idi. Katolik Ermeni rüştiyesinde ise 30 erkek öğrenci öğrenim görmekteydi. Rum eğitim-öğretim kurumlarında olduğu gibi Ermeni okulları da ruhsatsızdı. Her ikisi de 1821 yılında açılan Gregoryen Ermeni rüştiyeleri ancak 23.Aralık.1895'te ruhsat alabilmişlerdi. 1886'da açılan Katolik okulu ise 12.Nisan.1897'de ruhsatlandırılabilmişti.

Genellikle Gregoryen, Katolik veya Protestan Kilislerinin himayesinde örgütlenen Ermeni eğitim-öğretim kurumları, ilk meşrutiyet evresinde de bu özelliklerini korumaktaydılar. Okulların giderlerinin karşılanmasında kiliseyle birlikte *Ermeni Muhibb-i Maarif Cemiyeti* gibi sivil örgütlerde devreye girmektedirler. Bursa'daki okullar için Bursa'daki Gregoryen Ermeni topluluğu yıllık 12.000 kuruş katkı sağlarken, buna yakın bir tutarı da Ermeni Milleti Meclisi göndermektedir. Bu şekilde kentteki Gregoryen okulları için oluşturulan bütçe 49.000 kuruşa ulaşmaktaydı.⁴³⁶

Tablo 2.9. 1898 Yılında Bursa'daki Ermeni Rüştiyeleri⁴³⁷

Kaza	Okulun Adı	Okulun Ait Olduğu Topluluk	Adına Ruhsat Verilmiş Sorumlu	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Okulun Açılış Tarihi
					K	E	
BURSA	Ermeni Mektebi	Ermeni	Ermeni Cemaati Adına	Rüşdi	-	260	1237 (1821)
BURSA	Ermeni Mektebi	Ermeni	Ermeni Cemaati Adına	Rüşdi	160	-	1237 (1821)

Okulların müfredatlarında Ermenice, Fransızca, Türkçe'nin yanında matematik, tarih, din gibi dersler bulunmaktaydı. Kız rüştiyesinde bunlardan farklı olarak, el işi, müzik, piyano gibi derslere de yer verilmekteydi. Ermeni okullarındaki eğitim-öğretim etkinliklerinde zaman zaman şiddete başvurulduğu yerel basına değin yansımıştı. Setbaşı Ermeni Mektebi'nde resim öğretmeni olan Zari Efendi'nin 9 yaşlarındaki Mardiros

⁴³⁶ Cuinet, a.g.e., s. 134.

⁴³⁷ A.g.e., s. 438-39.

Uşaklıyan adlı çocuğu dersini bilmemesinden dolayı sinirlenerek sopa ile ayağından yaraladığı, kaldırıp yere atarak başından da yaralanmasına neden olması şehrin gündeminde yer bulmuştu.⁴³⁸ Ermeni okullarındaki eğitim-öğretim etkinliğindeki otoriterlik Bursa'da bulunan Amerikan okulunda yöneticilikte yapan, Bayan Schneider tarafından da gözlemlenmişti.⁴³⁹ Cemaat içindeki Katolik çocuklardan bazıları şehirdeki Fransız okuluna devam etmekteydiler. Protestan Ermeni çocuklar ise genellikle Amerikan okulunda öğrenim görmekteydiler.⁴⁴⁰

3. Yahudiler

Kentteki en az nüfusa sahip gayrimüslim topluluğu oluşturan Yahudiler bundan dolayı sadece iki tane eğitim-öğretim kurumuna sahiptiler. Topluluğun sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamdaki görece durağanlığı Paris merkezli Alliance İsrailite'in devreye girmesiyle bir ölçüde aşılmaya başlanmıştı. Gerçi daha önce Osmanlı Bankası'nın Bursa Şubesi Müdür Yardımcısı Samuel Sadoc günün gereksinimlerini karşılayacak bir okulun açılmasına öncülük ederek, dinsel seçkinlerden gelen tepkileri göğüslemek durumunda kalmıştı. Ardından Aboulafia adında birisi ve Adoni Frances okulun yönetimini üstlenmişse de parasızlık nedeni ile okul kapanmıştı. Alliance İsrailite öncülüğünde bu okul yeniden açılmış, yönetimi de Matalon adında bir eğitimciye bırakılmıştı.⁴⁴¹

Bu erkek okulunun daha sonraki yöneticileri sırasıyla, Covo ve Albala adlarındaki kişiler oldu. Kız okulunun müdiresi ise Madam Bassan'di, daha sonra Leon ve Madam Semah müdür- müdire; Abraham Aranyas, Jacques ve Madam Panijel, müdür-müdire ve son olarak Mordehai ve Madam Massa müdür ve müdire oldular.⁴⁴² Giderleri merkezi Paris'te bulunan *Alliance İsrailite Universelle* tarafından karşılanan bu okullar, aynı kuruluşun denetimi altında bulunmaktaydılar. 1891'de kurulan ve 17.Ağustos.1893'te ruhsatı alınan bu okullarda, 1894'te 80'i erkek, 65'i kız toplam 145 öğrenci öğrenim

⁴³⁸ Bursa, 23.R.1309 / 26.Kasım.1891, S. 52, s. 3.

⁴³⁹ Eliza Cheney Abbott Schneider, **Letters From Broosa Asia Minor**, Chambesburg, Pennsylvania, 1846, s. 87.

⁴⁴⁰ Cuinet, **a.g.e.**, s. 134.

⁴⁴¹ Abraham Galante, **Histoire des Juifs d'Anatolie**, C:II, İstanbul, 1939, s. 210.

⁴⁴² **A.g.e.**, s. 211.

görmekteydi.⁴⁴³ 1898 yılında *Alliance Israélite Universelle* adına ruhsatlı erkek okulundaki öğrenci sayısı 107'ye ulaşmıştı.⁴⁴⁴ 1904 yılında erkek okulundaki öğrenci sayısı 85'e gerilerken, kız okulundaki öğrenci sayısı 68 idi.⁴⁴⁵ Albala'nın müdürlüğü esnasında *Alliance Israélite Universelle*, Bursa'daki Yahudi toplumunun ekonomik anlamda kalkınmasını sağlama için bir çıraklık okulu açmıştır.⁴⁴⁶

1890'larda ilkokul çağındaki 230 öğrenci sinagoglarda çok basit dinsel metinler ve İbranice öğrenmeyi içeren bir eğitim programına devam etmekteydiler. Rüştüye düzeyindeki okullardaysa Paris'teki uygulanan program aynen yürürlükteydi. Kadın ve erkek öğretmenler tarafından titizlikle uygulanan eğitim programının dili Fransızca idi.

4. Yabancılar

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bursa'da çeşitli ülkelere bağlı dinsel örgütler veya gerçek kişiler tarafından yeni okullar açılmaktaydı. 1898 yılı itibarıyla Bursa'da aşağıdaki tablodaki okullar bulunmaktaydı. Tablodan da anlaşılacağı üzere Bursa'da bulunan Amerikan okuluna⁴⁴⁷ yalnızca Fransızlar tarafından açılan iki yeni okul eklenmişti. Her iki okulunda ortak paydası temelde din ile politik amaçların kesiştiği bir çerçevede misyoner niteliği ile hareket etmeleri idi. Amerikan okulu, Protestan mezhebini İngiliz ve Amerikan siyasaları paralelinde yaygınlaştırmayı öngören bir yaklaşımla hareket etmekteydi. Ancak tanınan imtiyazlar, bu okullara hem ayrıcalıklar tanımakta hem de denetimini güçleştirmekteydi.

Bursa'da Mr. Baldwin'in sorumlu müdür olarak görev yaptığı okul ve ona ait gayrimenkuller devletin Amerika Birleşik Devletlerine tanımış olduğu imtiyazlardan ötürü vergiden muaf tutulmuştu. Nitekim Bursa'da yaşayan Mr. Richardson'un, Rumların yoğun olarak yaşadıkları Azeb Bey Mahallesi'ndeki evini okulun müdürü Mr. Baldwin'e tahsis

⁴⁴³ Cuinet, a.g.e., s. 138.

⁴⁴⁴ *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316)*, Bursa 1316 (1898), s. 438–439.

⁴⁴⁵ *Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1322)*, Bursa 1322 (1904), s. 336–337.

⁴⁴⁶ Galante, a.g.e., s. 212.

⁴⁴⁷ *BOA Y. PRK. MF. D. 3 / 30*. 1311 / 1893.

etmesi bu olguya güzel bir örnek oluşturmuştu. Vilâyet makamı emlaka ait birikmiş vergi borcu olan 2.330 kuruş ve otuz parayı tahsil etmeye kalktığında, kentte Amerikan çıkarlarını temsil eden İngiliz Konsolosluğu ve İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'nin müdahalesiyle karşılaşmıştı. Amerikan Elçiliği'nin durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletilmesi üzerine emlakın müessesat-ı mezhebiye ve tedrisiye kapsamında bulunduğu belirtilerek vergiden muaf olduğu Vilâyet'e bildirilmişti.⁴⁴⁸

1876–1893 evresinde imparatorluk dâhilinde 108 tane Amerikan ve Protestan okulu açılmıştı. Devletin sınırları içindeki Amerikan ve Protestan okullarının sayısı ise 392'yi bulmuştu. Anadolu'daki, tabii Bursa'daki, iptidai ve rüştiye düzeyindeki okullarda İngilizce, Ermenice, aritmetik, coğrafya, din, tarih ilm-i nebetât ve hayvanat, Fransızca, Türkçe gibi dersler müfredat programını oluşturmaktaydı. Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu tezkereye göre bu okullar “...*Türkiye’de Protestanlığı yaymak, zihinleri karıştırıp halkın merkezi yönetime bağlılığını sarsmak, öteki yabancı ve özellikle Fransız okullarının kültürel etkisiyle mücadele etmek, bu etkiyi silip kendilerini ön plana çıkarmak...*” gibi amaçlara sahipti.⁴⁴⁹ Modern ve etkili eğitim-öğretim yaptıkları için cazip hale gelen bu okullara Müslüman ve Türk çocukları da gitmekteydi. Ancak bu okulların ne müfredatları ne de kitaplarını sağlıklı bir biçimde denetleyebilmek mümkün olmamaktaydı.⁴⁵⁰

Fransız okulu ise simetrik biçimde ancak Katolik mezhebi ekseninde Fransa'nın politik çıkarları paralelinde faaliyet göstermekteydi. 19. yüzyılın sonlarında Fransız konsoloslu olarak kentte bulunan Edmond Dutemple'in,

“Fransa'nın doğuda Katolik cemaatlerle ilgilenmesi, Fransa'nın doğudaki nüfuzunun artmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda onların koruyuculuğunu üstlenmek istemektedir. Vaktiyle bu topluluklar Fransa'nın çıkarına hizmet ediyorlardı, bugün ise, Fransa bu toplulukların çıkarlarına hizmet etmektedir. Fransızlar, Türklerin zararına olarak bu dinsel toplulukları desteklemektedir. Bu durum zaman zaman bizim saygınlığımıza gölge

⁴⁴⁸ BOA DH. MKT. D. 949 / 67. 19.S.1323 / 25.Nisan.1905.

⁴⁴⁹ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)**, 4. Baskı Genişletilmiş ve Yeniden Yazılmış, İstanbul, 1993, s. 210.

⁴⁵⁰ A.g.e., s. 212–213.

düştürdüğü gibi nüfuzumuzu da olumsuz etkilemektedir. Tüm bunlara rağmen Fransa'nın çıkarına bir durum olduğu açıktır."⁴⁵¹ sözleri dinin politize edilerek devletlerin çıkarlarıyla ilişkilendirilmesine yönelik çarpıcı bir örnekti.

Tablo 2.10. 1898 Yılında Bursa'daki Yabancı Okullar⁴⁵²

Kaza	Okulun Adı	Okulun Ait Olduğu Topluluk	Adına Ruhsat Verilmiş Sorumlu	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Okulun Açılış ve Ruhsat Tarihi
					K	E	
BURSA	Fransız Mektebi	Fransız	Fransız Rahibeleri	Rüştiye	-	65	1891 Ruhsatsız
BURSA	Fransız Mektebi	Fransız	Fransız Rahibeleri	Rüştiye	170	-	1879 Ruhsatsız
BURSA	Amerikan Mektebi	Amerika	Mr. Baldwin	Rüştiye	170	-	1875 13.01.1893
BURSA	Amerikan Mektebi	Amerika	Mr. Baldwin	Rüştiye	50	-	1875 13.01.1893

Dutemple, Bursa'daki İngiliz misyonlarının, Fransa'nın himayesindeki Katolik cemaatini etkilemesinden korktuğunu ve korkularının yersiz olmadığını açıklarken⁴⁵³, kent içindeki misyonerlik mücadelesinin arka planında bulunan politik rekabete de işaret etmiş oluyordu. Konsolosun bahsettiği Bursa'daki Fransız okulu, *Mission des Soeurs de la Chartié (Hayırsever Kızkardeşler Misyonu)* olarak bilinen bir Katolik misyon tarafından yönetilmekteydi. Sekiz Fransız kadın tarafından Bursa'da örgütlenen misyon, din ve millet ayrımı gözetmeksizin herkese yardım götürmeyi amaçlamıştır.⁴⁵⁴ Okulun müfredatında Fransızca, coğrafya, Fransız ve Osmanlı tarihi, Ermenice gibi dersler yer almaktaydı.

⁴⁵¹ Dutemple, a.g.e., s. 148-149.

⁴⁵² Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1316), Bursa 1316 (1898), s. 438-439.

⁴⁵³ Dutemple, a.g.e., s. 151.

⁴⁵⁴ Dutemple, a.g.e., s. 149.

Misyonun dinsel yapılanma içinde örgütlediği okul herkese açık olmakla birlikte daha çok Ermeni çocukların ağırlığı oluşturduğu bir profile sahipti. Okuldaki öğrenciler ücretli, ücretsiz ve yatılı, yatısız olarak öğrenim görmekteydiler. 1890'larda okuldaki 151 öğrenciden 52'si paralı, 99'u parasız eğitim almaktaydı. Öğrencilerin 74'ü yatılı olarak eğitimlerini sürdürürken, ücret olarak her ay 23 frank ödemekteydiler.⁴⁵⁵ Ücretsiz eğitim gören yoksul öğrencilere, ders araç ve gereçleri bedelsiz olarak sağlanırken, yılda iki defa bu öğrencilere giysi yardımıyla bulunulmaktaydı.⁴⁵⁶

Bursa'da meşrutiyet evresinde açılan bir başka Fransız okulu ise Latin şapeline bağlı rahipler tarafından 1886'da kurulan R.R. Pères Augustins de l'Assomption'dur. Bir rahip tarafından yönetilmekte olan okulda, ikisi ilköğretim, diğer ikisi ortaöğretime göre eğitim yapan dört sınıf bulunmaktaydı. Ayrıca yetişkinlere yönelik olarak oluşturulan bir başka sınıfta, kentlin gençleri akşamları Fransızca öğrenmek ve değişik konularda kendilerini geliştirme olanağı bulmaktaydılar.⁴⁵⁷ Fransızcanın temel dil olduğu okulun programında, Fransızca, aritmetik, tarih, kutsal tarih, coğrafya, Türkçe ve Ermenice dersleri yer almaktaydı. Fransızca ve Türkçe zorunlu, Ermenice ise seçmeli olarak görülmekteydi. Masrafların bir bölümü öğrenciler, kalan kısmıysa misyon tarafından karşılanmaktaydı. Aldıkları iyi eğitim sayesinde okulun mezunları Duyun-u Umumiye İdaresi'nde rahatlıkla iş bulabilmekteydiler.⁴⁵⁸

Hoca Alizade Mahallesi'nde faaliyet gösteren R.R. Pères Augustins de l'Assomption Okulu, 1896 yılında kent içinde küçük bir krize neden olmuştu. Vilâyet makamı, okul müdürünün geleneklere aykırı biçimde bayrak töreni, askeri marşlar ve nişan talimi yaptırdığını saptayarak durumu telgrafla Bâb-ı Âli'ye bildirmişti. Telgrafın devamında bu okula giden Osmanlı tebaasına mensup çocuklara okul ve sokaklarda şapka giydirildiği vurgulanmıştı. Yerel yönetim, Dâhiliye Nezareti'nin Katolik, Ermeni, Rum velilere resmi veya gayri resmi telkinde bulunarak çocuklarını "mekâtib-i milliyelerine" göndermelerini istemekteydi. Ayrıca okul yönetiminin öğrencilere şapka giydirilmesinden vazgeçilmesi konusunda uyarıda bulunulması için Dâhiliye ve Maarif nezaretlerine

⁴⁵⁵ Cuinet, a.g.e., s. 136.

⁴⁵⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, "Bursa", s. 1649.

⁴⁵⁷ **A.g.e.**

⁴⁵⁸ Cuinet, a.g.e. s. 135.

durumu anlatan ayrıntılı bir rapor da yazılmıştı. Telgrafın son bölümünde okulun başpapazı, Mari Kasaviye'nin Bursa'dan uzaklaştırılması istenmekteydi. Hüdavendigâr Vilâyetin'den alınan telgraf Hariciye Nezareti'ne iletilmiş, adı geçen nezaret İstanbul'daki yabancı okullarda da benzeri uygulamaların olduğunu belirterek, endişenin yersizliğini vurgulamıştı.⁴⁵⁹ Ancak Vilâyet'in uygulamalara karşı olumsuz tutumunu devam ettirdiği sürdürülen yazışmalardan anlaşılmaktaydı.⁴⁶⁰

Kentteki Fransız okullarından sonuncusu Valtaz çifti tarafından 1893'te Ermenilerin yoğun olduğu Setbaşı bölgesinde açılmıştı. Gayri ruhani (laik) bir eğitim-öğretim programına sahip olan okulda karma eğitim yapılmaktaydı. Modern bir eğitim-öğretim anlayışına sahip ve Bursa'daki bütün toplulukların çocuklarına açık olan okulun, yatılı öğrenciler için ücreti yıllık 25 Osmanlı lirası (üç taksitte ödenebilmekteydi), gündüzlü öğrenciler için aylık yarım Osmanlı lirası olarak belirlenmişti.⁴⁶¹

Amerikan ve Fransız eksenli eğitim ve öğretim kurumlarının dışında, 1886 yılında kurulan bir başka okulda Kalantaryan Efendi'nin sorumlu müdürü olduğu Misyon Bağçe Mektebi idi. Rusların himayesinde olan okulda 1903 yılı itibarıyla 51'i erkek, 27'si kız toplam 78 öğrenci öğrenim görmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da açılan ve çeşitli devletlerin himayesinde faaliyet gösteren okullar, aslında imparatorluğun üzerinde Batılı devletler arasında yaşanan politik, ekonomik ve kültürel rekabetin yerel ölçekli aktörleriydiler. Osmanlı Devleti'nin varlığını denge politikası sayesinde devam ettirdiği bu dönemde okullar üzerindeki denetim ve gözetimi ancak söz konusu devletlere rağmen gerçekleştirebilmekteydi. Genel bir bilanço oluşturması açısından döneme ilişkin eğitim-öğretim kurumlarına yönelik genel bir istatistik aşağıda sunulmuştur.

⁴⁵⁹ BOA A.} MKT. MHM. D. 655 / 29. 9.C.1314 / 15.Kasım.1896.

⁴⁶⁰ BOA A.} MKT. MHM. D. 655 / 29. 12.C.1314 / 18.Kasım.1896.

⁴⁶¹ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876–1926)*, İstanbul, 2006, s. 167.

Tablo 2.11. 1907’de Vilâyet Dâhilindeki Gayrimüslim Okullar ve Öğrenci Sayıları⁴⁶²

OKUL ADI	SAYISI	ERKEK	KIZ	TOPLAM
RUM	148	10.427	5.404	15.831
ERMENİ	35	3.385	1.682	5.067
PROTESTAN	3	132	83	215
KATOLİK	4	185	121	306
MUSEVİ	2	85	90	175
FRANSIZ	4	200	243	443
AMERİKAN	1	-	112	112
TOPLAM	197	14.414	7.735	22.150

Tablo 2.12. 1907’de Bursa’daki Gayrimüslim İdadiler ve Öğrenci Sayıları⁴⁶³

OKULUN ADI	SAYISI	ERKEK	KIZ	TOPLAM
Rum	5	520	335	855
Ermeni	2	341	216	557
Protestan	1	40	-	40
Musevi	2	360	160	520
Hususi Mösyö Valtaz Fransız Mektebi	1	78	35	113
Hususi Assomption Fransız Mektebi	1	131	204	335
Husui Kalantaryan Mektebi	1	80	15	95
Hususi Amerikan Mektebi	1	10	90	100
TOPLAM	14	1.650	1.055	2.615

⁴⁶² Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325), Bursa 1325 (1907), s. 339.⁴⁶³ Hüdavendigâr Vilâyeti Sâlnamesi (1325), Bursa 1325 (1907), s. 339.

III. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

23.Temmuz.1908'de hürriyetin ilan edilmesi ile başlayan İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında büyük bir heyecan ve umutla karşılanmıştı. İttihat-ı anasırın İkinci Meşrutiyet'in ilk evrelerindeki kaynaşmış görüntüsü, ihtilâli gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu döneme karakterini veren Osmanlıcılık anlayışıyla da uyumluydu. Ancak dönemin başlarındaki özgürlükçü iklim, Balkan Savaşları'nı izleyen süreçte politik ve iktisadi düzlemde izlenen siyasalarla ortadan kalkarken, Batılı devletlerin iktisadi ve mali ayrıcalıklarını kaldırmayı, Batı sermayesine eklemlenmiş bir komprador burjuvazi profili veren ve ülkenin iktisadi yapılanmasında belirleyici bir role sahip gayrimüslim unsurların yerine Türk ve Müslümanlardan oluşan yeni bir "sınıfı" ikame etmeyi amaçlayan politikalar döneme damgasını vurmuştur.

Birinci Dünya Savaşı içinde bizatihi savaş ortamının yarattığı fırsatlardan yararlanan İttihatçılar, bir yandan kapitülasyonları tek yanlı olarak kaldırırlarken diğer yandan sevk ve iskân, boykotaj gibi uygulamalarla gayrimüslim ticaret ve sanayi burjuvazisini tasfiye etmişlerdir. Savaşın sonunda imparatorluk tamamen çözülrken paradoksal biçimde Anadolu'da ulus-devletin kurulabilmesini kolaylaştıracak zemin, savaş içi uygulamalarla belirmeye başlamıştı. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in kurulmasında, İkinci Meşrutiyet evresi içinde yaşanan politik, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelerin görece etkisi hissedilmekteydi. İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e, politik bir söylemle imparatorluktan ulus-devlete uzanan değişim ve dönüşüm Anadolu'nun her yerinde toplumsal yapıda görece değişiklikler meydana getirdi.

Bursa, Anadolu'nun en önemli kentlerinden birisi olarak yukarıda betimlenen süreci, şehir yaşamını oluşturan alanlarda birebir hissetti. Gayrimüslim ve müslim kent sakinleri arasındaki ilişkiler bu süreç içinde demografik, ekonomik, politik ve sosyal anlamda yeniden tanımlandı. 1915'e değin Bursa'nın sosyo-ekonomik yaşamında ağırlıklı bir konumda bulunan gayrimüslim öğeler, bu tarihten sonra Cumhuriyet'e değin uzanan bir

süreçte bu konumlarını tamamen yitirdiler. Yahudiler ve sınırlı sayıdaki yabancıların dışında kent içinde gayrimüslim unsur kalmadı. Onların bıraktığı boşluk, savaşların yaratmış olduğu trajedilerden birisi olan göçler ve göçmenlerle doldurulmaya çalışıldı.

A. II. MEŞRUTİYET'İN TARİHSEL ARKA PLANI

Kanun-u Esasi'nin yürürlükten kaldırılması ve Mebusan Meclisi'nin kapatılması ile ilk Meşrutiyet deneyimi başarısız olmuş ve 1908 Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar olan dönem içinde mutlak yönetim devam etmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in iktidar yıllarında mutlakiyet rejimi iki önemli özellik göstermekteydi. Birinci özellik rejimin baskıcı yönüdür ki; amaç muhalefeti yok ederek Sultan'ın otoritesini daha güçlü bir hale getirmektir. Bu bağlamda mutlakiyet karşıtları tasfiye edilecek, sindirilerek susturulacak, ülkeden uzaklaştırılacak ya da satın alınacak, kişi özgürlük ve güvenliği yok edilecek, hafiyelik ve jurnal ağı tesis edilerek, bir “*korku devleti*” oluşacaktır.⁴⁶⁴ İkincisi ise; II. Abdülhamit'in, asıl amaç olarak kendisinin ve devletin geleceği için, *kurumsal modernleşme*⁴⁶⁵ şeklinde nitelendirilebilecek ve de eğitim reformunun en önemli alan olduğu bir reform hamlesine girişmesiydi.

Sultan II. Abdülhamit döneminde eğitim alanındaki gelişmeler, yeni okulların İmparatorluk sınırları içinde yaygınlık kazanması, modern eğitim programlarının daha fazla benimsenmesi kaçınılmaz bir biçimde yeni düşünce ve ideallerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerin sonucunda mevcut ideolojik ve siyasal yapı ile modern okullardan yetişen kuşakların idealize ettikleri toplum düzeni çatışmaya başlamıştır. Padişahın denetiminde, “düzeni” sarsabilecek bu gelişmeleri engelleyebilmek için, bir yandan okulların ders programları değiştirilerek eğitim dinselleştirilecek⁴⁶⁶, öte yandan liberal ve milliyetçi düşünceleri benimsemiş kişiler tasfiye edilmeye çalışılacaktır.

⁴⁶⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)*, 4. Baskı, İstanbul, 1996, s. 123.

⁴⁶⁵ *A.g.e.*, s. 128.

⁴⁶⁶ Mehmet Ö. Alkan, “*İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Çev: Sönmez Taner, Derleyen: Kemal Karpat, İstanbul, 2004, s. 81.

Yönetimi sorgulayanlar, diğer taraftan otokratik uygulamalar bir çatışmanın yaşanmasına neden olarak, modern eğitim veren okulların öğrencileri ve mezunları arasında güçlü bir muhalif hareketin doğmasına yol açacaktır. Toplumsal yapıyı, iktidarı Avrupa ile karşılaştırarak İmparatorluğun yönetimini sorgulamaya başlayan⁴⁶⁷ bu aydınların ilk örgütlenmesi 1889 yılında İstanbul’da beş Tıbbiye öğrencisinin kurmuş olduğu *İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*’dir. Cemiyet 1895 yılında *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adını almıştır.

Jön Türk hareketi olarak da isimlendirilen oluşum 27.Aralık.1907’de Paris’te yapılan II. Jön Türk Kongresi sonunda yayımlanan bildirisinde; Sultan II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve parlamentolu bir rejime geçişin sağlanmasını öncelikli erek olarak belirginleştiriyordu. Çalışma yöntemi olarak ise; orduda propaganda ve kışkırtmaya ağırlık verilmesi, halkın vergi ödememek yoluyla pasif direnişe katılması, hükümete karşı silahlı-silahsız direnişler ve grevlerin düzenlenmesi gibi yöntemleri ileri sürüyordu.⁴⁶⁸

İkinci Jön Türk Kongresi, 1906’dan itibaren tabana yayılmaya başlayan muhalif hareketlerin eyleme dönüşmeye başladığı bir döneme denk düşmesi açısından da anlamlıdır. Bu tarihlerde vergi yükümlülükleri kırsal kesimde köylüler, kasabalarda zanaatkârlar ve esnaf, kentlerde ise tüccarlar için dayanılmaz bir hal almaya başlamıştır. Bunun üzerine mültezimlerin kişisel tatminsizliklerinin eklenmesi toplumsal huzursuzluklara yol açacaktır. Mevcut ekonomik zorluklara, Hükümetin; biri “Şahsi Vergi” adıyla kişilerden alınacak, diğeri “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü” ismiyle hayvanlar üzerinden alınacak vergiler de eklenince, 1906 yılından başlayıp, II. Abdülhamit’in devrilmesine değin sürecek olan ve tüm Anadolu’ya yayılma eğilimi gösteren *Vergi Ayaklanmaları* baş göstermiştir.⁴⁶⁹ Jön Türkler Anadolu’daki bu kitlesel hareketlerin yanı sıra, o sıralarda Batılı devletlerin müdahaleleriyle gerilimin giderek yükseldiği Makedonya’daki karışıklıklardan yararlanarak harekete geçtiler.

⁴⁶⁷ Engin Akarlı, “II. Abdülhamid (1876–1909)”, TCTA, C: V, İstanbul, 1985, s. 1293.

⁴⁶⁸ Ernest Edmondson Ramsour, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki**, Çev: Hacasan Yüncü, İstanbul, 2001. s. 158.

⁴⁶⁹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev: Ayda Erbal, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 39.

Makedonya’da 1908 Temmuz ayında gerçekleşen yönetim karşıtı mitingler, kısa sürede İmparatorluğun Rumeli topraklarına yayıldı. Bölgede padişahın baskıcı yönetim anlayışı, ulusal ve dinsel çelişkileri körükleme politikası, topraksızlık ve ağır vergi yükümlülükleri gibi nedenlerden dolayı merkezi hükümete karşı gösteriler düzenlenmekteydi.⁴⁷⁰ Nihayet ihtilâl, İngiltere ve Rusya monarklarının bir araya geldikleri ve İttihatçı subaylarda İmparatorluğun parçalanmasına yönelik kararların alındığı izlenimini yaratan Reval Görüşmesi esnasında, Resne’de meşrutiyet isteklerini içeren isyan başlamıştır. 23 Temmuz 1908’de İttihat ve Terakki’nin Manastır’da Meşrutiyeti ilan etmiş, bütün Rumeli Saray’ı telgraf yağmuruna tutmuş, aynı gece Sultan II. Abdülhamit Kanun-i Esasi’yi yeniden yürürlüğe koyarak, Meşrutiyeti resmen ilan etmiştir⁴⁷¹.

Padişahın geleneksel otoritesi Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile sona ererken, İttihat ve Terakki yükselen değerleri temsil eden bir örgüt haline gelmişti. Ancak başlangıçta Cemiyet iktidarı doğrudan kullanmak yerine, onu denetlemeyi tercih ederek, kendisini geriye çekmiştir⁴⁷². Böylece İttihat ve Terakki’nin 1913 yılına değin sürecek olan denetleme iktidarı dönemi başlamıştır⁴⁷³. Coşkulu tören ve şenliklerle⁴⁷⁴ 17 Aralık 1908’de açılan Osmanlı Mebusan Meclisi, İmparatorluğun her tarafından gelen temsilcilerle renkli, fakat çağın ulusal meclisleriyle karşılaştırıldığında tezat bir görünüm yansıtmaktaydı. Başlangıçtaki bu görünüme bir tezatlık olarak yakın bir gelecekte, İmparatorluğu oluşturan unsurlar (*İttihad-ı Anasır*) arasında Meşrutiyet’in getirdiği “özgürlük” havasıyla, ivme kazanacak ayrılıkçı hareketler baş gösterecekti.

Meşrutiyet’in ilanından bir süre sonra yaşanan önemli bir gelişme 13 Nisan 1909’da İstanbul’da Meşrutiyet rejimine karşı gerici bir ayaklanmanın 31 Mart Olayı’nın patlak vermesidir.⁴⁷⁵ Ayaklanma, Rumeli’den getirilen askeri birlikler-Hareket Ordusu tarafından bastırılmıştır. Ayaklanmanın bastırılarak II. Abdülhamit’in tahttan

⁴⁷⁰ Y. A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev: M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu, Ankara, 1974, s. 296–320.

⁴⁷¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3. Baskı, Ankara, 2001, s. 113.

⁴⁷² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908–1914*, 4. Basım, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul, 1995, s. 32.

⁴⁷³ Sina Akşin, “*İttihat ve Terakki*”, *TCTA*, C: V, s. 1422.

⁴⁷⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı II. Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, 2004, s. 10.

⁴⁷⁵ Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3. Baskı, Ankara, 1994, s. 13–43.

indirilmesinin ardından, 1909 yılında Kanun-i Esasi’de (Anayasa) köklü değişiklikler yapılmıştır. Meclisin gerçek anlamda yasama organına dönüştüğü, padişahın yetkilerinin sınırlandığı yeni anayasa metninde, bakanlar kurulunun Meclis onayından geçmesi ve Meclise karşı sorumlu tutulması gerçekleştirilen düzenlemelerden ilkidir. Ayrıca kişi hak ve özgürlükleri açısından kısıtlayıcı bir içeriğe sahip olan 113. maddenin kaldırılması, toplanma ve dernek kurma haklarının kabul edilmesi, basın özgürlüğünün getirilmesi gibi değişiklik ya da sonuçlar içeren bu düzenlemeler, içeriğindeki devrimci özden ötürü yeni bir anayasa olarak da kabul edilmektedir⁴⁷⁶. Bu anayasal değişiklikler zaman içinde İttihat ve Terakki’nin sıkıyönetim mekanizmaları oluşturma, basın, toplanma, dernek kurma özgürlüklerini kısıtlama, partileri kapatma gibi eylemlere başvurması karşısında, özdeki anlamlarını yitirecektir.

İkinci Meşrutiyetin siyasal düzlemde sağladığı en önemli katkı, “halk” kavramının siyasete nisbi ölçüde eklenmesi ve bunun sonucunda aşağıdan yukarıya doğru örgütlenen, geniş bir toplumsal tabana oturan bir kitle hareketinin siyasal bir dönüşümü sağlamış olmasıdır. Ekonomik düzlemdeyse; milli bir burjuvazi yaratma çabaları dikkati çekmektedir. Kapitalist bir devletin kurumsallaşması ereği doğrultusunda yapılan yasal düzenlemeler, sanayileşme ve şirketleşmenin teşviki doğrultusundaki çalışmalar, ekonomik bağımsızlık yolunda atılan ilk adımlar, dönemin iktisadi karakteristiğini oluşturmaktadır.⁴⁷⁷

Sosyal ve kültürel düzlemde Meşrutiyet evresinin getirdiği yeni açılımlar da oldukça önemlidir. Bu bağlamda; kadın haklarının yeniden tanımlanması, yeni bir aile yasasının kabul edilmesi, kadınların toplumsal çalışma yaşamı içinde giderek artan oranlarda etkin olması⁴⁷⁸, ilk kadın derneklerinin oluşturulması, hukukun laikleştirilmesi yolunda atılan adımlar, gazete ve dergi sayısındaki artış ve çeşitlilik ortaya çıkan gelişmelerden sadece bir kaçıdır. Ayrıca Cumhuriyet döneminde uygulama alanı bulacak olan, Latin Alfabesi’nin ilk defa ordu içinde denenmesi, dilde Türkçeleşmeye gayret edilmesi, gibi örnekler dikkat çekicidir. Bütün bu gelişmeler, Cumhuriyet döneminde

⁴⁷⁶ Tanör, a.g.e., s. 147.

⁴⁷⁷ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**, Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 7. Baskı, Ankara, 2003, s. 29.

⁴⁷⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 5. Baskı, Çev: Metin Kıratlı, Ankara, 1993, s. 229.

gerçekleşecek devrimlere düşünsel bir alt yapının hazırlanması açısından, önemli bir katkı sağlamıştır.

B. II. MEŞRUTİYET'İN BURSA'DAKİ YANSIMALARI

23 Temmuz 1908 de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ile başlayan İkinci Meşrutiyet dönemi, yeni bir değişim döneminin kapılarını açmıştı. Tarık Zafer Tunaya bu değişimi; “Cumhuriyetin siyasi laboratuvarı” olarak açıklamaktaydı.⁴⁷⁹ Gerçektende yüzyılın ilk çeyreğinde kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihsel arka planında İkinci Meşrutiyet evresi, politik, ekonomik, hukuki, mali, sosyo-kültürel alanlardaki ciddi tartışmaların, yapılanmaların, dönüşümlerin ve değişimlerin meydana geldiği bir süreci kapsamaktaydı.

1908 ile 1918 arasına sıkışan bu kısa dönem imparatorluğun genelinde olduğu üzere Anadolu kentlerinde de önemli değişiklikler yaratmıştır. Kentlerin yönetsel, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarında ciddi farklılaşmalar meydana gelmekteydi. Bursa bu değişimin yönetsel boyutlarını 1908'den itibaren, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlardaki dönüşüme ise Balkan Savaşları'ndan sonra tanıklık etmeye başladı. Gayrimüslimler, savaşlarla devam eden politik bir sürecin kısa ve uzun erimli etkileri sonunda yerleşik oldukları pek çok yerde olduğu gibi Bursa'da da 19. yüzyıldan beri süregelen konumlarını yitirdiler.

İkinci Meşrutiyet döneminde Bursa, 150.000'e yaklaşan nüfusu⁴⁸⁰, müslim, gayrimüslim ve yabancılardan oluşan kozmopolit yapısı, 175 mahalle, 13.980 konut, 4.228 dükkân, 433 kahvehane, 21 otel, 3 tiyatro, 3 matbaa, 188 camii ve mescit, 10 kilise, 4 havra, 27 medrese, 76 okul, 64 değirmen, 86 han, 117 fırın, 5 yağhane, 9 eczane,⁴⁸¹ 41 filatür fabrikasıyla⁴⁸² ipek endüstrisinin ekonomide belirleyici olduğu büyük bir kent

⁴⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi)* 1, İstanbul, 2001, s. 167.

⁴⁸⁰ B.D.H. Kl. 265 D. 1094 F. 2-1. Bu nüfusa merkeze bağlı köylerde dâhil edilmiştir.

⁴⁸¹ *Bursa Sergisi*, 31. Temmuz. 1909, S. 4, s. 36.

⁴⁸² *Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913-1915*, Yay. Haz. Gündüz Ökçün, 3. Bası, İstanbul, s. 140-141.

görünümündeydi. Şehir, Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar (Afyon) ve Karesi (Balıkesir) sancaklarından oluşan, Hüdavendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olma niteliğini sürdürmekteydi. 1908 yılı itibarıyla Bursa Sancağı; Merkez, Gemlik, Mihaliç (Karacabey), Mudanya ve Atranos (Orhaneli) kazalarından oluşmaktaydı.

24.Temmuz.1908'de, Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe yeniden koyulduğuna ve Meclis-i Mebusan'ın anayasada öngörüldüğü biçimde toplanacağına dair bir telgraf alan dönemin Hüdavendigâr Vilâyeti Valisi Mehmet Tevfik (Biren) Bey, rutin haline gelen, Mudanya'daki deniz hamamına gitme alışkanlığını bozmamıştı. Anlaşılan Meşrutiyet'in yeniden ihyası o günün mantığı içinde mümkün görünmüyordu. 25.Temmuz.1908'de daha önce varlığı bilinen ancak deşifre olmayan Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, bunların hepsi tanıdık simalardı, valiyi ziyaretlerinde imparatorlukta meşrutiyetin ilan edilmiş olduğunu bildirdiler. Yerel halkın gelişmeleri olumlu karşıladığı ve desteklediği, coşkulu tezahüratlardan ve İttihat ve Terakki'ye yönelik sevgi gösterilerinden anlaşılmaktaydı.

Kentin ileri gelen müslim ve gayrimüslimleri ile memurların, Kanun-i Esasi şerefine düzenledikleri ziyafet Bursa'nın sivil ve mülki seçkinlerinin de gelişmelere destek verdiğini göstermekteydi. Yemek sırasında “...*hürriyeti tebcil yolunda nutuklar irad olunmuş ve sarıklı hocalar ile papaz ve hahamların birbirleriyle kucaklaşıp öpüşmüşlerdi...*”⁴⁸³ Meşrutiyet ilk anda kentin gayrimüslim ve müslim seçkinleri arasında görelî bir bütünleşme yaratmış görünmekteydi. Yemeğin ertesi günü şehirdeki Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudilerin oluşturduğu yaklaşık 25.000 kişilik topluluk İngiliz Konsolosluğu önünde, “Yaşasın Hürriyet” ve “Kahrolsun İstibdat” sloganları eşliğinde şehirdeki garnizon kumandanı yardımcısının İngiltere, İngiliz Anayasası ve hükümdarını öven konuşmasını coşku içinde dinlemişti.⁴⁸⁴ Anlaşıldığı kadarıyla yeni dönemin erken evreleri geniş ve kozmopolit halk yığınları arasında da görelî bir bütünlük sağlamıştı. Atılan sloganlar bu bütünlüğün, önceki dönemin olumsuz imajının yarattığı bir zemin üzerinde yükseldiğini göstermekteydi.

⁴⁸³ Mehmet Tevfik (Biren) Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1, Yay. Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul, 1993, s. 448.

⁴⁸⁴ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, 2. Baskı, Çev: Ayda Erbal, , İstanbul, 2001, s. 143–144.

İttihat ve Terakki şehirde kontrolü tam olarak sağlamış görünmüyordu. Nitekim kendilerine parlak bir istikbal arayan Müderris Ömer Efendi ile Debbağ Mustafa Duhuliye Vergisi'nin kaldırılmasına dayalı bir kışkırtmayla çoğunlukla apolitik toplulukları hareketlendirmeyi başarmışlardı. 22.Ağustos.1908'de hükümet konağına değin uzanan saldırılar zinciri içinde kentteki mahkeme, gazeteci Emri Efendi'nin Matbaası da yer almaktaydı.⁴⁸⁵ Meşrutiyetten sonra ortaya çıkan aşırı heyecan, mali bağımlılığın sembolü haline gelmiş Duyun-u Umumiye'ye duyulan tiksinti, şehirde önü alınamayacak olayların çıkacağı yolunda söylentilerin yayılmasına neden olmaktaydı. Ancak düşünceler gerçekliğe dönüştü ve kentteki bazı işyerleri basılarak sahipleri tartaklandı, bazı zengin girişimciler işyerlerini kapatmaya başladılar. Kentin iktisadi yapılanmasında, hiyerarşik anlamda altlarda bulunanların çoğunluğu oluşturduğu topluluklar tarafından hakarete uğrayan gayrimüslim aileler ve yabancılar şehri terk etmeye başlamışlardı.⁴⁸⁶

Kentteki İttihat ve Terakki Cemiyeti yaşanan gelişmeler üzerine Vali Mehmet Tevfik Bey'in de ısrarıyla bir beyanname yayımladı. Beyanname içinde yer alan; *"...Osmanlılığın beşiği bu vilâyettir. Bununla iftihar edelim. Fakat hiçbir vilâyette olmayan kıyamlara meydan verirsek maazallah Osmanlılık tehlikeye düşer..."* cümleleri İkinci Meşrutiyet'in ilk evresine hâkim olan ve İttihat ve Terakki tarafından da benimsenmiş görünen Osmanlıcılık siyasasının izlerini taşımaktaydı. Sadece bir yıl sonra benzeri bir tablo Adana'da yaşanacak ve beyannamede yer alan *"...gerçekleşmesi durumunda Osmanlılık tehlikeye düşer..."* endişeleri gerçekliğe dönüşecekti. Fakat Bursa'da korkulan olmamış, İstanbul'dan getirilen askeri birliklerin gelmesi ile durum yatıştırılmıştı. Durumun normale dönmesiyle kenti terk eden gayrimüslimler ile yabancılar yaşamlarına bıraktıkları yerden devam edebilmişlerdi.

Genel bir çıkarım yapmak gerekirse, İkinci Meşrutiyet'in ilanı kozmopolit bir kent olan Bursa'da heyecanla karşılanmıştı. İstibdat karşıtlığında buluşan her katmandan insanlar, ilk anda ortaya çıkan otorite boşluğu nedeniyle daha belirgin bir hale gelen "sınıfsal farklılıkların" ürettiği kaotik bir ortama yuvarlanmışlardı. Bu kompozisyon,

⁴⁸⁵ Mehmet Tevfik, **a.g.e.**, s. 471.

⁴⁸⁶ **Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları**, Yay. Haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul, 2000, s. 244.

kentteki toplulukların meşruti bir rejimin nitelikleri ve kendi beklentileri konusunda bir kafa karışıklığı içinde olduğunu göstermekteydi. Nitekim 1909'da kente gelen Tanin Gazetesi'nin yazarı Ahmet Şerif gözlemlerinde; "...*Kamuoyu Meşrutiyet'in değerini kabul etmekle birlikte, onun bu yüzyılda yaşamak için bir yol olduğunu, varlığın devamı için bir araçtan başka bir şey olmadığını anlayamamış...*" sözleriyle aynı olguya vurgu yapmaktaydı.⁴⁸⁷

Kentte meşrutiyet taraftarlığı ya da karşıtlığı farklı nedenlere dayanabilmekteydi. Örneğin eski imtiyazları ellerinden alınan medrese mensupları içinden meşrutiyete karşı ciddi bir reaksiyon doğmuş ve *İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti* adı altında kentte de örgütlenmişlerdi. 31 Mart Vakası esnasında bu örgütün Bursa'daki kalkışma eylemi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak medreselerden mezun, sayıları az olmakla birlikte, yetişmiş din adamları "*meşrutiyet meşruiyettir*" diyebilecek kadar rejim yanlısı olabilmekteydiler.⁴⁸⁸ Kentin içindeki kültürlü ve aydın kimseler rejimin yanında yer almaktaydılar.⁴⁸⁹

Meşrutiyetin erken evrelerindeki özgürlükçü iklim Bursa'daki gayrimüslimlerin yeni rejimden yana bir tutum sergilemelerine yol açmıştı. Bunun iki nedeni olabilir; birincisi kentteki Rum ve Ermeni toplulukları içinde milliyetçi düşüncelerin taşıyıcılığını yapan, öğretmen, doktor, avukat, bankacı ve benzeri mesleklere sahip, eğitimlerini genellikle yurt dışında tamamlamış, Batı kültürüne aşina aydın tabaka için, yeni dönemin görece özgürlükçü ortamı düşüncelerini örgütlemek ve toplumsallaştırmak bağlamında olumlu bir zemin sunmaktaydı. İkincisi ise, kentın iktisadi yapısında belirleyici rollere sahip gayrimüslimler için var olan sosyo-ekonomik konumlarının devamlılığını sağlayacak bir ortamın, meşrutiyetin ilk dönemi itibarıyla süreklilik göstermesiydi.

Balkan Savaşları, İttihatçıların etnik ve dinsel kimlikleri farklı toplulukların, eşitlikçi bir anayasa çerçevesinde yönetimde temsil edilmelerini ön gören Osmanlılık yaklaşımlarında kırılmalara yol açtı. Yunanistan'a kaybedilen topraklar, Osmanlı

⁴⁸⁷ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin (Birinci Gezi)**, Bas. Haz: Çetin Börekçi, İstanbul, 1977, s. 15.

⁴⁸⁸ Celâl Bayar, **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, C: II, İstanbul, 1997, s. 10, 11, 12.

⁴⁸⁹ **A.g.e.**, s. 10.

tebaasından zengin bir Rumun⁴⁹⁰ Yunan donanmasına hediye ettiği Averof adlı zırhlının Osmanlı donanmasını Marmara Denizi'ne hapsetmesi, hem politik düzlemde hem de gündelik yaşamda Rumların “ötekileştirilmesi” ile sonuçlanacak bir yolu açmış oldu. İmparatorluktaki Rumların Patrikhane ekseninde izledikleri milliyetçi siyasalar, ittihad-ı anasıra dayalı Osmanlılık yaklaşımlarını anlamsız kılmakta ve “ötekileştirme” sürecini güçlendirmekteydi.

Bursa'daki Rum topluluk içerisinde başını öğretmen, eczacı, doktor, tüccar gibi meslek dallarında faaliyet gösteren kişilerin oluşturduğu milliyetçiler, Osmanlılık siyasasına şiddetle karşıydılar. Bu kentli orta “sınıf” üyelerinin çalışmaları sayesinde Rum milliyetçiliği cemaat içinde aşama kaydetmeye başladı. Bursa kökenli bir yazar olan Adamandiyadis; “...sonra birden hava açıldı. Asırlar boyu süren esaretin son bulmakta ve en cüretkâr düşlerimizin gerçekleşmekte olduğunu görüyorduk. 1913'ten itibaren Helen ögesine hiç çekinmeden baskı yapılmaya başlanmıştı. Önceleri Helen bilim adamlarına baskı uygulanıyordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde her ulusal hareketin kışkırtıcıları ve ulusal ülkünün temsilcileri onlardı ve yöneticilerin öfkesi onlara karşı yöneliyordu...”cümleleriyle söz konusu gerçekliği işaret etmekteydi.⁴⁹¹

İttihat ve Terakki 1913'ten sonra Rum ve Ermeni milliyetçiliklerinin de etkisi ile reaksiyoner bir siyasa izlemeye başlamıştı. Bunun Bursa düzlemindeki örneklerinden biri; Bursa-Mihaliç yolu üzerinde bulunan Dobi Mea Çiftlik adlı Rum Köyü'nün “Beşevler” adıyla değiştirilmesini içeren düzenlemeydi.⁴⁹² Bu tip düzenlemeler Rum milliyetçiliğini daha da ivmelendirmekteydi. Nitekim Rum nüfusun yoğun olduğu Gemlik'te belediye makbuzlarının Rumca yazılması, İstanbul'da yankısını bulmakta gecikmedi. Merkezi yönetim olayın sorumlularının tespiti ve bundan sonra evrakların resmi lisanla yazılması hususuna dikkat edilmesi konusunda Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bildirimde bulunmak zorunda kaldı.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Osmanlı tebaasından Görüceli Averof adlı zengin bir işadamı.

⁴⁹¹ Georgios Nakracas, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni**, Çev: İbrahim Onsunoglu, İstanbul, 2005, s. 127.

⁴⁹² **BOA DH. İD. D. 97-2 / 11.** 19.M.1332 / 18.Aralık.1913.

⁴⁹³ **BOA DH. ŞFR. D. 39 / 87.** 26.R.1332 / 24.Mart.1914.

Padişahın tahta çıkışının yıl dönümünde kentteki müslim ve gayrimüslimler evlerine Osmanlı bayrakları asarlarken Aya Mahallesi sakinlerinden kayıkçı Nikolaki'nin kızı ve karısının Osmanlı bayrağının yanında Yunan bayrağı asmaları, zabıtalara adı geçenlerin evindeki Yunan bayrağını indirtmeleri, onların gidişinden sonra anne ve kızın Osmanlı bayrağını indirerek parçalamaları, adli bir kovuşturmayla neden olmuştu. Olayı sütunlarına taşıyan İttihatçı Ertuğrul Gazetesi, “*Alçaklığın Son Perdesi, Artık Karıları da Başladı*” başlığı altında gelişmeleri aktarmıştı.⁴⁹⁴ Ancak kentteki bütün Rumların milliyetçiliğin yükselişinden mutlu olduklarını söylemek güçtü. Nitekim Bursa'daki Yunan Konsolosluğu'ndan Atina'ya gönderilen resmi bir belgede kentteki Rumların önemli bir bölümünün görüşlerini yansıtan şu satırlar yer almaktaydı; “*Şimdi bir parça ekmek yiyoruz. Yunanlidesler gelirlerse, bizden onu da alacaklar...Merkez okulun müdürü...derste öğrencilere Yunan tarihini ve özellikle Yunan İhtilâlini anlattığında, ertesi gün bazı ana babalar ona, bu kadar açık konuşmayın müdür efendi diyorlar...*”⁴⁹⁵

1913–1914 yılında Yunanistan'a karşı örgütlenen İslâm boykotajı, Balkan Savaşları'nda Osmanlı Rumlarının Yunanistan'a verdikleri destekten kaynaklanmaktaydı. Boykot sayesinde Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Bursa'da da Rumların ticaret yaşamındaki yerleri ciddi biçimde sarsıldı. Birinci Dünya Savaşı'nı amaçlarına ulaşabilmek için bir fırsat haline getiren İttihatçılar, Türk ve Müslümanlardan oluşan bir burjuvazi tipini gayrimüslimlerin yerine ikame etme konusunda su götürmeyecek bir başarı elde ettiler. Kentteki entelektüel olmayan ve milliyetçiliğe kuşkuyla yaklaşan sıradan Rumların kaygıları, bu bağlamda 1922 yılı itibarıyla trajediye dönüşmüştü.

Rumlarla yaşanan bu olumsuzluklara karşın Ermeniler ile İttihatçılar arasındaki ilişkiler, Birinci Dünya Savaşı'na değin olan süreçte görece olarak olumlu bir çizgide seyretmekteydi. Bu ılımlı iklimin etkileri Bursa'da fazlasıyla hissedilmekteydi. İyd-ı Milli'nin üçüncü yıl dönümündeki törenler sırasında Ermeni Murahhassası Vekili bir konuşma yaparak, meşrutiyetin yararlarından ve ittihad-ı anasırın vazgeçilmezliğinden bahsetmişti.⁴⁹⁶ Aynı törenler esnasında kentteki Ermeni vatandaşların oluşturdukları

⁴⁹⁴ Ertuğrul, 18.C.1332 / 14.Mayıs.1914, S. 222, s. 2.

⁴⁹⁵ Nakracas, a.g.e., s. 128.

⁴⁹⁶ Ertuğrul, 30.B.1329 / 27.Temmuz.1911, S. 68, s. 2.

Ermeni Heveskâr Cemiyeti Bاندosu'nun bütün kutlamalara coşkuyla eşlik etmesi, şehirdeki İttihat ve Terakki Kulübü'ne değin gelerek hürriyet marşları çalması, Bursa'daki Ermeni toplulukları ile İttihat ve Terakki'nin yerel düzlemdeki örgütlenmeleriyle olan iyi ilişkileri hakkında bir fikir vermekteydi.

Balkan Savaşları sürecinde de ilişkilerdeki olumlu hava süreklilik göstermekteydi. Ermenilerin yaşamında son derece ağırlıklı olan Bursa Ermeni Murahhassası bir Pazar ayininde yaptığı konuşmada; *“Balkan Harbi ile Ermenilerin de diğer milletler ve belki Türkler kadar alakadar olduğunu, savaşın doğası olan felaketlerin atlatılması uğrunda Ermenilerin de elden gelen her fedakârlığı yapmakla sorumlu bulunduğunu izah ve ispat etmiştir...”* sözleriyle yaşanan güçlükleri göğüsleme konusunda ortak bir payda da buluşmanın önemine dikkat çekmişti. Konuşmanın bitiminde eşraftan Balabanyan Manuk Efendi, son derece büyük olan evinin anahtarlarını cemaate göstererek, muhacir iskân etmek, yaralıların ikâmetine tahsis olunmak veya Hilâl-i Ahmer'e çamaşır vesaire yetiştiren hayırsever kadınlar tarafından terzihane olarak kullanılmak, kısacası istenildiği surette yararlanılmak üzere terk ettiğini söylemişti. Manuk Efendi'nin, kendi hayat ve selametlerinin Osmanlılığın bekasında olduğuna yönelik sözleri⁴⁹⁷, Ermeniler arasında bir yardım kampanyasının başlangıcını oluşturmuştu. Bu sözlerin İttihatçıların müslim ve gayrimüslimleri Osmanlı kimliği altında buluşturma siyasasının özünü oluşturduğu hatırlanırsa, kentteki İttihatçı örgütlenme ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin görece olumluluğu anlaşılır bir hale gelmektedir.

Rumlarla İttihatçılar arasındaki gerilim arttığında kentteki Ermenilerin yine ittihad-ı anasırdan yana bir tutum aldıklarını görmekteyiz. Balkan Savaşları'nın ardından Bursa'da yükselen Yunan karşıtlığı gündelik yaşamda da kendini göstermiş, bu bağlamda Yunanlıları sembolize eden işaret ve figürler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı. Koza Han'nın kapısında hazır elbise satan bir dükkânı olan Mumcuyan Mihran Efendi, dükkânında bulunan Yunan figür ve işaretlerini taşıyan şapkaları vitrinden kaldırmıştı. Olayı haberleştiren Ertuğrul Gazetesi “Hakiki Vatandaşlar” başlığı altındaki haber-yorumda Mihran Efendi'nin davranışını hangi dinden ve etnik kimlikten olursa olsun

⁴⁹⁷ Ertuğrul, 17.Z.1330 / 27.Kasım.1912, S. 133, s. 2.

gayrimüslim vatandaşların Yunanlıların alçaklığına uğrayan Türkler ve İslâmlara yapılanları hazmedemediğini göstermesinden teselli bulunduğu vurgulanmaktaydı.⁴⁹⁸

Birinci Dünya Savaşı'na gidilen dönemde Doğu vilayetlerinde Ermenilere yönelik reformların sonuçsuz kalması, Ermeni örgütlerinin özerklikten bağımsızlığa uzanan istemleri, İttihat ve Terakki'nin imparatorluktaki en örgütlü ve güçlü kurum haline gelmesi, ittifad-ı anasır çerçevesinde izlenen bazı siyasaların asimilasyon olarak mahkum edilmesi ve nihayet savaş içinde Doğu cephesinde başlayıp Batı Anadolu'ya değin uzanan isyanlar, İttihatçılarla Ermeni topluluklar arasındaki ilişkileri olumsuz bir zemine sürükledi. 1915 yılında yürürlüğe konulan sevk ve iskân uygulaması sonunda Anadolu'da ve Bursa'da bulunan Ermeniler toplumsal yaşam içindeki konumlarını kaybettiler. Savaş sonrası dönemde kısıtlı geri dönüşler olduysa da Kurtuluş Savaşı sonunda İstanbul gibi metropollerin dışında Ermeni nüfus marjinal bir düzeye indi.

Kentin gayrimüslim unsurları arasında en az nüfusa sahip olan Yahudiler İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren İttihat ve Terakki'ye verdikleri destek, imparatorluğun yıkılışına değin önemli ölçüde süreklilik gösterdi. Rumların ve Ermenilerin 19. yüzyılda kristalize olan yükselişleri ile tezat oluşturan Yahudi pasifliği, Batı sermayesine eklemlenmiş, üretim ve ticareti tekellerine almış bu toplulukların etkinliğini kırmak isteyen İttihatçılarla Yahudiler arasında doğal bir ittifak yaratmıştır. İmparatorluğun dağılması durumunda Yahudilerin yaşadığı bölgelerin, Hıristiyan antisemitizmi tehdidi ile karşılaşması olasılığı da bu topluluğu Osmanlı yönetimi ile özdeşleştirmekteydi.⁴⁹⁹

Bursa Yahudi cemaati, İzmir ve Selanik gibi kentlerde yaşayan dindaşlarıyla karşılaştırıldığında toplumsal yaşamı oluşturan bütün alanlarda silik bir görüntü çizmekteydiler. Bu durum cemaatin içe dönük yapısı ve önceki dönemlerde kentin iktisadi yapısında sahip olduğu iktisadi konumu yitirmesiyle ilgili görünmekteydi. Bununla birlikte politik düzlemde İttihat ve Terakki'nin önce Osmanlılık ardında da Türkçülük

⁴⁹⁸ Ertuğrul, 18.C.1332 / 14.Mayıs.1914, S. 222, s. 3.

⁴⁹⁹ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Bertay (Baltalı), Gözden Geçirilmiş, 3. Basım, İstanbul, 1996, s. 125.

ekseninde gelişen siyasalarına tam destek verdiler. 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Avrupa’da ortaya çıkan Yahudi milliyetçi hareketi olan Siyonizm, imparatorluğun pek çok yerinde olduğu üzere eski başkent Bursa’daki Yahudi topluluğu arasında da karşılık bulamamıştı. Bu olgu Yahudileri politik düzlemde Türklerle özdeşleştiren bir kompozisyon yaratmış görünmektedir. Bursa’daki tek Yahudi Mahallesi olan Kuruçeşme’deki polis karakolunun bulunduğu, milletin tüzel kişiliğine ait alanın, adı geçen topluluğun meclisi tarafından polis idaresine verilmesi, kentteki İttihatçı basın-yayın organı Ertuğrul tarafından, “İşte hamiyet vatandaşlık böyle olur.”⁵⁰⁰ başlığı altında duyurulması, Meşrutiyet’in ilanına denk gelen tarihte kutlanan İyd-ı Millî kutlamalarında kentteki Yahudilerin kendi mahallelerinin girişlerine yaptıkları taklar⁵⁰¹, imparatorluğun genelindeki İttihat ve Terakki ile Yahudiler arasındaki uyumlu birlikteliğin Bursa’daki yansımalarıydı.

1. Siyasal Örgütlenme

İkinci Meşrutiyet’in başlarındaki özgürlük havası pek çok alanda olduğu üzere örgütlenme boyutunda da kendini göstermiş ve imparatorluğun müslim ve gayrimüslim unsurları toplumsal yaşamın değişik alanlarında çeşitli örgütler kurmuşlardı. Modernleşmenin eşiğinde bir kent olan Bursa da, yeni dönemde pek çok örgütlenmeye tanıklık etmişti. Kentin içinde politik anlamda seçimlere giren veya girebilecek potansiyele sahip bir gayrimüslim siyasal örgüt bulunmamaktaydı. Bununla birlikte İkinci Meşrutiyet evresi içinde kentin politik yaşamında İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın önde gelen aktörler olduğunu, kentte yaşayan gayrimüslimlerin de bu örgütler ya da zaman zaman ortaya çıkan siyasal hareketler içinde yer aldığı söylenebilir.

İttihat ve Terakki’nin meşrutiyetin ilk yıllarındaki ittihad-ı anasır siyasasına dayalı politik yaklaşımı, Balkan Savaşlarından sonra yerini Müslüman-Türk unsuru ön plana çıkaran “milliyetçi” bir çizgiye yerini bırakmıştı. Buna karşılık değişik muhalif

⁵⁰⁰ Ertuğrul, 7.N.1332 / 30.Temmuz.1914, S. 233, s. 2.

⁵⁰¹ Turgay Akkuş, “İmparatorluk Sürecinde Bursa’da Meşrutiyet Bayramları”, **II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20–22 Ekim 2005)**, C: I, Bursa, 2005, s. 139–147.

örgütlerinin bir araya gelmesi ile ortaya çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, adem-i merkeziyet yanlısı ve iktisadi düzlemde liberal bir anlayış ekseninde kendisini konumlandırmıştı. İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarından Rumlar ve 1912 seçimlerinden sonra Ermeniler bu fırkaya eğilimli görünmekteydiler. Yahudiler politik ve iktisadi çıkarları bu topluluklarla çatıştığından İttihat ve Terakki çizgisinde kalmayı tercih etmişlerdi.

1910 yılında, Osmanlı Demokrat Fırkası'nın temsilcilerinden Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin sahibi Mehmed Galip Bey Bursa'ya gelerek konuşmalar yapmış ve fırkanın şehirde bir şubesinin açılabilmesi için sempatanlar bulabilmişti. Fırkanın kentteki örgütünün başına Ermeni tüccarlardan Serkiz Zarifyan Efendi seçilmişti. Ancak kısa bir süre sonra Zarifyan görevinden istifa ederken, üyeler de fırkadan ayrılma kararı aldılar. Söz konusu gelişme üzerine Mehmed Galip Bey, İttihat ve Terakki'nin fırkanın örgütü üzerinde baskı yaptığını ve nüfuzunu kullandığını iddia etmişti. İstifasıyla ilgili olarak İstanbul'da yayımlanan Ermeni bir gazete olan Azdamard'a bir mektup gönderen Serkiz Zarifyan ise, istifasının ardında fırka yönetimindeki insanların ciddiyetsizliğinin ve millete hizmet edebilecek bir iktidarlarının bulunmamasını, göstermekteydi.⁵⁰²

Serkiz Zarifyan'ın kısa süreli başkanlığını yaptığı Osmanlı Demokrat Fırkası'nın dışında, Osmanlı Ahrar Fırkası, Radikal Avam Fırkası⁵⁰³ ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti⁵⁰⁴, Sulh ve Selameti Osmaniye Cemiyeti⁵⁰⁵ gibi siyasi cemiyetler faaliyet göstermekteydiler. Kentte gayrimüslimlerin legal siyasi örgütleri olduğuna dair bir kayıt olmamakla birlikte Taşnak Fedayi Cemiyeti adında, illegal ayrılıkçı bir Ermeni örgütünün varlığı resmi kayıtlara geçmişti.⁵⁰⁶

⁵⁰² Ertuğrul, 21.L.1328 /26.Ekim.1910, S. 29, s. 2.

⁵⁰³ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Bursa, 2006, s. 158.

⁵⁰⁴ Bayar, *a.g.e.*, s. 17.

⁵⁰⁵ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 79 / 16, 10 Şevval 1330 / 22.Eylül.1912.

⁵⁰⁶ BOA DH. EUM. 2.Şb. D. 9 / 31. 9.N.1331 / 21.Temmuz.1915.

2. Seçimler

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve anayasa uyarınca Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanması için 1908 yılında gerçekleştirilen seçimlerle başlayan, teoride karar alma ve oluşturma mekanizmalarına halkın görece katılımını öngören süreç, 1911 de İstanbul'da yapılan ara seçimleri ile sırasıyla 1912, 1914 ve 1919 yılı sonunda gerçekleştirilen seçimleri kapsamaktadır. Söz konusu seçimlerin her birinin ardından yaşanan gelişmeler, imparatorluk ve Türk siyasi yaşamında önemli kırılmalara yol açmıştır. Bu seçimlerin yerel düzlemdeki yansımaları içinde gayrimüslimlerin algılamaları ve tutumlarını Bursa ölçeğinde ortaya koymak, kentin tarihi içerisinde önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemi anlama bağlamında bir zorunluluk haline gelmektedir.

a. 1908 Seçimleri

Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesinden bir gün sonra, 24.Temmuz.1908'de seçimlerin yapılması için irade-i seniyye gazetelerde yayınlanmıştı. Aynı yılın Kasım ve Aralık aylarında Meclis-i Mebusan seçimleri gerçekleştirildi.⁵⁰⁷ İki dereceli olarak gerçekleştirilen seçimlerde, oy hakkı yalnızca erkeklere tanınmıştı. Seçimler aynı anda yapılmamaktaydı, ikinci seçmenlerin seçimi, her vilâyet ve sancaklarda farklı tarihlerde gerçekleştirilmekteydi. Sancak temel seçim bölgesi kabul edildiğinden 50.000 seçmene bir mebusluk düşerken, nüfusu bu rakama ulaşmayan yerlerde 25.000 kişiye bir mebus düşmesi öngörülmüştü.⁵⁰⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti seçimlere bir parti olarak girmedi ancak gösterdiği adaylar meclise girmeyi başardılar. Cemiyetin seçim nedeniyle yayımladığı bildirgede yer alan şu satırlar⁵⁰⁹; *“Bütün herkes bilsin ki, Osmanlı toprağında oturan ve yaşayan İslâm, Hıristiyan bütün insanlar, bu vatanın evladı olup, milli menfaatler ve medeni haklardan*

⁵⁰⁷ Tunaya, *Hürriyetin İlâm II. Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, s. 16.

⁵⁰⁸ Tefik Çavdar, *“Müntehib-i Sani”den Seçmene*, Ankara, 1987, s. 5.

⁵⁰⁹ Bayar, *a.g.e.*, s. 70.

faydalanmak hususunda biri diğ erinden farklı değildir. Ş eriat nazarında, kanun karş ısında hepsi birdir. ...bir devletin tebaası, cins ve mezhep fark ı gö zetmeksizin birbirlerinin vatandaşı, toprak kardeşi olduğ undan gerek Hükümetin kanuna aykırı icraatına ve gerek bir ecnebi kuvvetin taarruzuna elbirliği ile karşı durup, haklarını, hürriyetlerini, güvenlik ve istirahatlarını korumaya mecburdurlar...” Osmanlıcılık siyasasının seçimlerde kullanılan en önemli argümanlardan birisi olduğ unu göstermekteydi.

Seçimlerin sonunda Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 288 mebusunun, 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Yahudi idi.⁵¹⁰ Meclisin politik kompozisyonunda bir İttihatçı ağırlığı hissedilmekteyse de bu olgu yüzeyseldi. Nitekim süreç içinde Cemiyetin desteklediği pek çok aday, muhalefete geçeceklerdi, Bursa mebusu Hoca Ömer Fevzi Efendi bunun tipik örneklerinden birisiydi. Seçimlerden önce Anadolu'da, Kastamonu, Bursa ve İzmir gibi kentlerde İttihatçı adayların kolaylıkla Meclis-i Mebus an'a girebilecekleri düşünölmekteydi.⁵¹¹ Bayar'a göre “balayını andıran bir zevk ve birlik havasında geçen seçimlerin⁵¹² sonunda; Ömer Fevzi Hoca (Bağımsız), Hafız Ahmed Hamdi Efendi (Ahrar Fırkası), Abdullah Sabri (Karter) (Bağımsız), Bursalı Tahir Bey (İttihat ve Terakki Cemiyeti) Bursa mebusları olarak Meclis-i Mebusan'a girmeye hak kazanmışlardı.

Kentte yaşayan gayrimüslim topluluklara mensup bir mebus bulunmamaktaydı. 1908 yılının Ekim ayında hazırlanan yeni seçim kanununun, seçim çevrelerini Türklerin çoğunluğu oluşturabileceği şekilde düzenlediğine yönelik düşünceler ile resmi makamların Müslüman olmayanlara yönelik baskı politikası izlediği, bu yüzden bazı yerlerde oy vermeye bile gitmedikleri yolundaki savlar⁵¹³, Bursa'dan gayrimüslim bir mebusun seçilememiş olmasının arka planını oluşturabilir, bununla birlikte 1908 seçimlerine ilişkin Bursa da yaşayan gayrimüslimlerden herhangi bir olumsuzluk yaşandığına dair bir başvuru ya da yakınma resmi ve sivil kayıtlara yansımamıştı. Öte yandan kentte henüz politik örgütlenmenin yeterli bir tabanının bulunmaması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde

⁵¹⁰ Ahmad, **a.g.e.**, s. 47.

⁵¹¹ Kansu, **a.g.e.**, s. 277-278.

⁵¹² Bayar, **a.g.e.**, s. 98.

⁵¹³ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, 2. Baskı, Çev: Mutlucan Şahan, İstanbul, 2005, s. 52.

gayrimüslimlerin de bulunduğu geniş kitleler tarafından meşrutiyet rejiminin güvencesi olarak kabul edilmesi, yerel düzlemde seçimler ve gayrimüslim unsurun temsili konusunda geniş boyutlu tartışmaların ortaya çıkmasını önleyen faktörler olarak görülmektedir.

b. 1912 Seçimleri

Trablusgarp Savaşı'nın başlamasından bir süre sonra İttihat ve Terakki karşıtlığı çerçevesinde hareket eden muhalefet tek bir çatı altında örgütlenme başarısını göstermişti. Hürriyet ve İtilaf Fırkası adını alan yeni örgütlenme; liberallerin tutucularla, yobazların açık fikirlilerle, meşrutiyetçilerin mutlakiyetçilerle bir arada bulunduğu⁵¹⁴ ve İttihatçı karşıtlığının temel ortak paydayı oluşturduğu bir kompozisyona sahipti. Fırka, kurulmasından kısa bir süre sonra, 11.Aralık.1911'de, İstanbul'da bir mebusluk için yapılan ara seçimi kazanınca, durumu bozgun olarak niteleyen İttihat ve Terakki, iktidara tamamıyla egemen olabilmek ve muhalefeti daha da güçlenmeden başarısızlığa uğratabilmek için Meclis-i Mebusan'ın feshedilerek bir erken seçime gidilmesini içeren stratejisini yürürlüğe koydu. 1912 yılının Ocak ayında Meclis-i Mebusan padişah tarafından dağıtıldı ve yeni seçimlerin yapılması kararlaştırıldı. Aynı yılın bahar aylarında gerçekleştirilen ve birden fazla politik örgütün propaganda faaliyetlerine sahne olan seçimlerde, İttihat ve Terakki imparatorluk genelinde örgütlü olma, merkez ve taşradaki resmi kurumlarda ağırlığa sahip olma ve hükümet aracılığıyla basın ve toplantı özgürlüklerini kısıtlama olanakları sayesinde muhalefet üzerinde ciddi bir baskı oluşturdu.

Seçimin sert ve tartışmalı iklimi taşraya yansımakta da gecikmedi. Bursa'daki Hürriyet ve İtilaf örgütü seçim kampanyasını din olgusu üzerine kurmuş görünmekteydi. İttihat ve Terakki tarafından gündeme getirilen ve erken seçime neden olan Kanun-i Esasi'nin 35. maddesindeki değişiklik önerisinin, aslında 30 gün süren oruç ve 5 vakit namazın kaldırılmasına yönelik bir projenin parçası olduğu yolundaki propaganda⁵¹⁵, bu olguya yönelik örneklerden birisiydi. Kentteki İttihat ve Terakki örgütlenmesi ise

⁵¹⁴ Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908–1914**, s. 127.

⁵¹⁵ Bayar, **a.g.e.**, s. 99.

kendisine yakın yerel basın araçlarıyla İtilafçılara karşı amansız bir kampanya açmış görünmekteydi.

İttihatçı kimliğiyle bilinen Ertuğrul Gazetesi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bursa'dan aday göstereceği kişileri mercek altına alan bir haber-yorumda; adaylardan Foti İstiyani Efendi'yi, eğitim ve öğrenimini Yunanistan'da yapmış olmak ve Rum Patrikhanesi'nde ülkenin çıkarlarına aykırı bir toplantıya katılmakla suçlanmaktaydı. Adaylardan eski Dersaadet Adliye Müstantıkı, Zülüflü İsmail Paşa'nın iktidarında Kuleli Mektebi muallimi Süleyman Sırrı Efendi ise “*devr-i adalette eshab-ı namus ve iktidardan mürekkep bir meclis tarafından bulunduğu memuriyette tutulması caiz görülmemeyerek kadro harici bırakılan ve bilahare şehrimiz Mahkeme-i Hukuk Riyaseti'ne tayin olunduğu halde rüfekaıyla adem-i imtizacından vuku bulan şikâyet üzerine bugün hakkında tahkikat-ı kanuniye yapılmış, yapılmakta olan*” bir kişi olmakla itham edilmekteydi. Eski İttihatçı yeni İtilafçı Ömer Fevzi Efendi hakkında aynı gazetede şu satırlar yer almaktaydı; “*Dört senelik hayatı artık cümlemizce malum olan eski mebusumuz Ömer Fevzi Efendi*”. Son aday olan Şehbenderzade Hilmi Efendi'nin ise Divan-ı Harb-i Örfi tarafından Bursa'ya sürüldüğüne dikkat çekilmekteydi.⁵¹⁶

Kentteki İttihatçıların seçimlerde kullandığı bir başka yöntem ise Bursa'daki toplumsal yapılanmayı oluşturan tabakalar içerisinde ağırlığı bulunan İttihatçı ya da Cemiyete yakın adlardan yararlanarak halkı yönlendirmeye çalışmaktı. Bu bağlamda içlerinde başta belediye başkanı olmak üzere Bursa'daki farklı meslek gruplarına mensup esnaf, ulemanın bir bölümü ve tüccarların bulunduğu bir grup, 31.Mart.1912 tarihli Ertuğrul Gazetesi'nde “*Beyanname-i Milli*” başlıklı bir bildiri yayımlatmıştı. Saatçi tüccarı Leon Arzumanyan, haffaf Kotsan ve Artin adlı Ermenilerin de imzaları bulunan bildiri; yaklaşan seçimlerin önemine dikkat çekilerek, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programında yer alan bazı hususlar eleştirilmiş, bu firkaya verilecek oyların ülkenin geleceğini olumsuz etkileyeceği iddia edilmişti. Bildirinin devamında imza sahipleri; “*İttihatçı olsun olmasın kendilerini böyle bir beyanname altında birleştiren unsurun, İttihat ve Terakki'nin programını oluşturan değer ve söylemlerin ülkenin menfaatlerini en iyi biçimde yansıtması*

⁵¹⁶ Ertuğrul, 12.R.1330 / 31.Mart.1912, S. 100, s. 2.

olduğunu” savunmuşlardı. Bu bağlamda Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin göstereceği adayların desteklenmesinin “en hayırlı” yaklaşım olacağı belirtilmişti.⁵¹⁷

Söz konusu bildiri, kentteki tüm toplulukları hem cemaat düzleminde hem de mesleki anlamda İttihatçı bir seferberlik kampanyasına davet etmekteydi. Bildiri altında imzası bulunanların her türlü mensubiyeti ile beliren politik ve sosyo-ekonomik kompozisyon içinde yer alanlar için, Hürriyet ve İtilaf tercihi, “ülke menfaatleri açısından belirsizlik” yaratacak sonuçlar üretecek bir varsayım olarak betimlenmekteydi. Bildiri daha dar bir yaklaşımla, kentteki gayrimüslimlere, içlerindeki dindaş veya soydaşları aracılığı ile yapılan Cemiyete destek olma yönünde bir çağrıyla içermekteydi. Seçim sonuçlarının kentteki İttihatçı örgütlenmeyi mutlu etmesi⁵¹⁸ bu çağrının görece de olsa karşılıksız kalmadığını göstermekteydi.

Seçimler başladıktan sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki'nin yerel yöneticileri karşılıklı yolsuzluk suçlamalarında bulunmaya başlamışlardı. İtilafçılar, İttihatçı yönetimi seçimlerde çeşitli yöntemlerle halk üzerinde baskı kurmakla suçlamaktaydılar. İttihatçılar bu eleştirilere yanıtlarını yerel basın üzerinden vermekte gecikmemişlerdi. Ertuğrul Gazetesi'nin seçimi izleyen muhabiri; “*Seçim sırasında Bursa'ya bağlı bazı nahiye merkezlerini dolaştım. İtilafçıların yalan dolanları sonucu olan birçok yolsuzluklarını gördüm... Minareli Çavuş merkezine bağlı İnesi köyü sandık başına çağrılmış idi. İsimleri birer birer okunup pusulaları ellerine verildi. Pusulaları yazmak üzere iki yazıcı ortaya atıldı. Bildiklerini yazmaya başladılar. Teftiş heyetinin dikkatini çektim. Birine reyini kime vereceksin diye soruldu. Ben bilmem ki kime atayım? İmam efendi bilir cevabını verdi. Nihayet köylüsünden yahut diğer köylülerden kimi isterse yazdırması lazım geldiği güçhal ile anlatıldı. O da oyunu oğluna verdi. Bunun gibi neler oldu. Katiyen temin ederim ki köylülerin çoğu kime oy verdiklerinden bihaberdirler. İtilafçılar yalnız imam ve muhtarları elde etmişler, onlar da köylüyü avutup kendi istedikleri üzerine oyları toplamışlardır. Gördüğüm, tahkik ettiğim köylerde hemen böyle*

⁵¹⁷ Ertuğrul, 12.R.1330 / 31.Mart.1912, S. 100, s. 2.

⁵¹⁸ Bayar, a.g.e., s. 102.

oldu...”⁵¹⁹ cümleleriyle hem halkın bilisizliğini hem de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kırsal kesimde dinsel seçkinlere dayalı gücünü belirtmiş oluyordu. Öte yandan bu tip haberler halk nezdinde muhalefetin eleştirilerini etkisiz bırakmak gibi bir işlev üstlenmiş görünmekteydi.

Bursa'daki bazı resmi görevlilerin halka baskı yaptığı yolundaki şikâyetlerin de arkası kesilmiyordu. Nitekim Bursa jandarma tabur kumandanı Hacı Cemal Bey'in Kirmastı'da bazı kişilerle birlikte seçim dolayısıyla ahaliyi tehdit ederek aşağıladığı yolunda haberler alınmış, bunun üzerine bu gibi özgürlüğe ve kanunlara aykırı davranışların önlenmesine dair Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkez-i Umumiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe iletilmişti. Adı geçen nezarete bu tür davranışların önlenmesi için Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bildirimde bulunmuştu. Vilayet verdiği yanıtta Kirmastı Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi'nin savlarını yalanlayarak söz konusu müntehib-i sani seçimlerinin 23.Mart.1912 tarihinde olaysız biçimde yapıldığını belirtmiş, iddialarla ilgili olarak muhalif fırkanın yerel hükümeti baskı altında tutmaya çalışarak kazanç sağlamayı amaçladığını ancak İstanbul'dan soruşturma için gönderilen jandarma heyet-i teftişiyeye üyelerinden Kolağası Hasan Fehmi Bey'in gerçekleştirdiği araştırmada da aynı neticenin ortaya çıktığı vurgulanmıştı.⁵²⁰

Seçimlerdeki yolsuzluk ve kanun dışı eylemlerden şikâyetçi olan yalnız Hürriyet ve İtilaf Fırkası değildi. Ermeni Patrikhanesi'nden 5.Nisan.1912 tarihli olarak Sadarete iletilen dilekçede; Meclis-i Mebusan seçimleri esnasında Ermeni Milletinin haklarının dikkate alınmadığı ve pek çok yerde suiistimallerin yaşandığı belirtilmekteydi. Patrikhane'nin dilekçesinde, Ermenilerin Osmanlı vatani için güzel hizmetlerde ve fedakârlıklarda bulunduğuna dikkat çekilerek, Meşrutiyet rejiminde meydana gelen yolsuzluklardan dolayı şikâyete mecbur kaldıkları bildirilmekteydi. Patrikhane, “...iki milyon Osmanlı Ermenilerinin nüfusuna nispeten Meclis-i Mebusan'da Ermeni azası bulundurmağa hakları varken 15 aza bulundurulacağı haber alınmıştır. Diyarbakır, Bitlis, Mamuret-ül Aziz, Eğin, Amasya, Karahisar-ı şarki, Gürün, Maraş, Yozgat, Bursa ve Trabzon şehirlerinde İslâm ahalinin %60 ve 50 ve 40 ve 35 nispetinde Ermenilerin nüfusu

⁵¹⁹ Ertuğrul Gazetesi 4 Nisan 1912 / 16.R.1330, S. 102, s. 3.

⁵²⁰ BOA DH. SYS. D. N. 83-1 G.N. 2-43. 19.R.1330 / 7.Nisan.1912.

*bulunduğu halde kendilerinden mebus bulundurmaktan mahrum...*⁵²¹ edildiklerini iddia etmekte ve Osmanlı unsurlarının birliğinin korunarak takviye edilmesi ve eşitlik ilkesi çerçevesinde anlatılan yolsuzlukların dikkate alınarak Osmanlı Ermenilerinin haklarının güvence altına alınması için gerekenin yapılmasını istemekteydi.

Dâhiliye Nezareti söz konusu şikâyetin gereği yapılmak üzere kendisine bildirilmesi üzerine, adı geçen yerlerdeki mülki amirlerden iddialarla ilgili olarak, Patrikhaneye bilgi verilmek üzere ivedilikle yanıt istemişti. 2.Mayıs.1912 tarihli olarak Bursa'dan gelen yanıtta; vilâyetin ekseri yerlerinde nüfusun iddia edildiği gibi %35 nispetinde olmadığı resmi kayıtlara göre merkez sancağındaki Ermeni erkek nüfusun Müslümanların %3'ü oranında olduğu bildirilmişti. Vilâyet makamının yanıtında, seçimlerden sonra Ermeni müntehib-i sanilerinin sayısında önceki seçime göre azalmış olduğu ve seçimlerde herhangi bir suiistimalin meydana geldiğine dair Ermenilerden kesinlikle bir başvuru gelmediği de eklenmişti.⁵²² Hâlbuki vilâyet makamına seçimlerdeki kanunsuzluklarla ilgili başvurular olmuştu.

Bursa'da yaşanan yolsuzluk ve kanunsuzluklarla ilgili olarak halkın ileri gelenlerinden bir topluluk ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bursa Şubesi tarafından noter tasdikli 4.Nisan.1912 ve 16.Nisan.1912 tarihli protestonameler Vilâyet makamına iletilmesine karşın söz konusu yolsuzluk ve kanunsuzluklara neden olanlar hakkında herhangi bir yasal işlem yapılmadığı ve bu konuda protestoname sahiplerine de bilgi verilmediği görülmüştü. Bunun üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkezi Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak soruşturma açılmasını istemişti. Adı geçen nezaret, durumun açıklığa kavuşturulması için Vilâyet makamına bildirimde bulunulmuş, cereyan eden işlemler ve konuyla ilgili mütalaa beklendiği belirtilmişti.⁵²³

1912 seçimleri esnasında İttihat ve Terakki'ye yöneltilen eleştirilerde, Bursa ölçeğinde bir haklılık payı olduğu anlaşılmaktadır. Kentteki ve bağlı yerlerdeki resmi yetkililerin, en azından bir bölümünün, nüfuzlarını İttihat ve Terakki'den yana

⁵²¹ BOA DH. SYS. D. N. 83-1 G.N. 2-48. 4.C.1330 / 21.Mayıs.1912.

⁵²² BOA DH. SYS. D. N. 83-1 G.N. 2-48. 4.C.1330 / 21.Mayıs.1912.

⁵²³ BOA DH. SYS. D. N. 83-2 G.N. 2-20. 21.L.1330 / 3.Ekim.1912.

kullandıkları, seçime yönelik kanunsuzluklara onay verdikleri, soruşturma isteklerini savsakladıkları görülmektedir. Buna karşılık Hürriyet ve İtilaf örgütlerinin de dinsel seçkinler ve din olgusu çerçevesinde siyaset yapma geleneğine yeni örnekler kazandırdığı açıktı. Halkın, politik bir kavram olarak “seçim”e yaklaşımındaki apolitik refleksin ardında ise siyasal bilinçsizliğin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1912 seçimlerinin sonunda, Binbaşı Rıza Hamit Bey, Hasan Refet (Canitez) Bey, Hoca Ahmet Hamdi Efendi ve Abdullah Sabri (Karter) Meclis-i Mebusan’a Bursa mebusu olarak seçildiler.⁵²⁴ Kentin gayrimüslim unsurları, meclise 1908 yılında olduğu gibi herhangi bir temsilci gönderemediler. Ancak 1912 seçimlerinde Bursa’da yaşayan gayrimüslim topluluklar, blok halinde İttihat ve Terakki’ye destek vermemişlerdi. Kentteki Rumların İstanbul’daki Patrikhane’nin eğilimlerinden ötürü muhalefete destek verdiğini düşünmek yanlış olmaz buna karşın Ermenilerin politik eğilimlerine göre hem muhalefete hem de İttihat ve Terakki’ye destek verdikleri düşünülebilir. Yahudilerin İkinci Meşrutiyet’in ilanından beri İttihatçılara verdiği destek bu seçimlerde de süreklilik göstermişti.⁵²⁵

c. 1914 ve 1919 Seçimleri

Balkan Savaşları’nın bitmesinin ardından İttihat ve Terakki’nin iktidarı mutlak bir şekil almıştı. Cemiyetin 20.Eylül.1913’te gerçekleşen beşinci kongresinde siyasal, yönetsel, iktisadi ve eğitsel alanları kapsayan yeni bir program oluşturuldu. İmparatorluğa, sözü edilen alanlarda çağdaş ve akılcı bir anlayışı getirmeyi amaçlayan bir siyasa getirmeyi amaçlayan program, bunu çok uluslu yarı federal bir çerçeve içinde gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi.⁵²⁶ Bu arada kongre sonunda İttihat ve Terakki artık cemiyetten partiye dönüşmekteydi. Böylece kendisini ve programını yenileyen eski cemiyet yeni parti, seçimleri yenilemek için harekete geçti. 1913 sonbaharında Bab-ı Âli seçimlerin yapılacağını açıkladı.

⁵²⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 159.

⁵²⁵ Çavdar, a.g.e., s. 11.

⁵²⁶ Ahmad, a.g.e., s. 174.

Seçim kararının alınmasının ardından 1912'dekine benzer bir rekabet yaşanmamıştı, çünkü muhalefet tamamıyla çözülmüştü. Ancak gayrimüslimler seçimlerde nüfusları oranında mecliste temsil edilme konusunda kararlılık göstermekteydiler. Önceleri bu önerilere soğuk bakan İttihat ve Terakki Partisi, sonunda gayrimüslim unsurlarla bir uzlaşuya varıldı. 1913–1914 kışında gerçekleşen seçimlerin sonunda, 144'ü Türk, 84'ü Arap, 13'ü Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi toplam 259 mebusun bulunduğu meclise⁵²⁷, Bursa'dan Hasan Refet (Canitez), Memduh Bey, Ahmet Fevzi Efendi ve Hafız Ahmet Hamdi Efendi mebus olarak seçilmeyi başardılar. Kentin gayrimüslim topluluklarından Avukat Haralambus Efendi, ancak beş oyla beşinci sırada yer alabilmişti. Yerel basındaki haberlerde, Balıkpazarı'nda Yanni Karaçalı, Kuruçeşme'de David Saban, Dr. Salamon, Demirkapı'da Portakal oğlu Yuvanni, Karaağaç'tan Şişmanyen Karnik Efendi gibi isimlerin ikinci seçmen olarak seçildikleri görülmekteydi.⁵²⁸

Birinci Dünya Savaşı boyunca 1914 seçimlerinde seçilebilen mebuslar bu zor dönemde görev yapmışlardı. Savaşın bitimini izleyen süreçte Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ardından Anadolu'ya yönelik işgallerin genişlemesi karşısında, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde örgütlenen milli mücadele hareketi yeni politik gelişmelere yol açtı. Erzurum Kongresi'nden itibaren toplumsallaşmaya başlayan Kemalist yaklaşım, Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu'daki en yetkin örgütlenmeye dönüşmüştü. İstanbul yönetiminin bu fiili durumu kabullenmek zorunda kalması sonucunda Amasya'da gerçekleştirilen görüşmeler sonunda (20–22 Ekim 1919) bir protokol imzalanmıştı. Protokol uyarınca 21.Aralık.1918'de padişah tarafından kapatılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin yeniden açılması için seçimlerin bir an evvel yapılması öngörülmekteydi.

1919 yılının son aylarında gerçekleşen seçimin⁵²⁹ Bursa'da son derece olumlu bir ortamda geçtiği anlaşılmaktaydı. Kentte yaşayanların vilâyetin idari ve iktisadi geleceği konusundaki kaygıların belirleyici olduğu bir iklimde seçimler yapılmaktaydı.⁵³⁰ 1919 Kasım ayında şehirdeki seçmenlerin eğiliminin Kuvay-ı Milliye yönünde olduğu

⁵²⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 189.

⁵²⁸ **Hüdavendigâr**, 21.Ra.1332 / 17.Şubat.1914, S. 2600, s. 1.

⁵²⁹ 1919 genel seçimlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, TTK, Ankara, 2004.

⁵³⁰ Çavdar, **a.g.e.**, s. 47.

görülmekteydi.⁵³¹ Seçimlerin sonunda Avukat Osman Nuri (Özpay) Bey, Bursa Kadısı Hasan Fehmi (Kokay) Efendi, müderris Hacı İlyas Efendi ve maliye müfettişi Ahmet Münir (Erhan) Bey mebus seçilmişlerdi. Şehirdeki azınlıklara mensup adaylar bir kez daha meclise girememişlerdi.

Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan tehcir Bursa'nın demografik yapısında azınlıkların aleyhine ciddi bir değişiklik meydana getirmişti. Savaş sonrası dönemde tehcir edilenlerin ancak bir bölümü geriye dönmüşlerdi ve nüfusları savaş öncesi kıyasla azalmıştı. Bu bağlamda bir azınlık mensubunun Türklerin desteğini almadan seçilebilmesi olanaklı görünmüyordu. Öte yandan genişleme eğilimi gösteren işgal hareketleri, kentteki azınlıklara bakışta olumsuzluklar yarattığından söz konusu desteğin gerçekleşmesi de mümkün değildi. 1908–1919 dönemini kapsayan seçimlerde Bursa da yaşayan gayrimüslim topluluklara mensup bir mebus seçilememiştir. Bu olgunun arka planında nüfus dağılımlarını esas alan seçim modelinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İttihat ve Terakki veya muhalif örgütler içinde yer aldıkları, bunları destekleyerek çıkarlarını korumaya çalıştıkları görülmektedir.

3. Toplumsal Tümlenimin Bir Türevi Olarak İyd-ı Milli

19. yüzyıl, imparatorluğun Balkan topraklarında milliyetçi uyanışların başlattığı çözülme sorunsalına merkezi yönetimin çözüm bulma aranılarına sahne oldu. Sultan II. Abdülhamid'in pragmatist İslâmcı yaklaşımının başarısızlığının ardından imparatorluğu öncelikle Osmanlılık çizgisinde yeniden ihya etmekte kararlı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 yılında gerçekleştirdiği bir ihtilal ile yeni bir dönemin kapılarını açtı. İttihatçıların karşı karşıya bulunduğu en önemli sorunlardan birisi; eşitlik ve özgürlüklerini kazanan farklı etnik topluluklar arasında birliğin nasıl sağlanacağı idi⁵³². İttihatçılar bu sorunu öncelikle, eşitlikçi bir anayasa çerçevesinde tüm etnik unsurların katılımıyla oluşacak meclis ve onun aracılığı ile azınlıkların yönetime katıldığı bir yönetim modeli ile

⁵³¹ A.g.e., s. 53.

⁵³² Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839–1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: I Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 109.

aşmaya çalıştılar. Bir yandan da farklı etnik unsurları ortak norm ve değerler çevresinde örgütlemek için harekete geçtiler. Bu olgunun en önemli sonuçlarından birisi İyd-1 Milli olarak bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi milli bayramının ortaya çıkışıdır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile son bulan istibdat rejiminin karşılığına dayanan, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik gibi liberal değerlerin üzerine inşa edilen ihtilalin, gerçekleştiği tarihi bir “ulusal” bayram olarak kabul ederek, toplumsal bir özdeşlik duygusu yaratmak düşüncesi, İttihatçılar tarafından kısa sürede eyleme geçirildi. 8.Temmuz.1909 (25.Haziran.1324) tarihli, “ Her Sene On Temmuz (23 Temmuz) Tarihinin İyd-1 Resmîye-i Osmaniye'den Addine Dair 93 numaralı Kanun⁵³³ ile 10 Temmuz (23 Temmuz) tarihi *Hürriyet Bayramı* olarak kutlanmaya başlandı. *Hürriyet Bayramı* en azından ilk yıllarda farklı etnik kimlikler arasında içselleştirdiği ya da sembolize ettiği değerler aracılığı ile toplumsal bir özdeşlik yaratma konusunda önemli bir işlevsellik yüklenmiştir.

Bursa İkinci Meşrutiyeti coşkuyla karşılayan Anadolu kentlerinden birisi idi.⁵³⁴ Bu bağlamda yeni dönemin sembolleri haline gelen eşitlik, özgürlük ve kardeşlik kavramları çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan toplumsal özdeşlik duygularında ifadesini bulan “Osmanlı Milletinin” ilk milli bayramı şehirde coşkulu kutlamalara sahne olmuştu. Bursa'da İyd-1 Milli Bayramı'nın ilk kutlaması 10 Temmuz 1909 da gerçekleştirilmiştir. Hazırlıklarına günler önceden başlanmış bu çerçevede Vali Azmi Bey kutlamaları organize etmek için farklı cemaatlerden 12 kişilik bir komisyon oluşturmuştu.⁵³⁵ Komisyon üyelerinin yenilikçi düşünceleri benimseyen çevrelerden kişiler olmaları, halkta kutlamaların adına uygun olarak gerçekleştirileceği beklentisini yaratmaktaydı.⁵³⁶ Vali'nin oluşturduğu komisyonun yanı sıra esnaf, tüccar, ulema, dini liderler, askerler, memurlar ve öğrencilerin katılımıyla bir çalışma grubu örgütlenmişti.

Genellikle bayramdan günler önce başlayan hazırlıklar çerçevesinde bütün şehir esnafı, tüccarı, çeşitli okullarda okuyan öğrenci grupları hazırlıklar yapmaktadırlar.

⁵³³ **Düstur**, İkinci Tertip, **Cilt: I**, 10 Temmuz 1324–29 Teşrin-i Evvel 1325, İstanbul, 1329 (1913), s. 351.

⁵³⁴ Mehmet Tefik, **a.g.e.**, s. 449.

⁵³⁵ **Hüdavendigâr**, 18.C.1327 / 7.Temmuz.1909, S. 2364, s. 2.

⁵³⁶ **Hüdavendigâr**, 18.C.1327 / 7.Temmuz.1909, S. 2364, s. 3.

Kutlamalar için bayrakçılar, yorgancılar gece yarısına kadar kendilerini çalışmaya zorlayan bir taleple karşılaşmaktaydılar.⁵³⁷ Kitapçılar vitrinlerini dikkat çekecek kadar güzel bir biçimde düzenlerken, dükkânların önlerinde kutlamalar için hazırlanan türlü fişekler ve maytaplar görülmekteydi. Hazırlıkların bir parçası olarak kentteki bütün resmi binalar ve alanlar süslenmekteydi. Binalar kırmızı ve beyaz bayraklar ve kurdelelerle donatılmaktaydı.⁵³⁸ Kutlamaların güzergâhı üzerinde kırmızı ve beyaz renkli çiçeklerin ya da kumaşların egemen olduğu taklar kurulmakta, evler fenerlerle süslenirken, gayrimüslimlere ait binalar ile dini yapılar zarif bir şekilde taklarla ve binlerce kandillerle bezenmekteydi.⁵³⁹

Bayram günü elinde Osmanlı bayraklarıyla sokaklara dökülen halk, Askeri İdadi, Askeri Rüştiye, İttihat ve Terakki Mektebi ile kentteki özel okulların kendilerine özgü bayrakları ile yerlerini almış öğrencileri, eşraf, bir bölük asker ve jandarma belediye önündeki alanı tamamen doldurmaktaydılar. Okulları iki gün süre ile tatil edilen, kırmızılı beyazlı elbiselerini giymiş öğrenciler ilk olarak öğretmenlerini tebrik ederler ardından vatan ve millet sevgisinin anlatıldığı şarkılar ve marşlar söyleniyordu. Sanayi Mektebi ile Ermeni Mektebi⁵⁴⁰ bandolarının çaldığı marşlara öğrenciler ve halk eşlik etmekteydiler. Memurlar, mülki ve askeri görevliler, ulema, kentteki dini liderler ile yabancı misyon temsilcileri üzerlerinde resmi elbiseleri ve madalyaları olduğu halde Belediye’de toplanmasının ardından Vali resmi kabul törenini başlatmaktaydı.⁵⁴¹

Resmikabul töreni atılan topların sesleri arasında sona ererken, vali, yanında cemaat temsilcileri ve mülki memurlar olduğu halde alt kattaki salonun önündeki balkondan alanda toplanmış olan kalabalığa yönelik olarak Meşrutiyete ilişkin bir konuşma yapmaktaydı. Bazen valinin konuşmasının ardından kentte bulunan İttihat ve Terakki yönetiminden birisi ya da bir milletvekilinin de konuştuğu da görülmekteydi.⁵⁴² Konuşma yapan simalar arasında Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminden Celal Bey (Bayar),

⁵³⁷ **Hüdavendigâr**, 11.B.1328 / 19 Temmuz 1910, S. 2416, s.1.

⁵³⁸ **Ertuğrul**, 10.Ş.1330 / 25.Temmuz.1912, S. 118, s. 1.

⁵³⁹ **Ertuğrul**, 30.B.1329 / 27.Temmuz 1911, S. 68, s. 2.

⁵⁴⁰ Bursa’da 1915 yılında gerçekleştirilen tehcir kararından sonra bu okulun bandosu daha sonraki törenlerde yer almamıştır.

⁵⁴¹ **Ertuğrul**, 30.B.1329 / 27.Temmuz 1911, S. 68, s. 1.

⁵⁴² **Hüdavendigâr**, 18.B.1329 / 15.Temmuz.1911, S. 2468, s. 1.

Avukat Muhittin Baha Bey (Pars), Ermeni Murahhassası vekili Vartan Efendi gibi adlar dikkat çekmekteydi. Belediye meydanının önündeki törenden sonra kutlamaların yapılacağı Hürriyet Meydanına geçilmekteydi.⁵⁴³

Meydandaki kutlamalarda tıpkı Belediye'deki törende olduğu gibi vali veya kentin önde gelen politik kişileri konuşmalar yapardı ancak Hürriyet Meydanı'ndaki konuşmacı sayısı hem daha fazla hem de daha çeşitliydi. Örneğin 1911 yılındaki kutlamalar sırasında önce vali ardından kentin milletvekillerinden Sabri Bey, kentte avukatlık yapan Muhittin Baha Bey, Aşı Memuru Mihran Efendi, Ermeni vatandaşlardan Yedvared Ferit Bey ve Ziraat Mektebi'nden bir öğrenci inkılâbın tarihi gelişimi, “inkılâp” öncesi ile sonrasını, “inkılâbın” korunması ve geliştirilmesi, “inkılâbın” gerçekleştirilmesinde ordunun rolü ve fedakârlığı ile Avrupa ile Türkiye arasındaki farkın “inkılâbın” ardından aldığı duruma ilişkin uzun ya da kısa konuşmalar yapmışlardır.⁵⁴⁴ Kutlamalar esnasında gerçekleştirilen konuşmaların toplum içerisindeki farklı etnik, dinsel, politik ve statüdeki kişiler tarafından yapılması, ortak bir Osmanlılık ruhu yaratılmasına yönelik çabalara iyi bir örnektir. Nitekim konuşmaların tamamının özü de toplumsal bir özdeşlik yaratma ereği taşımaktadır. Tören alanında bulunan halkın kutlamalar sırasında yapılan konuşmaları coşkuyla dinleyerek alkışlaması, hatta zaman zaman yeni dönemin karakteristiğini yansıtan sloganlar atması, 19. Yüzyıl boyunca giderek politize olan toplumun Bursa ölçekli bir yansıması olarak görülebilir.

Hürriyet Meydanı'ndaki konuşmaların tamamlanmasının ardından il müftüsü dualarıyla bu alandaki tören son bulurdu. Daha sonra meydanda toplanmış olan öğrenci, esnaf, tüccar, asker, polis memurları, kentteki çeşitli sivil derneklerin temsilcileri, zaman zaman şehir dışından gelen öğrenci grupları ile 31 Mart Gönüllüleri ve geleneksel giysileri içinde törenlere katılan 12 kişilik bir yeniçeri mangası çekilen kuraya göre bir yürüyüş kafilesi ya da kervanı oluşturmaktaydılar ki; bu kafileye *Hürriyet Kervanı* ya da *Meşrutiyet Alayı* adı verilmekteydi. Bu kafile Yeşil'den Setbaşı'na oradan da Hükümet Caddesi yoluyla Hisar Mahallesi'ne değin arkasında geniş bir halk topluluğu olduğu halde

⁵⁴³ Hürriyet Meydanı bugün Yeşil Camii ile Yeşil Türbe arasındaki alandır. İyd-ı Milli kutlamaları Bursa'da daima bu alanda gerçekleştirilmiştir. Bu meydanla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Raif Kaplanoglu, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, s. 296.

⁵⁴⁴ **Ertuğrul**, 30.B.1329 / 27.Temmuz 1911, S. 68, s. 2.

ilerlerdi.⁵⁴⁵ Bu güzergâh boyunca kafileye önderlik eden kırmızı-beyaz kurdeleler ve kokulu güllerle süslenmiş ve dört at tarafından çekilen *Hürriyet Arabası'nın* içinde yer alan dört veya beş kız çocuğu *Hürriyet Kervanı'nın* geçeceği yollara çiçekler serperdi.⁵⁴⁶ Hürriyet Kervanı, son olarak Belediye önündeki alana gelerek, burada dağılmaktadır.

Iyd-1 Milli törenleri nedeniyle Bursa'daki yabancı misyon temsilcilikleri, resepsiyonlar vermektedir. Törenler kentte bulunan gayrimüslim okullarında ve dini mekânlarında da coşkuyla kutlanmaktadır. Nitekim kentteki Fransız konsolosu Monsieur Gregory tarafından bayram nedeniyle verilen resepsiyonda, konsolosun “...*mühim ve mükemmel bir döneme giren genç Türkiye'yi alkışlamayı ve karşılaşılabilecek güçlüklerin aşılmasında yardımcı görev bilirim...*” cümleleri kalabalıktan büyük alkış almıştı. Bayram nedeniyle Ermeni Sıbyan Bağçesi adlı okulda, Ermeni kilisesinde ve Fransız Laik Okulu'nda da törenler düzenlenmişti.⁵⁴⁷ Ermeni vatandaşların oluşturduğu musiki heyetinin bayram nedeni ile 1915 yılına değin düzenli olarak verdiği konserler de gazetelerde kendisine yer bulmaktaydı.⁵⁴⁸

İlk kez 1909 yılında kutlanmaya başlanan Iyd-1 Milli, Birinci Dünya Savaşı'na değin Bursa'daki farklı etnik ve dinsel aidiyetlere sahip topluluklar arasında kısa da olsa bir birliktelik ruhu oluşturmuştur. Savaş içerisinde ortaya çıkan politik gelişmeler, İttihat ve Terakki içinde Türkçü eğilimleri ön plana çıkardıkça, Iyd-1 Milli Bayramı da Türkçü bir renk almaya başlayacaktır. Birinci Dünya Savaşı içinde kentteki azınlıklar için anlamını yitirmesine karşın Bursa'da coşkulu bayram kutlamalar yapılmaya devam edilmiştir. Bu durum Bursa halkının Meşrutiyete verdiği önemle örtüşürülebilir. Iyd-1 Milli 1935 yılına değin kesintisiz biçimde kutlanmaya devam etmiştir.

⁵⁴⁵ **Hüdavendigâr**, 18.B.1329 / 15.Temmuz.1911, S. 2468, s. 2.

⁵⁴⁶ **Ertuğrul**, 30.B.1329 / 27.Temmuz 1911, S. 68, s. 2.

⁵⁴⁷ **Hüdavendigâr**, 11.B.1328 / 19 Temmuz 1910, S. 2416, s. 2.

⁵⁴⁸ **Ertuğrul**, 28.B.1328 / 5.Ağustos.1910, S. 20, s. 3.

C. SAVAŞLARIN GÖLGESİNDE DEMOGRAFİK YAPI

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla sonuçlanacak olan İkinci Meşrutiyet evresi, tanklık ettiği savaşlar silsilesi ile devletin çözülmesine yol açan sürecin ivmelendiği bir süreci kapsamaktaydı. 1911'de Trablusgarp Savaşı ile başlayan süreç, 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları ile devam etmiş 1914–1918 döneminde yaşanan Birinci Dünya Savaşı ile tamamlanmıştır. 20. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısında sarsıcı değişimler meydana getirmişti. Kaybedilen topraklardaki nüfusun sınırların dışında kalması, bu topraklarda yaşama olanağı bulamayanların göçleri ve devletin güvenlik kaygıları çerçevesinde izlemiş olduğu siyasa ve bunların sonuçları önemli nüfus hareketlerine, dolayısıyla da değişimlere yol açmıştı. Bu gelişmelere 1919–1922 yılları arasında yaşanan Türk Kurtuluş Savaşı'nın getirmiş olduğu sonuçlar da eklenildiğinde, Türkiye'nin bugünkü demografik yapısını şekillendiren sürecin önemli ölçüde tamamlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Bursa'nın demografik yapılanması da bütün bu oluşumların etkisinde değişime uğramıştı.

1908 yılında Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ile başlayan yeni dönemde yaşanan iç karışıklıklar ve Rumeli'de yaşanan toprak kayıpları sağlıklı nüfus verilerinin oluşmasını engellemişti. 1914 yılında Sicil-i Nüfus İdaresi'nin derlediği kayıtlar ise, imparatorluk dönemindeki Bursa'ya ilişkin son kayıtlardı. Bununla birlikte kentte sanayileşmeyi teşvik etmek amacıyla gerçekleştirilen Bursa Sergisi nedeniyle yayımlanan dergide 1909 yılına ilişkin veriler bulunmaktaydı. Buna göre İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında Bursa'da 101.912'i Müslüman, 23.434'ü Rum, 6.530'u Ermeni, 3.514'ü Yahudi, 685'i Katolik, 254'ü Protestan ve 1.325'i Kıpti olmak üzere toplam 137.654 kişi yaşamaktaydı.⁵⁴⁹

İmparatorluk genelinde 1914 yılında, 1906/07 sayımındaki rakamların esas alınması, bu verilerden doğum ve ölümlere dayalı değişimleri içeren bir derleme hazırlanmıştı.

⁵⁴⁹ **Bursa Sergisi**, S. 4, (31.Temmuz.1325), Vilayet Matbaası, Bursa, s. 36'dan ileten Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876–1926)**, Bursa, 2006, s. 162.

TABLO: 3.1. 1914 Yılında Bursa Sancağı'na Ait Nüfus Verileri⁵⁵⁰

KAZALAR	MÜSLÜMANLAR		ORTODOKSRUMLAR		ERMENİLER						KİPTİ		YAHUDİLER		YABANCLAR		KAZALARIN TOPLAMI
	E	K	E	K	GREGORYEN		KATOLİK		PROTESTAN		E	K	E	K	E	K	
Bursa	55.810	55.491	12.073	11.975	3.153	3.280	315	376	119	159	710	629	1.948	1.739	-	-	147.777
Gemlik	8.625	7.748	4.382	4.186	1.803	1.545	-	-	-	-	-	-	-	-	147	142	28.578
Orhangazi	6.164	5.720	-	-	11.599	11.128	15	21	69	52	-	-	-	-	-	-	34.768
Karacabey	13.535	12.228	5.106	4.815	493	494	-	-	21	28	330	200	26	18	-	-	37.294
Mudanya	3.939	3.738	8.986	8.403	57	43	9	11	-	-	-	-	27	26	-	-	25.239
Kirmastı	28.722	27.877	711	670	543	473	-	-	-	-	-	-	73	111	-	-	59.180
Orhaneli	24.189	22.971	44	-	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	47.190
Ara Toplam	140.964	135.773	31.302	30.049	17.652	16.965	339	408	209	239	1.040	829	2.074	1.894	147	142	380.026
Cemaatlerin Toplamı	276.737		61.351		34.617 ⁵⁵¹		747		448		1869		3.968		289		

Rumların kentin toplam nüfusunun yaklaşık %16,27'sini, Gregoryen Ermenilerin %4,3'ünü, Katoliklerin %0,4'ünü, Protestanların %0,1'ini, Yahudilerin %2,4'ünü, Kiptilerinse %0,9'unu oluşturdukları, tüm gayrimüslim topluluklarınsa şehir nüfusunun %24,6'sını başka bir söyleyişle, Bursa'daki nerede ise her dört kişiden birinin gayrimüslim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhil olması ve izleyen dönemdeki gelişmeler tüm Anadolu'da olduğu üzere Bursa'da da önemli demografik değişikliklere yol açmıştır.

17.Mayıs.1331 / 30.Mayıs.1915'te Meclis-i Vükelâ kararı haline getirilerek 19.Mayıs.1331 / 1.Haziran.1915 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayımlanan Sevk ve İskân Yasası, devlete iç güvenliği sağlama ereği çerçevesinde imparatorluk sınırları içinde yaşayan Ermenileri ülke sınırları dâhilinde farklı yerlerde iskân etme olanağı sağlamaktaydı. Doğu Cephesi'nin kapsamı içinde kalan bölgelerde yaşayan bazı Ermenilerin Rus Çarlığı ile işbirliği yapmaları ve cephe gerisindeki isyankâr faaliyetleri yasanın varlık nedenini oluşturmaktaydı. Ancak savaş içinde Anadolu'da hatta Rumeli'de yaşayan Ermeniler de iç güvenlik gerekçesiyle yasanın verdiği yetkiler çerçevesinde farklı

⁵⁵⁰ B.D.H. Kl. 265 D. 1094 F. 2-1.

⁵⁵¹ Belgede Bursa Sancağı'ndaki Gregoryen Ermeni kadınların sayısı 16.964 olarak yanlış yazılmıştır. Belgedeki rakamların toplamı 16.965'tir. Bu bağlamda ana toplam 380.025 değil 380.026 olmaktadır.

yerlerde iskân edildiler. Marmara Denizi kıyılarında yoğun olarak bulunan Rumlar da zaman zaman güvenlik gerekçesiyle iç kısımlarda zorunlu iskâna tabi tutuldular.⁵⁵²

Bursa her iki topluluğun da yaşadığı bir kent olduğundan bu kitlesel hareketliliğin yansımalarını demografik yapılanmasında fazlasıyla hissetti. Sevk ve iskân uygulaması öncesinde kentte 112.851'i Müslüman, 24.042'si Rum, 6.433'ü Ermeni, 694'ü Katolik, 272'si Protestan, 3.709'u Yahudi olmak üzere 148.001 kişi yaşamaktaydı.⁵⁵³ Uygulamanın gerçekleşmesinden sonra bu dağılım; 112.783'ü Müslüman, 32.383'ü Rum, 213'ü Ermeni ve 3709'u Yahudi biçiminde değişirken nüfusun genel toplamı 149.088'e ulaşmıştı.⁵⁵⁴ Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Bursa'daki Ermeni nüfus ciddi biçimde azalmış, Katolik ve Protestan Ermeniler uygulamadan istisna tutularak şehirde bırakılmışlardı. Rum nüfusta görülen 1/3 oranındaki artışın ardında sahil kesimlerde bulunan Rumların iç bölgelerde iskâna tabi tutulmaları bulunmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeni göçmenlere terk etmeye zorlandıkları yerlere geri dönme olanağı verildiyse de Bursa'ya dönüşler sınırlı düzeyde kalmıştır. Öte yanda Mondros Mütarekesi'ni izleyen süreçte Anadolu'da gelişen yerel ölçekli direniş hareketlerinin Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinden sonra ulusal ölçekli bir örgütlenmeye ve bağımsızlık savaşına dönüşmesi yeni kitlesel hareketliliklere neden olmuştur. Bursa'daki Rumların önemli bir bölümü, savaşın sonunda kenti terk etmişlerdir. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarına ilişkin resmi kaynaklarda Bursa'da gayrimüslim olarak 3–4 bin Yahudi'den bahsedilmesi⁵⁵⁵, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı sonunda Rumların ve Ermenilerin kenti terk etmesiyle birlikte Bursa'nın nüfusu önemli ölçüde türdeş bir nitelik kazanmıştı. Demografik yapılanmadaki bu değişimin iktisadi düzlemdeki yansımaları benzeri bir türdeşliğin bu alanda da gelişmekte olduğunu göstermekteydi.

⁵⁵² Birinci Dünya Savaşı süreci içinde yaşanan ve önemli bir demografik hareketliliği oluşturan bu gelişmeler çalışmamızın Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları başlığı altında incelenecektir.

⁵⁵³ BOA DH. EUM. KLU. D. 15 / 73. 21.L.1333. / 1.Eylül.1915.

⁵⁵⁴ BOA DH. EUM. KLU. D. 16 / 6. 7.Za.1333. / 16.Eylül.1915.

⁵⁵⁵ Bursa Vilâyeti Sâlnamesi (1927), Bursa, 1927, s. 75.

D. SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

İkinci Meşrutiyete tanıklık eden 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Bursa, müslim ve gayrimüslimlerden oluşan demografik kompozisyonu, önemli ölçüde ipeğe bağlı iktisadi yapılanması, deniz ötesi coğrafyalara uzanan ticaret bağlantıları, gelişen ticaret hacmi ve dünya ekonomisine eklenmesine koşut olarak ortaya çıkan finans kuruluşları, bu ilişkiler çerçevesinde kente süreli olarak gelenlere yönelik gelişen hizmet sektörü, dönemin özgürlükçü atmosferinin türevi olarak gelişen sivil örgütlenmeleri, kamuoyu oluşturmada önemli bir rol oynayan süreli yayınları ile modernleşen bir kent görünümündeydi.

Bursa'nın kozmopolit sosyo-kültürel yapısı, iç ve dış politik gelişmelerin belirleyici olduğu bir süreçte değişime uğrayacaktır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı demografik, ekonomik ve kültürel dönüşümler, şehrin sosyo-kültürel yapısını önemli ölçüde dönüştürmüştür. 1918–1922 yıllarını kapsayan belirsizlik, ulus devletin kurulması ile aşılırken, sosyo-kültürel yapılanma, ulus-devletin politik, ekonomik ve kültürel kodları üzerinden yeniden tanımlanacaktır.

1. Gündelik Yaşam İçinde Gayrimüslimler

1909 yılında Meşrutiyet'in Anadolu'daki yansımalarını gözlemleme amacı çerçevesinde Bursa'ya gelen, Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif; *"...evvelce Bursa'da geceleri emniyetle sokaklarda çarşılarda gezmek pek mümkün değilmiş, şimdi ise herkesin, özellikle Hıristiyan vatandaşların istedikleri gibi dolaşmak, istedikleri yerlere gitmek hakları kendilerine geri verilmiş, tam bir emniyet içinde geziyorlar ve "bunu hürriyet yaptı" diyorlar. (Bursa'da) çeşitli dinlere bağlı kimseler birbirleriyle çok güzel geçiniyorlar"*⁵⁵⁶ saptaması, meşrutiyetin erken evrelerindeki özgürlükçü ortamın kentteki izdüşümlerini içermekteydi.

⁵⁵⁶ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Haz: Çetin Börekçi, İstanbul, 1977, s.14.

Eski rejimin gündelik yaşamın içine değin sızmış olan denetim ve kontrol mekanizmalarının ortadan kalkması, kentteki tüm toplulukların sosyal yaşamlarında görece bir esneklik yaratmıştı. Meşrutiyeti izleyen birkaç yıl içinde şehrin sosyal yapılanmasının çeşitli alanlarında gelişen, Rum Bithynia Kulübü⁵⁵⁷, Ermeni Heveskâr Cemiyeti, Bithynia Maarifperver Cemiyeti, Ermeni Maarifperver Cemiyeti⁵⁵⁸ Soci  t   des Dames⁵⁵⁹ Tamim-i Lisan-i Osmanî Musevi Cemiyeti gibi gayrimüslim topluluklar tarafından gerçekleştirilmiş örgütler, söz konusu olgunun Bursa   l  eğindeki   rnekleriydiler. Bu cemiyet ya da dernekler, gayrimüslim cemaatler için bir sosyalleşme aracı olarak fonksiyonellik kazandıkları gibi, sosyo-kültürel yapının zenginleşmesi açısından da önem taşıymaktaydılar. Ancak bu tür örgütlerin çokuluslu bir imparatorluk yapılanmasında, gerçekleştirdikleri etkinliklerle kendi toplulukları içerisinde ulus  çuluk düşüncesini toplumsallaştırma gibi bir işlevde üstlenmişlerdi.

Gündelik yaşamın biçimlenmesinde 19. yüzyılın son çeyreği içerisinde Ahmet Vefik Paşa'nın kentin özellikle merkezinde yaptėđı düzenlemeler, modern gündelik yaşamın maddi koşullarını sağlayan sosyo-kültürel mek  nları   retmişti. Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında açılan veya genişletilen caddeler, modern kamu binaları, tiyatrolar, cafeler, mekânsal farklılaşmanın izdüşümlerini oluşturmaktaydılar. Bu yapılar yalnızca kentin görünümünü değiştirmekle kalmayıp, gündelik yaşama yeni davranış kodları sokan, yeni bir sosyalliğin de ajanı olmuşlardı.⁵⁶⁰

Kent yerleşiminde dinsel ve etnik kimlikler hala belirleyiciliğini koruyorsa da üst gelir gruplarına mensubiyet çerçevesindeki t  rdeşlikten başka bir benzerlikleri olmayan ailelerin şehrin Setbaşı bölgesinde oluşturdukları iskân alanı yeni bir mekânsal değişimin habercisiydi. Artık yönetim tarafından örgütlenen, mali ve idari kolaylıklar sağlamaya yönelik klasik Osmanlı mahallesi yerini farklı etnik ve dinsel kimliklere mensup, kentin üst gelir grubunu oluşturan, tüccar, fabrika sahipleri, yüksek idari memurların ikamet ettikleri geniş caddeler boyunca uzanan yerleşim alanlarına bırakılmaktaydı.

⁵⁵⁷ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 64 / 40. Tarihsiz.

⁵⁵⁸ B.K.A. E / 26. K. No. 77. 24.R.1331 / 2.Nisan.1913.

⁵⁵⁹ Galante, a.g.e., s. 210.

⁵⁶⁰ Sevilay Kaygalak, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 190.

Kentteki cafelerin birçoğu üst gelir grubunun yerleşim alanı içinde konumlanmışlardı. Bunların arasında De la Fraternité Armeniënne (Inghéroutioun) (Setbaşı), Mussavate Şirketi (Setbaşı), Séméret Ouhouvet (Setbaşı), Nazlıhan (Setbaşı), Nuriye (otelde) (Setbaşı), National Arménien (Setbaşı), Tchoka (Setbaşı) gibi işletmeler bulunmaktaydı. Bunların dışında kalan Adelfato (Kayabaşı), Cafe des Israelites (Kuruçeşme), De Constantinople (otelde) (Balıkpazarı) gibi cafeler ise şehrin gayrimüslimlerinin yoğun olduğu alanlarda açılmışlardı.⁵⁶¹ Cinsiyet ayrımı gözetmeksizin bir araya gelinen ve bir sosyalleşme işlevi de gören bu işletmeler, kentin iktisadi düzlemde dünyaya eklemlenmesi sürecinde gelişen Batılı yaşam formlarının tipik örneklerini oluşturmaktaydılar.

Gayrimüslimlerin yerleşik buldukları mahalleler yeni yapılar ve alt yapı çalışmaları sayesinde kabuk değiştirmekteydi. Genellikle ipekçilik sektöründe faaliyet gösteren Ermenilerin ikamet ettikleri Setbaşı bölgesi şehrin en gözde iskân alanı haline gelmişti. Bölge içerisinde yer alan ve Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında açılan İpekçilik Caddesi Ermeni toplumunun elitlerinin yanı sıra diğer gayrimüslim, yabancı ve Müslüman seçkinlerin de konut alanı olmuştu. Rumlar, Muradiye bölgesinden kentin ticaret merkezi konumundaki Hanlar bölgesine değin uzanan bir alanda ikamet etmekteydiler. Özellikle Muradiye bölgesi içinden geçen Cilimboz Deresi çevresinde filatür fabrikaları bulunmaktaydı. Kentin tek Yahudi yerleşim yeri olan Kuruçeşme Mahallesi'ndeki konut kalitesi, bu topluluğun kent ekonomisi içindeki yerlerine koşut biçimde düşüktü.⁵⁶²

Bursa'nın temelde iktisadi bir zemin üzerinden demir ve deniz yolu bağlantısıyla dünyaya eklemlenmesi, şehrin gündelik yaşamının kültürel kodlarında görece değişiklikler meydana getirmekteyse de, bunun kentteki topluluklar içindeki düzeyi, söz konusu topluluğun sosyo-ekonomik ve kültürel dinamizmi ile orantılıydı. Örneğin kentteki Yahudi topluluğun, dinsel norm ve değerlerin olanca ağırlığını taşıyan gündelik yaşamında değişim tedriciydi. Kentin ticari yaşamında kapitalist anlayışa dayalı ilişkiler hızla

⁵⁶¹ *Annuaire Oriental (Salname-i Şarki) 1914, The Annuaire Oriental Limited, İstanbul, 1914, s. 1408.*

⁵⁶² Zeynep Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005, s. 150.

gelişirken, Yahudilerin ticari yaklaşımlarında gelenekler ağırlığını korumaya devam etmekteydi. Örneğin, cemaate mensup bir esnafa, topluluk üyesi bazı kişilerin teşviki ile boykot anlamına gelebilecek, alış veriş yapmamayı içeren bir uygulama gerçekleştirilmişti. Ertuğrul Gazetesi'ne gizli bir imzayla gönderilen açıklamada bunun bir boykot olmadığı kendi dini akitlerine ve mezheplerine karşı hareket edenler hakkında öteden beri mezhebin gereği kabul edilen bir usul olduğu belirtilmişti.⁵⁶³ Şehirdeki Ermeni ve Rum toplulukları ise Yahudilerden farklı olarak, önemli ölçüde sosyo-ekonomik değişime ayak uydurmayı başaramışlardı.

Kentteki gayrimüslim toplulukların sosyal yaşam alanlarındaki hizmetlerin sağlanmasında, millet tüzel kişiliğine bağlı vakıf ve cemiyetlerin işlevselliği 20. yüzyıl başlarında da sürmekteydi. Genellikle kentteki dinsel kurumlar çevresinde örgütlenen bu vakıfların mülkiyetinde pek çok dükkân, ev ve benzeri gayrimenkul bulunmaktaydı. Örneğin Bursa Çırapazarı'nda bulunan Rum milletinin akaratından olan bir ekmekçi fırınında kiracı olarak bulunan Paçacı oğlu Dimitri Komplimli, 4.Ağustos.1913 tarihi itibarıyla adı geçen fırının işletme hakkını borcuna karşılık, içindeki demirbaş, alet ve edevatla birlikte Veled-i Kazzaz Mahallesi'nden Tüccar Abdülgaffar oğlu Hacı Mahmud Ağa'ya devretmişti.⁵⁶⁴ Bu bağlamda gayrimüslim vakıflara ait gayrimenkullerin kiraya verilmesinde dinsel bir ölçüt öngörülmediği söylenebilir.

Vakıflar elde ettikleri, gelirleri kilise veya sinagog gibi dinsel kurumların onarımı, buralarda çalışan görevlilerin maaşları, topluluklara ait okulların yapım ve giderleri yanında sosyal yaşamın içinde ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesinde de kullanabilmekteydiler. Örneğin kentteki Yahudi topluluğunun farklı konularda işlevselleşmiş 9 tane vakıf ya da cemiyeti bulunmaktaydı. Bunların arasında ön plana çıkan *Bikour Holim*; hastalarla ilgilenmek üzere kurulmuştu. (Özellikle umutsuz durumda bulunan hastalar) Erkek, kadın, zengin, fakir üyelerden oluşan ve cemaat tarafından atanmış gabayimler⁵⁶⁵ tarafından yönetilen vakıf; hastaların ücretsiz bakımının sağlanması ve

⁵⁶³ Ertuğrul, 15.B.1328 / 23.Temmuz.1910, S. 18, s. 3.

⁵⁶⁴ Ertuğrul, 2.N.1331 / 5.Ağustos.1913, S. 184, s. 3-4.

⁵⁶⁵ Bir tür idareci.

gerektiğinde evlerinde (gece-gündüz) bakımlarının gerçekleştirilmesi, yakacak ve gıda gibi temel gereksinimlerinin karşılanması işlevlerini üstlenmişti.

Société Kadische adlı cemiyet ise topluluğun dinsel inançlarını yerine getirebilmeleri için gerekli tedbirleri almak üzere kurulmuştu. Bu bağlamda cemaatin Ez ha Haim Sinagogu'nda toplanması, sabahları şafaktan iki saat önce dualarını etmelerini ve sinagogların bakımlarının yapılmasını üstlenmişti. Bunların yanı sıra cemaatin yakacak ve aydınlatma gereksinimlerinin karşılanmasına da çalışmaktaydı. *Société des Dames* Cemiyeti de, evlilik çağına gelmiş yetim kızların çeyizlerini sağlamak üzere kadınlar tarafından kurulmuştu. Bu cemiyetin en önemli destekçileri arasında cemaate bir hamam ve fırın bağışlayan Conorté Saban (kentte önde gelenlerinden) bulunmaktaydı.⁵⁶⁶

Sosyal yaşamı paylaşan ve aynı zamanda birlikte üreten kentteki topluluklar arasındaki ilişkiler, ülkesel ve küresel politik, ekonomik, kültürel dinamiklerle kendi toplumsal etkenlerinin belirleyici olduğu bir çerçevede gerçekleşmekteydi. Ancak her etkenin kentteki toplulukların gerek kendi içlerinde gerekse birbirleriyle olan ilişkilerinde yarattığı sonuçlar homojen değildi. Örneğin imparatorluk içerisinde 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sarsıcı sonuçlar yaratan milliyetçilik düşüncesi kentteki Rumları ve Ermenileri görece olarak etkilerken, Yahudiler de milliyetçiliğin yansıması olarak algılanabilecek politik ya da sosyal bir tutumun işaretleri görülmemiştir. Balkan Savaşları esnasında şehirdeki gayrimüslimlerin tutumu anılan farklılıklara iyi bir örnek oluşturmaktaydı. Söz konusu savaşlardan ötürü yaşadıkları bölgeleri terk ederek Bursa'ya gelen göçmenler ve savaşın yaratmış olduğu yıkımları telafi edebilmek için açılan bir yardım kampanyasına yardım edenlerin etnik ve dini kompozisyonunda gayrimüslimler de bulunmaktaydı.⁵⁶⁷

İSMİ	YAPTIĞI YARDIM (GURUŞ)
Kazzaz Menahem Panaçi	208
Uncu Kirkoris Ağa	108

⁵⁶⁶ Galante, a.g.e., s. 210.

⁵⁶⁷ Ertuğrul, 13.Ra.1331 / 20.Şubat.1913, S. 150, s. 4.

Setbaşı'nda Lokantacı Mihran Efendi	540
Tüccardan Parnak Efendi	540
Canbaz Karabet, Karnik, Bedros Ağalar	60
Eczacı Nişan Efendi	120
Kunduracı Hacı Murad Ağa Sakamyan	50
Ecza Tüccarı Agop Efendi Kurdikyan	1.080
Eczacı Kirkor Efendi	540
Tüccardan Doğasyan Efendi	1.620
Tüccar-ı muteberden İstepan Kirkoris Ağa	2.160
Çelebiler Çarşısı'nda Fırıncı Yorgi	108

Savaş nedeniyle Bursa'ya gelen göçmenlerin kışlık gereksinimleri için basılan yardım biletlerinin çarşıda tüccar ve esnafa dağıtımı esnasında manifatura tüccarlarından Setyan Kirkoris Efendi'nin ciddi ölçüde bir yardımda bulunduğu, Bursa Muhacirin İlane-i Milliye Komisyonu'ndan bildirildiğine dair gazete haberi bu konudaki bir başka örneği oluşturmaktaydı.⁵⁶⁸ Savaş içinde bir Yunan zırhlısının Osmanlı deniz güçlerini çaresiz bırakması karşısında güçlü bir donanma oluşturmak için açılan kampanyalarda da gayrimüslimlere rastlamak olanaklıydı.

Iyd-ı Milli Bayramı'nda Kuruçeşme Caddesi'nde Turgut adında 4-5 yaşlarında bir çocukla, yine aynı yaşlarda matmazel Melina ve Zabel adlarında iki Ermeni kız çocuğuyla matmazel Sultano ve Zaka adlarındaki iki Yahudi kız çocuğu bütün gün yoldan geçenlere, üstünde “Yaşamak için donanma lazımdır” ibaresi bulunan rozetler dağıtılmaları, cadde üzerinde işyerleri bulunan Kunduracı Osman Efendi ile Singer Şube Müdürü Mutis, Hacı Salamon oğlu Nissim, mekteb-i sultani öğrencilerinden İlyas, Billurcu Mutis, Aynacı Karako oğlu Moiz Efendiler de bu çocuklara yardımda bulunmaları⁵⁶⁹, bu seferberliğin yerel basındaki sayısız örneklerinden yalnızca birisiydi.

Savaşlar, gayrimüslimlerle kentteki Türkler ve merkezi yönetim arasında görelî olarak, dayanışma örneklerine yol açmaktaysa da, söz konusu toplulukların arasında her

⁵⁶⁸ Ertuğrul, 29.M.1331 / 8.Ocak.1913, S. 138, s. 2.

⁵⁶⁹ Ertuğrul, 7.N.1332 / 30.Temmuz.1914, S. 233, s. 2.

zaman uyumlu bir birlikteliğin olduğunu söylemek güçtür. Dinsel ve mezhepsel farklılıkların, çoğunlukla çatışmalı ilişkileri, zaman zaman sosyal yaşama da yansımaktaydı. Örneğin Rumlarla Yahudiler arasında Vilâyet Bidayet Mahkemesi'ne değin uzanan bir mezarlık antlaşmazlığı bulunmaktaydı. 19. yüzyılın sonlarında Mahmud Celaleddin Paşa'nın valiliği esnasında vilayet meclisine gelen konu herhangi bir sonuca ulaştırılamamıştı. Mahkeme söz konusu alana kimsenin gömülmesine izin vermemesine karşın Yahudilerin tartışmalı alana ölü defnedeceklerine dair yayılan haberler üzerine, silahlanmış oldukları halde bazı kişilerin mezarlık alanına gitmeleri ile başlayan çatışma, polis ve zabıta güçlerinin devreye girmesiyle daha da büyümeden önlenmişti. Olaya karışanların arasında vilayet meclisi üyesi bir kişinin de bulunması⁵⁷⁰, etnik veya dinsel farklılıkları içeren bir sosyal yapıyı sürdürmenin zorluğu hakkında bir fikir vermekteydi.

2. Kentin İktisadi Yaşam Alanında Gayrimüslimler

İpek sanayi ve ticareti sayesinde kozmopolit bir kent görünümü kazanan Bursa'nın iktisadi yapılanmasında, gayrimüslimlerin ve yabancıların ağırlığı, Birinci Dünya Savaşı'na değin süreklilik göstermişti. İpekçiliğin iktisadi faaliyetlerin önemli bir bölümünü oluşturduğu şehirde, 1911 yılı itibarıyla 51 tane filatür fabrikası ve 2.691 mancınık bulunmaktaydı. Bu fabrikaların sahipleri arasında yalnızca 9 Türk girişimciye karşın 42 gayrimüslim veya yabancı girişimci yer almaktaydı. Ancak söz konusu Türk fabrika sahipleri arasında yalnızca Dağıstanlı Abdullah Efendi aynı zamanda işletmeciydi. Diğerleri fabrikalarını kentteki Ermenilere veya yabancılara kiralamayı tercih etmişlerdi.⁵⁷¹ Bu durum, Türk girişimcilerin yeterli uluslar arası ticari bağlantılara, yeni dönemde de, sahip olamadıklarını düşündürmektedir. Kentteki gayrimüslim ve yabancıların bu çerçevede içinde, Avrupa ile Bursa arasında gerçekleşen ticareti kontrolleri altında bulundurmaya devam ettikleri görülmekteydi. Fransızlar ipek ticaretinden dolayı diğerlerine göre ön plana çıkmaktaydılar. Nitekim Birinci Dünya Savaşı arifesinde Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın Osmanlı topraklarındaki muhabirlerinin sayısı 150'ye ulaşırken, Bursa'da bir Fransız Ticaret Komitesi bulunmaktaydı. Bu komite Bursa Fransız Konsolos

⁵⁷⁰ Ertuğrul, 26.Ra.1333 / 11.Şubat.1915, S. 207, s. 1.

⁵⁷¹ *Annuaire Oriental (Salname-i Şarki) 1914*, İstanbul, 1914, s. 1411.

Yardımcısı'nın fahri başkanlığında on iki üyeden oluşmaktaydı. Bu üyelerin çoğu Lyon'daki ipek fabrikalarının temsilcileri veya kentte ticari faaliyetlerde bulunan Fransızlardı.⁵⁷²

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa'nın karşı bloklarda yer alması Bursa'dan Lyon'a yapılan ipek ipliği ve koza ihracatının durmasına neden olmuştu. Savaş öncesi dönemde Bursa'da yaş koza mevsiminde pazara günde 150.000 kg koza getirilip satılmaktaydı. 1 kilo koza ortalama 15 guruşa satılabildiğinden üreticiler ciddi kazançlar elde edebilmekteydiler. Savaş ve izleyen dönemde ise koza miktarı 1918 yılı itibarıyla 450.000 kg düşmüştü.⁵⁷³ 1915 yılı verilerine göre kentte bulunan fabrika sayısında 1913'e göre, %37,5, sektördeki imalat değeri 1913 yılına göre, %62,4, bu alanda çalışan emekçilerin sayısında ise aynı döneme göre %36,52 oranlarında düşüşler kaydedilmişti.⁵⁷⁴ İpekçilik alanındaki bu gelişmelerin yanı sıra İttihatçıların izlemiş oldukları *milli iktisat* yaklaşımı ve savaş içerisinde yaşanan sevk ve iskân uygulamaları, Ermeni ve Rumların kentin sosyo-ekonomik yapılanması içindeki konumlarını olumsuz etkiledi. 1919–1922 periyodunda yaşanan Anadolu'nun Batılılar tarafından işgal edilme eylemi, Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusal hareket tarafından yenilgiye uğratıldığında kentte kalabilmeyi başaran Rum ve Ermeniler için göç süreci yeniden ve son kez başladı.

Türk Kurtuluş Savaşı bittiğinde kentteki Türkler ile artık en büyük gayrimüslim topluluk haline gelen Yahudiler, Bursa'nın sermaye kompozisyonundaki ağırlıklı öğeler haline gelmeye başlamışlardı. 1927 yılı itibarıyla imalat ve hizmet sektörlerinde yer alan terzilik, tenekecilik, doğramacılık, müskiratçılık, gazozculuk ve ipekçilik dışındaki herhangi bir meslek kolunda gayrimüslim unsura rastlanmamaktaydı. Kentte bulunan 13 ipek fabrikasından 5'i Türklerle, kalan 8'i ise gayrimüslimlere aitti.⁵⁷⁵ Çoğu Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra kurulan 11 adet mensucat fabrikasının ise tamamı şehirdeki Türklerin mülkiyetinde idi.⁵⁷⁶ Süreç içinde bu rakamlar Türklerin lehine değişme eğilimi

⁵⁷² Zafer Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, İstanbul, 1995, s. 90.

⁵⁷³ Mehmed Süreyya (Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi hayvanat-ı Ziraiye Muallimi), "*Bursa'da İpekböcekçiliği*", **Yeni Mecmua**, Bursa Özel Sayısı (1.Mayıs.1923), s. 186.

⁵⁷⁴ **Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913–1915**, Yayına Hazırlayan: Gündüz Ökçün, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s. 142–143.

⁵⁷⁵ **Bursa Vilâyeti Sâlnamesi (1927)**, Bursa, 1927, s. 288.

⁵⁷⁶ **Bursa Vilâyeti Sâlnamesi (1927)**, Bursa, 1927, s. 286.

gösterirken temeli İkinci Meşrutiyet evresinde atılan *milli iktisat* siyaseti yeni dönemde de süreklilik gösterecekti.

1908'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, kentteki fabrikalarda istihdam edilen emek arzının etnik ve dinsel dağılımında da Rumlar ve Ermeniler önemli bir yer tutmaktaydılar. Kadınlar söz konusu emek arzında geçmişte olduğu üzere ağırlıklı cinsiyeti temsil etmekteydiler. 1910 yılında şehirdeki fabrikalarda çalışan ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu kadınlar, yaşamlarını zorlayan çalışma koşulları, düşük ücretler ve emek üzerindeki boğucu denetim mekanizmalarından ötürü 15 Ağustos'ta greve gitmişlerdi. Grev, emek-sermaye çelişkesinden doğan olağan bir eylemsellik olma niteliği yanında milliyetçi boyutları da içermekteydi.⁵⁷⁷ Kısa süre sonra İttihat ve Terakki'nin yerel örgütlenmesinin devreye girmesiyle sonuçlanan grev hareketinin, sınıfsal bilinçlenmeye dayalı bir eylem olmadığı ortaya çıktı. Üretimin emek boyutundaki gayrimüslim unsurlar arasında sınıf bilincine dayalı bir örgütlenme Bursa'da gelişmemişti. Bunun en temel nedenlerinden birisi milliyetçiliğin birleştirici rolüydü. Sınıfsal bir ayrımın bölünmelere yol açacağı, dahası gayrimüslim topluluklar arasındaki milliyetçi kimliklenmeyi zaafa uğratacağı açıktı.

Şehrin iktisadi yapısındaki etnik ve dinsel kompozisyonundaki değişim sürecine karşın, en azından Birinci Dünya Savaşı'na değin, ekonominin finansman boyutunda modern olmayan ticari formlar üzerinden gayrimüslim toplulukların resmi kaynaklardan yararlanmışlar, Müslümanlarla aynı form üzerinden sıkı ticari ilişkilerde bulunmuşlardı. 18. ve 19. yüzyıllarda örneklerine rastlandığı üzere gayrimüslimlerin lonca vakıflarından, eytam sandıklarından veya gerçek kişilerden finansman sağlayabilmek için borçlandıkları görülebilmekteydi. Örneğin Bursa'nın Kayabaşı Mahallesi'nden Rali oğlu Panayotaki ile zevcesi Armiyoni eytam sandığından borç almışlar ancak borçlarını geri ödeyemediklerinden dolayı teminat gösterdikleri evleri açık arttırmayla satışa çıkartılmıştı.⁵⁷⁸ Gayrimüslimlerin vakıflardan finansman gereksinimlerini karşılama frekansları oldukça sıklı. Nitekim Bursa'da 1915'te gerçekleştirilen sevk ve iskân

⁵⁷⁷ Nicole A.N.M. Van Os, "*Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi*", **Toplumsal Tarih**, S. 39 (Mart 1997), s. 8-9.

⁵⁷⁸ **Ertuğrul**, 2.R.1330 / 21.Mart.1912, S. 100, s. 4.

uygulamaları sırasında vakıflardan faizle aldıkları paraları geri ödeme olanağı bulamayan pek çok Ermeni, bu olgunun en güçlü kanıtlarıydılar. Ertuğrul Gazetesi'nde yayımlanan ilana göre, Bağdesar oğlu Nasib'in Elmasbahçeleri'nde dört dönüm bir evlik Zekeriya Efendi Vakfı'ndan genişletilmiş bahçesi, Abraham oğlu Taktakoğlu Agopciyan'ın Samanpazarı'nda; yetmiş beş zira⁵⁷⁹ alanı Bayezid Veli Vakfı'ndan gediği Haremeyn gediklerinden Bezzaz zemini ve gediğinin yarısı, Kirkor oğlu Kalbağı Güzel Karabet'in Işıklar civarında Karınca deresi'nde; bir dönüm iki evlik sırf mülk bahçesi, Ohannes kızı Serphi'nin Çırapazarı'nda; dört yüz on altı zira' Bedreddin Pars Bey Vakfı'ndan keresteci mağazası, Yavru Fezi Arus'un Karaağaç Mahallesi'nde; doksan sekiz zira' zeminli bir ev, Azari oğlu Bedros'un Umurbey Mahallesi'nde; iki yüz seksen iki zira' sırf mülk evi, Berber Sehak oğlu Abraham ve Zarık ve Milide'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; iki yüz elli zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Saatçioğlu Sıvacı Bağos oğlu Agop'un Karaağaç Mahallesi'nde; yüz on dört zira sırf mülk müstemilat ile hanesi, Karabet oğlu Tifupi ile zevcesi Mihrupe'nin Umurbey Mahallesi'nde; yüz on zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Basmacıoğlu Bezzaz Karabet oğlu Serupe'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; üç bin iki yüz zira' zemini Ali Paşa Vakfı'ndan ebniyesi mülk hanesi, Haffaf Bağos oğlu Martan'ın Hacı Baba Mahallesi'nde; iki yüz yetmiş iki zira' sırf mülk hanenin 14/40 hissesi, Eksabet kızı Nihabet ile kızı Serhi'nin Veled-i Bevvab Mahallesi'nde; üç yüz zira' sırf mülk hanesi isimleri yukarıda yazılı borçluların çeşitli tarihlerde nukud-u mevkufeden (vakf olunan paralar) aldıkları borç paralar karşılığında teminat gösterdikleri gayrimenkulleri, borçlarının ödenmemesi üzerine Evkaf Müdüriyeti'nin talebi ile Vilayet Tasfiye Komisyonu tarafından 4.Nisan.1332 tarihinden itibaren 45 gün içinde ilk ihaleleri ve 15 gün sonra kesin ihaleleri gerçekleştirilmek üzere müzayedeye çıkartılmışlardı.⁵⁸⁰

Kentteki farklı etnik, dinsel ve uyruktaki kişiler arasında borçlanma yaygın bir ticari ilişkiydi. Örneğin Bursa'nın Çelebi Sultan Mahallesi'nden Hacı Sadık Ağa'nın bir tefeci olan⁵⁸¹, Şahabettin Paşa Mahallesi'nden Aristotali Efendi'den aldığı borcu geri ödeyememesi üzerine iki bab hanesi satışa çıkartılmıştı.⁵⁸² Bursa'nın Hoşkadem Mahallesi

⁵⁷⁹ Zira'; dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü. (75-90 cm arasında değişen biçimleri vardır.)

⁵⁸⁰ Ertuğrul, 16.C.1334 / 20.Nisan.1916, S. 321, s. 2.

⁵⁸¹ Ertuğrul, 29.M.1331 / 8.Ocak.1913, S. 134, s. 4.

⁵⁸² Ertuğrul, 25.C.1332 / 21.Mayıs.1914, S. 223, s. 6.

sakinlerinden İhsan Karabet zevcesi İhsabet kızı Avadis ise Yunan tebaasından Dr. Timonakomidi Efendi'den aldığı 130 Osmanlı lirasını geri ödeyemediği için evi satışa çıkartılmıştı.⁵⁸³ Bir başka örnekte Bursa'nın İbrahim Paşa Mahallesi sakinlerinden Mustafa Bey oğlu Fazıl Bey'in Hoca Mehmed Karamani Mahallesi sakinlerinden Mihran oğlu Kirkor Efendi'den aldığı 200 Osmanlı lirası borcu ödeyemediğinden dolayı Samanpazarı'nda bulunan mağaza gediğinin yarı hissesi satışa çıkarılmıştı.⁵⁸⁴

Sosyal yaşam içinde kentteki ipek ticareti ve üretiminde gereksinim duyulan kısa ve uzun vadeli finansmanların sağlanmasında şehrin en eski ticaret merkezi olan hanlar bölgesinde konuşlanmış bankalar devreye girmeye devam etmekteydi. Ancak yukarıdaki borçlanma çeşitleri ve frekans sıklığı dikkate alındığında söz konusu bankaların çoğunlukla fabrika sahipleri ile yabancıların finansman sorunlarında işlevsellik kazandıkları düşünülebilir. Bu durum üretim araçları ve ilişkilerinde hızlı bir gelişmeye sahne olan Bursa'da, küçük ölçekli üreticiler, esnaf ve tüccarın kapitalist finansman araçlarından yararlanma konusunda görece bir isteksizlik içinde olduklarını ya da eski finansman formlarının basit ve yalın niteliklerinin hala cazibesini koruduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında kentteki değişik topluluklara mensup kişiler arasındaki ticari ilişkilerde dinsel norm ve değerlerin görece ağırlığı da unutulmamalıdır. Nitekim şehrin Yahudi sakinlerinin, en azından bazılarının, kendi aralarındaki ticari ilişkilerde faiz hoş karşılanmıyordu.⁵⁸⁵

3. Sosyal Yaşamın İçinde Gayrimüslim Kadınlar

Bursa'daki gayrimüslim topluluklara mensup kadınlar, 20. yüzyıl başlarında modernleşen bir kent özellikleri gösteren Bursa'nın sosyo-ekonomik yapısında daha da faal hale geldiler. 19. yüzyıl ortalarına tarihlenen mali kayıtlarda özellikle Rum topluluk içindeki kadınların isimlerine oldukça sık rastlanırken Ermeni kadınlara kayıtların sonunda ve çoğunlukla vergi tarh edilmemiş olarak tesadüf edilmektedir. Buna karşılık kentteki tek

⁵⁸³ Ertuğrul, 30.B.1329 / 27.Temmuz.1911, S. 68, s. 4.

⁵⁸⁴ Ertuğrul, 16.N.1330 / 29.Ağustos.1912, S. 123, s. 4.

⁵⁸⁵ Hüdavendigâr, 17.Ca.1329 / 16.Mayıs.1911, S. 2458, s. 3.

Yahudi mahallesine ilişkin kayıtlarda herhangi bir kadının adı görülmemektedir. Bu durum ipekçilik sektöründe ucuz ve bol emeğe duyulan talepten ötürü gayrimüslim kadınların istihdamı ile bir parça değişmiştir. Ancak dikkat çekici olan nokta 20. yüzyılın başlarında görel olarak bu topluluklara mensup kadınların para ve ticaret gibi konularda daha görünür bir konuma ulaşmalarındadır. Aşağıdaki örnekte iki Rum kadının hukuka yansıyan ticari ilişkileri bu bağlamda dikkat çekicidir.

Bursa'nın Balıkpazarı Mahallesi'nden Tanaş'ın zevcesi Mariyonika'nın kızı Karlo'nun Hacı Tanaş kızı Herakli'den aldığı 120 Osmanlı lirası borcu zamanı geldiği halde ödememişti. Borçlunun bir süre önce Mısır'a gittiği ancak ikametgâhının saptanamadığı anlaşıldığından aynı mahalledeki bir ev ve gazinoda bulunan yarı hissesi borcunu ödemediği için açık arttırmaya çıkarılmıştı.⁵⁸⁶ 120 Osmanlı lirası verebilecek birikime sahip olan bir kadın figürünün karşısında borcuna karşılık sahip olduğu ½ gazino hissesi ve bir evi gösterebilen diğeri arasındaki ticari ilişki, hem parasal birikim hem de yatırım alışkanlıkları açısından bir değişimin görel yansıması olarak okunabilir.

Bursa'nın Karaağaç Mahallesi'nden Papasyan Kirkoris Efendi oğlu Azrayan'ın üç yıl süreyle zevcesi Perlanti Hanımdan borç aldığı meblağa karşılık gösterdiği Hüdavendigâr Mahallesi'nde sınırları belli otel ve hamamın ¼ hissesi, borcun ödenmemesi üzerine 400 Osmanlı lirasına satışa çıkartılması, bir başka ilginç örneği bu sefer Ermeni topluluğu üzerinden vermektedir. Perlanti Hanımın eşine verdiği borcun karşılığının bir otel ve hamamın ¼ hissesinin satışıyla ödenebilir olması, Ermeni topluluğunda da belki sınırlı bir değişimin ilk işaretleri olabilir. En şaşırtıcı örnek mali kayıtlarda kendilerine hiç rastlanmayan Yahudi topluluğundaki bir kadının, Kuruçeşme Mahallesi'nden Sare (Hatim) Hanım'ın Bursa'nın Alamescid Mahallesi'nden Ali Efendi oğlu Şefik Efendi ve Fatma Zehra Hanım'a borç vermesidir. Borçlanılan miktarın karşılanabilmesi için teminat gösterilen gayrimenkuller açık arttırmaya çıkartılmıştı ve içlerinde Edremit Otel'i de bulunmaktaydı.⁵⁸⁷ Bursa Yahudileri gibi dinsel norm ve değerlerin sosyal yaşamda önemli bir ağırlığı olan topluluğa mensup Sare (Hatim) Hanım'ın iki müslümana bir otel ve çeşitli

⁵⁸⁶ Ertuğrul, 7.S.1334 / 15.Aralık.1915, S. 301, s. 2.

⁵⁸⁷ Ertuğrul, 21.Ra.1334 / 27.Ocak.1916, S. 307, s. 2.

gayrimenkulleri sattırarak kadar borç verebilmesi, sosyo-ekonomik yaşam içinde, kadının rolünde sınırlarını ve yaygınlığını belirleyemediğimiz değişikliklerin habercisi olabilir.

Kent içerisinde çeşitli alanlardaki faaliyetleri ile ön plana çıkmış yabancı kadınlar da bulunmaktaydı. Bunların en bilineni Bursa'ya ipek üretimindeki makineleşme sürecinde formen olarak Fransa'dan gelen Madam Brotte'du. Brotte daha sonra fabrika sahibi bir yatırımcı ile evlenerek, hem kendi fabrikasını açmış hem de gayrimenkul sektöründe yaptığı yatırımlarla adını duyurmuştu. Brotte'un, ipek ticareti sayesinde dünyaya eklenen Bursa'nın gelişme potansiyelini görerek açtığı Hotel d'Anatolie Avrupa standartlarındaki hizmeti, Fransız yemekleri ve şaraplarıyla gerek ticaret gerekse ılıca turizmi için kente gelen yerli ve yabancı pek çok kişinin tercihi haline gelmişti. Madam Augustine Brotte'un açtığı yol diğerleri tarafından izlenmişti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Brotte ailesinin çocuğu olan Aleksandr Brotte ve bazı Fransızlar, halkın tepkisinden çekinildiği gerekçesiyle Çorum'a sürülmüşler, sahip oldukları fabrikaların da işleri bu yüzden aksamıştı. Ancak bir süre sonra kente geri dönmelerine izin verilen⁵⁸⁸ Brotte ailesi kentin iktisadi yaşamında Cumhuriyetin ilk dönemlerinde varlıklarını sürdürebilmişlerdi.

Kentteki yabancı uyruklu girişimci kadınlardan birisi de Madam Luna Baruh idi. Cami-i Kebir Caddesi ve Belediye Bahçesi civarında açtığı iki dükkânda kadın elbiseleri imal eden Madam Baruh, öte yandan resmi dairelerde işleri olan ancak takip edemeyen hanımlara aracılık etmekteydi.⁵⁸⁹ 20. yüzyılda Bursa'da yerel bürokrasinin ulaştığı örgütlenme ve işleyiş sistematığının okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğu kadınlar için yarattığı zorluklar anlaşıldığı kadarıyla yabancılar için yeni iş olanakları sağlamaktaydı. Madam Baruh terzi dükkânlarına gelen hemcinslerine bürokratik işlemlerde takipçilik hizmeti sunarak, hem yerel örgütlenme hem de hukuksal bağlamdaki yetkinliğini ortaya koyabilmişti.

⁵⁸⁸ BOA DH. EUM. 5. Şb. D. 28 / 19. 6.C.1333 / 21.Nisan.1915

⁵⁸⁹ Ertuğrul, 21.Ra.1334 / 27.Ocak.1916, S. 307, s. 2.

4. Eğitim

Sosyal yaşamda etnik ve dinsel farklılıklardan kaynaklanan çatışmaları önleyebilmenin en temel yolu, kişilere ortak değer ve normları kazandırmayı amaçlayan eğitim-öğretim etkinlikleri idi. Ancak Tanzimat'ın yol açtığı düalizm, bu alandaki varlığını derinleştirerek sürdürmekteydi. İkinci Meşrutiyet evresi boyunca İttihatçılar, gayrimüslim ve yabancı eğitim-öğretim kurumlarının denetlenmesi, buralarda uygulanan eğitim programlarının düzenlenmesi, okullarda görev alan öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin kontrol edilmesi, zorunlu Türkçe derslerinin yanı sıra bazı derslerin Türkçe işlenmesi konularında girişimlerde bulundular.⁵⁹⁰ Ancak Birinci Dünya Savaşı'na değin bu konudaki amaçlarına sınırlı bir çerçevede ulaşılabildiler. Patrikhaneler ve yabancı büyükelçiliklerin önceden tanınmış imtiyazlara dayalı dirençleri karşısında gayrimüslim ve yabancı eğitim-öğretim kurumlarını tam olarak denetim altına alabilmek mümkün olmadı. Söz konusu okullara giden maarif müfettişleri zaman zaman okul kapılarından geri çevrildiler ya da bilgi alma istekleri reddedildi.⁵⁹¹

Merkezi yönetimin gayrimüslim ve yabancı okullardaki eğitim-öğretim etkinliklerini denetim altına alma isteğinin ardında bu okulların çoğunlukla ittihad-ı anasır siyasasına karşıt değerlerin, imparatorluk tebaası olan çocuklara aktarılmasından kaynaklanmaktaydı. İmparatorluğun dini topluluklara tanıdığı olduğu eğitim-öğretim imtiyazları, bu topluluklara kültürlerini iletme olanağı sunmuştu. Ancak paradoksal biçimde bu imtiyazlar, çok uluslu Osmanlı toplumunu çıkmazlarla karşı karşıya bırakmıştı.⁵⁹² İkinci Meşrutiyet'in görece özgür atmosferi yukarıdaki gelişmeleri ivmelendirmiş, merkezi otorite ise Osmanlılık siyasasına uygun biçimde bunları denetim altına almayı amaçlayan girişimlerde bulunmuştu. Gayrimüslim toplulukların tüzel kişilikleri ve yabancı büyükelçiliklerin himayesi altındaki bu okulları denetim altına alma mücadelesi Bursa gibi taşrada kentlerinde de yansımalarını bulmakta gecikmemişti.

⁵⁹⁰ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)*, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 209.

⁵⁹¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)*, 2. Baskı, Ankara, 1996, s. 165.

⁵⁹² Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, Çev: Devrim Evcı, Ankara, 1997, s. 303.

Bursa'daki eğitim-öğretim kurumlarının parçalı kompozisyonu, 20. yüzyılın başlarında süreklilik göstermekteydi. Kentte devletin mülkiyetinde bulunan ilk ve orta öğretim kurumlarının yanında Hadika-i İrfan, Rehber-i Tedris ve Bizim Mektep⁵⁹³ adlarını taşıyan özel Türk okulları açılmıştı. Şehirdeki gayrimüslim toplulukların tüzel kişiliklerine bağlı çeşitli kademelerde eğitim-öğretim kurumları ile yabancı okullar da etkinliklerini sürdürmekteydiler.⁵⁹⁴ 1911 yılı itibarıyla Bursa'da 264 Türk okulu ve 6.691 öğrenciye karşılık, 120 Rum okulunda 4.253 öğrenci, 32 Ermeni okulunda 1.148 öğrenci⁵⁹⁵, 2 Yahudi okulunda 450 öğrenci bulunmaktaydı.⁵⁹⁶

Kentteki gayrimüslim ve yabancı okulların işleyişleri, 1869 Maarif Nizamnamesi uyarınca düzenlenmekteydi. Örneğin 1893'te Setbaşı'nda açılan, Fransız gayri ruhani (laik) mektebinin idadi düzeyine yükseltilmesi yolunda okul tarafından vilayet makamına verilen dilekçe, ilgili nizamnamenin 129. maddesi uyarınca değerlendirilerek, kabul edilmişti.⁵⁹⁷ Ancak söz konusu okullarla resmi kurumlar arasındaki işleyişte sorunlar da yaşanabilmekteydi. Kentteki Amerikan Kız Mektebi'nde okuyan Müslüman öğrencilere yönelik Hıristiyanlık propagandası yapıldığı yolundaki iddialar yerel basına değin yansımıştı. Ertuğrul Gazetesi'ndeki Mehmed Baha adlı imzalı bir yazıda, söz konusu okulun ders programlarının Hıristiyanlık propagandasına yönelik bir kapsama sahip olduğu belirtilerek, Müslüman kız öğrenciler için ayrı bir lise açılması teklif edilmekteydi.⁵⁹⁸ Maarif Nezareti gelişmeler üzerine kente müfettişler göndermiş, yapılan incelemelerin ardından programda bir takım değişiklikler yapılmıştı.⁵⁹⁹

Hoca Alizade Mahallesi'ndeki Frerler adındaki bir Fransız Koleji'nde, Müdür Monsiuer Perkludin tarafından Müslüman öğrencilerin başlarındaki feslerin çıkarttırıldığı ve gayrimüslim öğrencilerden de şapka giymelerinin istendiği yolundaki savlar, kentteki

⁵⁹³ Kuruluşunu Nazike ve Zehra (Budunç) Hanımefendi'nin yaptığı okuldan Orhan Burian ve Muazzez İlmiye Çığ gibi değerli bilim ve kültür insanları öğrenim görmüştür.

⁵⁹⁴ Bunların sayı, isim ve yapılanmalarına ilişkin veriler, II. Bölümün gayrimüslimler ve yabancıların eğitim-öğretim faaliyetleri başlığı altında irdelenmiştir.

⁵⁹⁵ Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis-i Umumi 1330 Senesi Müzakeratı (1330), Bursa, 1331 (1912), s. 61.

⁵⁹⁶ Naphtali Nathan, "Notes on the Jews of Turkey", **The Jewish Journal of Sociology**, Volume VI, Number: 2 (December-1964), s. 180-181.

⁵⁹⁷ **BOA DH. İD. D. 143 / 37**. 26.M.1332 / 25.Aralık.1913.

⁵⁹⁸ **Ertuğrul**, 20.Za.1328 / 23.Kasım.1910, S. 33, s. 1.

⁵⁹⁹ **Ertuğrul**, 20.Za.1328 / 23.Kasım.1910, S. 33, s. 2.

eğitim-öğretim kurumlarının bir ay içinde adının karıştığı ikinci olay olmuştu. Yerel basındaki İttihatçı kalemler, olaya tepki göstererek vali ve maarif müdürünün dikkatini çekmeye çalışmışlardı.⁶⁰⁰ Bu gelişmelere kentteki yerel yönetim de tepkisiz kalmamıştı. Nitekim olayın haberleştirildiği tarihi taşıyan gazetelerde Hüdavendigâr Vilâyeti Maarif Müfettişliği tarafından, Mekâtib-i Hususiye-i Osmaniye ve Ecnebiye Müdüriyetlerine başlığı altında, maarif nizamnamesi hükümleri uyarınca; ruhsatsız, adaba ve devlet politikasına aykırı ders programları oluşturup bu çerçevede kitaplar okutulan okullara yaptırım uygulanacağı yolunda bir bildirim yer almaktaydı.⁶⁰¹

Gayrimüslim ve yabancı okullardaki eğitim-öğretim etkinliklerinin sorunlu bir şekilde resmi makamlara ya da yerel basına yansımalarının ardında bu okullara devam eden Müslüman öğrenciler bulunmaktaydı. Devlet okullarına kıyasla modern eğitim-öğretim programlarının uygulandığı bu okullar kentteki pek çok Türk aile tarafından tercih edilmekteydi. Ders programları içeriklerinin ve okul kıyafetlerinin, Batı formlarının etkisinde biçimlenmesi, dinsel propaganda ya da ayrılıkçılık gibi başlıklar da toplanabilecek eleştirilere yol açabilmekteydi.

İttihat ve Terakki gayrimüslim ve yabancı okullardaki eğitim-öğretim kalitesinde okullar açarak ya da ders programlarında değişikliklere giderek, Türklerin bu okullara devamını sınırlamaya çalışmıştı. Cemiyetin açtığı okullarda Osmanlılık siyasasını oluşturan norm ve değerlerin içselleştirilmesine yönelik ders programları uygulanmaktaydı. Nitekim Bursa’da yeni açılan İttihat ve Terakki Ana Mektebi’ndeki okul öncesi çağdaki çocuklara “milli” ve dini eksenli bir eğitim programı uygulanmaktaydı.⁶⁰² Cemiyetin kentteki eğitim-öğretim etkinlikleri yalnız formal eğitimle sınırlı değildi. Akbıyık Sokağı’nda bulunan İttihat ve Terakki Mektebi’nin dershanelerinde etnik ve dinsel kimlik ayrımı gözetilmeksizin, herkese açık bir program uygulanmaktaydı. Akşamları iki kısım halinde gerçekleştirilen etkinliklerde Türkçe, okuma-yazma, din, matematik, hüsn-ü hat gibi derslere yer verilmişti.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Ertuğrul, 18.Z.1328 / 21.Aralık.1910, S. 37, s. 1.

⁶⁰¹ Ertuğrul, 18.Z.1328 / 21.Aralık.1910, S. 37, s. 2.

⁶⁰² Ertuğrul, 15.B.1334 / 18.Mayıs.1916, S. 325, s. 2.

⁶⁰³ Ertuğrul, 15.M.1330 / 5.Ocak.1911, S. 89, s. 3-4.

Birinci Dünya Savaşı pek çok alanda olduğu üzere eğitim-öğretim alanında da İttihat ve Terakki'ye amaçlarını gerçekleştirme olanağı sunmuştu. 1915 yılında çıkartılan Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi, merkezi yönetime gayrimüslim ve yabancı okulları tamamen denetim altına alma olanağı verdi. Talimatnamenin etkisi Bursa'da kendisini göstermekte gecikmedi. Kentte bulunan Fransız yetimhanesi, talimatname hükümlerine aykırı olarak yerel yönetim tarafından kapatıldı. Bu gelişme üzerine merkezi otorite, talimatname uyarınca yabancı eğitim-öğretim kurumlarının kapatılmasının değil hükümet tarafından yönetiminin gerektiği yolunda bildirimde bulunmak zorunda kalmıştı.⁶⁰⁴ Gayrimüslim ve yabancı okullarda ders veren öğretmenler de bütçe altına alınmış, devlet politikalarına aykırı hareket edenlerin, öğretmenlik izni iptal edilmişti. Örneğin kentteki Alliance İsrailite Mektebi öğretmenliğine tayin edilen İsrail Belke'nin siyonist olması nedeniyle, adı geçen göreve atanması uygun görülmemişti.⁶⁰⁵

Savaşın olumsuz iklimi kentteki eğitim-öğretim kurumlarına da yansımıştı. Bursa'da önceden Fransız rahiplerine ait iken sonradan sultaniyeye çevrilen okulun bodrumunda silah ve patlayıcı bulunması üzerine diğer gayrimüslim ve yabancı okulların da aranması kararlaştırılmıştı.⁶⁰⁶ Bu ve benzeri gelişmeler gerek müslim gerekse gayrimüslim okullardaki eğitimi olumsuz etkilemekteydi. Ancak bu konudaki en önemli kırılma, 1915 yılının yaz aylarında kentteki gregoryen Ermenilerin imparatorluğun değişik yerlerinde sevk ve iskân edilmesine yönelik uygulama ile gerçekleşti. Ermenilerin bıraktığı okullar ile bu okullardaki eğitim-öğretim araç ve gereçleri şehirde bulunan Müslüman göçmenlere aynı doğrultuda kullanılmak üzere verildi.⁶⁰⁷ Birinci Dünya Savaşı bitiminde kentte halen gayrimüslim ve yabancı okullar olmakla birlikte sayıları geçmişe kıyasla azalmıştı. Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasının ardından gerçekleştirilen Lozan Barış Antlaşması ile bu okullar tamamıyla Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetimi altına alındılar.

⁶⁰⁴ BOA DH. ŞFR. D.47 / 160. 6.M.1333 / 24.Kasım.1914.

⁶⁰⁵ BOA DH. EUM. 4. Şb. D. 5 / 62. 26.C.1334 / 30.Nisan.1916.

⁶⁰⁶ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 78. 9.R.1333 / 24.Şubat.1915.

⁶⁰⁷ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9.Ş.1333 / 22.Haziran.1915.

IV. BÖLÜM

BİR İKTİSADİ SİYASA PROJESİ: MİLLİ İKTİSAT ve BURSA

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun tedricen dünya ekonomisine eklemlendiği bir dönemi kapsamıştı. Tanzimat fermanı ile başlayan periyotta söz konusu eklemlenmeyi sağlayacak hukuki ve iktisadi dönüşümün temelleri oluşturulmuş, Birinci Meşrutiyet sürecinde İmparatorluğun, Batı'nın merkezinde bulunduğu sisteme entegrasyonunda yeni aşamalara ulaşılmıştı. Başlangıcı 19. yüzyılın başlarına uzanan eklemlenme sürecinin sonunda, Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleri için hammadde kaynağı ve pazar haline gelirken, yarı sömürge bir nitelik kazanmıştı. 20. yüzyılın başlarında iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki, devleti içinde bulunduğu her türlü bağımlılık ilişkilerinden kurtararak güçlü bir iktisadi yapı oluşturmak ve imparatorluğun ekonomik yaşamında komprador özellikler gösteren gayrimüslim unsurun etkinliğini kırmayı amaçlayan, *milli iktisat* siyasasını yaşama geçirdiler.

Milli iktisat kavramı çerçevesinde örgütlenen politikalar, başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'nun gayrimüslim unsurlarının ikâmet ettiği şehirlerin sosyo-ekonomik yapısında uzun erimli değişikliklere yol açmıştı. İşaret edilen değişim sürecinin Bursa ölçeğindeki sonuçlarını irdelemek, gayrimüslim unsurların bu yeni dönemde kent yaşamını oluşturan alanlar içindeki rollerini anlamak bağlamında önem kazanmaktadır.

A. MİLLİ İKTİSAT (1908–1918)

Milli iktisat kavramı; İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğine dayanan politik yaklaşımının iktisadi düzlemdeki yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Kavram Birinci Dünya Savaşıyla birlikte fiili bir durum haline almışsa da imparatorluktaki tarihselliği İkinci Meşrutiyet günlerine değin uzanmaktadır. 1908'i izleyen süreçte yaşanan politik ve sosyo-ekonomik değişim ve dönüşüm, “istibdat” –“serbesti” karşıtlığı üzerinde biçimlenmişti. Siyasal düzlemde serbesti, kişisel ve toplumsal hak ve özgürlüklerin

genişletilmesini karşılayan bir içerik kazanırken, iktisadi düzlemde ise bireysel girişimin esas tutulduğu liberal bir ekonomik yaklaşımı öngörmüştü.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında iktisadi alanda bireyciliği esas alan liberal düşünün en önemli savunucuları arasında; Prens Sabahaddin ve “Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet”çi oluşum ile İttihatçıların önemli isimlerinden Cavid Bey ve dergisi Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası öne çıkmaktadır. Özellikle Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Meşrutiyet liberalizminin kuramsal yayın organı haline gelmişti.⁶⁰⁸ Dergi; Osmanlı toplumunun kapalı bir ekonomik anlayıştan kurtarılması⁶⁰⁹, “*serbest-i mübadelenin*” desteklenmesi, uluslararası ticaretin her türlü engelden arındırılması ve “*menfaat-i şahsiyenin*” gözetilmesi ile ancak toplumsal refaha ulaşılabilineceğini⁶¹⁰ savunan bir çizgiye sahipti.

Liberal karakterli güçlü politik ve ekonomik söylem, imparatorlukta siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelerin yarattığı sorunlar karşısında İttihat ve Terakki'nin beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır.⁶¹¹ Bu beklentiler politik ve ekonomik iki ayrı düzlemde analiz edilebilir. Birincisi; *ittihad-ı anasır* hedefine yönelik Osmanlı liberalizminin önemli ölçüde başarısızlığa uğraması ve bunun sonucunda ayrılıkçı akımların güç kazanmasıdır. Bu noktada Balkan Savaşları bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Savaşların sonunda, milliyetçiliğin tabanı genişlerken, içte gayrimüslim-Müslim eksenindeki kopuş, *ittihad-ı anasır* politikasını önemli ölçüde başarısızlığa uğratmıştır. Bu olgunun İttihatçıların; *Müslüman'ı gözetin, Anadolu'ya yönelen, Türk'ü ön plana çıkartan bir iktisat politikası izlemelerinde önemli bir etken olduğu söylenebilir.*⁶¹²

İkincisi ise; liberal iktisadi yaklaşımın ve kapitülasyonların etkisiyle ülke ekonomisinde yabancılardan ve gayrimüslimlerden oluşan bir ticaret burjuvazisinin etkinliğinin artmasıydı. İkinci Meşrutiyet liberalizminin etkisiyle lonca örgütlenmesinin

⁶⁰⁸ Zafer Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, 1995, s. 11.

⁶⁰⁹ Şerif Mardin, “*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*”, TCTA, C: III, İstanbul, 1985, s. 630.

⁶¹⁰ Toprak, **a.g.e.**, s. 12.

⁶¹¹ Zafer Toprak, “*Milli İktisat*”, TCTA, C: III, İstanbul, 1985, s. 740.

⁶¹² Toprak, **a.g.e.**, s. 4.

kaldırılması (1913), serbest ticaret ve girişim özgürlüğünü geliştirirken, bu durumdan en çok yararlananlar yabancılarla komprador niteliği gösteren gayrimüslimler olmuştu. İttihat ve Terakki'nin Avrupa'dan bağımsızlaşabilmek ereğine dayalı milli bir ekonomi ve burjuvazi yaratma politikası⁶¹³ dikkate alındığında ekonomik düzlemdeki bu gelişmelerin desteklenmesi ya da onanması mümkün değildi. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarındaki liberal eksenli politik ve ekonomik yaklaşım veya düşüncelerin, İttihatçı kadroların beklentilerini karşılamaktan uzak, hatta bazen ters düşmesi, güdümlü bir siyasi ve iktisadi dönemin zeminini hazırlamıştır. Bu noktada, *milli iktisat*, İttihat ve Terakki'nin örgütlediği güdümlü bir ekonomi modelinin inşa edildiği yegâne zemini oluşturmuştur.

19. yüzyılın sonlarında; devletin güdümü ve teşviki ile oluşturulacak milli bir sanayi burjuvazisi aracılığı sayesinde sanayileşmeyi hedefleyen milli iktisat yaklaşımı, Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından dile getirilmişti.⁶¹⁴ Daha sonra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi dönemin önemli düşünürleri, milli iktisat yaklaşımını yaymaya ve devlet mekanizmalarını bu yönde etkilemeye çalıştılar. *İktisadiyat Mecmuası*, *İslâm Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* milli iktisat düşüncesinin savunulup, toplumsallaştırılmaya çalışıldığı yayın organlarıydılar. *İktisadiyat Mecmuası*, kısa süre içinde İttihatçıların da desteğiyle *milli iktisat düsturunun* kuramsal yayın organı haline gelmişti.⁶¹⁵

İktisadiyat Mecmuası'nın ilk sayısında “*Mecmuamızın mesleği: Milli İktisada Doğru*” başlıklı yazıda, yarım yüz yıllık bir süre içinde sanayileşerek bağımsız bir ekonomik yapıya kavuşan Almanya modelinden ve bu modelin yaratıcısı Friedrich List⁶¹⁶,ten övgü ile bahsedilmekteydi.⁶¹⁷ Alman modelindeki milliyetçi iktisadi yaklaşım; korumacı gümrük duvarları ve gümrük birliği (Zollverein), ulusal demiryolları aracılığıyla ulusal pazarın sınırlarının pekiştirilip, homojenleştirilmesi ve ulusal sanayinin kurulması,

⁶¹³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), 3. Basım, İstanbul, 1996, s. 30.

⁶¹⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002*, 7. Baskı, Ankara, 2003, s. 26.

⁶¹⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 13.

⁶¹⁶ F. List (1789–1846), iktisadi milliyetçilik yaklaşımının önemli düşünürlerinden birisidir. Bir ülkenin ancak sanayileşerek az gelişmişlikten kurtulabileceğini ileri sürerken, ulusların sosyo-ekonomik yapılarını dikkate alan ulusalcı bir iktisat anlayışını savunmuştur.

⁶¹⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 14.

İttihat ve Terakki'nin kapitülasyonların yarattığı bağımlılıklardan kurtulma ve Osmanlı coğrafyasını eksen alan bütünleşmiş bir pazar yaratmayı amaçlayan siyasasıyla, uyumluydu.

İttihat ve Terakki'nin düşünsel alandaki önemli isimlerinden Ziya Gökalp, dış müdahalelere olabildiğince kapalı, içteki kaynaklara dayalı bütünsel (tarım ve sanayi) bir kalkınma örneği olan Almanya'dan oldukça etkilenmişti. O'na göre, bir ülke kendi yapısına uygun bir iktisadi model benimseyip kalkınmaya çalışmalıydı. Tanzimat'tan beri süre gelen liberal iktisadi yaklaşım, geri bir tarım ülkesi niteliği gösteren Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısına uygun değildi. Osmanlı Devleti serbest ticaret ilkelerini benimseyerek, kendisini sanayileşmiş Batılı devletlerin kölesi olmaya mahkûm etmişti. Eğer ülke iktisadi yaşamını çağcılaştırmak ve özellikle sanayisini geliştirmek istiyorsa, List'in ve Rae'nin önerdiği ulusal bir ekonomik yaklaşımı benimsemek zorundaydı.⁶¹⁸

İttihatçıların iktisadi konulardaki ideologu ve Alman örneğinden etkilenen bir başka isim olan Tekin Alp; milliyetin Alman toplumunun her alanına nüfuz ettiği gibi iktisadi alanda da her şeyin milli bir bakış açısıyla değerlendirildiğini belirtiyordu. Alp, Osmanlı Türklüğünün de yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülemediğini vurgulayarak, milli iktisadi esas alan bir siyasa sayesinde, tarımda, ticarete ve sanayide dünyanın ilk sıralarına yerleşen Almanya örneğine dikkat çekmekteydi.⁶¹⁹ İktisadi milliyetçiliğin etnik boyutuna vurgu yapan Gökalp'a göre, "*Türklere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomi idi.*"⁶²⁰ Ancak milli iktisat etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. Değişik etnik unsurlardan oluşan bir devletin, çağdaş devletin gerektirdiği ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünü sağlayamayacağından, bir milleti değil ancak cemaatler birliği oluşturabilirlerdi. Oysa ülkede Türklerle gayrimüslimler arasında "ortak" bir vicdanın olmamasından dolayı organik bir işbölümünün gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu, bu durumda millet hali yapay bir nitelik taşıdığından milli

⁶¹⁸ Heyd, **a.g.e.**, s.150–151.

⁶¹⁹ Tekin Alp, "*İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu*", **Türk Yurdu**, Yıl: 5, C: 9, S: 10 (14 Kânunusani 1331), s. 12.'den ileten Toprak, **a.g.e.**, s.14.

⁶²⁰ Ziya Gökalp, "*Millet Nedir, Milli İktisad Neden İbarettir?*", **İktisadiyat Mecmuası**, C: I, Şubat 1916, s. 3'den ileten, Ahmad, **a.g.e.**, s. 46.

iktisada ulaşılamazdı.⁶²¹ Toplumda Türklerin böyle bir işbölümünü gerçekleştirebilmeleri, ancak memuriyet ve askerlik gibi alanların dışında varlıklarını kanıtlamalarına, sanayici, tüccar, bankacı, girişimci olmalarına bağlıydı. Milli iktisat ülküsü ancak bu şekilde hayata geçebilirdi. Dönemin önemli düşünürlerinden olan Yusuf Akçura'da Müslüman-Türk unsurun, gayrimüslimlerin ve yabancıların egemen olduğu iktisadi alanlarda onların yerini alması gerektiğini ileri sürmekteydi.⁶²² Akçura, “*Eğer Türkler, Avrupa kapitalizminden yararlanarak, kendi aralarından bir burjuva sınıfı çıkartamazlarsa, yalnızca köylülerden ve memurlardan oluşan bir Türk toplumunun yaşama şansının zayıf olacağını*” işaret etmekteydi.⁶²³

Birinci Dünya Savaşı İttihatçı yönetime iktisadi bağımlılıklardan kurtulma, milli bir burjuvazi ve sanayi yaratma gibi amaçları içeren, milli iktisat politikalarını hayata geçirme fırsatını vermiştir. Bu bağlamda 10 Eylül 1914'te kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldığı gibi Duyun-u Umumiye'nin de faaliyetleri askıya alınmıştır. Ülkede bulunan ve önemli ayrıcalıklara sahip bulunan yabancı sermayeli şirketler denetim altına sokulmuştur. 1916 Şubat'ında ticari işlemlerde Türkçe'nin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasa Meclisten geçirilmişti. 1915 Aralık ayında Meclise sunulan yeni gümrük tarifeleri, 23 Mart 1916'da kabul edildi ve 14 Eylül 1916'da uygulamaya konuldu.⁶²⁴ Bu gelişmeler daha çok dışa dönük olarak gerçekleştirilmiş uygulamalardı. Bu uygulamalara, *milli iktisat* ve *intibah-ı iktisadi* kavramları çerçevesinde örgütlenmiş ve daha çok içe yönelen devletçi iktisat politikaları eşlik etmekteydi.

İttihat ve Terakki'nin savaş içinde izlediği iktisadi milliyetçilik ve bunun türevi olarak gelişen politik faktörler, Osmanlı ticaret burjuvazisi içindeki gayrimüslim unsurun etkinliğinin önemli ölçüde kırılmasına yol açtı. 1915 yılında (Müslüman) yerel tüccarları, esnafları ve küçük işletmecileri desteklemek üzere *Esnaf Cemiyetleri* kuruldu.⁶²⁵

⁶²¹ Toprak, **a.g.e.**, s. 19.

⁶²² Yusuf Akçura, “*İktisat*”, **Türk Yurdu**, Yıl: 6, C: 12, S: 12 (2 Ağustos 1917), s. 179-181'den ileten, Toprak, **a.g.e.**, s. 20.

⁶²³ Yusuf Akçura, “*1329 Senesinde Türk Dünyası*”, **Türk Yurdu**, Yıl: 3, C: VI, S: 3 (3.Nisan.1914), s. 2102-2103'den ileten Toprak, **a.g.e.**, s. 20., ayrıca bkz. Ahmad, **a.g.e.**, s. 57.

⁶²⁴ **Tanin**, 4.Mart.1916, s. 1.

⁶²⁵ Bu cemiyetler, kısa bir süre sonra karaborsacılığın pekişmesine neden oldu. Ancak savaşın sonunda Türk-Müslüman unsurdan oluşan zengin bir zümrenin doğmasında önemli bir işlev gördü. İttihat ve Terakki bu olguyu, milli bir burjuvazi yaratma sürecinin doğal bir parçası olarak algıladı.

İmparatorluk içindeki Rumlar pek çok kez yıldırıldı ve Ermeni tehciri ile doğan boşluklar Türk-İslam eşraf tarafından dolduruldu.⁶²⁶ Öte yandan karaborsacılıkla mücadele için kurulan *Men-i İhtikâr Heyeti*'nin özellikle gayrimüslimlere yönelmesi, Türk-Müslüman tüccarların gayrimüslim unsurları tasfiye etmesini kolaylaştırdı.⁶²⁷ Böylece iç ve dış ticaret önemli ölçüde Türk-Müslüman unsurun hâkimiyeti altına girmeye başladı. Bunda devletin bizzat gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler ve teşvikler önemli rol oynamıştı. Ekonomik yapılanmanın etnik ve dinsel boyutunda gözlemlenen bu değişime en çarpıcı örnek, savaş öncesi ve sırasında kurulan şirketlerin verdiği görüntüyüdü.

Liberal bir süreç olarak değerlendirilen İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında (1908–1913) kurulan anonim şirketlerin pek çoğu yabancı-gayrimüslim ortaklığına dayanmaktaydı. Oysa milli iktisat dönemi olarak nitelendirilen (1914–1918) yıllarında, ülkede kurulan 123 tane anonim şirketin çoğunun sermayesi Türk-İslam girişimciler tarafından sağlanmıştı.⁶²⁸ Bu şirketler arasında *Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı A.Ş. (1915)*, *Konya Ticaret-i Umumiye T.A.Ş. (1916)*, *Milli İthalat Kantariye A.Ş. (1916)*, *Kayseri Milli İktisat A.Ş.(1916)*, *Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi A.Ş. (1916)*, *İzmir İhracat ve İthalat A.Ş. (1917)* gibi ticari, *Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı A.Ş. (1915)*, *Milli Mensucat A.Ş. (1916)*, *Ankara Mensucat A.Ş. (1916)*, *Ayyıldız Çimento Osmanlı A.Ş. (1917)*, *İzmir İmarât ve İnşaat-ı Umumiye Osmanlı A.Ş. (1918)*⁶²⁹ gibi sanayi şirketleri bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra sigorta, ziraat, madencilik vb. alanlarda faaliyet gösteren pek çok Türk-İslam sermayeli şirkette bu dönemde kayıtlara geçmişti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan bu şirketlerin yanı sıra, Anadolu'daki Türk-İslam girişimcilere kredi olanakları sağlayacak bankaların kuruluşu da bu döneme rastlamaktaydı. Bu bankalar arasında; *Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası (1917)*, *Milli Aydın Bankası(1914)*, *Milli Karaman Bankası(1914)*, *Akşehir Osmanlı İktisat A.Ş. (1916)*, *Konya Ahali Bankası (1917)*, *Manisa Bağcılar Bankası (1917)*, *Eskişehir Çiftçiler Bankası (1918)*, *Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı A.Ş. (1914)* bulunmaktaydı. İttihatçılar

⁶²⁶ Toprak, **a.g.e.**, s. 113.

⁶²⁷ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. Baskı, Ankara, 2001, s. 422.

⁶²⁸ Ahmad, **a.g.e.**, s. 50.

⁶²⁹ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, 1994, s. 128–129.

bu bankalar aracılığıyla *milli iktisat* siyasası çerçevesinde önemli adımlar attılar. Şöyle ki; bankalar İstanbul'un dışında, Anadolu'da iktisadi anlamda bir kalkınmayı sağlayacak işletmelerin kurulması ve işletilmesi için gerekli finansmanın oluşturulmasında önemli bir rol üstlendiler. İkincisi, bankaların yarattığı kredi olanakları sayesinde Anadolu'da Türk-İslam unsura dayalı bir burjuvazi tipinin gelişmeye başlamış olmasıydı. Üçüncüsü, bankaların açıldıkları bölgelerde bir tasarruf alışkanlığının gelişmesine ve geleneksel ekonomik zihniyetlerin değişmesinde üstlendikleri olumlu işlevsellikti. Ancak Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan süreçte bu bankaların çoğu, yabancı sermayeli bankalar karşısında rekabet edemeyerek kapanmışlardır.⁶³⁰

Birinci Dünya Savaşı, İkinci Meşrutiyet ile ivme kazanan Türk milliyetçiliği ekseninde biçimlenen güdümlü politik ve ekonomik siyasaların, toplumsal yapılanmanın bu alanlarında gerçekleştirdiği değişiklik ve dönüşümleri kapsayan bir süreci içermektedir. 1908'de başlayıp 1918 de savaşın bitişi ile noktalanın dönem, imparatorluğun dağılmasını engelleyemedi. Ancak Anadolu'da 1920'lerde gelişecek olan ulusal bağımsızlık savaşının kadroları bu sürecin sonunda belirdi. Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen dönemde de milli iktisat politikaları varlığını geliştirerek sürdürdü. Misak-ı Milli'nin belirlediği sınırlar çerçevesinde ulusal bir pazar ve piyasalar oluşturuldu. İkinci Meşrutiyet ile başlayan bir Türk burjuvazisi yaratma ereği yolundaki politikalar, güdüm ve süreklilik kavramları çerçevesinde devam etti.

B. MİLLİ İKTİSAT'IN BURSA'DAKİ YANSIMALARI

İkinci Meşrutiyet dönemiyle ivmelenen Türk milliyetçiliği, toplumsal yaşamın tüm alanlarında olduğu üzere iktisadi yaşamda da önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. 1908'den itibaren, çerçevesi Batı tarafından oluşturulmuş bulunan küresel iktisadi yapılanmanın etkisiyle gelişen "*iktisadi toplum*" düşüncesi doğrultusunda devlet eliyle girişimciliğin özendirildiği ve yeni şirketlerin kurulduğu gözlenmektedir. Etnik ya da dinsel ayrım gözetilmeksizin, *ittihad-ı anasır* siyasası ekseninde Osmanlı tebaasına yönelik

⁶³⁰ Eldem, a.g.e., s. 211.

olarak devlet tarafından örgütlenen teşvik uygulamaları, taşrada da etkisini göstermiştir. Türklerin eline geçişinden itibaren imparatorluğun daima önde gelen üretim ve ticaret merkezlerinden birisi olan Bursa, İkinci Meşrutiyet ile gelişen şirketleşme olgusundan önemli ölçüde etkilenmişti. Nitekim 1908 yılında kentte birbiri ardına şirketler kurulmuştu. Bunlar arasında;

- Bursa Tasarrufat-ı Mütekabile Şirketi (Yüz elli ortaklı)
- Bursa Ermeni Şirketi Tasarrufiyesi (Yüz ortaklı)
- Bursa Ermeni Numune-i Terakki Şirketi (Kıraathane işletmek vesaire ticaretiyle uğraşmak üzere oluşturulmuş elli ortaklı bir şirkettir.)
- Hüdavendigâr Osmanlı Tahvilat Kolektif Şirketi (Tüccardan Kasap Hacı Ahmet Ağa ile tüccardan Aktar Necip Efendi'nin ortaklığı ile kurulan bir şirket.)
- Osman Fevzi ve Hacı Mustafa ve Şürekâsı Kolektif Şirketi (Umumun menfaatine hizmet etmek üzere Bursa dikici esnafının kurmuş olduğu bir şirket.)
- Bursa Gençleri Ticaret ve Kolektif Şirketi. (Yirmi beş ortaklı)

gibi şirketler bulunmaktaydı.

Şirketlerin kurulma aşamasında, vilayet makamı Dâhiliye Nezareti'nden aldığı talimata uyararak, 2.Ağustos.1325. / 15.Ağustos.1909 tarih ve 171 sayılı bir yazıyla Bursa Ticaret Odası'ndan; ahalinin refah düzeyinin yükseltilmesi için ticari ve iktisadi şirketlerin kurulmasına dönük teşvikler sağlanmasını öngören kararlar çerçevesinde gerekli desteği vermesini istemişti.⁶³¹ Ancak merkezi otoritenin teşvik politikası ve onun toplumda yarattığı ticari isteklendirme ile var olan ticari hukuksal düzenlemeler arasında önemli uyumsuzluklar bulunmaktaydı. Bu yüzden adı geçen şirketlerin kurucularının, Bursa Ticaret Odası'ndan şirketlerinin anonim şirket olarak tescil edilme istekleri, var olan yasal düzenlemelere göre şirketlerin kurulabilmesi için irade-i seniyye gerektiğinden gerçekleştirilememiştir. Bursa Ticaret Odası, vilayete gönderdiği bir yazıda Osmanlı Ticaret Kanunu'nundaki şirketlerin kuruluşunu düzenleyen maddelerin “...meşrutiyet idaresinin bahşetmekte olduğu müsadaat (izinler) ve teshilat (kolaylaştırmalar)” doğrultusunda değiştirilmesi için hükümeti bu yolda etkilemesini istemişti.⁶³²

⁶³¹ Faruk Üsküdarı, **Eski Bursa'dan Notlar**, Ankara, 1972, s. 23.

⁶³² **A.g.e.**, s. 24.

İkinci Meşrutiyet'in ruhuna uygun bir iklimde Bursa'da kurulan şirketleri, yasal alt yapısı oluşturulmamış bir iktisat toplumu projesinin taşradaki erken örnekleri olarak görmek mümkündür. Şirketlerin etnik ve dinsel açıdan çeşitlilik göstermesi, Meşrutiyet döneminin ilk yıllarına egemen olan Osmanlılık düşünü ile uyumludur. Burada en önemli gelişme Müslüman-Türk unsurun zihniyet ve kurumsallaşma bağlamında esnaflığın ötesine geçmeye başlamış olmasıdır. Bu olgu, ülkesel ve yerel düzlemde Türkçülük düşüncesinin kristalize olmasıyla milli iktisat siyasetlerinin hem amacını hem de hareket noktasını oluşturmuştur.

Bursa'daki şirketleşme eğilimi ve dokuma endüstrisindeki gelişim süreci hükümetin izlediği teşvik politikalarıyla ivme kazanarak devam etmiştir. 1909 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti, ülke ölçeğinde “sanayi-i milliye-i dâhiliyemizin temini terakkisine vesile olmak” ereğiyle düzenlediği bir yarışma söz konusu siyasetin bir parçasıydı. Bursa'da gerçekleştirilen bu etkinlik çerçevesinde; Ticaret Mahkemesi Başkanının başkanlığında, Ticaret Odası tarafından tüccardan Hacı Paşazade Rıza Bey, Drahanyan Agop, Kavaf Hacı Reşat, Karodakyan Karabet, tuhafiyecilerden Abdurrahman Talat, sanayicilerden Hacı Tevfik, sipahi pazarı esnafından Hafız Halil Efendi'den oluşan bir kurul oluşturulmuştu. 1909 Temmuz ayında gerçekleştirilen yarışma, kentte dokumacılık sektörüne katkı sağlamayı amaçlamaktaydı.⁶³³ Merkezi yönetimin özendirici ve yönlendirici müdahaleleri sayesinde, 1908–1918 dönemi şirketleşme ve sanayileşme bağlamında, geçmişe göre önemli başarıların elde edildiği bir zamansallığı oluşturmuştur.⁶³⁴

1908'den sonra kurulmuş olan Osmanlı anonim şirketlerinin listesi incelendiğinde Bursa'da bu dönemde üç anonim şirketin kurulduğu görülmektedir. Bunlar; 10.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle⁶³⁵ Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), 20.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle Hüdavendigâr Seyr-i Sefain Anonim Şirketi (1911) ve 50.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektriki ve Kuvve-i Elektrikiye Osmanlı Anonim Şirketi (1915) idi. Söz konusu şirketlerden ilk ikisi daha

⁶³³ A.g.e., s. 37–38.

⁶³⁴ İkinci Meşrutiyet devri ile önceki dönemde kurulan şirketlerin sayısal karşılaştırması için bkz. Zafer Toprak, **Mili İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, 1995, s. 184–195.

⁶³⁵ 8.Ocak.1911'de genel kurul kararıyla şirketin sermayesi 15.000 Osmanlı Lirasına çıkarılmıştır.

önce Deutsche Orient Bank Bursa Şube Müdürlüğü ve Banque Impériale Ottoman'ın müfettişliği görevlerinde bulunmuş olan İnegöllüzade Hacı Saffet Bey'in girişimiyle kurulmuşlardı.⁶³⁶ Hüdavendigâr Seyr-i Sefain Anonim Şirketi, "Başlangıç" adlı bir vapurla iktisadi yaşama atıldıysa da verimli bir işletme haline gelemediğinden ötürü tasfiye olunmuş ve gemilerinin bir kısmı Şevkizade Tefvik Bey'e satılmıştır.⁶³⁷ Kurucuları ve hissedarları hemen hemen aynı olan ilk iki şirket, Bursa Mensucatı Osmaniye Anonim Şirketi adıyla dokumacılık sektöründe yoluna devam etmiştir.⁶³⁸

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren devletin sanayi ve ticareti geliştirmeye yönelik müdahaleleri, Bursa'daki ipekli dokumacılık sektörünü olumlu etkilemişti. Kentteki girişimcilerden bazıları ilk defa kente dokuma makineleri ithal etmeye başlamışlardı. İlk dokuma makinesi 1910 yılında Dervişoğlu Kokas⁶³⁹ adında bir Ermeni tarafından kente getirilmişti.⁶⁴⁰ Bu gelişmeyi başkaları izlemiş ve Morukyan Dikran (1908), Dervişyan Kogas (1909), Koyucuyan Mihran (1910), Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), Hacı Sabri (1913) adlı beş işletme açılmıştı.⁶⁴¹ Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), Hacı Sabri, Hacı Şükrü, Hacı Paşa Rıza Bey, Hacı Abdullah, kardeşi Feyzullah, Boyacı Emin, Avukat Osman Nuri, Muhallebici zade Sabri Bey, Haçıkyan ve Kapril'in ortaklığıyla kurulmuştu. Şirket 1914'e değin önemli bir gelişim gösterdiyse de Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve izleyen dönemde, ipekçilik sektöründe önemli bir yere sahip Ermenilerin tehcir edilmesiyle sorunlar yaşamıştı.⁶⁴² Morukyan Dikran'a ait işletme ise 1917'de makinelerinin Konya'da Mustafa Remzi Efendi'ye satılmasıyla kapanmıştı.⁶⁴³ Bunların dışında Bursa'da 1909 yılında İnstasyadis Odesif, 1911'de Tefvik, Simkeşyan Eznif, Fabrika-i Hümayun ve Vasilyadi Zevcesi adına olmak üzere toplam beş adet ham ipek imalatı yapan fabrika da işletmeye açılmıştı.⁶⁴⁴

⁶³⁶ Üsküdari, **a.g.e.**, s. 24–25.

⁶³⁷ **A.g.e.**, s. 26–27.

⁶³⁸ Söz konusu şirket 1925 yılında Dokumacılık ve Trikotaj Anonim Şirketi adını almış 1930'da yaşadığı mali sarsıntı nedeniyle İş Bankası'nın bir iştiraki haline gelmiştir. Günümüzde ise İpekiş adı altında yaşamına devam etmektedir.

⁶³⁹ Dervişyan Kogas olarak da çeşitli kaynaklarda adı geçmektedir.

⁶⁴⁰ Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s. 432.

⁶⁴¹ Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913–1915 İstatistikleri**, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s. 146.

⁶⁴² Dalsar, **a.g.e.**, s. 433.

⁶⁴³ Ökçün, **a.g.e.**, s. 146.

⁶⁴⁴ **A.g.e.**, s. 140–141.

Ticari kurumsallaşma bağlamında ciddi bir gelişme gösteren kentteki şirketler, çoğunlukla gayrimüslim ya da yabancıların sermayesiyle kurulmuştu. Kendi çıkarlarını Batılı devletlerin çıkarlarıyla birleştirerek, bunların kapitülasyonlar aracılığıyla elde ettikleri ayrıcalıklardan yararlanan, komprador bir burjuvazi⁶⁴⁵ ve Batı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ekonomik araçlar haline gelen gayrimüslimler⁶⁴⁶, Meşrutiyetin ilk evresindeki liberal ortamdan en çok yararlanan topluluklar olmuşlardı. Öte yanda sermaye birikiminden ve zihniyetinden yoksun Müslümanlar, şirketleşme sürecinde geride kalmışlardı.⁶⁴⁷ Bu olgu İttihat ve Terakki seçkinlerinin gözünden kaçmamıştı. 1908–1918 periyodunda yaşanacak politik gelişmeler, bir yandan iktisadi düzlemde devlet ile ekonomi arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesine neden olurken diğer yandan iktisadi yaşamdaki etnik ve dinsel kompozisyonun devlet eliyle değiş(tiril)mesine zemin hazırlayacaktı. İkinci Meşrutiyet evresinin başlangıcından itibaren sivil içerikli bir toplumsal hareket olarak gelişen boykot hareketleri, etnik ve dinsel ekseninde ayrıştırıcı ve ötekileştirici bir işlevle iktisadi bağlamda Müslüman-Türk ekseninde biçimlenen türdeş bir “sınıfın” yaratılmasına katkı sağlayacaktır.

C. MİLLİ İKTİSAT SİYASASININ ARACI OLARAK BURSA’DA BOYKOT

1908 Ekimi’nde Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak etmesi ve daha sonra Girit’in Yunanistan’a katılmasına yönelik girişimlerin yarattığı Yunan karşıtlığı, daha önce İmparatorlukta görülmeyen, iktisadi alana dönük yaptırımları içeren sivil bir reaksiyonun, boykot olgusunun ortaya çıkışına neden oldu. Meşrutiyetin ilk yıllarına denk düşen 1908 boykotu ağırlıklı olarak Avusturya’yı hedeflemiş ve başarılı olmuştu. Girit Sorunu’nun süreç içerisinde Osmanlı Devleti’nin aleyhine bir seyir izlemesi, Avusturya örneğine dayalı bir yaklaşımın Yunanistan’a karşı da gelişimini sağlamıştı. Adı geçen ülkelerin ürettikleri mal ve hizmetlerin satın alınmamasını öngören boykot olgusu, yerli malı üretiminin ve kullanımının desteklenmesi ve iktisadi alanda yabancılara olan bağımlılığın kaldırılması ya

⁶⁴⁵ Nesim Şeker, “*Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa*”, **Bursa Defteri**, S. 1 (Bahar 1999), s. 117.

⁶⁴⁶ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), 3. Basım, İstanbul, 1996, s. 26.

⁶⁴⁷ Toprak, **a.g.e.**, s. 107.

da en azından azaltılmasına yönelik bir toplumsal ve politik iklimin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bunların yanında boykotların, gayrimüslim toplulukların iktisadi düzlemde tasfiye edilmelerinde de önemli bir araç haline geldiği görülmektedir. Nitekim boykotların taşradaki yansımalarına bir örnek olmak üzere Bursa'daki boykotaj, daha çok gayrimüslimlere dönük olarak gerçekleştirilmiştir.

Girit Sorunu'nun patlak vermesi ve ardından yaşanan gelişmelerin etkisiyle 1910 Haziranı'nda Bursa'da Yunanistan'a yönelik bir boykot örgütlenmiştir. Ertuğrul Gazetesi'nde Bursa Boykot Heyeti imzasıyla yayımlanan bir ilanda; “Yunan Hükümeti'nin ecza-i memalik-i Osmaniye'den olan ve ecdadımızdan birçok şehit kanları mukabilinde alınan Girit Adası'ndaki vahşi zulme gizlice yardım etmek ve adanın Yunanistan'a ilhakına teşebbüs eylemek gibi hareketler Osmanlı ahalisini galeyana getirmekte olduğundan dolayı Mayıs ayının otuz birinci günü Bursa'da Yunan vapurlarıyla eşya ve emtiasına karşı boykotaj ilan olunmuştur. Muhterem Osmanlıların kemal-i sükûnla izhar-ı hamiyet etmelerini temenni ederiz.” cümleleriyle bu boykotun gerekçesi ve yöntemi belirtilmekteydi.⁶⁴⁸ İlandan anlaşıldığı kadarıyla boykot tamamıyla Yunanistan'ın iktisadi varlığını hedeflemektedir.

Aynı gazete nüshasının ilk sayfasında; İstanbul-Mudanya arasındaki deniz yolu hattında çalışan vapurların yetersizliği ve yavaşlığından dolayı merkezi hükümet nezdinde yapılan girişimlerin sonuç vermemesi üzerine Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın gayretleriyle “Destoni” adlı Yunan orijinli bir şirketle yapılan antlaşmadan bahsedilmişti. İsmail Hakkı imzasını taşıyan yazıda; Girit Meselesi'nin patlak vermesi üzerine gerçekleştirilen boykot uygulaması nedeniyle Mudanya'da hamallar ve sandalcıların söz konusu şirkete hizmet vermedikleri belirtilmekteydi. Bu arada Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Saffet Bey' e yönelik hakarete varan eleştiriler yapıldığı anlatılarak, yaşanan gelişmeler üzerine Bursa milletvekillerinin çabasıyla (özellikle Tahir Bey'in gayretleriyle) “Hususi ve Milli Şirket-i Bahriye-i Osmaniye” adında bir şirket kurularak, çalışmaya başladığı açıklanmaktaydı.⁶⁴⁹ Yazıda; yeni kurulan bu şirketin yaşatılabilmesi

⁶⁴⁸ Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S. 13, s. 3.

⁶⁴⁹ Şirketin ilk seferi, on beş mebusun ve şirket kurucularından Mehmet Fuat ve Mani zade Hüseyin ve Aziz Beylerin katılımı ile gerçekleştirilmiştir.

ve benzeri milli şirketlerin açılabilmesi için Bursalıların bu şirketleri tercih etmelerinin, “milli bir vazife olduğunu” vurgulanmaktaydı.⁶⁵⁰ Bu noktada boykotun iktisadi düzlemde “milli kuruluşların” oluşumu ve bunların üretecekleri mal ve hizmetlerin tüketilmesine dönük kitlesel bir “milli bilincin” gelişmesine katkı sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak burada kullanılan “milli” kavramının suni bir “Osmanlı milletine” denk düştüğünü de belirtmek gerekmektedir.

İttihat ve Terakki'nin, en azından Meşrutiyetin ilk yıllarında izlemiş olduğu Osmanlılık siyasasının doğası, bu kavrayışın içindeki herhangi bir etnik ya da dinsel kimliğin değil “ittihad-ı anasırım” ön planda tutulması ve desteklenmesini öngörmekteydi. Bununla birlikte imparatorluğu oluşturan etnik unsurların birbirlerine olan yabancılaşması başka bir deyişle ötekileşmesi süreci ivmelenererek devam etmekteydi. Nitekim Bursa'daki boykot esnasında kentte gazete ve mecmua satan Vatan Kütüphanesi sahibi Mehmed Salih Bey, yerel bir gazete olan, Ertuğrul'a verdiği ilanda bazı meslektaşları tarafından sattığı gazetelerin Kahyaoğlu Dimitri adında bir Ruma ait olduğu yolundaki söylentileri yalanlayarak, sahip olduğu işletmede Yunan sermayesi bulunmadığını, bunun uydurma ve düzmece bir yalan olduğunu belirtmek zorunda kalmıştı.⁶⁵¹

Bir başka örnekte de; kentte bir gazoz fabrikası işletmekte olan Dimistokli ve Doblidi adlı Rumlar, Ertuğrul Gazetesi'ne verdikleri bir ilanda; Yunan emtiasına boykotaj münasebetiyle vatandaşlar tarafından haklarında yanlış bir fikir oluştuğunu hissederek, tebaa-i Osmaniye'den bulunmakla müftehir (övünen, iftihar eden) olduklarını tüm vatandaşlara arz ve ilana mecbur kaldıklarını belirtmişlerdi.⁶⁵² Bu örnekler toplumda Rum ve Hıristiyan kimliğine karşıtlık biçiminde gelişen bir ayrışmayı ya da kimliklenmeyi ama her halükarda bir ötekileşme sürecine işaret etmekteydi.

Boykotun yarattığı bu olumsuzluklardan yerel düzlemde kurtulabilmenin yegâne yolu ise; İttihatçı kimliği ile bilinen Ertuğrul Gazetesi'ne ilanlar verilmekten geçmekteydi. Bu ilanların, İttihat ve Terakki'nin yerel örgütlerine dolayısıyla topluluğu etkileme gücü

⁶⁵⁰ Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S. 13, s. 1.

⁶⁵¹ Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S. 13, s. 3.

⁶⁵² Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S. 13, s. 3.

bulunan İttihatçı kimliğine sahip kişilere yönelik bir ileti olduğu açıktı. Söz konusu durum dikkate alındığında boykotun olası olumsuz etkilerinden sakınmak, var olan iktidarın ve yerel uzantılarının gözünde meşru bir kimliğe sahip olmakla sağlanabilirdi. Burada göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da boykotun söylemde Yunanistan'ın iktisadi varlığına yönelik örgütlenmesine karşın, eylemsel düzlemde sadece Yunanistan'ı değil kentteki Osmanlı tebaasına mensup Rumları da hedeflemiş olmasıdır.

İttihat ve Terakki, boykot olgusunu ulus-üstü bir“Osmanlı” kimliği çerçevesinde algılamakta ve değerlendirmekteydi. Bu bağlamda yukarıdakilere benzer örneklerin çoğalmasının yaratacağı bölünmenin ittihad-ı anasır siyasasını zedeleyeceği aşikârdı. Etnik ve dinsel kimliğe dayalı bir parçalanma olasılığının bertaraf edilmesi, Osmanlılık kavrayışının toplumsallaştırılmasıyla mümkün görüldüğünden, İttihat ve Terakki'nin politikalarından bağımsız olmayan, boykot heyetlerinin ilanlarında bu ulus-üstü kavrayışa yapılan vurgulama dikkat çekiciydi. Nitekim Bursa Boykot Heyeti'nin yerel basında zaman zaman yer alan ilanlarında; boykottan zarar gören çeşitli gayrimüslimlerin adları ve ikamet ettikleri yerler belirtildikten sonra bu kişilerin “tebaa-i devlet-i Osmaniye'den olduklarının araştırılarak anlaşıldığının” altı çizilerek, durumun düzeltilmesi istenmekteydi.⁶⁵³ Böylece boykotun merkezi hükümetin politikalarının belirlediği ittihad-ı anasır çizginin dışına çıkması önlenilmekteydi.

Balkan Savaşları ile birlikte etnik ve dinsel kimliklerin üzerinde, onları hemşerilik düzeyine indirgeyecek bir Osmanlı kavrayışı ve buna dayalı bir toplum modeli önemli ölçüde geçersiz hale gelmişti. Yitirilen topraklar ve bu topraklardan Anadolu'ya yönelik sancılı göçler, cephelerde ulus-devlet ve ulusçu bir ideoloji çerçevesinde örgütlenmiş düşmanlara karşı verilen mücadele, içeride milliyetçilik duygusunun taban kazanmasına ve Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ciddi bir bölünmeye yol açmıştı. Savaş içinde Osmanlı Devleti'nin Rum vatandaşlarının Yunanistan'a verdikleri maddi destek bu bölünmeyi keskinleştirirken, 1910'daki boykot dalgasının genişleyerek fakat daha önemlisi milliyetçi bir söylemle geri gelmesine neden oldu.

⁶⁵³ Ertuğrul, 15.C.1328 / 24.Haziran.1910, S. 9, s. 4.

1913–1914 İslâm Boykotajı olarak adlandırılan bu süreç⁶⁵⁴, ülkedeki Müslümanların iktisadi yaşamdaki zayıflıklarından dolayı ticareti ellerinde tutan Rumların pasifize edilmesini, Müslümanlardan oluşan girişimci bir topluluğun yaratılarak desteklenmesini ve bunların ürettikleri mal ve hizmetlerin kullanımının sağlanmasıyla iç piyasayı Türk-İslâm kökenli girişimcilerin eline bırakmayı hedefleyen bir yaklaşımı üretmişti. Bu bağlamda 1913–1914 boykotajı; bir iktisadi uyanışı, Türk-İslâm unsurundan oluşan bir burjuvazi tabakasının gelişimini bununla bağlantılı olarak “milli şirketlerin” sayısının hızla artmasını kapsayan bir ekonomi-politik olan “milli iktisat”ın başlangıcı olarak kabul edilebilir.

D. BURSA’DA İKTİSADİ BİLİNÇLENME VE MİLLİ HİMAYE

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı konjonktür sayesinde, İttihat ve Terakki’nin milli iktisat kavramı doğrultusunda örgütlenen ekonomi-politiği, iktisadi yaşamda Türk unsuru ön plana çıkarmayı öngörmekteydi. Milli iktisat hareketi içinde yer alan ve bu düşünceye önemli katkılar sağlayan Muhittin (Birgen) Bey, Halka Doğru Dergisi’nde çıkan yazılarında ülkenin en büyük eksikliğinin, “*kazanan bir orta sınıfın bulunmaması yani ticaret ve sanatla uğraşan bir sınıfın*” olmayışını göstermekteydi.⁶⁵⁵ Birgen’e göre böyle bir sınıfın oluşabilmesi *milli himaye* ile mümkündür. Milli himaye; her şeyden önce toplumun, kendi milletini, kendi esnafını, kendi üreticisini korumasıydı.⁶⁵⁶ Milli iktisat bu çerçevede kitlenin bilinçlenmesi ya da bilinçlendirilmesini de gündeme getirmekteydi.

İttihat ve Terakki’nin Balkan Savaşlarını izleyen dönemdeki iktisat politikaları da Birgen’in işaret ettiği bir çizgide gelişmekteydi. Parti milli iktisat politikasının toplumsallaştırılmasında yerel örgütlerini kullanarak etkili olmaya, iktisadi düzlemde “milli” bir bilinç yaratmaya çalışmaktaydı. Bursa’daki gelişmeler bu konuda İttihat ve

⁶⁵⁴ Toprak, **a.g.e.**, s. 109.

⁶⁵⁵ Muhittin (Birgen), “İktisadi I, En Büyük Eksikimiz”, **Halka Doğru**, Yıl: 1, S. 6 (16.Mayıs.1329), s. 46-47’den ileten Zeki Arıkan, **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885–1951)**, İstanbul, 1997., s. 13.

⁶⁵⁶ Muhittin (Birgen), “İktisadi II, Milli Himaye”, **Halka Doğru**, Yıl: 1, S. 7 (23.Mayıs.1329), s. 59’dan ileten Arıkan, **a.g.e.**, s. 13.

Terakki'nin başarılı olduğunu göstermekteydi. Yerel basında yer alan Osmanlı Sigara Kâğıdı Fabrikası başlıklı bir ilanda; Avrupa kaynaklı malların alım satımına dayalı bir ticaret etkinliğinin gaflet olduğu belirtilerek, milli sanayinin kurulabilmesi için teşvik ve himayenin önemi vurgulanmış ve Avrupa'nın iktisadi gücü karşısında rekabet edebilecek mallar üretmenin gereği üzerinde durulmuştu.⁶⁵⁷

Milli şirketler kurulması yolundaki teşviklerin sonucunda kentte kurulmuş bulunan Bursa Numune-i Terakki ve Komandit İplik Şirketi'nin bir gazetedeği ilanında yer alan; *“Bursamız gibi her türlü mensucat üretme yeteneğine sahip olduğu bilinen bir beldenin piyasasında Osmanlı ipliklerinin azlığı ve bazı türlerinin hiç bulunmaması şüphesiz her Osmanlının kalbini kanatıyor ve bu eksiğin giderilmemesi her ferdi üzmeteydi. İşte Bursa Numune-i Terakki ve Komandit İplik Şirketi bu önemli ihtiyacın giderek telafisi ve bu milli gereksinimin ihyası vatanperverlik düşüncesini oluşturmuş bu amaca dönük olarak da Bursa'da bir fabrika açılmasıyla üretime başlamış ve her türlü gelişmeyi temin yolunda bir cüzi nafta sıfatıyla bezl-i mesai ve ibraz-ı fedakari etmekte bulunmuş bir müessese-i milliye, bir unsur-u müfid-i millidir. Hamiyet-i milliyenin icabat-ı güzidesinden ümit ve intizar olunan mukabelede bu unsur-u milliyenin beka ve devam-ı hayatını temin ve yabancılardan çürük mallarına bedel sağlam, dayanıklı Osmanlı ipliği iştirasıyla ispat etmektir.”*⁶⁵⁸ cümleleri ile Birgen'in üzerinde durduğu milli himaye kavramı ön plana çıkartılarak, milli şirketlerin desteklenmesi için tüm Osmanlılar yerli malı kullanmaya çağırılmaktaydı.

Kentteki yerel basın da milli iktisat politikalarına destek vermekteydi. Ertuğrul Gazetesi'nde “Hüdavendigâr Vilayeti'nin Türk Ahalisine” başlıklı Mehmed Şerif imzasıyla yayımlanan bir yazıda Bursa'nın Osmanlı tarihi içindeki rolüne işaret edilerek, ülkeyi ve milleti kurtarmak için uyanık olmak gereği üzerinde durulduktan sonra Bursa'nın Batıya olan yakınlığına dikkat çekilmişti. Yazıya göre; Bursa ahalisinin ilk adımda birinci vazifesi, memleketin bütün menba'ı servet ve iktisadını ele almaktır. Kıpırdayıcı, atılımcı bir gençlik ortaya çıkartmak ve memleketin her yanına yayılmış yabancı unsurları ticareten

⁶⁵⁷ Ertuğrul, 15.B.1328 / 23.Temmuz.1910, S. 18, s. 4.

⁶⁵⁸ Ertuğrul, 10.C.1329 / 8.Haziran.1911, S. 61, s. 4.

ezmek çarelerini aramak önemliydi. Yirminci yüzyıl milliyetçilik çağıydı ve bu gerçek göz ardı edilmemeliydi.

Mehmed Şerif daha sonra; “*Daha dün hemen hayvanlar kadar cahil ve bihaber yaşayan Bulgarlar bu milliyet hissini, Bulgarlık duygusunu aralarına sokarak, kalpten kalbe nakletmek sayesinde bugünkü mevkie eriştiler. ...Öte de bir Yunanistan var. Bütün emeli İstanbul’a, Bursa’ya Konya’ya, Trabzon’a girmektir. Vilayetinizin içine dalınız...bütün Müslüman köylerde birer bakkal görürsünüz...Tarlayı sürmeyiz, mahsulümüzü mutlaka bakkal Nikolaki’ye taşıyoruz ve sonra bu Türklerin elinden bu surette alınan paralar ile bir Averof alınıyor ve biz Selanik’i, Siroz’u, Kosova’yı, Girit’i kaybediyoruz. ...80.000 kilometre karelik bir araziye sahip olan Hüdavendigâr Vilayeti’nde Müslümanlar % 82 nüfusa sahipken ticareti düşününce % 95’i Müslümanların elinde değildir. Otuz senedir yan yana komşuluk eden bakkal Mehmed Ağa ile abacı Yanni’nin haline bakınız. Öğleüstü abacı Yanni karnı acıkınca çırağını ekmek almaya gönderir ve katiyen yanındaki Müslüman bakkaldan almaz. Yüz adım ötedeki bakkal Nikolaki’den tedarik eder. İşte bu milliyet duygusudur ve bu duyguyu taşımayan bir millet bu asırda yaşayamaz. ...Koca Türk! Kalk, yürü ve bir zaman kılıcına baş eğdirdiğin dünyaya yayıl. Şimdi seni atik silahın kadar bir ticarethanenin kapısı bekliyor. Bu işlerde Hüdavendigâr ahalisi önyak olmalıdır ve büyük bir ciddiyetle Türk illerini uyandırmalıdır...*”⁶⁵⁹ sözleriyle iktisadi milliyetçiliğin millet için taşıdığı yaşamsal öneme dikkat çekerken, Bursa’nın da içinde yer aldığı Hüdavendigâr Vilayeti’nin iktisadi kompozisyonundaki gayrimüslim ağırlığı ön plana çıkartarak, Türklere yönelik bir iktisadi seferberliğin gerekliliğinin de altını çizmişti.

Hüdavendigâr Gazetesi’nde çıkan bir yazıda ise, ülkenin ve milletin gelişebilmesi için yerli mallarına ilgi gösterilerek bu malların sürümünün desteklenmesi ve üreticilerinin de teşvik edilmesi gereği üzerinde durulmuştu. Yazının ilerleyen bölümlerinde milli sermayesi olmayan toplumların mahkûm sayılacağı belirtilerek, bu durumdan kurtulmak için yerli mallarına rağbet etme ve kullanımı konusunda ahaliyi teşvik etmenin vatani bir görev olduğunun altı çizilmekteydi. Yazının sonunda Bursa’da bavul üretimi yapan

⁶⁵⁹ Ertuğrul, 4.S.1332 / 1.Ocak.1914, S. 203, s. 1.

İslimiyeli İsmail Efendi adında bir Türk zanatkârından bahsedilerek, onun nezdinde Türk üreticilerinin desteklenmesi istenmekteydi.⁶⁶⁰

Yerel basının yanı sıra İttihat ve Terakki'nin kentteki şubesi de merkezin örgütlediği iktisat politikalarının amaçları doğrultusunda topluma yönelik çalışmalar yapmaktaydı. Milli iktisat politikalarının hedefleri çerçevesinde yapılan çalışmalarda çeşitli araçlardan yararlanılmaktaydı. Bu bağlamda seferber edilen araçlar arasında din de bulunmaktaydı. Meşrutiyetin, Müslümanları tembelleğe, işsizliğe, yoksulluğa sevk eden, dünyanın geçiciliği üzerine kurgulanmış klasik yaklaşımı reddeden reformist İslâmcı görüşü⁶⁶¹ Bursa'ya da yansımıştı. Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti bu amaçla kentteki kulüplerinde halka açık konferanslar düzenlemekteydi. Bunlardan birisinde Hoca Celaleddin Efendi, teşvik-i sanayi ve terk-i atalet konuları üzerinde durmuştu.⁶⁶² Cemiyetin kulüpleri, iktisadi anlamda sadece konferanslara ev sahipliği yapmıyordu. Kentteki Türk şirketlerinin de bu kulüpleri kullandıkları görülmekteydi. Nitekim Osmanlı İktisad Şirketi'nin hissedarlar toplantısı Ulucami civarında bulunan İttihat ve Terakki birinci kulübünde yapılmıştı.⁶⁶³

Eğitim ve öğretim kurumları da iktisadi milliyetçilik bağlamında işlevsellik üstlenen araçlar arasındaydılar. İttihat ve Terakki'nin benimsemiş olduğu milli iktisat yaklaşımının en önemli boyutlarından birisi Türk-İslâm unsura dayanan bir girişimci topluluğunu gayrimüslimlerin yerine ikame edebilmektir. Bu çerçevede Bursa'daki İttihat ve Terakki Mektebi'nde bir "Ticaret Sınıf-ı Mahsusu" açılmıştı. Haberi veren gazetede "*...Her tarafta ticari müesseseler, mektepler açılır da pek durgun ve pek sönük kalmış fakat tarih-i milliyemizde eski iftihar nişaneleri bırakmış olan Türk-Osmanlı ilm-i ticari yeniden canlanıyor...*" sözleriyle iktisat biliminin yeniden önem kazandığına dikkat çekilmekteydi. Bu özel sınıfın ders programında; tatbikat-ı ticariye, usul defteri, hesab-ı ticari, ilm-i iktisad, coğrafya-i ticari, malumat ve mekâtibat-ı ticariye ve Fransızca dersleri bulunmaktaydı. Sınıfta sabahtan öğlene değin teorik öğrenim yapılırken öğleden sonra

⁶⁶⁰ Hüdavendigâr, 24.B.1330 / 9.Temmuz.1912, S. 2517, s. 1.

⁶⁶¹ Toprak, a.g.e., s. 104.

⁶⁶² Ertuğrul, 16.R.1330 / 4.Nisan.1912, S. 102, s. 3.

⁶⁶³ Ertuğrul, 16.R.1330 / 4.Nisan.1912, S. 102, s. 3.

öğrencilerin kentteki çeşitli ticarethanelerde uygulamalarda bulunması öngörülmüştü.⁶⁶⁴ Bu adım, esnaf zihniyetinden iktisat teorilerini pratikle bütünlemiş modern girişimci tipinin yetiştirilmesi bağlamında dikkat çekiciydi.

Kentteki gayrimüslim çocukların devlet memuriyeti peşinde koşmaktansa Batı Avrupa ülkelerine ekonomi eğitim ve öğretimi için giderek ticaret yaşamına egemen olmaları, bazı Türklerin de aynı yolu izlemelerine neden olmuştu. Yerel gazetelerin birinde Bursa tüccarlarından Remzi Efendi'nin küçük oğlu Ferid Bey'in kendi isteği ile kendi hesabına Avrupa'ya giderek, İsviçre'nin Neuchatel Ticaret Mektebi'nde dört yıllık eğitiminin üç yılını başarıyla tamamlamasından övgüyle bahsedilirken, bu tip örneklerin azlığından yakınılarak, Müslümanların bu olguyu dikkate almaları tavsiye edilmekteydi.⁶⁶⁵ Böylece İttihat ve Terakki'nin yönlendiriciliği ve fiili müdahaleleri ile yerel basının desteği sayesinde Bursa'da milli iktisat siyasasının hedefleri doğrultusunda fark edilebilir ölçüde mesafe alınmıştı. Ancak kentin önde gelen Müslüman simalarının dışında girişimcilik tabana yeteri kadar yayılamamıştı. Bu durumun en önemli nedeni ise sermaye birikiminin kentte ticarete hâkim olan gayrimüslimler karşısında cılız kalmış olmasıydı.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarına egemen olan liberal dönem, ticari düzlemde pek çok şirketin kurulmasına yol açmışsa da bunlar çoğunlukla imparatorlukta gayrimüslim topluluklarla yabancıların ortaklığı biçiminde gelişmişti⁶⁶⁶. Vilayet salnamelerine dayanılarak hazırlanmış bir cetvele göre; 1912 yılında imparatorlukta 18.063 ticari işletmenin % 15'i Türklere, % 43'ü Rumlara, % 23'ü Ermenilere ve % 19'u da yabancılar, diğer gayrimüslim ve Müslüman topluluklara aitti. Endüstri ve el sanatlarını kapsayan 6.507 üretim mekânının % 12'si Türklere, % 49'u Rumlara, % 30'u Ermenilere ve % 10'u da diğer topluluklarındı.⁶⁶⁷ Bir karşılaştırma olarak, 1913 yılında Bursa'da ham ipek imalatı yapan fabrikaların sadece % 12,5'i Türklere aitken % 87,5'i gayrimüslim ya da yabancılar tarafından işletilmekteydi.⁶⁶⁸ Söz konusu rakamların desteklediği yukarıdaki olgunun da etkisiyle Balkan Savaşlarını izleyen evrede, devletin milli iktisat siyasasının bir

⁶⁶⁴ Ertuğrul, 23.L.1331 / 25.Eylül.1913, S. 190, s. 2.

⁶⁶⁵ Ertuğrul, 12.Z.1331 / 12.Kasım.1913, S. 195, s. 2.

⁶⁶⁶ Toprak, a.g.e., s. 107.

⁶⁶⁷ O.G. Indzhikyan, **Burzhuaziya Osmanskoi İmperii**, Erivan, 1977, s. 211-214'ten ileten Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, 1980, s. 14.

⁶⁶⁸ Ökçün, a.g.e., s. 142.

parçası olarak, ekonomik yapılanmadaki etnik kompozisyonu Müslüman-Türk unsurun lehine değiştirmeye yönelik girişimleri hız kazanmıştı.

Savaşların neden olduğu tasarruf yetersizliği, Müslümanlar arasında iktisadi düzlemde girişimciliğe olan eğilimi sınırlamaktaydı. Milli iktisat yaklaşımının önde gelen simalarından Muhittin (Birgen) Bey’de büyük sermayeli (Türk) şirketlerin ve bankaların kurulmasındaki zorluklara dikkat çekerek, aynı meslek kolunda bulunan esnaf ve sanatkârların, çiftçilerin, küçük işletmelerin bir araya gelerek, imece şirketlerinin kurulmasının doğru bir karar olduğunu savunmuştu.⁶⁶⁹ Muhittin (Birgen) Bey, sorunun etnik boyutlarını da işaret ederek, Osmanlı Müslüman’ının ticarete kayıtsızlığı sonucunda bakkal, kasap vb. mesleklerin imparatorluktaki gayrimüslim toplulukların hâkimiyetinde olduğunu vurgulamıştı. Muhittin, bu durumun mahalle ve köylere değin her yerdeki Müslümanların bir araya gelerek oluşturacakları “istihlak imece şirketleri” aracılığıyla değişeceğini düşünmekteydi.⁶⁷⁰ Böylece ellerindeki sınırlı birikimi bir araya getirecek Türk-Müslüman unsur, hem ticarete etkin bir duruma geçecek hem de iktisadi kompozisyonun etnik çerçevesi değişecekti.

Muhittin (Birgen) Bey ile benzeri düşünceleri savunan Ahmed Cevad Bey’de ülkenin iktisadi yapılanmasındaki yabancı ve gayrimüslim toplulukların egemenliğine dikkat çekerek, teavün şirketlerinin kurulması çerçevesinde gelişecek milli ticaret, milli zanaat ve milli iktisat olgusuna vurgu yapmaktaydı. Bu düşünceler başta İstanbul olmak üzere pek çok yerde eyleme dökülmeye başlanmıştı.

Bursa’da işaret edilen olgunun ilk yansımaları tarım alanında kendini göstermişti. Bu çerçevede ziraatın gelişmesi için her köy ve kasabada ufak bir finans kuruluşu olan Zira-i Teavün Şirketleri kurulmaya başlanmıştı. Şirketlerin amacı her köyden belli bir miktar para ya da ürünün toplanmasıyla⁶⁷¹ oluşacak sermaye birikimiyle köylerin yetiştirdiği ürünlerin özelliğine göre zirai alet ve edavat satın alınması, bunların köylülere dağıtılması ve kullanımının öğretilmesi ve zirai sahada üretimin dolayısıyla refah

⁶⁶⁹ Muhittin (Birgen), “İktisadi III, İmece Şirketleri”, **Halka Doğru**, S. 9 (6.Haziran.1329)., s. 69-70’den ileten, Arıkan, **a.g.e.**, s. 14.

⁶⁷⁰ Toprak, **a.g.e.**, s. 129.

⁶⁷¹ **Ertuğrul**, 16.L.1331 / 18.Eylül.1913, S. 189, s. 3.

düzeyinin yükseltilmesi idi. Ayrıca Romanya ve Macaristan vs. ülkelerden yeni zirai aletler getirtilerek, bunları Bursa’da üretmek üzere demirhaneler kurulması da planlanmıştı.⁶⁷²

Ziraatın yanı sıra kentteki ticari yaşamda da Türklerin hareketlendiği gözlenmekteydi. Bursa’daki girişimci gençlerin oluşturduğu Osmanlı Terzihanesi, Bursa’nın meyve ve sebze üretimindeki yerine dayanılarak, bir konserve fabrikası için yapılan girişimin başarıyla sonuçlanması, valinin girişimleriyle tamamıyla Türklerden oluşan yeni yönetim kuruluyla tekrar üretime geçen Bursa Mensucat Anonim Şirketi⁶⁷³ gibi kuruluşlar ve Müslüman esnafın bir araya gelmesiyle kurulması düşünülen “Hüdavendigâr Bakkaliye Şirketi” ve “Hüdavendigâr Bezzaziye Şirketi”⁶⁷⁴, Türk sermayesine dayalı şirketleşmenin yerel örnekleriydiler.

Öte yandan Bursa’nın dokumacılık sektöründeki yeri dikkate alınarak, hazır giyim alanında Müslüman girişimcilerin sayısını arttırabilmek için İslam Hanımları Terzi Mektebi Heyet-i İdaresi tarafından Bursa’daki Müslümanlara (ailelere) biçki, dikiş, ütücülük, kolacılık ve örücülük sanatlarının öğretilmesi amacıyla bir terzi okulu açılmıştı. Günün modasına uygun tarzda elbiseler hazırlayan okulun, kadınlara hazır bir meslek edindirmenin yanı sıra toplumda kadınların ilerlemesini de amaçlayan bir programı olduğu görülmekteydi. İslam Hanımları Terzi Mektebi Heyet-i İdaresi’ne göre okulun amaçları arasında yerli dokuma ve kumaşların sürümünün arttırılmasıyla tercih edilir bir duruma gelmesine çalışılarak, iplik ve nesciye (dokuma) fabrikalarıyla bunlara bağlı esnaf ve çalışanlarının durumlarının geliştirilmesi ve geleceklerinin sağlanması, esas alınmıştı. Kurulun bir başka önemli amacı da her surette sağlam ve dayanıklı olduklarından şüphe olunmayan yerli kumaşların, çok ucuz ve zevkli bir dikiş ile elbiselere, giysilere dönüştürülerek, “*Avrupa’nın bir takım çürük kumaşlarından yapılmış ve insanlar üzerinde hiçte hoş durmayan kalitesiz elbiselerinin*” kullanılmasını önlemeye çalışmaktı.⁶⁷⁵

⁶⁷² Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumi 1329 Senesi Müzakeratı, Bursa, 1330, s. 65.

⁶⁷³ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa 1876–1926*, İstanbul, 2006, s. 182.

⁶⁷⁴ Hüdavendigâr, 25.Ca.1332 / 21.Nisan.1914, S. 2609, s. 1.

⁶⁷⁵ Hüdavendigâr, 25.Ca.1332 / 21.Nisan.1914, S. 2609, s. 1.

Bursa da mili iktisat siyaseti çerçevesinde, toplumda yukarıda betimlenen gelişmeler aracılığıyla iktisadi milliyetçiliğe dönük bilinç yaratılmaya çalışılırken, dönem içinde giderek ivmelenen Türkçülük düşüncesi de bu olguyu desteklemekteydi. Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında kentte yaşanan gelişmeler, yabancı karşıtlığına dayalı bir Türkçülük yaklaşımını beslemekteydi. Nitekim Nafia Ser Mühendisliğinin resmi mühründe Türkçenin yanı sıra Fransızca ibareler bulunması⁶⁷⁶ ve Gemlik Belediyesi'nin çeşitli vergileri toplamak için bastırdığı makbuzlarda Rumca yazı ve harflerin kullanılmasına yönelik tepkiler bu olgunun görünen kanıtlarıydı. Gemlik'teki olayı haberleştiren Ertuğrul Gazetesi; "*Gemlik'te Türklük aleyhinde pek çok tezahürat haber almaktaydık. Lakin bunu tasavvur bile edemiyorduk. Artık yetişir, Türklük bu kadar hakarete dayanamaz. Bunları görmemek gaflet değil iltizamî körlük olur.*"⁶⁷⁷ cümleleriyle yerel ölçekte giderek daha fazla ön plana çıkmaya başlayan Türkçülük kavrayışından örnekler sunmaktaydı.

Bazen gündelik yaşamdaki simge ya da işaretlerin de dönemin politik iklimi içerisinde yabancı karşıtlığından beslenen Türkçülük anlayışını güçlendirdiği görülebilmekteydi. Bursa'da Eski Koza Hanı'nın kapısında ve çevresinde bulunan hazır giyim eşyası satan dükkânların bazılarında Yunan tacı ve Yunan askerlerinin giydiklerine benzer şapkaların satılmasının yarattığı hava bu olgunun en tipik örneğiydi. Yerel basın söz konusu aksesuarların kasıtlı olarak satıldığını iddia ederek bunların Osmanlı Rumları tarafından giyilmesinin uygunluğunu sorgulamış, İstanbul'da, İzmir'de ve bütün Osmanlı memleketlerinde bu gibi şapkaların toplatıldığı savını ileri sürerek, bu aksesuarların satışının önlemesi için kentteki polis müdürü başta olmak üzere herkesi göreve çağırılmıştı.⁶⁷⁸ Kuşkusuz, böyle haberler kentteki Türkler arasında milli bir bilincin gelişmesinde etkili olmaktadır.

Türk kimliğinin toplumsallaşmasının iktisadi düzlemde "milli" bilincin gelişmesini kolaylaştıracağı açıktı. Bu noktada 1912'de Türkler arasında milli bir kimliği geliştirme amacıyla kurulmuş olan Türk Ocakları'nın da devreye girdiği görülmektedir. Bursa Türk

⁶⁷⁶ Ertuğrul, 30.B.1329 / 27.Temmuz.1911, S. 68, s. 3.

⁶⁷⁷ Ertuğrul, 21.R.1332 / 19.Mart.1914, S. 214, s. 1.

⁶⁷⁸ Ertuğrul, 9.C.1332 / 5.Mayıs.1914, S. 221, s. 2.

Ocağı bu amaçla halka açık olarak dersler vermekteydi. Türk Lisanı, Türk ve Osmanlı Tarihi, Malumat-ı Mimariye ve Resim gibi derslerden oluşan programın temel ereği toplumda milli bir bilincin derinleşmesine katkı sağlamaktı. Burada ilginç olan nokta, hükümetin gerçekleştirdiği bir düzenlemeyle, çizim konusunda yetkin olmayan mimarlara ruhsat verilmemesi kıstasının getirilmiş olmasıdır. Bu yüzden öncelikle Türk ve İslâm mimarların sanatlarında devamlarını sağlayabilmek için Malumat-ı Mimariye ve Resim dersleri özellikle programa konulmuştu.⁶⁷⁹

Kentte yayınlanmakta olan Kurtuluş Yolları⁶⁸⁰ adlı dergide Türk Ocağı ile benzer amaçlar taşımaktaydı. Dergi amacını; *“Osmanlı Hakanlığı’ndaki Türklerin yararına çalışır. Son günlerde Türkleri bir takım içinden çıkılmaz yollara sürüklemek isteyen eğri bozuk boş kafalı adamlardan kurtarmak için en sağlam ve en doğru yolu gösterir. Bütün manasıyla milli büyük emelimiz ne olabilir? İşte buna çalışır. Anadolu’nun bahtsız Türkleriyle birer “tevekkül harabesi” olan köylerimizin yaşayışlarıyla şiddetle alakası vardır. Derginin yolu gayet kat’i ve açıktır. Bu toprağa yerleşmenin yollarını arar, dertlerimizi en açık lisanla anlatır. İlmi, ictimai bir gayeden başka hiçbir maksat gözetmez. Bir dernek altında şu padişahlığın temel direği olan Türklüğü derleyip toparlayarak, ileri yürümeği ister.”* sözleriyle açıklamaktaydı.⁶⁸¹

Milli iktisat siyaseti çerçevesinde örgütlenen uygulamalar, kararlar, düzenlemeler ve basın görelili desteği sayesinde Bursa’da milli iktisat kavrayışının toplumsallaşmasında ciddi mesafe alındığı gözlenmekteydi. Bu olgunun doğal sonucu olarak kentteki iktisadi yapılanmada, üretim ilişkileri ve üretim araçlarının mülkiyetindeki etnik-dinsel kompozisyonda, tüketici eğilimlerinde ve tüketiciye yönelik söylemlerde önemli değişiklikler yaşanmaktaydı. Bir kırılma noktası olarak, Balkan Savaşları’nın ardından kentteki esnafların etnik ve dinsel kimlikleri, şirketlerin sermayesinin yerli olup olmaması, ticari ilişkilerde daha belirleyici bir hale geldi. Yerel basın, bu iktisadi temelli değişimi destekleyecek gelişmeleri milliyetçi bir gözle yorumlayarak, milli iktisat siyasetinin Bursa ölçeğinde yarattığı dönüşümü hızlandırıcı bir işlevsellik üstlenmişti. Yabancı sermayeli

⁶⁷⁹ Ertuğrul, 14.R.1332 / 12.Mart.1914, S. 213, s. 3.

⁶⁸⁰ Bursa’da on beş günde bir yayınlanan Türklüğü savunan dergi.

⁶⁸¹ Ertuğrul, 29.R.1331 / 7.Nisan.1913, S. 162, s. 3.

şirketler ve ürettikleri mallara yönelik karşıt bir kampanya, milli bir kavrayış üzerinden gerçekleştirildi. Böylece Bursa’da Türk-İslam kimlikli çiftçi, esnaf, tüccar, şirket ve girişimcilerin gerek kent halkı gerekse merkezi ve yerel hükümet tarafından desteklenmesi ya da ayırt edilmesi ile billurlaşan “*milli himaye*” anlayışı yaşama geçirildi. Milli iktisat yaklaşımının araçları olarak gelişen, iktisadi milliyetçilik bilinci ve milli himaye oluşturma siyasalarının, ülkedeki iktisadi yaşamda önemli bir yere sahip gayrimüslim ve yabancıların yerine Türk-İslam unsuru ikame etmek gibi önemli sonuçlar doğurduğu da burada hatırlanmalıdır.

Gıda sektöründe önemli bir yere sahip olan İsviçre sermayeli Nestle Şirketi’nin Bursa yakınlarında bulunan üretim tesislerinde işlenen sütlerin yapılan analizinde karşılaşılan olumsuz sonuçların, yabancı sermaye karşıtı bir söyleme dönüştürülmesi yukarıdaki olgunun açık örneklerinden birisini oluşturmaktaydı. Olayı haberleştiren Ertuğrul Gazetesi’ndeki yorumda; ülkenin servet kaynaklarını kendi çıkarları için “*gaddarca*” kullanmakla suçlanan Avrupa’nın sonunda ülkedeki hayvancılığı da ortadan kaldırmaya çalıştığı vurgulanmaktaydı. Haber yoruma göre ülkenin vatanperver, genç evlatları savaşlarda hayatlarını yitirirken, arkada bıraktıkları çocuklarının geçimlerini sağlayacak olan “*milli zanaatımız, ziraatımız, sütçülüğümüz*” Avrupalılar tarafından yağmalanmaktaydı ve herkes bu gelişmeye karşı sessiz kalmamaya çağırılmıştı.⁶⁸² Bu çağrı kuşkusuz yabancı sermayeye karşı açılmış bir kampanyanın yerel düzlemdeki yansımalarından yalnızca birisiydi.

Milliyetçi bir iktisadi yaklaşımı açık biçimde öngören bu tarz söylemler, ülke içinde yabancı ve gayrimüslim karşıtlığında iktisadi alanda biçimlenmekte olan “*milliciliğin*” işaretleriydiler. Nitekim Aydın’da bulunan bir sabun fabrikasının, ürünlerinin Bursa’da satışı nedeniyle yerel basına vermiş olduğu bir reklâm metninde yer alan; “*İttihad ve ittifak zamanı geldi.*” sözlerinde iktisadi yaşamı millileştirmeye dönük bir ileti açıkça görülmekteydi.⁶⁸³ Reklâm metninin sonunda söz konusu ürünün yalnızca İslam bakkallarından alınabileceğinin vurgulanması, iktisadi yaşamdaki gayrimüslim ve

⁶⁸² Ertuğrul, 16.L.1331 / 18.Eylül.1913, S. 189, s. 2–3.

⁶⁸³ Ertuğrul, 27.Ca.1332 / 23.Nisan.1914, S. 219, s. 4.

yabancı aktörleri dışlayan buna karşılık tüketici topluluğunu etnik ve dini değerler çerçevesinde homojenleştirmeyi öngören bir yaklaşımı akla getirmekteydi.

Ticaret yaşamında, milli himaye kavrayışının derinleşmesi ile yerli mallara yönelik tüketici eğiliminin ivmelenmesi, Müslüman Türk unsurun ağırlığının giderek artmasına neden olmaktaydı. Bu noktada yabancı sermayeli şirketlere eklemlenmiş gayrimüslim girişimciler ve yabancılar, ürettikleri ya da pazarlamasını yaptıkları malları yerli malı gibi göstermeye çalışarak bir çıkış yolu bulmaya uğraşmaktaydılar. Bursa'nın önemli Türk tüccarlarından İnegöllüzade Kumaşçı Raif Hacı Sabri Bey yerel basına verdiği bir ilanda, İstanbul ve Bursa'daki bazı mağazaların “*vicdansızca*” Avrupa emtiasını yerli malı gibi göstermeye çalıştıklarından şikâyet etmekteydi. İnegöllüzade Kumaşçı Raif Hacı Sabri Bey bu olumsuzlukla mücadele edebilmek için Bursa'daki fabrikasında üretilen kumaşların İstanbul'da da bulundurarak satmak ereğiyle Mahmut Paşa'da bir şube açmıştı. İlanın ilerleyen bölümlerinde fabrikanın Bursa'daki satış yerleri de adresleriyle belirtilerek, yine Türk sermayeli Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi'nin bütün mamullerinin de aynı dükkânlarda bulunabileceği vurgulanmaktaydı. İlanın sonunda ise vatana hizmet etme bilincine sahip tüketicilere seslenilerek, milli gurur ve onur hisleriyle üretilen övünülecek mamulâtın satın alınmasının milli harcama olarak düşünülmesi gereği üzerinde durulmuştu.⁶⁸⁴ Bu örnek iktisadi milliyetçiliğin öngördüğü işbölümünün millilik kavramı çerçevesinde belirmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan gayrimüslim ve yabancı kökenli piyasa aktörlerinin var olan gelişmelerden olumsuz etkilendiği de bir gerçektir.

Kentte yeni açılan pulluk imalathanesinin açılışını duyurmak üzere verilmiş bir gazete ilanında yer alan, “*Türk Sanatkârına Hizmet Herkese Borçtur*” başlığı da milli himaye kavrayışı aracılığıyla ticari sahada Türkleri egemen kılmaya dönük seferberliğin bir kanıtıydı. Yeni açılan bu işletme, ziraatın önemli bir gelir kaynağı olduğu Bursa'da tarım alet ve makineleri konusunda piyasada tekel haline gelmiş bulunan Yunan kaynaklı ürünlerin ülke içinde ikame edilmesi çerçevesinde anlam kazanmaktaydı. Gazeteye verilen ilanda bu nokta öne çıkartılarak, tüketicilerden paralarının Avrupa ya da Yunanistan'a

⁶⁸⁴ Ertuğrul, 25.C.1332 / 21.Mayıs.1914, S. 223, s. 4.

gitmemesi için yeni açılmış bulunan bu İslâm fabrikasına teveccüh göstermeleri istenmekteydi.⁶⁸⁵ Manifatura Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi'nin⁶⁸⁶ kentte bir şubesini açması ve Osmanlı vatandaşlarından kendisi gibi şirketlere destek olmasını istemesi⁶⁸⁷ de yukarıda betimlenen çerçeve ile ilgili idi. İşletmenin açılışı kentteki Türk sermayeli ticarethanelere yeni bir halkanın eklenmesi ve kentteki iktisadi yaşamın etnik kompozisyonunun değiş(tiril)mesi sürecinin yeni bir örneği idi. Birinci Dünya Savaşı söz konusu sürecin derinleşmesi ve hızlanması bağlamında belirleyici olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli etkiler yaratmıştı. Savaşın başlamasıyla birlikte Batı'dan gerçekleştirilen ithalatın büyük ölçüde kesintiye uğraması ve bu bağlamda iç talebin karşılanmasında içteki sanayi ve tarım ürünlerinin ön plana çıkması, serbest piyasa anlayışının altüst olması, devletin ekonomi üzerindeki belirleyiciliğinin giderek artması hatta düzenleyici bir role soyunması, kapitülasyonların kaldırılarak Duyun-u Umumiye İdaresi'nin çalışmalarının askıya alınması, gibi gelişmeler, dışa bağımlı olmayan bir ekonomik yapılanma ve Türklerden oluşan bir burjuvazi yaratma gibi amaçlarla kristalize olan milli iktisat siyasasının uygulanmasını kolaylaştırmıştı.

Milli iktisat siyasasının en önemli amaçlarından birisi, devlet eliyle Müslüman-Türk unsurun iktisadi yaşamda egemen hale getirilmesiydi. Savaş içerisinde gerçekleştirilen Ermeni ve Rum sevk ve iskânı uygulamaları sayesinde Yahudilerin dışında kalan gayrimüslim topluluklar, imparatorluk içinde ticari yaşamdaki hâkimiyetlerini yitirdiler. Öte yandan Men-i İhtikâr Heyetlerinin vurgunculukla mücadele sırasında özellikle gayrimüslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylıklar sağlamıştı.⁶⁸⁸ İngiliz ve Fransız sermayeli yabancı şirketlere eklenmiş durumda bulunan pek çok Ermeni ve Rum, savaş nedeniyle önemli kayıplara uğramışlardı. Şimdi ise ağırlıklı olarak Ermenileri kapsayan sevk ve iskân uygulamasıyla gayrimüslim topluluklar ticari yaşamdaki konumlarını neredeyse tamamen yitirmekteydiler. Devletin işveren olduğu alanlarda da durum pek farklı değildi. Posta nakil ve teatisinde bulunan gayrimüslim müteahhitlerin mukavelenamelerinin feshedilmesi ve bunların yerini emin ve

⁶⁸⁵ Ertuğrul, 8.Ş.1332 / 2.Temmuz.1914, S. 229, s. 5.

⁶⁸⁶ İstanbul'da 1913 yılında 25.000 Osmanlı Lirası sermaye ile kurulmuştur.

⁶⁸⁷ Ertuğrul, 25.C.1332 / 21.Mayıs.1914, S. 223, s. 5.

⁶⁸⁸ Toprak, a.g.e., s. 113.

Müslüman müteahhitlerin almasının sağlanması⁶⁸⁹, son uygulamaya dönük örneklerden yalnızca birisiydi. Anadolu kentlerindeki iktisadi yaşam da savaşın yarattığı politik ve ekonomik gelişmelerden etkilenmekte ve değişmekteydi.

Bursa da Balkan Savaşları ile gelişmeye başlayan etnik ve dinsel kimliklere dayalı bölünme, Dünya Savaşı ile birlikte yeni bir evreye girmişti. 1914'te Bursa Sancağı'nda Rum muhaceretiyle başlayan demografik hareketlenme, 1915 yılında Ermeni ve Rumların başka yerlerde sevk ve iskân edilmesini öngören kararlarla devam etmekteydi. Kentten ayrılan ya da ayrılmak zorunda kalan gayrimüslim topluluklar ve yabancılar nedeni ile ticari yaşamın dinamiklerinde de ciddi değişiklikler görülmekteydi. Öncelikle Bursa'daki esnaf, tüccar, küçük ve büyük ölçekli ticari işletmelerle dokumacılık endüstrisi içinde yer alan fabrikaların sermaye yapısında Müslüman-Türk unsurun lehine bir değişim yaşandı. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin tarafından, çeşitli vilayetlerde bulunan tasfiye komisyonlarından tehcir nedeniyle başka yerlere gönderilen Ermenilere ait fabrika, mağaza ve imalathane gibi müesseselerin boş kalmaması için ucuz fiyatlarla Müslüman şirketlere kiraya verilmesinin istenmesi⁶⁹⁰, söz konusu değişimin merkezi yönetimce de desteklendiğini göstermekteydi.

Resmi kayıtlara yansıyan verilere göre Bursa da dokumacılık sektöründe faaliyet gösteren, Simkeşyan Eznif' e ait işletmelerden biri Müslüman göçmenlerin, Balaban Agop'a ait işletme Evkafa, Balabanyan Manuk'a ait bir, Balaban İstefan'a ait bir, Boduryan Akpos ve Karnik'e ait iki, Boduryan Karnik ve Madam Guma'a ait bir, Simkeşyan Eznif'e ait bir, Kurdikyan Hacı Onnik'e ait bir, Gülmezyan Serviçin ve Nişan'a ait bir ve Köleyan Mihran'a ait bir işletme Emlak-ı Emiriye'nin eline geçmişti.⁶⁹¹ Bu fiili durumun, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü'nün İslam müesseselerinin çoğalması için kurulacak şirketlere Ermenilerden kalan menkul malların devri, esnaf ve çiftçinin alabileceği hisse senetleri çıkarılması ve bu hususta gereken diğer tedbirlerin alınarak Müslimler arasındaki ticaret hayatının terakkisinin sağlanmasını içeren resmi

⁶⁸⁹ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18.B.1333 / 1.Haziran.1915.

⁶⁹⁰ BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13.B.1334 / 16.Mayıs.1916.

⁶⁹¹ Ökçün, a.g.e., s. 142.

bildirimleri⁶⁹² ile desteklenmesi, iktisadi yaşamda Müslümanları egemen kılmayı amaçlayan siyasanın doğal sonuçlarıydı.

İttihatçı yönetim yalnızca gerçekleştirdiği düzenlemeler ve uygulamalarla değil aynı zamanda oluşturduğu kurumlarla da bu sürece destek vermekteydi. Bursa da İttihat ve Terakki tarafından kurulan Fukaraperver Cemiyeti, emval-i metrukeden birçok fabrikalar ve yüzlerce destgahların (tezgâh, atölye) yeniden üretken hale gelebilmesi için sahip olduğu sermayeyi kullanmaktaydı. Özellikle ordunun ihtiyaç duyduğu dokuma ürünlerinin sağlanmasında, bu üretim araçlarının işlevsel hale getirilmesine çalışılmaktaydı.⁶⁹³ Bu noktada Ermeni tehcirinin kentin iktisadi yaşamında yarattığı sorunlar ön plana çıkmaktaydı.

Ermenilerin Bursa'dan gönderilmeleriyle ortaya çıkan ekonomik boşluğun olumsuz etkilerini azaltabilmek ereği ile Müslüman esirlerin Osmanlı şehirlerine dağıtılması kararlaştırılmıştı. Ancak bunların asli vatan olarak Türklüğü ve Osmanlı tabiiyetini kabul etmelerinin rızalarıyla sağlanarak, aile kurmaya eğilimli olanlarına hükümetin izlediği iskân siyasetinin amaçları doğrultusunda dükkân ve sermaye sağlanması gerekli olduğundan emval-i metruke arasında bulunan dükkân, alet ve edavat-ı sanayinin iyi korunması ve gönderilecek esirlerin Müslüman muhacirler arasında bulunan dul ve kimsesiz kadınlarla evlendirilmesi düşünülmüştü. Bu çerçevede vilayete gereksinim duyulan alanlarda kalifiye Müslüman esirler gönderilmişti.⁶⁹⁴ Böylece hem gayrimüslimlerin gitmesiyle ortaya çıkabilecek ekonomik olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmış, hem de demografik yapının daha türdeş bir hale gelmesi sağlanmış olunuyordu. Nitekim bu anlayış doğrultusunda Suriye'den ihraç olunup Anadolu'da iskânları kararlaştırılan ailelerin, Ermenilerden kalma arazi ve çiftliklere yerleştirilmesi öngörülmüştü.⁶⁹⁵

⁶⁹² BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29.S.1334 / 6.Ocak.1916.

⁶⁹³ Ertuğrul, 5.Mayıs.1332 / 18.Mayıs.1916, No: 325, s. 1.

⁶⁹⁴ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24.Z.1333 / 2.Kasım.1915.

⁶⁹⁵ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19.S.1334 / 27.Aralık.1915.

V. BÖLÜM

BURSA'DA SEVK ve İSKÂN UYGULAMALARI ve MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ

1908 de gerçekleşen Jön Türk İhtilali, imparatorluktaki tüm unsurların etnik ve dinsel kimliği ne olursa olsun Osmanlı kimliği altında buluşturmayı öngörmekteydi. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihat ve Terakki'nin yaratmayı amaçladığı toplumsal kompozisyon ortaya çıkmıştı. Ancak Balkan Savaşları'nın ittifad-ı anasır kavrayışına dayalı Osmanlıcılık siyasasını geçersiz kılması, İttihat ve Terakki'yi imparatorluğun Türk-Müslüman unsurunu ön plana çıkartmayı amaçlayan politikalara yöneltmiştir. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamdan faydalanan İttihatçılar, iktisadi düzlemde milli iktisat siyasası, politik düzlemde ise sevk ve iskân uygulamalarıyla ülkedeki gayrimüslim unsurları önemli ölçüde tasfiye etmeyi başardılar. Savaş içinde görülen Ermeni ve Rum ayrılıkçı hareketleri söz konusu tasfiye sürecine meşruluk kazandıran bir zemin hazırlamıştır. Bursa'daki gayrimüslim unsurun toplumsal yaşam içindeki konumlarında önemli değişiklikler yaratan sevk ve iskan uygulamaları ve sonuçları bu bölümün içeriğini oluşturmaktadır.

A. SEVK ve İSKÂN

Büyük savaşın başlamasından bir süre sonra, İngiliz, Fransız, Rus bloğuna karşı Alman-Avusturya ittifakının yanında yerini alan Osmanlı Devleti, içeride Arap, Rum ve Ermeni toplulukların içinde bulunan ayrılıkçı örgütlenme ve ayaklanmalarla karşılaşacaktı. Ermenilerin seferberlik öncesinde ve izleyen dönemde bağımsızlıkçı bir politika izlemede ısrar etmesi, dahası bunu söylem düzleminden eylem aşamasına taşınmaları, İttihat ve Terakki yönetiminin de dikkatinden kaçmamıştı.

Nitekim elde edilen veriler ışığında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Meclis-i Mebusan'da yer alan Ermeni mebuslarla görüşmeler yaparak olası bir ayrılıkçı hareket ve

sonuçları üzerinde onları uyarma gereği hissetmişti.⁶⁹⁶ Aynı hassasiyet ve endişelerden ötürü Ermeni Patriği Zaven Efendi ile görüşen Enver Paşa da “*Türkiye’nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken, silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere saldırıp memurları öldürdüklerinin resmi raporlardan anlaşıldığını, Patriğin halka bundan sonra iyi (yolda) öğütlerde bulunmasını, hareket genişlediği takdirde askeri hükümetin en sert tedbirleri almak zorunda kalacağını*” söylemişti.⁶⁹⁷ Ermeni Patriği Zaven Efendi ve Meclis-i Mebusan’daki Ermeni mebusların bu söylemleri ciddi bulmadıkları ya da en azından iddialara inanmadıkları, Patriğin henüz yayılmamış olayların sorumluluğunu komitacılara yüklediği, halkın komitacıların yanında olmadığını düşündüğü, görülmektedir.⁶⁹⁸

Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında Osmanlı Devleti Doğu Cephesi’nde Rus Çarlığı ile düzenli ordulara dayalı bir mücadele yürütürken, Doğu Anadolu coğrafyasında bağımsızlık yanlısı Ermeni komitacılarıyla da boğuşmak zorunda kaldı. Özellikle Van, Muş, Bitlis, Kozan (Sis) ve Erzurum civarlarında Ermeni komitacılarının örgütlediği isyan ya da silahlı eylemler⁶⁹⁹, Türk ordusuna cephe gerisinde önemli sorunlar yaratmaktaydı. Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 19.Nisan.1331 / 2.Mayıs.1915 tarihli yazıda; Van Gölü çevresinde ve Van Valiliği’nce bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilâl için daimi bir kaynak olduklarını belirterek, bu isyan odaklarının dağıtılmasını istemişti.

Enver Paşa söz konusu yazıda bölgedeki Ermeni ayrılıkçılığının ortadan kaldırılabilmesi için iki öneride bulunmaktaydı. Birincisi; isyan çıkartan Ermenilerin ve ailelerinin Rus Çarlığı sınırları içerisine gönderilmesi, ikincisi ise; bunların aileleriyle Anadolu içerisindeki bölgelere dağıtılmasıydı.⁷⁰⁰ Başkumandan Vekili, sevk edilebilecek Ermenilerin boşalttıkları bölgelere, savaş nedeniyle Osmanlı topraklarına sığınan

⁶⁹⁶ Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki’de On Sene**, C: I, Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, 2006, İstanbul, s. 252.

⁶⁹⁷ **Talat Paşa’nın Anıları**, Yayına Hazırlayan: Alpaz Kabacalı, İstanbul, 2000, s. 66.

⁶⁹⁸ Birgen, **a.g.e.**, s. 253., Talat Paşa anılarında Patrik Zaven Efendi’nin Ermeni komitacıları tarafından yönlendirildiğini ileri sürerek, ayaklanmaların çıkmasında rolü olduğunu ima etmektedir.

⁶⁹⁹ Savaş içinde 15.Nisan.1915’te Van, 17.Nisan.1915’te Şitak, 18.Nisan.1915’te Bitlis’te başlayan ayaklanmalar sonucunda bazı Doğu vilayetleri Rusların eline geçmişti.

⁷⁰⁰ **A.T.B.D.**, Yıl: 31, S: 81 (Aralık-1982), Sıra No: 1825, Belge No: 1830.

Müslüman ailelerin yerleştirilmesinin de uygun olacağını belirtmekteydi. Böylece Ermenilerin imparatorluk sınırları içerisindeki sevk ve iskânına dönük süreç başlamış oluyordu. Başkumandanlık Vekili imzasını taşıyan bu yazı, bölgede bulunan Ermeniler arasındaki ayrılıkçı ruhu, hareketi ortadan kaldırmayı amaçlamış görünmekteydi.⁷⁰¹

Enver Paşa'nın yazısından bir hafta sonra, 26.Nisan.1331 / 9.Mayıs.1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa kendi inisiyatifiyle⁷⁰², Erzurum Valisi Tahsin Bey'e, Van Valisi Cevdet Bey'e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalik Bey'e çektiği şifreli telgraflarla yetki bölgelerinde birer isyan odağı haline gelen Ermeni toplulukların, buldukları yerlerden uzaklaştırılarak, güneye doğru sevk edilmeleri emrini verdi. Söz konusu emirde ordu birlikleriyle işbirliği yapılması ivedilikle istenmişti.⁷⁰³ Talat Paşa'nın 10.Mayıs.1331/ 23.Mayıs.1915 tarihli 4.Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafta, sevk ve iskânın uygulanacağı bölgeler şu şekilde sıralanmaktaydı; 1. Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri, 2. Halep vilayetinin merkez kazası hariç İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köyler, 3. Maraş şehir merkezi hariç tutulmak üzere Maraş Sancağı, 4. Adana, Kozan (Sis), Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Kozan, Mersin ve Cebel-i Bereket sancakları⁷⁰⁴. Görüldüğü üzere ilk safhada, sevk ve iskân uygulaması gerçekleşecek merkezler arasında, Bursa'nın da içinde olduğu Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde bulunan şehir veya kasabalar yoktu.

Sevk ve iskân uygulamasının sorumluluğunu o ana değin üstlenmiş görünen Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Sadarete gönderdiği 13.Mayıs.1331 / 26.Mayıs.1915 tarihli tezkereyle sorumluluğu paylaşmaya karar verdiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Söz konusu tezkerede; savaşın cereyan ettiği bölgelere yakın yerlerde meskûn bulunan Ermenilerden bir kısmının Türk ordusuna karşı cephe gerisinde giriştiği düşmanca hareketler belirtilerek,

⁷⁰¹ Birgen, **a.g.e.**, s. 256.

⁷⁰² Talat Paşa, Meclis-i Vükelâ'dan herhangi bir karar çıkmadan veya çıkartmadan sevk ve iskân kararını uygulamaya koymuştur. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen sevk ve iskâna ilişkin 13.Mayıs.1331/ 26.Mayıs.1915 tarihli tezkirede uygulamanın önceden başlatıldığı görülmektedir.

⁷⁰³ **BOA DH. ŞFR. D. 52 / 200**, Tarihsiz.

⁷⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul., 2004., s. 67.

⁷⁰⁵ Talat Paşa sevk ve iskân politikasının planlayıcısı ve yürütücüsü konumunda bir figür olarak karşımıza çıksa da anılarında bu uygulamanın genel karargâh tarafından hazırlandığını ve tamamen uygulanmasına karşı olduğunu belirtir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Talat Paşa'nın Anıları**, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000., s. 49–81.

düşman saflarına katılmak, bölgedeki Müslüman ahaliye karşı saldırı ve tecavüzlerde bulunmak, cinayetler işlemek ve düşmanın deniz birliklerine yardımcı olmak kabilinden suçlar işlediği anlatılarak, söz konusu bölgelerde isyan odağı haline gelen unsurların Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Mersin, Kozan (Sis) şehir merkezleri dışında, Adana, Mersin, Kozan (Sis), Cebel-i Bereket livalarıyla, Maraş merkezi dışında Maraş Sancağı ve Halep Vilayeti'nin merkez kazaları dışında, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köylerinde bulunan Ermeniler, güney vilayetlerinde önceden belirlenmiş yerlere⁷⁰⁶ sevk ve iskân edilmeleri istenmekteydi.

Tezkerenin Sadarete gönderilmesinden bir gün sonra, 14.Mayıs.1331 / 27.Mayıs.1915'te seferberlik sırasında hükümetin aldığı kararlara karşı gelenler hakkında ordu tarafından alınacak önlemleri içeren geçici bir kanun çıkartılarak tezkere perçinlendi. Adı geçen kanunla orduya oldukça geniş bir çerçeve içinde sevk ve iskân yetkisi tanınarak, bir anlamda bu politikanın uygulanma işi orduya devredilmiş oldu.⁷⁰⁷ Bu arada Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği sevk ve iskân uygulamasını içeren tezkere, 17.Mayıs.1331 / 30.Mayıs.1915'te Meclis-i Vükelâ kararı haline getirilerek 19.Mayıs.1331 / 1.Haziran.1915 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayımlandı. Meclis-i Vükelâ kararında, devletin varlığının korunması ve güvenliğinin devamı açısından tehdit yaratan hareketlerin ortadan kaldırılması konusunda Dâhiliye Nezareti tarafından alınan kararların isabetli olduğu vurgulanarak, özetle aşağıdaki noktalar belirtilmiştir;

- Sevk edilecek Ermeniler, önceden belirlenmiş sevk ve iskân mahallerine rahat bir biçimde can ve mal emniyeti sağlanarak nakledilecektir.
- İskân uygulaması gerçekleşene değin geçimleri muhacirin (göçmenler) ödeneğinden sağlanacaktır.
- Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin eski mali ve iktisadi durumları dikkate alınarak, kendilerine emlak ve arazi verilecektir. Ayrıca muhtaç durumda bulunanlara hükümet tarafından ev yapımı konusunda yardımcı olunacak, tarım

⁷⁰⁶ Bu yerler; Van Vilayeti ile kuzey kısımları komşu olan Musul ve Zor Sancakları (bu sancakların kuzey kısmına sevk ve iskân yapılmayacaktır), Urfa şehir merkezi dışında kalan güney bölgelerine, Halep Vilayeti'nin doğu ve güneydoğu kısmına, Suriye Vilayeti'nin doğu kısımlarıdır.

⁷⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C: III, Kısım: III, Ankara, 1991., s. 40.

sektöründen geçimini sağlayanlara da tohumluk ve alet, edevat yardımında bulunulacaktır.

- Sevk ve iskân esnasında geride bıraktıkları taşınabilir mal veya kıymetler kendilerine uygun biçimde ulaştırılacaktır.
- Ermenilerin sevk edildikleri şehir, kasaba ve köylerde bulunan gayrimenkulleri tespit ve değerleri takdir edildikten sonra, bu yerler muhacirlere dağıtılacaktır.
- Muhacirlerin ihtisas alanı dışında kalacak, zeytinlik, dutluk, bağ, depo, fabrika benzeri gelir getiren yerler müzayede ile satılacak ya da kiraya verilecektir. Buralardan elde edilen gelirler sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarına emanet kaydedilecektir.
- Bu işlemler Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir başkan, biri dâhiliye diğeri maliyeden seçilecek iki üye olmak üzere, üç üyeden oluşan özel komisyonlar tarafından yürütülecek ayrıca bu hususta bir de talimatname hazırlanacaktır.⁷⁰⁸

Sevk ve iskân uygulamalarına dönük düzenlemelerde, ihtiyaç ve karşılaşılan sorunlar nedeniyle ya değişiklikler yapılmış ya da yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Nitekim 13.Eylül.1331 / 26.Eylül.1915 tarihli “*Ahar mahallere naklolunan eşhasın emval, diyun ve matlubat-ı metrukesi hakkında kanun-u muvakkat*” çıkartılarak, 17.Mayıs.1331 / 30.Mayıs.1915 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu geçici kanuna göre;

1. Sevke tabi tutulan Ermenilerin, bıraktıkları mal, alacak ve borçlarının bir listesi mazbataya bağlanacak ve bunun tasfiyesi mahkemelerce yapılacaktır.
2. Ermenilerden kalan vakıf malları Vakıflar Nezareti'ne, diğer gayrimenkuller hazineye intikal ettirilecek ve bedelleri birinci maddeye göre yapılacak tasfiyeye dâhil edilecektir.
3. Alacaklılar, komisyonlar aracılığıyla dava yoluyla tasfiye edilecek, mevduat bankalardan çekilecek, menkul mallar müzayede ile satılacak, elde edilen meblağ,

⁷⁰⁸ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Ankara, 1983., s. 216–217.

sahibi adına emaneten mal sandığına yatırılacak ve tasfiyeye dâhil olacaktır. Tasfiye sonunda kalan para sahiplerine ödenecektir.⁷⁰⁹

Bu son yasal düzenleme ile sevk ve iskâna tabi tutulacak Ermenilerin geride bırakacakları bütün menkul ve gayrimenkullerinin tasfiye edileceği, kendilerinin bu süreçte asli olarak bulunmaları söz konusu olmadığından, çıkarlarının resmi makamlar tarafından korunacağı ve nihayet bu tasfiye sürecinden sonra geri dönebilseler bile pek azının eski statüsüne ulaşabileceği gibi gerçeklerin ortaya çıkmış olmasıdır.⁷¹⁰

B. BURSA'DA SEVK ve İSKÂN

Sevk ve iskân politikasının ilk anda, Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde uygulamaya konulduğu görülmektedir. Ancak bir süre sonra olayların diğer bölgelere de yayılması ve savaşın seyri, sevk ve iskân politikasının batıda Trakya'ya değin uzanan bir coğrafyada Rumları da kapsayacak biçimde yaygınlaştırılması sonucunu doğurmuştur. Babıâli'nin 12 Temmuz 1915'te batılı elçiliklere gönderdiği bir genelgede, Ermeni ayaklanmalarının artık sınır bölgelerinin dışına, cephe gerisine ve batı bölgelerine doğru yayılma eğiliminde olduğu belirtiliyordu. Örnek olarak da, Afyon'da beş yüz kişilik bir Ermeni çetesinin kendilerine katılmış olan asker kaçaklarıyla birlikte şehre baskın yaparak, pek çok Müslümanı öldürdüğü bildirilmekteydi.⁷¹¹

Sevk ve iskân uygulamasına neden olan ikincil bir faktör daha bulunmaktaydı. 1915 yılı Şubat ayından itibaren İtilaf Devletleri donanmaları İstanbul'u elde ederek hem Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak hem de güç bir durumda bulunan müttefikleri Rus Çarlığı'na yardım edebilmek için Çanakkale Boğazı'na saldırmışlardı. Bunun yanı sıra Karadeniz Ereğlisi'nin Rus donanması tarafından bombardıman edilmesi, devletin başkentine dönük ciddi güvenlik kaygılarını gündeme getirmişti. Başkent İstanbul'un da içinde bulunduğu Marmara coğrafyasında, fark edilebilir bir topluluğu oluşturan Ermeni ve

⁷⁰⁹ Gürün, a.g.e., s. 217–218.

⁷¹⁰ Bayur, a.g.e., s. 46.

⁷¹¹ A.g.e., s. 43.

Rumların, içlerinde bulunan ayrılıkçı ve bağımsızlıkçı unsurların faaliyetleri, yaşanan olaylar ve ortaya çıkartılan örgütlenmeler, devletin varlığı açısından bir tehdit olarak algılandı. Bu olgu, sevk ve iskân politikasının Bursa'nın da içinde bulunduğu bölgede uygulamaya konulmasının arka planındaki bir başka nedeni oluşturmaktaydı.⁷¹²

Savaş öncesi dönemde Bursa'da Türklerden sonra demografik düzlemdeki en ağırlıklı gruplar Ermeniler ve Rumlardı. Savaşa Osmanlı Devleti'nin dahil olması ve izleyen süreçte yaşanan gelişmeler, kent ve çevresindeki politik ve sosyal yaşamı da etkilemişti. 19. yüzyılın başlarından itibaren ulusçuluk düşüncesinin imparatorluk sınırları içinde toplumsallaşmaya başlamasının yarattığı sancılar, Bursa'da da hissedilmekteydi. Bağımsız Yunanistan'ın kurulması, Balkan Savaşları'nda bu devlete karşı ciddi toprak kayıplarının yaşanması, kentteki iktisadi panoramada gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığının bulunması ve nihayet ayrılıkçı örgütlenmelerin faaliyetleri kent ve çevresinde gerilimli bir psikolojik zeminin oluşmasına neden olmuştu.

Nüfusunun büyük bölümünü Rumların oluşturduğu Gemlik'te belediyeye ait bazı evrakta Rumcanın kullanılmasının merkezi yönetimde yarattığı tepki⁷¹³, bölgede önemli bir nüfuza sahip Gemlik Rum Rahibi Aleksandros'un tutuklanarak Bursa'ya gönderilmesi⁷¹⁴, Anadolu'da Rumlara dönük olarak uygulanan boykotajın Bursa'da da pratiğe dökülmesi⁷¹⁵ gibi olaylar, temelde dinsel-etnik eksen üzerinde gelişen bir gerilimi ve karşılıklı güvensizliği beslemekteydi.

Balkan Savaşları'nın ittifadı anasır duygusunu göreceli olarak zayıflatması, gayrimüslimlerin yaşadığı kentlerde ve çevrelerinde önemli gelişmelere yol açmıştı. 1914 ortalarında Bursa'nın Apolyont Gölü civarındaki Rum köylülerin Müslümanlar tarafından bölgeyi terk etmeye zorlandıkları yönündeki haberler İstanbul'a değin ulaşmıştı. Babıâli bu gibi nahoş durumların engellenmesini istemekteydi.⁷¹⁶ Bu haberleri başkaları da izleyince ortaya bir "Rum Muhacereti" olgusu çıktı. İstanbul, Rumları göçe zorlayan ve bu

⁷¹² **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri**, Dâhiliye Nezareti tarafından 1916 yılında hazırlanmıştır., Çev: Musa Sarıkaya, İstanbul, 2006., s. 273.

⁷¹³ **BOA DH. ŞFR. D. 39 / 86.** 27.R.1332 / 25.Mart.1914.

⁷¹⁴ **BOA DH. ŞFR. D. 41 / 152.** 9.B.1332 / 3.Haziran.1914.

⁷¹⁵ **BOA DH. ŞFR. D. 42 / 7-8 ve 35.** 20.B.1332 / 14.Mart.1914.

⁷¹⁶ **BOA DH. ŞFR. D. 42 / 20.** 21.B.1332 / 15.Haziran.1914.

vesile ile yağmacılığa kalkışan şahısların tutuklanarak yargı organları önüne çıkartılmalarını, göçe engel olamayan memurlarında azledilmesini öngörmekteydi.⁷¹⁷ Bu arada Mihaliç'teki Rumları göçe teşvik ettiği ileri sürülen iki Yunan subayının yakalandığına ilişkin, doğrulanmaya muhtaç, haberler İstanbul'da yayımlanan Tanin Gazetesi'ne yansımıştı.⁷¹⁸

Bursa ve Karacabey köylerindeki Rumların yapılan nasihatlere rağmen Mudanya sahillerine olan akını bu bölgede ciddi bir karışıklık yaratmıştı. Mudanya köylerindeki Rumların Tirilye'de toplanarak, Tirilye ve Sülüklü yoluyla bu güzergâhtaki hâkim noktaları ele geçirmeleri, Rum göçmenlerinden başkalarına yol vermemeleri, silahlı saldırılarda bulunmaları, Misi Köyü Rumlarının bölgedeki telefon hatlarını kesmeleri, göçe dönük bir tepkinin belirtileriydiler. Rum göçünün yarattığı sorunların ciddi boyutlara ulaşması karşısında, Hüdavendigâr Valiliği İstanbul'dan takviye amacıyla Bursa'ya jandarma birlikleri ve sahilin kontrolü için bir gambot gönderilmesini istemek zorunda kalmıştı.⁷¹⁹ Merkezi yönetimin, en azından başlarda, göçe neden olanların belirlenerek cezalandırılmalarını ve göçün önlenmesini öngören istemleri, Bursa ve çevresindeki pek çok Rumun, Mudanya'ya doğru olan göçünü durduramamıştı.⁷²⁰

Göç olgusunun sadece Bursa ile sınırlı olmadığı, resmi yazışmalardan anlaşılmaktaydı. Rumların nispeten kalabalık oldukları Hüdavendigâr, Edirne ve Aydın vilayetlerine gönderilen talimatlarda göç eden Rumların geride bıraktıkları eşya, araç gereç ile ticari eşya, hayvanlar ve mahsulâtın, zamanla bozulup çürüyecek her türlü mal ve ürünlerinin satılarak, bedellerinin sahiplerine iade olunmak ve ayrıca kaydı tutulmak şartıyla mahalli mal sandıklarına teslimi öngörülmekteydi.⁷²¹ Daha sonra verilen bir talimatla da Rumların bıraktıkları malların muhafaza edilmesi istenmişti.⁷²² Merkezi yönetimin, Rumlara ait çiftliklerin sayısı, bunların kapladıkları alan ve değerlerine ilişkin bilgileri ilgili vilayetlerden istemesi⁷²³, olası bir sevk düzenlemesini ve buralara yakın bir

⁷¹⁷ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 40. 22.B.1332 / 16.Haziran.1914.

⁷¹⁸ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 41. 22.B.1332 / 16.Haziran.1914.

⁷¹⁹ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 50. 23.B.1332 / 17.Haziran.1914.

⁷²⁰ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 51. 23.B.1332 / 17.Haziran.1914.

⁷²¹ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 211. 12.Ş.1332 / 6.Temmuz.1914.

⁷²² BOA DH. ŞFR. D. 42 / 255. 17.Ş.1332 / 11.Temmuz.1914.

⁷²³ BOA DH. ŞFR. D. 45 / 20. 24.L.1332 / 15.Eylül.1914.

savaş olasılığı dolayısıyla gelebilecek Müslümanları iskân etme amacını akla getirmekteydi. Bu uygulamalar, Ermenilere dönük sevk ve iskân uygulamalarından daha önce gerçekleşmişti ve büyük benzerlikler taşımaktaydılar.

1915 yılında doğuda başlayan Ermeni ayaklanmaları ve yarattığı olumsuzluklar karşısında çıkartılan sevk ve iskân kanununa paralel bir düzenleme, Marmara Bölgesi'ne yönelik İtilaf Devletleri saldırıları sırasında Rumlara da uygulanmıştır. Ancak Rum sevk ve iskânını, Ermenilerinkinden ayran bazı önemli farklar da bulunmaktaydı. Şöyle ki; Rumlar isyan çıkarmaktan dolayı değil güvenlik kaygıları nedeniyle sevke tabi tutulmaktaydılar. İkincisi, bu sevk önemli ölçüde sahil kesimlerinde bulunan Rumları kapsamaktaydı.

Bursa ve çevresinde Rumların Müslümanlarla yaşadığı sorunlar simetrik biçimde Ermenilerle de yaşanmaktaydı. Pazarköy'ün Sulusi Köyü'nde ipek tezgâhları ve böcekhaneleri bulunan bazı Ermenilerin, Bursa Ermeni Murahhassası ve ona bağlı bazı kişilerin yönlendirmesi ile yöredeki Ermeni eşkiyaya yataklık yaptıkları savıyla tutuklanmaları⁷²⁴, Ermeni çocukların eğitim-öğretim gördükleri yabancılara ait okulların bazılarında silah ve patlayıcı bulunduğu dair ihbarlar üzerine yapılan aramalar⁷²⁵, doğuda yaşanmaya başlayan sorunun batı bölgelerine dönük izdüşümlerini oluşturmaktaydı. Ayrılıkçı Ermeni girişimlerine dair ilk bilgiler savaş öncesi günlere dayanmaktaydı.⁷²⁶ Bu bağlamda; Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü vilayet ve mutasarrıflıklardan, Hükümetçe şüpheli tanınan Ermenilere ve bilhassa bunlardan müteşebbis ve faal komite rüesa ve erkânına katiyen seyahat varakası ve harice azimet için vesika verilmemesini istemişti.⁷²⁷ Ancak kimlerin ayrılıkçı amaçlar güttüğü ya da devlete karşı illegal bir örgütlenme içerisinde olduğu, tartışma konusuydu. Nitekim Bursa Bidayet Mahkemesi azasından Horen Efendi'nin tutuklanmasının⁷²⁸ kentte yarattığı hava, merkezi yönetimin tutuklamanın nedenini sorgulamaya itmişti.⁷²⁹ Bu konuda endişeleri olduğu

⁷²⁴ BOA DH. ŞFR. D. 43 / 10. 20.Ş.1332 / 14.Temmuz.1914.

⁷²⁵ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 78. 9.R.1333 / 24.Şubat.1915.

⁷²⁶ Birgen, a.g.e., s. 234–235.

⁷²⁷ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 95. 9.C.1333 / 30.Nisan.1915.

⁷²⁸ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 290. 24.C.1333 / 9.Mayıs.1915.

⁷²⁹ Genelkurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918**, C: V, Ed. Albay Ahmet Tetik, Ankara., 2006, s. 295.

anlaşılan Dâhiliye Nezareti, bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bir talimat göndererek, Ermenilerden zararlı kişilerle komite başlarının uzaklaştırılma ve tutuklanmaları hakkındaki talimatın bazı yerlerde yanlış anlaşıldığını ve birçok yerlerde suçlu olmayıp göze görünen kişilerin tutuklanarak bir yerden komşu bir başka yere uzaklaştırıldıklarını, pek çok yerde de gerçek kötü kişilerin hakkında hiçbir işlem yapılmadığını belirtmek zorunda kalmıştı.⁷³⁰ Sevk ve iskân ile ilgili yasal düzenlemenin Takvim-i Vekayi'de yayımlandığı gün, Bursa Jandarma Alay Kumandanı'nın bazı önemli konuların konuşulması amacıyla İstanbul'a çağırılması⁷³¹, merkezi otoritenin, kent ve çevresindeki durumla yakından ilgilendiğini göstermekteydi.

Bursa, Balkan Savaşları ile başlayan Müslüman gayrimüslim eksenli dinsel ve Türk-Ermeni-Rum kimlikleri çerçevesinde biçimlenen etnik çelişkilerin yarattığı belirsizlik ve güvensizlik ortamının Birinci Dünya Savaşı boyunca, hatta ertesinde, sürdüğü bir kent durumuna gelmişti. Yukarıda çeşitli örneklerle betimlemeye çalıştığımız toplumsal panorama, savaşın başından itibaren yaşanan gelişmelerin etkisinde sürekli değişecektir. Merkezi otoritenin öncelikle, güvenlik ve otorite kavramları üzerine inşa ettiği politikalar, kent ve çevresindeki siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamı derinden etkileyecektir. İmparatorluğun savaşa girmesiyle Bursa ve çevresinde gayrimüslimlere dönük yaptırımlar artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştı. Önce Marmara Havzası'ndaki iskelelerle İstanbul arasında ve Edirne'de emanetçi sıfatı ile dolaşan gayrimüslimlerin ikinci bir emre kadar seyahatleri men edildi.⁷³² Bunu posta nakil ve teatisinde bulunan gayrimüslim müteahhitlerin mukavelenamelerinin fesih edilmesi ve bunların yerini emin ve Müslüman müteahhitlerin alması izledi.⁷³³ Yaşanan gelişmeler, demografik ve ekonomik yapılanmayı Türkleştirme ya da Müslümanlaştırmayı amaçlayan bir projenin ilk adımları olarak görünüyordu. Birinci Dünya Savaşı, bu sürecin meşrulaştırılmasını mümkün kılan bir zemini, İttihat ve Terakki seçkinlerine sağlamaktaydı.

⁷³⁰ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 61. 18.B.1333 / 1.Haziran.1915.

⁷³¹ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 137. 13.B.1333 / 27.Mayıs.1915.

⁷³² BOA DH. ŞFR. D. 53 / 174. 16.B.1333 / 30.Mayıs.1915.

⁷³³ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18.B.1333 / 1.Haziran.1915.

1. Bursa'daki Rumların Sevk ve İskânı

Balkan Savaşları'nda Yunanistan'a karşı kaybedilen topraklar ve imparatorluktaki Rum toplulukların söz konusu devlete destek verdiği yolundaki kanı, İttihat ve Terakki ile Rumlar arasındaki ilişkilerde gerilime yol açmıştı. Balkan Savaşları'nın ardından ittihad-ı anasır siyasasının geçersizliğinin anlaşılması, imparatorluğun Müslüman-Türk ögesine dayalı politik ve iktisadi siyasalar izlenmesine yol açmıştı. Birinci Dünya Savaşı İttihatçılara amaçlarına ulaşma yolunda önemli fırsatlar sunmaktaydı. Bu bağlamda imparatorluğun gayrimüslim unsurlarına yönelik, resmi düzlemde güvenlik kaygılarına dayalı olarak gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulamaları, bu toplulukların imparatorluk içindeki sosyo-ekonomik konumlarında önemli değişiklikler yaratmıştır. Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde yaşayan Rumlarda bu olgu çerçevesinde, değişik yerlerde iskân edildiler.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Çanakkale Cephesi'ndeki kritik durum ve Marmara Denizi'nde yabancı denizaltıların varlığı, Marmara havzasındaki kıyılarda veya iç kesimlerde bulunan Rum ve Ermenilerin güvenlik kaygıları nedeniyle tahliyesini gündeme getirdi. Bu bağlamda tahliyesi gereken bazı Rumların vilayet dâhilindeki köylere yerleştirilmek üzere Gemlik'e nakli ve bu iş için vapurlar görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı.⁷³⁴ Tahliye uygulamasını, Gelibolu ve savaş bölgesine yakın Marmara adalarından evvelce Karesi'ye sevk ve iskânları kararlaştırılan Rumların, sayılarının çokluğu nedeniyle Bursa'ya bağlı kazalar olan, Kirmastı, Orhaneli, Karacabey gibi uygun yerlere iskân edilmesi izledi.⁷³⁵ Marmara havzasından tahliye edilen Rumların, sayılarının on beş bin dolayında olduğu ve bunların önemli bir bölümünün Hüdavendigâr Vilayeti, dolayısıyla da Bursa ve çevresindeki, sahilden uzak Rum köylerine peyderpey yerleştirilecekleri bildirilmekteydi.⁷³⁶

Hüdavendigâr Vilayeti'nin sınırları içine dönük Rum iskânı devam ederken, Başkumandanlık Vekâleti tarafından, tüm Marmara havzasında sahilde veya sahilden bir

⁷³⁴ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 253. 22.B.1333 / 5.Haziran.1915.

⁷³⁵ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 306. 26.B.1333 / 9.Haziran.1915.

⁷³⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54/ 102. 9.Ş.1333 / 22.Haziran.1915. ve BOA DH. ŞFR. D.54/ 108. 9.Ş.1333 / 22.Haziran 1915.

saat mesafede bulunan bölgelerdeki Rumların iç bölgelere nakledilmesini içeren kararı, Bursa ve kazalarında da uygulamaya konuldu.⁷³⁷ Bu karar çerçevesinde iç bölgelere sevk edilen Rum ahalinin, yayımlarına imkân verilmeyecek şekilde bölgedeki Rum köylerine yerleştirilmelerine başlandı.⁷³⁸ Resmi bir belgede Rumların iskân edilecekleri alanların Rum ve Ermeni yerleşim birimleriyle sınırlandırılmasının nedeninin siyasi zorunluluklardan kaynaklandığı belirtilmekteydi.⁷³⁹

Sevk ve iskân işlemi gerçekleştirildikçe çeşitli sorunlarda gündeme gelmeye başlamıştı. Bunlardan en önemlisi, göç ettirilenlerin arkada bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin geleceği idi. Hükümet, nakledilecek Rumlar için kapsamlı bir düzenleme henüz mevcut olmadığından, Ermenilerin emval-i metrukelerinin muhafazası hakkında daha önce hazırlanan talimatnamenin⁷⁴⁰ Rumlar içinde uygulanmasına karar vermiş ve söz konusu yönetmelik hükümleri Bursa ve çevresinde de yürürlüğe girmişti.⁷⁴¹

İkincil bir sorunda sevke tabi tutulan Rumların iskân edilmeleri ve izleyen süreçteki gereksinimlerinin karşılanmasıydı. Bursa Belediyesi bu noktada şehirdeki Muhacirin İdaresi ile birlikte Rum muhacirlerine yönelik bir eylem planı oluşturmuş görünüyordu. Bu çerçevede Rum muhacirlerin beslenme⁷⁴², sağlık⁷⁴³ alanlarındaki ihtiyaçlarının bir bölümü sağlanmaktaydı.⁷⁴⁴ Bundan başka kentte bulunan Muhacirin Komisyonu aracılığıyla muhacirlere nakdi yardımda da bulunulmaktaydı.⁷⁴⁵ Muhacirlerin istihdam sorunlarını da göz önünde bulunduran Bursa'daki yerel yönetim, çeşitli olanakları kullanarak bu sorunu aşmaya çalışmaktaydı. Örneğin kente gelen Rum mültecilerden bir

⁷³⁷ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 118. 10.Ş.1333 / 23.Haziran.1915.

⁷³⁸ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 157. 13.Ş.1333 / 26.Haziran.1915.

⁷³⁹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 158. 13.Ş.1333 / 26.Haziran.1915.

⁷⁴⁰ 10.Haziran.1915 tarihinde; savaş ve olağanüstü politik durum dolayısıyla başka yerlerde sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin mal ve arazilerinin idaresi hakkında yayımlanan bir yönetmelik.

⁷⁴¹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 296. 21.Ş.1333 / 4.Temmuz.1915.

⁷⁴² B.K.A. E / 10. K. No: 649. 20.Ş.1333 / 3.Temmuz.1915, B.K.A. E / 10. K. No: 906. 28.N.1333 / 9.Ağustos.1915.

⁷⁴³ B.K.A. E / 9. K. No: 1466. 6.L.1333 / 17.Ağustos.1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1473. 8.Z.1333 / 17.Ekim.1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1487. 15.Z.1333 / 24.Ekim.1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1735. 7.S.1334 / 15.Aralık.1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1756. 11.S.1334 / 19.Aralık.1915.

⁷⁴⁴ B.K.A. E / 10. K. No: 1016. 17.L.1333 / 28.Ağustos.1915.

⁷⁴⁵ B.K.A. E / 10. K. No: 1304. 19.Za.1333 / 28.Eylül.1915.

bölümü; yapımına başlanmış olan Nilüfer Kanalı inşaatında gündelik ücretlerle istihdam edilebilmişti.⁷⁴⁶

Üçüncül bir problem, göç ettirme politikasının amacını sorgulayan, tartışan hatta bazen uygulamayı sekteye uğratan yerel askeri ve idari görevlilerdi. İttihatçı yönetim zaman zaman askeri ve idari bürokratlara açıklama yapmak zorunluluğu hissetmekteydi. Nitekim var olan uygulamanın Almanya'nın isteği doğrultusunda gerçekleştiği yolundaki söylentilerin, İstanbul ve taşrada yarattığı rahatsızlık karşısında, merkezi yönetim, söz konusu politikanın tamamen askeri ve inzibati nedenlerle uygulanmakta olduğunun altını çizerek, Almanya'nın bu politikanın oluşumunda herhangi bir etkisinin bulunmadığının gerekli memurlara bildirilmesini istemişti.⁷⁴⁷

Rum tahliyesi esnasında bazı yerel memurların, sevk ve iskân uygulamasına örtülü biçimde engel olmaya çalıştıkları da görülmekteydi. Bursa'ya sevkleri öngörülen İmrâlı Adası'ndaki Rum ahaliyi nakletmek üzere Harbiye Nezareti tarafından adaya gönderilen vapurlara, mahalli memurlar, vilayetten emir almadıkları gerekçesiyle Rumların binmesini engellemişlerdi. Bu gelişme üzerine Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Hüdavendigâr Vilayeti'ne durumun ilgili memurlara tebliğ edilerek sevk gerçekleştirilmesini istemek zorunda kalmıştı.⁷⁴⁸

Savaş süreci içindeki politik ve askeri gelişmeler, merkezi otoritenin sevk ve iskân uygulamasına dönük kararlarında da değişikliklere neden olmaktadır. Nitekim bu olgu ekseninde anlam kazanan gelişmeler yaşanmaktaydı. Örneğin Bursa'ya bağlı Mudanya ve Gemlik gibi kasabalardan iç bölgelere gerçekleşmesi planlanan sevk ve iskân uygulaması iptal edilmiş, bu bölgelerde yaşayan Rum ahalinin yerlerinde bırakılmasına karar verilmişti.⁷⁴⁹ Öte yandan Edirne Vilayeti'nin sahil kesiminde yaşayan yedi, sekiz bin dolayında Rumun, Hüdavendigâr ve Ertuğrul vilayetlerindeki Rum ve Ermeni köylerine

⁷⁴⁶ B.K.A. E / 10. K. No: 708. 5.N.1333 / 17.Temmuz.1915.

⁷⁴⁷ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 19. 8.S.1334 / 16.Aralık.1915.

⁷⁴⁸ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 21. 2.Ş.1333 / 15.Haziran.1915.

⁷⁴⁹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 224. 15.Ş.1333 / 28.Haziran.1915.

yerleştirilmesi planlanmıştı.⁷⁵⁰ Ancak kısa bir süre sonra, Hayfa ve Edremit adlı vapurlarla İzmit ve Bursa üzerinden gerçekleşmesi öngörülen sevk işlemi de yine iptal edilmişti.⁷⁵¹

1915 yaz aylarında, Mudanya açıklarında yabancı bandıralı denizaltılarla ilişkiler kuran Rumların yakalanma bilgilerini içeren resmi kayıtlara⁷⁵² ve bu gelişmelerden kısa bir süre sonra kayık vb. deniz araçlarına hükümetçe el konulması, muhafazalarının özel bir kurul tarafından sağlanması ve sahiplerinin bunları hiçbir şekilde kullanmaması hakkındaki kanunun uygulanmasına⁷⁵³ dair talimatlara karşın, Rumlara dönük olarak gerçekleştirilmekte olan sevk ve iskân uygulamasının yavaşladığı hatta durdurulduğu görülmüştür. Bu bağlamda önce Marmara havzasındaki kıyı bölgelerinde yaşayan Rumların yerlerinde bırakılması⁷⁵⁴, nakledilmiş olanlarınsa geri dönmelerine izin verilmeyerek, iskân edildikleri bölgelerde kalmasını içeren bir karar alınmıştı.⁷⁵⁵

Rumlara dönük sınırlı sevk ve iskân uygulaması, merkezi yönetimin Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı sahil ve adalara Türk muhacirlerin yerleştirilmesi kararıyla⁷⁵⁶ yeni bir anlam kazanmaya başlamıştır. İttihatçı yönetimin, aldığı bu kararla söz konusu bölgelerdeki demografik yapıyı değiştirmek için ciddi bir adım attığı söylenebilir. Bu kararın ardında Anadolu'daki demografik yapılanmayı daha türdeş bir duruma getirme ereği olduğu da düşünülebilir. Nitekim ilerleyen dönemde sahilde Rumlardan boşalan yerlere peyderpey muhacirin sevkiyle, mezkûr kasaba ve köylerin Müslümanlarla iskânının gerekliliği merkezi yönetim tarafından vurgulanmıştı.⁷⁵⁷ Bu bağlamda, bölgedeki demografik yapılanmaya ilişkin istatistikî veri oluşturma çabaları ivme kazanmaya başlamıştır. Bölgedeki Rumların sayıları ve nerede bulduklarına ilişkin bilgi edinmeye çalışan merkezi yönetim, diğer yandan da bunlara yapılan yardımları ve daha ne kadar desteğe gereksinim duyacaklarını da araştırmaktaydı.⁷⁵⁸ Rumların var olan

⁷⁵⁰ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 180. 16.Ş.1333 / 29.Haziran.1915.

⁷⁵¹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 185. 17.N.1333 / 29.Temmuz.1915.

⁷⁵² BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 34. 6.N.1333 / 18.Temmuz.1915.

⁷⁵³ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 48. 8.N.1333 / 20.Temmuz.1915.

⁷⁵⁴ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 116. 15.N.1333 / 27.Temmuz.1915.

⁷⁵⁵ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 169. 17.N.1333 / 29.Temmuz.1915.

⁷⁵⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 357. 29.N.1333 / 10.Ağustos.1915.

⁷⁵⁷ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 279. 6.Ra.1334 / 12.Ocak.1916.

⁷⁵⁸ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 215. 14.L.1333 / 25.Ağustos.1915. Ayrıca BOA DH. ŞFR. D. 63 / 88. 20.C.1334 / 24.Nisan.1916.

uygulamalardan asgari düzeyde rahatsız olmasını temin edebilmek için, sevk edilenlerin iskânları için gerekli kaynağın sağlanmasına ve bunlara iyi davranılmasına çalışılmaktaydı. Bu durumla bağlantılı olarak, Rumlar arasında Venizelos aleyhtarlığı da desteklenmekteydi.⁷⁵⁹

Sevk ve iskân uygulamasının yankıları Yunanistan'da da görülmekteydi. Ülkede yapılan seçimlerin ardından Venizelos taraftarlarıyla hükümet yetkililerinin Müslüman ahali üzerinde baskı kurdukları ve onları sistematik biçimde göçe zorladıkları yolunda bilgiler Babîâli'ye değin ulaşmıştı.⁷⁶⁰ Buna karşın imparatorlukta yaşanan sevk ve iskân uygulamalarına ilişkin olarak da Yunan basınında çeşitli yayınlara rastlanmaktaydı. Bu haberlerin birinde Bursa'da bir Rum köyünün Müslümanlar tarafından yakıldığı iddia edilmekteydi. Bu gibi haberlerin Batı kamuoyu ve içeride yaratacağı olumsuzlukların bilincinde olan Babîâli, bu tür haberlerin aslını süratle araştırmaktaydı.⁷⁶¹ Yapılan araştırmalarda bu tip haberlerin çoğunun aslı olmadığı ya da abartılarak dünyaya yansıtıldığı görülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumlara baskılar yapıldığı ve kötü muamele gördüklerine ilişkin yayınlara, Yunan basınında yoğunluk kazanması karşısında bunları önleyebilmek için, Rumların yaşadıkları vilayetlerdeki Rum toplum liderleri ile ruhani seçkinlerinin, İstanbul'da yayınlanmakta olan Türkçe ve Rumca gazetelere telgraf çekmelerinin sağlanmasına çalışılmıştı.⁷⁶²

Yunanistan'ın İtilaf devletleri yanında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa gireceği ve bu yolda hazırlıklar yaptığına ilişkin bilgiler üzerine Bursa dâhil olmak üzere bütün Marmara havzası sahil kesiminde bulunan Rumların yeniden iç bölgelere sevki için tekrar hazırlıklara başlandı.⁷⁶³ Sevki kararlaştırılan Rumlar için nakliye araçları sağlanması, sevk ve iskân esnasında beslenme ve barınma gereksinimlerinin karşılanması, güvenlik ve sağlık tedbirlerinin sağlanması, bu hususlarda kusurlu görülenlerin cezalandırılması ve iskân bölgelerinin mahalli yöneticilere bildirilmesini içeren önlemler

⁷⁵⁹ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 358. 1.M.1334 / 9.Kasım.1915.

⁷⁶⁰ BOA DH. EUM.3. Şube D. 7 / 52. 20.N.1333 / 1.Ağustos.1915.

⁷⁶¹ BOA DH. ŞFR. D. 58./ 119. 17.M.1334 / 25.Kasım.1915.

⁷⁶² BOA DH. ŞFR. D. 59 / 85. 14.S.1334 / 22.Aralık.1915.

⁷⁶³ BOA DH. ŞFR. D. 67 / 243. 13.Za.1334 / 11.Eylül.1916.

alınmıştı.⁷⁶⁴ Hükümetten herhangi bir yardım talebinde bulunmayan Rumlara sahiller, İstanbul ve İzmit gibi bölgelerin dışındaki yerlere gidebilme özgürlüğü tanınmıştı. Yardıma muhtaç durumda bulunanların ise daha önce boşaltılmış yerlere geçici olarak yerleştirilmesi ve iaşelerinin sağlanması öngörülmektedir.⁷⁶⁵ Bu arada daha önce sevke tabi tutulmuş olan Rumlara ait öşür vergileri⁷⁶⁶ ile Rum emval-i metrukesi arasında bulunan üzüm ve incirlerin orduya devredilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁶⁷ Bu işlemler diğer yerlerde olduğu gibi Bursa'da da, biri başkan diğerleri Maliye ve Mülkiye'den üç kişiden oluşan emval-i metruke riyasetleri aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi.

2. Bursa'da Ermeni Sevk ve İskânı

Bursa'da 1915 yılının yaz aylarına değin Ermenilere dönük, kayıtlara geçmiş, bir sevk ve iskân uygulaması görülmemiştir. Bununla birlikte Anadolu'nun Ermenilerin sakin olduğu vilayetler ve bağlı sancaklarda rastlanılan ayrılıkçı örgütlenme ve hareketlere Bursa'da da görece olarak rastlanılmaktaydı. Bursa'daki Ermeni topluluğu içinde yer alan seçkinler arasında bağımsızlık yanlısı kişiler bulunmaktaydı. Örneğin, Bursa Ermeni Murahhassası Sivashlı Sahak Odabaşyan'ın kentteki Ermenileri politik anlamda yönlendirdiği ve kendisinin benzeri amaçlar için Patrikhane tarafından Erzincan'a gönderildiği, Babî'î'nin bilgisi dâhilindeydi. Bundan dolayı Odabaşyan'ın Erzincan'daki hareketlerinin izlenmesi ve uygun bir bahane ile Bursa'ya geri gönderilmesi istenmişti.⁷⁶⁸

Merkezi yönetim, ayrılıkçı Ermeni hareketinin yayılma eğilimi göstermesinden ötürü kentte ayrılıkçılığı eksen alabilecek düşünce ve hareketlerin önüne geçmeye çalışılmaktaydı. Nitekim Bursa'daki, basın yayın faaliyetleri de bu çerçevede denetim altına alınmıştı. 1915 Haziran ayı itibariyle Bursa'da Ermenice süreli yayın bulunmadığı gibi sahiplik ya da yönetsel bağlamda Ermeni olan herhangi bir matbaaya da rastlanılmıyordu. Yalnızca Setbaşı'nda Mehmed Karamani Mahallesi'nde Misak adlı bir

⁷⁶⁴ BOA DH. ŞFR. D. 75 / 226. 2.B.1335 / 24.Nisan.1917.

⁷⁶⁵ BOA DH. ŞFR. D. 76 / 194. 25.B.1335 / 17.Mayıs.1917.

⁷⁶⁶ BOA DH. ŞFR. D. 67 / 201. 8.Za.1334 / 6.Eylül.1916.

⁷⁶⁷ BOA DH. ŞFR. D. 68 / 178. 6.Z.1334 / 4.Ekim.1916.

⁷⁶⁸ BOA DH. ŞFR. D. 48 / 91. 3.S.1333 / 21.Aralık.1914.

Ermeni'nin idaresinde Kamer isminde bir matbaanın çalışmakta olduğu anlaşılmış ve matbaadaki bütün evraka da el konulmuştu.⁷⁶⁹ Öte yandan Taşnak Fedai Cemiyeti'nin Bursa'da, Baltayan adında birisinin liderliğinde oluşturduğu örgütlenme açığa çıkartılmıştı.⁷⁷⁰ Baltayan'ın, İstanbul'daki merkez komitesine bağlı olan Bursa teşkilatının da içinde bulunduğu Taşnak Fedai Cemiyeti'nin; örgütlenmesi, amaçları ve işleyişine ilişkin verdiği bilgiler, gerek yerel gerekse merkezi hükümetin güvenlik endişelerini pekiştirecek nitelikteydi.⁷⁷¹ Nitekim Bursa'da ordu için üretim yapan çeşitli atölye vb. yerlerde çalışan Ermenilerin işten çıkartılmaları ya da sıkı gözetim altında tutulmalarını isteyen resmi kayıtlar bu endişelerin ulaştığı düzeyi göstermekteydi.⁷⁷²

Babiâli ayrılıkçı politik örgütlenmeler konusunda gerektiğinde sert yüzünü göstermekten de çekinmemişti. Bursa'da Setbaşı'nda eczacılık yapan Stephan oğlu Parnak Acemyan, milliyetçi amaçlar benimseyip, bunları yaşama geçirmeğe çalışmak ve evinde Ermeni İhtilal Komitesi'ne üyeliğini kanıtlayan programlar buldurmak ve bu çerçevede düşünceler yaymak suçundan yargılandığı Bandırma Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin 54. maddesinin ek birinci fıkrası gereğince idama mahkûm edilmiş, karar bizzat başkumandan vekili ve sadrazam tarafından onaylanmış ve iradesi alınmıştı.⁷⁷³

1915 yılının ikinci yarısında, Bursa'nın merkez sancağı olduğu Hüdavendigâr Vilayeti'nde ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin yoğunluk kazanması karşısında, doğuda başlamış olan sevk ve iskân uygulaması, vilayet sınırları içindeki Ermenileri de kapsayacak biçimde genişletildi. Ermenilerin boşalttıkları kasaba ve köylere ise Müslüman göçmenler iskân edilmeye başlanmıştı.⁷⁷⁴ Bursa'da Ermenilere dönük fiili sevk uygulaması, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün 5.Ağustos.1915 tarihini taşıyan şifreli telgrafının Vilayete ulaşmasıyla başlamıştır. Söz konusu telgrafta Katolik olanların

⁷⁶⁹ BOA DH. EUM. 2. Şube D. 8 / 40. 11.Ş.1333 / 24.Haziran.1915.

⁷⁷⁰ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 28. 6.N.1333 / 18.Temmuz.1915.

⁷⁷¹ BOA DH. EUM. 2.Şb. D. 9. U.N. 31. 9.N.1331 / 21.Temmuz.1915. Baltayan'ın sorgulamasına ilişkin içerik EK-2'de görülebilir.

⁷⁷² BOA DH. ŞFR, 54-A / 269 ve BOA DH. ŞFR, 54-A / 270. 23.N.1333 / 4.Ağustos.1915.

⁷⁷³ BOA İ. HB. D. 173 / 22. 5.L.1333 / 17.Ağustos.1915.

⁷⁷⁴ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9.Ş.1333 / 22.Haziran.1915.

dışındaki bütün Ermenilerin belirlenen bölgelere sevkleri öngörülmekteydi.⁷⁷⁵ İçinde Hüdavendigâr Vilayeti'nin de bulunduğu, çeşitli vilayetlere gönderilen resmi bir yazıda⁷⁷⁶, Babıâli sevk amacının; Ermenilerin hükümet aleyhine girişim ve faaliyetlerde bulunamaz hale getirilmesi ve bağımsız bir devlet yapılanması ereğini öngören milliyetçi yaklaşımlarının ortadan kaldırılması olduğunu belirtmişti. Aynı belgeye göre, Ermenilerin imhası kesinlikle söz konusu değildi. Belirlenenler dışında kimse sevk edilmeyecek, sevk esnasında kafilelerin can ve mallarının korunması için her türlü önlem alınacak, kafilelere yönelik saldırılar ise şiddetle cezalandırılacaktı. Sevk ve iskân uygulaması için gerekli ödeneğin de muhacirin tahsisatından sağlanması kararlaştırılmıştı.

Bursa'daki Ermenilerin ağırlıklı olarak bugünkü Suriye sınırları içinde iskân edilmeleri öngörülmüştü. Tahliye işleminin güvenlik ve sağlık gibi nedenlerle demiryolları üzerinden yapılması uygun görüldüğünden, kentteki Ermeniler, Bursa-Yenişehir-İznik-Mekece ve Bursa-Kütahya olmak üzere iki güzergâh üzerinden nakledilmeleri planlanmıştı. Kütahya ve Mekece istasyonlarına gönderilen Ermeniler buradan demiryolu aracılığıyla Zor'a ulaştırılacaklardı. Zorunlu sevk uygulamasını öngören emrin kente ulaşmasının ardından yerel hükümet olası karışıklıkları ve sorunları önleyebilmek ereği ile 14.Ağustos.1915'te bir beyanname yayınladı.⁷⁷⁷

BEYANNAME⁷⁷⁸

Madde 1. Bazı ailelerin burada kalmak ümidiyle ötede beride ihtifa (saklanma, gizlenme) teşebbüsünde buldukları haber alındığından bu gibileri hangi millet ve mezhepten olursa olsun alıp saklayanlar ve böyle yerlerde muhtefi (saklanan, gizlenen) eşhas bulunduğunu haber alıp da hükümete malumat vermeyenler divan-ı harb-i örfiye sevk edileceklerdir.

Madde 2. İhraç muamelesinin hitamına kadar mal, can, ırz, namus gibi mukaddesata taarruz ve tecavüz edenler, huzur ve asayiş-i memleketin her ne suretle

⁷⁷⁵ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 276. 24.N.1333 / 5.Ağustos.1915.

⁷⁷⁶ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 292. 18.L.1333 / 29.Ağustos.1915.

⁷⁷⁷ BOA DH. EUM. 2. Şube D. 10 / G.No. 6. 3.L.1333 / 15.Ağustos.1915.

⁷⁷⁸ İlk kez yayımlanmaktadır.

olursa olsun ihlaline tasaddi edenler dahi birinci maddede gösterildiği vechile şiddetle cezalandırılacaklardır.

Madde 3. Ermenilerden zengin ve fakir her kim olursa olsun eşya-ı beytiyesinden (ev eşyası) diğer kısmını ve ihtiyacat-ı hayatiyesine ait malzemesini ücret-i nakliyesi tamamen kendisine ait olmak üzere beraber götürebileceği gibi arzu edenler eşyasını kâmilan hanesi içinde bırakarak, hükümetin yed-i emanet ve muhafazasına terk etmekte muhtardır.

Madde 4. Gidecek olan Ermeniler esas beytiyesinden istediklerini alenen satabilirler ancak bu yoldaki bey'ü şuraya sınıf-ı memurinden büyük, küçük hiçbir iştirak edemez. Bey'ü şuranın selâmet-i cereyanını temin için memurin-i zaptiyeye tebligat-ı lâzıme ifa kılınmıştır.

Madde 5. Emlak üzerine icar ve rehin ve vefaen ferağ memnu' olup, ancak katiyen vuku bulacak muammelat-ı ferağiyeye müsaade edilecektir.

Madde 6. Hevayic-i zaruriye-i memlekette olan, zahire, un, bulgur, pirinç, makarna, kahve, şeker, tuz, gaz ve emsali eşya münhasıran belediye tarafından mübayaa edilerek bilahare mübayaa fiyatıyla erbab-ı ihtiyaç ve istihkaka fûrûht edilecektir.

Madde 7. Üzüm, meyve, zeytin vesaire hakkında talimat-ı mahsus a hkâmına tevfikân muammele olunacaktır.

Madde 8. Alacaklarını almak ve borçlarını ödemek üzere tayin edilen üç gün müddet şehir-i halin üçüncü Pazartesi günü akşamı hitame ereceğinden Salı günü alessabah sevkıyata mübaşeret olunacaktır.

Vali namına komisyon reisi Ali Raif

1.Ağustos.1331. / 14.Ağustos.1915.

Beyannamenin maddeleri incelendiğinde önemli ölçüde Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin içinde Hüdavendigâr Emval-i Metruke Komisyonu Riyaseti'nin de bulunduğu çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen, 29.Temmuz.1331/ 11.Ağustos.1915 tarih 452 umum numaralı şifreli telgrafında⁷⁷⁹ belirtilmiş ilkeler çerçevesinde biçimlendirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Beyannamenin içeriğinden anlaşıldığına göre, sevk haberi kentte yaşayan Ermeniler arasında bir panik havası

⁷⁷⁹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 381. 30.N.1333 / 22.Temmuz.1915.

yaratmıştı. Başka bölgelere gitmek istemeyen Ermenilerin kent içinde farklı din ve mezheplere mensup komşu veya tanıdıklarının evlerinde ya da kırsal alandaki yerleşim alanlarında saklanmaya çalıştıkları anlaşıyordu. Bazı Ermenilerin de silahlanıp, çeteler oluşturarak, Bursa ve çevresindeki Müslüman köylerine saldırdıkları görülmekteydi.⁷⁸⁰ Bu saldırılar, kent içinde ve çevresinde reaksiyoner bir iklimin gelişerek, durumun daha kritik bir hale gelmesine neden olmuştu. Nitekim yerel hükümetin sevk edilecek Ermenilerin can ve mallarına yönelik olası bir karışıklıktan endişe duyduğu beyannamenin satır aralarında kendini hissettirmektedir. Ermenilere taşınabilir her türlü eşyasını götürebilme ve taşınmazlarını tasfiye hakkı verilmekle birlikte bu işleri gerçekleştirebilmek için sadece üç gün süre tanınması Ermenilere ait gayrimenkullerin değerinden çok daha az bedellerle el değiştirmesine yol açacaktı. Nitekim ilerleyen süreçte merkezi otorite bu durumu fark ederek çeşitli önlemler almak zorunluluğunu hissetmişti.

Yerel hükümet, sevk kararının kendisine ulaşmasının ardından yukarıda belirtilmiş olan güzergâhlar doğrultusunda ulaşımın sağlanması için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır. Bu çerçevede kiralama bedelleri muhacirin idaresi bütçesinden karşılanmak üzere kentteki arabacı esnafından üç yüz doksan üç araba, saman bedelleri de ödenmek kaydıyla, ihracat komisyonunca kiralanmıştır.⁷⁸¹ Yerel yönetimin ulaşımın dışında sevk edilenler arasında bulunan fakirlere beslenmeleri konusunda yardımcı olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁷⁸² Ermeni kabilelerin yoldaki güvenlikleri de yine yerel yönetimin askeri görevlileri tarafından sağlanmaktaydı. Ancak kısa sayılabilecek bir sürede ciddi sayıda insanın belirli bir merkezde toplanması bazı sorunları da beraberinde getirmekteydi. 1915 yılı Ağustos ayında Bursa'dan yirmi bin kişi civarında bir kabile İzmit sınırları içinde bulunan Mekece İstasyonuna gönderilmiş ancak yaşanan izdihamdan dolayı önemli güvenlik sorunları yaşanmış ve askeri önlemlere başvurulmak zorunda kalınmıştır.⁷⁸³

İzdiham, yaşanan sorunlardan yalnızca birisiydi. Kalabalık kabilelerin geçtiği ya da konaklamak zorunda kaldığı yerleşim alanlarında yaşanan olaylar daha tehlikeli durumlar

⁷⁸⁰ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 296. 18.L.1333 / 29.Ağustos.1915.

⁷⁸¹ B.K.A. E / 9 K. No: 1495. 18.Z.1333 / 27.Ekim.1915.

⁷⁸² B.K.A. E / 10 K. No: 1139. 23.L.1333 / 3.Eylül.1915.

⁷⁸³ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 86. 22.L.1333 / 2.Eylül.1915.

yaratabilmekteydi. Nitekim Kütahya güzergâhı kullanılarak gerçekleştirilen sevk esnasında ciddi bir tehlike yaşanmıştı. Kütahya’da yaşayan Hafizoğlu adında bir kişi ve arkadaşları, Bursa ve İzmit’ten belirli bölgelere sevk edilmek üzere Kütahya’ya gönderilmiş bulunan ancak nakliye araçlarının yetersizliği yüzünden kentte konaklamak zorunda kalan Ermenilerin kente yerleştirileceklerini sanarak bir şikâyetname hazırlayıp, şehir çarşısında ve pazaryerlerinde imzalatmak üzere dolaştırıp, Müslümanları tahrik etmişlerdi. Galevana gelen bazı kişiler ellerinde sopalar olduğu halde Ermenilere saldırdıkları gibi kentte bulunan gayrimüslimlere ait okul, kilise ve evlere saldırmışlar ve burada yaşayan insanları şehirden çıkarmaya çalışmışlardı. Olaylar, gerekli önlemlerin alınmasıyla yatıştırılmış ve olayların çıkmasında sorumlulukları bulunanlarla olaylara karışanlar, yürürlükteki yasa ve yönetmelikler doğrultusunda, soruşturma evraklarıyla birlikte Konya Divan-ı Harbi’ne sevk edilmişlerdi.⁷⁸⁴ Ermenilerin nakli sırasında meydana gelen bu tür olayların gerek merkezi gerekse yerel yönetimler tarafından dikkatle soruşturulduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁷⁸⁵

Sevk uygulaması ilk anda Katolik mezhebi dışında kalanları kapsarken daha sonra Protestan mezhebine mensup olan Ermeniler de bu uygulama dışına çıkartıldı.⁷⁸⁶ Ailelerinde asker, subay, sıhhiye subayı olan kişiler ile mebus bulunan Ermeni aileler tehcir dışında tutulmuşlardır.⁷⁸⁷ Bursa’da Karaağaç Mahallesi’nde üç çocuğu ile birlikte ikamet etmekte olan Virjin’in sevk edilmesinden, kocası Hekon Arakliyan’ın Gelibolu İnşaat Taburu’nda amele, erkek kardeşi Dr. Ornik’in sıhhiye subayı olması dolayısıyla vazgeçilmesi ve Bursa’da kalmalarına izin verilmesi için bizzat merkezi yönetim devreye girmişti.⁷⁸⁸ Ancak sevke tabii tutulmayan Katolik ve Protestan Ermenilerin farklı yerlere gitmelerine sınırlamalar getirilmişti.⁷⁸⁹

Mesleki konumlarından dolayı sevk edilmeyenler arasında bankalarda çalışan Ermeniler de bulunmaktaydı. Yabancı kurumlar tarafından istihdam edilen bu kişiler de

⁷⁸⁴ BOA DH. EUM. D. 11/ 40. 13.Za.1333 / 22.Eylül.1915.

⁷⁸⁵ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 72 / 4. 26.C.1334 / 30.Nisan.1916.

⁷⁸⁶ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 20. 4.L.1333 / 15.Ağustos.1915.

⁷⁸⁷ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 18, BOA DH. ŞFR. D. 55 / 19, BOA DH. ŞFR. D. 55 / 20. 4.L.1333 / 15.Ağustos.1915.

⁷⁸⁸ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 131. 10.L.1333 / 21.Ağustos.1915.

⁷⁸⁹ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 126. 27.L.1333 / 7.Eylül.1915.

sevk uygulamasının dışına çıkartılmışlardı. Örneğin Deutsche Orient Bank'ın Bursa Şubesi'nde görevliyken sevke tabii tutulan Katolik Edvar Kırmızıyan ve Ferdinand Osenyan ile Ermeni Ortodoks Hayik Mıçihyan ve Nurican Bahtiyaryan adlı memurlar hakkındaki işlem, yapılan başvuru üzerine durdurulmuştu. Son ikisi sevk edilme süreci esnasında buldukları Konya'dan geri getirilmişler ve memuriyetlerine devamlarına izin verilmişti.⁷⁹⁰ Bank-ı Osmanî'de çalışan bütün Ermeniler de tehcirin dışında tutulmuşlardı.⁷⁹¹

Bunların yanında iktidara olan yakınlıkları sayesinde sevk uygulamasından muaf tutulanlarda bulunmaktaydı. Örneğin, İstanbul'daki Bulgar Hastanesi'nde görevli Dr. Nikolo'nun kayınpederi Ermeni milletinden fotoğrafçı Papazyan'ın bir başka bildirimde değin sevki ertelenmişti.⁷⁹² Bir başka örnekte Bursa'da Atıcılar'daki Papazoğlu Çiftliği'ndeki araziye ait muameleler için kente gelen Egeryan Gülek ile kız kardeşi Perlanti ve kızının sevklerinden kaçınılması, sevk edilmişlerse Bursa'ya iadeleri bizzat Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından istenmişti.⁷⁹³ Yine Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Bursa'da Büyükyeniköy de ikamet etmekte olan Aluc oğlu Bogos ile karısı, kızı, kardeşleri ve torunlarının sevk edilmelerini önlemişti.⁷⁹⁴ Bazı Ermenilerin de istisnai biçimde ticari ilişkilerinden dolayı sevkleri tehir edilmişti. Örneğin, Bursa tüccarlarından Aram Fındıkyan'ın Dersaadet'te bazı Müslüman tüccarlarla olan ticari muamelelerinin tasfiyesine kadar sevki geciktirilmişti.⁷⁹⁵ Fındıkyan'ın sevkinin gerçekleşmesinden sonra, Bursa ve İstanbul ile olan ilişkilerini kesmemesi üzerine, kendisine ait mülk ve emlakın tasfiyesi yoluna gidilmişti.⁷⁹⁶ Bu son örnek sevk edilenlerin ayrıldıkları bölge ile olan ticaret ve mülkiyet ilişkilerinin de tasfiye edilmeye çalışıldığının göstermesi açısından dikkat çekicidir.

⁷⁹⁰ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 27. 22.L.1333 / 2.Eylül.1915.

⁷⁹¹ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 152. 28.L.1333 / 8.Eylül.1915.

⁷⁹² BOA DH. ŞFR. D. 55 / 21. 4.L.1333 / 15.Ağustos.1915.

⁷⁹³ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 130. 10.L.1333 / 21.Ağustos.1915.

⁷⁹⁴ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 143. 10.L.1333 / 21.Ağustos.1915.

⁷⁹⁵ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 128. 10.L.1333 / 21.Ağustos.1915.

⁷⁹⁶ BOA DH. ŞFR. D. 66/ 9. 15.N.1334 / 9.Temmuz 1916.

3. Demografik Değişim

Sevk işleminin durdurulmasına değin geçen süre içinde Bursa'nın demografik yapısında önemli değişiklikler meydana getirilmişti ve merkezi otorite bu değişime ilişkin istatistikî kayıtları düzenli biçimde tutmaya çalışmaktaydı.⁷⁹⁷ 1.Eylül.1915 tarihli resmi bir kayıta; Bursa merkez kazada 59.435'i Müslüman, 6.368'i Rum, 6.433'ü Ermeni, 694'ü Katolik, 272'si Protestan, 3.709'u Musevi olmak üzere toplam 76.911 kişilik bir dağılıma işaret edilmekteydi.⁷⁹⁸ Aynı kayıta merkez kazanın köyleriyle birlikte toplam nüfusu 148.001 kişi olarak gözükmekteydi. Bunlardan 112.851'i Müslüman, 24.042'si Rum, 6.433'ü Ermeni, 694'ü Katolik, 272'si Protestan, 3.709'u Musevi idi. Bu rakamlar, 1905/06 sayımının esas alınarak, doğum ve ölüm kayıtlarının eklenmesiyle ortaya çıkan 1330 (1914) yılına ait nüfus istatistiği ile uyum içindedir.⁷⁹⁹ Bursa'nın bağlı kazalarla birlikte toplam nüfusu; 371.059'a ulaşmaktaydı. Bu sayının 272.595'i Müslüman, 59.876'sı Rum, 33.427'si Gregoryen Ermeni, 744'ü Katolik Ermeni, 441'i Protestan Ermeni, 3.976'sı Musevilerden oluşmaktaydı. Rakamlar dikkate alındığında Bursa Sancağı'nda sevk uygulaması öncesindeki nüfusun yaklaşık; % 9.32'lik bir bölümünün Ermenilerden, % 16.13'nün Rumlardan, % 1.07'sinin Musevilerden, %73.46'sının da Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir.

⁷⁹⁷ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 139. 10.L.1333 / 21.Ağustos.1915.

⁷⁹⁸ BOA DH. EUM. KLU. D. 15 / 73. 21.L.1333 / 1.Eylül.1915.

⁷⁹⁹ Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistikî, İstanbul, 1919. İleten Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu 1800–1914, Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s. 214–215.

Tablo 5.1. Sevk ve İskân Uygulaması Öncesinde Bursa Sancağı'nın Demografik Yapısı

KAZALAR	MÜSLÜMAN	RUM	ERMENİ			YAHUDİ	KAZALARIN TOPLAMI
			GREGORYEN	KATOLİK	PROTESTAN		
BURSA (Merkez Kaza)	112.851	24.042	6.433	694	272	3.709	148.001
GEMLİK	15.784	8.241	3.283	-	-	-	27.308
KARACABEY	24.724	9.850	974	-	51	42	35.641
MUDANYA	7.013	16.359	99	20	-	55	23.546
KİRMASTI	53.890	1.384	914	-	-	170	56.358
ORHANELİ	46.153	-	-	-	-	-	46.153
ORHANGAZİ	12.180	-	21.724	30	118	-	34.052
GENEL TOPLAM	272.595	59.876	33.427	744	441	3.976	371.059

Aynı döneme ilişkin olmakla birlikte yukarıda alıntılanan belgeden kısa bir süre sonra tarihlenen başka bir resmi kayıta Bursa merkez kazada; 59.435'i Müslüman, 8.644'ü Rum, 213'ü Ermeni, 448'i Katolik, 212'si Protestan, 3.709'u Musevi olmak üzere toplam 72.661 kişinin bulunduğu görülmektedir. Rakamlardan ve belgenin içindeki notlardan anlaşıldığına göre bu sayılar sevk ve iskân uygulamasının hemen ardından gerçekleşen bir sayımın sonuçlarıdır.⁸⁰⁰ Merkez kazanın köylerle birlikte nüfusu 149.748'e ulaşmaktaydı. Bunların 112.783'ü Müslüman, 32.383'ü Rum, 873'ü Ermeni ve 3709'u Musevi idi. Bursa Sancağı toplam nüfusu dikkate alındığında; yaklaşık % 79.60'nın Müslümanlardan, % 18.82'sinin Rumlardan, % 0.40'ı çeşitli mezheplere mensup Ermenilerden ve % 1.16'sının Musevilerden oluştuğu görülmektedir.

⁸⁰⁰ BOA DH. EUM. KLU. D. 16 / 6. 7.Za.1333 / 16.Eylül.1915.

Tablo 5.2. Sevk ve İskân Uygulamasının Ardından Bursa Sancağı'nın Demografik Yapısı

KAZALAR	MÜSLÜMAN	RUM	ERMENİ			YAHUDİ	KAZALARIN TOPLAMI
			GREGORYEN	KATOLİK	PROTESTAN		
BURSA (Merkez Kaza)	112.783	32.383	213	448	212	3.709	149.748
GEMLİK	15.691	5.195	12	9	5	-	20.912
KARACABEY	24.653	12.693	154	-	20	42	37.562
MUDANYA	7.013	8.245	15	10	3	55	15.341
KİRMASTI	53.907	5.876	128	-	4	170	60.085
ORHANELİ	46.050	-	-	-	-	-	46.050
ORHANGAZİ	12.180	-	-	-	167	-	12.347
GENEL TOPLAM	272.277	64.392	522	467	411	3.976	342.045

Her iki tablonun karşılaştırılmasına dayalı olarak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün görünmektedir. Buna göre; a) Bursa ve bağlı kazalarda bulunan, ağırlığını Gregoryen Ermenilerin oluşturduğu ciddi bir topluluğun sevke tabi tutulduklarını bir başka söyleyişle Bursa Sancağı'ndaki çeşitli mezheplere mensup Ermenilerin % 95.95'nin başka yerlere gönderildikleri görülmektedir. b) Gregoryen Ermenilerden çok azının sevk işleminden muaf tutuldukları, (Bunların yukarıda açıklanmış nedenlerden dolayı kapsam dışı tutulmuş olmaları yüksek olasılıktır.) rakamlardan çıkan bir başka sonuçtur. c) Katolik ve Protestan mezhebine mensup Ermeniler arasında da sevk işlemine tabi tutulanların olabileceği, söylenebilir. Bunların buldukları yerlerden ayrılmasına sınırlama getirilmesinden dolayı başka bölgelere gidebilme olasılıkları düşük görünmektedir. Bu bağlamda, komitacılık veya hıyanet gibi eylemlere karışanların mezhep gözetilmeksizin sevk edilmelerine dair emirler çerçevesinde Bursa'dan uzaklaştırılmış olma ihtimalleri bulunmaktadır.⁸⁰¹ d) Bursa Sancağı'na başka vilayet ya da sancaklardan Rum

⁸⁰¹ BOA DH. ŞFR. D. 61 / 192. 1.Ca.1334 / 6.Mart.1916.

göçmenlerinin getirilerek, iskân edildiği bunların Bursa'daki toplam Rum nüfusun yaklaşık % 7.54'ünü oluşturdukları görülmektedir. e) Bursa Sancağı'nın sahil kesimindeki kazalarda ikamet etmekte olan Rumlardan bir bölümünün merkez ya da iç bölgelerde bulunan Rumların yaşadığı yerlere gönderildikleri, özellikle Mudanya'daki Rum nüfusun yaklaşık % 50.40'ının iç bölgelere sevk edildikleri anlaşılmaktadır. f) Musevilere dönük herhangi bir sevk uygulamasının olmadığı verilerden anlaşılmaktadır.

C. EMVAL-İ METRUKKE ve YAŞANAN SORUNLAR

Yerel Hükümetin yayınladığı beyannamede, Bursa'da sevke tabii tutulan Ermenilerin, var olan ticari, mali ve iktisadi ilişkilerini üç gün gibi kısa sayılabilecek bir sürede tasfiye etmeleri istenmişti. Bu istemin pratikte uygulanabilirliği tartışmalı olduğundan ve benzeri sorunlar başka yerlerde de yaşandığından, merkezi hükümet çeşitli yönetmelik, yasa ya da düzenlemeler yoluyla bu problemleri aşmaya çalışmıştı. Bunlardan birisi, Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların durumuna açıklık getiren 27.B.1333. / 10.Haziran.1915 tarihli bir yönetmelikti.⁸⁰² “*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahara Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname*”⁸⁰³ adıyla uygulamaya konulan yönetmelik, olağan üstü bir uygulamaya işaret etmekteydi. Söz konusu yönetmelik, var olan normal hukuki statünün dışında hükümler ve bu hükümleri yerine getirmek için oluşturulan, duruma özel kurullar ve komisyonların yapılmasını içermekteydi.

Otuz dört maddeden oluşan yönetmeliğe göre başka yerlerde sevk ve iskâna tutulan Ermenilerin bıraktıkları taşınır ve taşınmazların yönetimi ve korunması için *emval-i metruke idare komisyonları* kurulmaktaydı. İdare komisyonları emval-i metrukenin idaresi konusunda doğrudan dâhiliye nezaretine bağlıydılar. Ancak nezaretten gelecek emirler

⁸⁰² A.T.B.D., Yıl: 31, S: 81 (Aralık-1982), Sıra No: 1827, Belge No: 1832.

⁸⁰³ Harp ve Olağanüstü Siyasi Durum Nedeniyle Başka Yerlere Gönderilen Ermenilere Ait Mülk ve Arazinin İdare Şekli Hakkında Yönetmelik.

doğrultusunda görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmekteydiler. Bu komisyonlar bir başkan, biri mülkiye diğeri maliyeden iki memurun katılımıyla meydana gelmekteydi. Dâhiliye Nezareti'nden izin alınması koşuluyla maaşlı memur istihdamı ve nezaretten alacakları emirler ile yönetmelik çerçevesinde düzenleme ve açıklamalar yapmak, emval-i metruke komisyonlarına ait yetkilerdendi. Tahliye edilen yerlere iskân amacıyla göçmen sevki ile muamelelerin gerçekleştirilmesi gibi konular muhacir komisyonu ve memurlarının sorumluluk alanı içindeydi. Ancak sevk işleminin gerçekleştirildiği yerlerdeki yerleştirme işlerinin çabuklaştırılması ve düzenlenmesi, genel yerleştirme işlerinin kontrol ve denetimi ve bu yolda yerel hükümet ile anlaşarak kararlar alınması, uygulaması emval-i metruke idare komisyonlarının görev ve yetkileri arasına eklenmişti.

Emval-i metruke idare komisyonları üyeleri atandıkları yerlerdeki mevcut emval, emlak ve arazi-i metrukenin yönetimi, korunması ve genel hesaplarından ortaklaşa sorumluydular. Komisyon, görüşlerini, araştırmalarını ayrıntılarıyla birlikte ve yaptığı işleri özet olarak en geç on beş günde bir nezaret ve vilayete bildirmekle yükümlü tutulmuştu. Komisyonların muhacirin tahsisatından verilmek üzere, başkanına yevmiye hesabı bir buçuk, azasına da birer lira verildiği gibi görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ayrıca yolluk da almaktaydılar. Komisyon atanmayan ve gönderilmeyen vilayetlerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel hükümete aitti.

Yönetmelik uyarınca tahliye edilen yerlerde nakil olunan kişilere ait içinde eşya bulunan bütün binalar, idare komisyonu tarafından atanacak memur veya özel bir kurul tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktı. Koruma altına alınan eşyanın; cins, miktar, takdir edilen değer ve sahiplerinin isimlerini içeren ayrıntılı bir defter hazırlanacaktı. Söz konusu defterler kilise, okul, han gibi depo olarak kullanılmaya uygun yerlere nakledilerek, sahipleri ayırt edebilecek şekilde ayrı ayrı konularak korunacak ve eşyanın durumu, sayısı, sahipleri ve alındığı ve korunduğu yeri açıklayan tutanaklar düzenlenerek aslı yerel hükümete ve bir kopyası emval-i metruke komisyonuna verilecekti. Mevcut taşınabilir mallar arasında durmakla bozulabilecek olan eşya ile hayvanlar, komisyonun atayacağı bir kurul tarafından açık arttırmayla satılarak, bedelleri, sahipleri biliniyorsa kendileri adına, bilinmiyorsa eşyanın bulunduğu mahal adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecekti. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, değeri, kime ait olduğu,

alıcısı ve bedeli ayrıntılı olarak bir deftere kaydedilerek altı, müzayede heyeti tarafından onaylanacak ve aslı yerel hükümete onaylanmış bir kopyası da emval-i metruke komisyonuna verilecekti. Mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yoluyla isteyenlere verilebilecekti. Bu suretle elde edilen kiralama ve satış bedeli de sahipleri adına mal sandığına teslim edilecekti. Nakledilen ahaliye ait mülk ve taşınmaz malların kullanımına ait, hak sahipleri tarafından göçten sonra düzenlenen vekâletnameler üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktı.

Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek, mevcut evler ve arazi her ailenin istek ve yapabileceği tarım işleri dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktı. Şehir ve kasabalardan tahliye edilen evlere tercihan şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilerek, eski iktisadi ve mali durumları dikkate alınarak kendilerine yeterli miktarda arazi verilmesi sağlanacaktı. Dükkân, han, fabrika, hamam, depo gibi gelir getiren yapılarla göçmen iskânına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtımdan arta kalan ya da şehir ve kasaba civarında bulunan bağ, bahçe, zeytinlik, vb. yapılar ile göçmenlerin uğraş alanları dışında kalan emlak ve arazinin idare komisyonları veya onların gözetimi altında bu yerlerin mülkiye ve maliye memurlarının başkanlığında oluşturulacak kurullar aracılığıyla açık arttırmayla satılmaları öngörülmüştü.

Satın almaya talibi bulunmayan emlak ve arazinin korunması ve zamanla oluşabilecek zararların giderilmesi amacıyla, sağlam kefil bulunması kaydıyla iki seneyi geçmemek üzere taliplerine kiraya verilmesi uygun bulunmuştu. Satılma, kiralanma ya da ortaklık suretiyle verilen emlak ve arazinin türü, miktarı, yeri, satış, kira, bedelleri ile bunları gerçekleştiren müşterilerin isimlerini gösteren cetveller düzenlenecekti. Satış ve kiralamadan elde edilecek gelir, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına verilecek, daha sonra gerçekleştirilecek tebligatla sahiplerine dağıtılacaktı.

Yönetmeliğin temel ilkelerinden de anlaşıldığı üzere, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden tasfiye edilerek, yerlerine Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesine dayalı yeni bir demografik ve sosyo-ekonomik yapılanma olgusu belirmekteydi. Yeni demografik kompozisyonun politik düzlemde türdeş bir nüfus yapısıyla ulus-devlet anlayışını, sosyo-

ekonomik düzlemde Müslüman-Türk ekseninde biçimlenen bir ekonomik yaklaşımı öngören, milli iktisat politikalarını pekiştirdiği söylenebilir.

Bursa'nın merkez sancağı olduğu Hüdavendigâr Vilayeti'nde 1915 Temmuz'unda bir emval-i metruke idare komisyonu kurulması, İstanbul'dan bir komisyon oluşturularak Bursa'ya gönderilmesinin mümkün olmadığını içeren, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü'nün cevabi nitelikteki telgrafının ardından gerçekleşebildi.⁸⁰⁴ Talat Paşa'nın kişisel arşivindeki verilere göre Hüdavendigâr Vilayeti'nde bulunan toplam emval-i metruke kapsamındaki emlak sayısı 14.856 idi.⁸⁰⁵ Bu bağlamda söz konusu komisyonların yapılanmaları ve işleyişleri daha önemli bir hale gelmektedir.

Diğer vilayetlerde olduğu gibi Hüdavendigâr Emval-i Metruke İdare Komisyonu başkan ve üyeleri de, tahliye edilen yerlere muhacir iskân edilmesi konusunda da sorumlu tutulmuşlardı.⁸⁰⁶ Böylece komisyon hem Ermenilerin bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların yönetimi ve korunması görevini hem de Müslüman göçmenlerin bölgeye iskân edilmesiyle yükümlendirilmiş oluyorlardı. Müslüman göçmenlerin bir bölümüne Ermenilerin bıraktıkları arazi, ev, dükkân vb. yapılarla çeşitli meslek dallarına ilişkin araç ve gereçlerin dağıtıldığı göz önünde tutulursa bu ek sorumluluğun söz konusu komisyonlara bırakılmasının ardındaki mantık anlaşılabilir.

Sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tasfiye edilebilmesi için de bir yönetmelik hazırlanarak yürürlüğe konulmuştu.⁸⁰⁷ Yönetmelik uyarınca, nakledilmiş Ermenilerin emval-i menkule ve gayrimenkullerinin değeri ile satılmasından elde edilecek gelirden borçları tasfiye edildikten sonra, kalanının sahiplerine iadesi kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede hükümete intikal etmiş bulunan emval ve emlak-ı mezkurenin muhafazası, haklarının korunması ve gidenler hakkında gerçekleşecek borç iddiaları bilahare tasfiye edilmek üzere türü, miktarı ve alacak iddiasında bulunanların isimlerini bildiren cetvellerin hazırlanması, öngörülmüştü.⁸⁰⁸ Kısa bir süre sonra naklolunan kişilerden alacakları

⁸⁰⁴ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 225. 15.Ş.1333 / 28.Haziran.1915.

⁸⁰⁵ Murat Bardakçı, **Talat Paşa'nın Tehcir Belgeleri-2**, Hürriyet, 25.Nisan.2006, s. 25.

⁸⁰⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 412. 1.N.1333 / 13.Temmuz.1915.

⁸⁰⁷ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 368. 29.N.1333 / 10.Ağustos.1915.

⁸⁰⁸ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 184. 15.L.1333 / 26.Ağustos.1915.

veyahut bunların emval-i metrukesinde hak iddia edenlerin tasfiye komisyonlarına müracaat etmeleri için 13.Eylül.1331. / 26.Eylül.1915 tarihli kanun ile belirlenen sürenin, tasfiye komisyonların oluşturulma tarihinden başlayacağı Dâhiliye Nezareti tarafından bildirilmiştir. Bu bağlamda Bursa Tasfiye Komisyonu 7.Teşrinisani.1331. / 20.Kasım.1915 tarihinde oluşturulmuştur.⁸⁰⁹ Böylece Bursa’da sevk ve iskân uygulamasına ilişkin yerel düzlemdeki kurumsallaşma sürecine yeni bir halka eklenmiş oluyordu.⁸¹⁰ Ayrıca, Ermeni emval-i metrukelerini kayıt altına alabilmek için de yeni memur kadroları oluşturulmuştu.⁸¹¹

Bursa Tasfiye Komisyonu, Ermeniler ile kentteki diğer topluluklar arasındaki borç-alacak ilişkilerinin temelini oluşturduğu bir düzlemde çalışmaya başlamıştır. Kentteki yerel gazetelerde Ermenilerin borçlarına karşılık açık arttırmaya çıkarılan pek çok taşınmaz ilanı bu dönemin oldukça sık rastlanan kayıtları arasındadır. Örneğin Bursa’da Karaağaç Mahallesi’nde ikamet etmekte olan Nihabentiyan Karabet ile karısı İstepan kızı Dirgin’in mülkiyetlerinde bulunan, üç oda, bir mutfak, bir çeşme, bir sofa ve bir miktar bahçeden oluşan evle, Çırapazarı’nda Kestaneciler’de bulunan bir dükkân ve Simkeş Hanı tahtanisinde bulunan bir mağazanın yarısının 1/5 hissesi, çiftin 22.Mart.1326 tarihinden itibaren İnegöllüzade Rafet Bey’den beş yıl süreyle aldıkları borca karşılık teminat olarak gösterilmiştir. Ancak borcun zamanında ödenmemesi ve borçlularında başka bir yere sevk edilmiş olmalarından ötürü alacakların isteği üzerine söz konusu gayrimenkuller Vilayet Tasfiye Komisyonu tarafından açık arttırmaya çıkartılmıştır.⁸¹²

Bu tip satışların yaygınlığı konusunda yerel basındaki bir başka örnekte; Bağdesar oğlu Nasib’in Elmasbahçeleri’nde dört dönüm bir evlik Zekeriya Efendi Vakfı’ndan genişletilmiş bahçesi, Abraham oğlu Taktakoğlu Agopciyan’ın Samanpazarı’nda; yetmiş beş zira⁸¹³ alanı Bayezid Veli Vakfı’ndan gediği Haremeyn gediklerinden Bezzaz zemini ve gediğinin yarısı, Kirkor oğlu Kalbağı Güzel Karabet’in Işıklar civarında Karınca Deresi’nde; bir dönüm iki evlik sırf mülk bahçesi, Ohannes kızı Serphi’nin Çırapazarı’nda;

⁸⁰⁹ **Hüdavendigâr**, 10.Teşrinisani.1331 / 23.Kasım.1915, S. 2690, s. 1.

⁸¹⁰ **B.K.A. E / 9 K. No: 1103**. 6.L.1333 / 17.Ağustos.1915.

⁸¹¹ **B.K.A. E / 10 K. No: 1167**. 19.Za.1333 / 28.Eylül.1915.

⁸¹² **Ertuğrul**, 19.Mayıs.1332 / 1.Haziran.1916, S. 327,s. 4.

⁸¹³ Zira’; dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü. (75–90 cm arasında değişen ölçüleri vardır.)

dört yüz on altı zira' Bedreddin Pars Bey Vakfı'ndan keresteci mağazası, Yavru Fezi Arus'un Karaağaç Mahallesi'nde; doksan sekiz zira' zeminli bir ev, Azari oğlu Bedros'un Umurbey Mahallesi'nde; iki yüz seksen iki zira' sırf mülk evi, Berber Sehak oğlu Abraham ve Zarik ve Milide'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; iki yüz elli zira' sırf mülk müştemilat ile hanesi, Saatçioğlu Sıvacı Bağos oğlu Agop'un Karaağaç Mahallesi'nde; yüz on dört zira' sırf mülk müştemilat ile hanesi, Karabet oğlu Tifupi ile zevcesi Mihrupe'nin Umurbey Mahallesi'nde; yüz on zira' sırf mülk müştemilat ile hanesi, Basmacıoğlu Bezzaz Karabet oğlu Serupe'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; üç bin iki yüz zira' zemini Ali Paşa Vakfı'ndan ebniyesi mülk hanesi, Haffaf Bogos oğlu Martan'ın Hacı Baba Mahallesi'nde; iki yüz yetmiş iki zira' sırf mülk hanenin 14/40 hissesi, Eksabet kızı Nihabet ile kızı Serhi'nin Veled-i Bevvab Mahallesi'nde; üç yüz zira' sırf mülk hanesi isimleri yukarıda yazılı borçluların çeşitli tarihlerde nukud-u mevkufeden (vakf olunan paralar) aldıkları borç paralar karşılığında teminat gösterdikleri gayrimenkulleri, borçlarının ödenmemesi üzerine Evkaf Müdüriyeti'nin talebi ile Vilayet Tasfiye Komisyonu tarafından 4.Nisan.1332 / 17.Nisan.1916 tarihinden itibaren 45 gün içinde ilk ihaleleri ve 15 gün sonra kesin ihaleleri gerçekleştirilmek üzere müzayedeye çıkartılmışlardır. Talip olanların belirlenen gayrimenkul bedellerinin %10'u nispetinde depozitoyu mal sandığına yatırarak arttırmaya katılabilecekleri bildirilmekteydi.⁸¹⁴

Bu tür müzayedeler kentte Ermenilere ait taşınmazların el değiştirmesine yol açan hukuki boyutun sonucu olarak gerçekleştirilmekteydiler. Ancak borçluların sevk edilmiş olmalarından ötürü borçlarını ödeyebilmeleri mümkün olmadığından bu müzayedeler hukuki düzlemde tartışmalı bir nitelik kazanmıştı. Nitekim sevk edildikleri yerlerden Bursa'ya geri dönenler mallarının kendilerine iade edilmesi talebi ile resmi makamlara başvurmuşlardı ve bu istekleri olumlu karşılanmıştı.⁸¹⁵ İlerleyen süreçte de sevk edilen Ermenilerin geride kalan taşınmaz malları hükümetçe, kendileri adına müzayede usulüyle satışa çıkartılmış, daha sonra emval-i metruke komisyonları aracılığı ile bedelleri ödenmeye başlanmıştır.⁸¹⁶ Bu bağlamda emval-i metruke hâsılatından 8.000 lira Hüdevendigâr Vilayeti Emval-i Metruke Komisyonu tarafından Ziraat ve Osmanlı Bankası

⁸¹⁴ Ertuğrul, 7.Nisan.1332 / 20.Nisan.1916, S. 321, s. 2

⁸¹⁵ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 190. 12.S.1337 / 17.Kasım.1918.

⁸¹⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 420. Tarihsiz

aracılığıyla Halep Vilayeti'ne gönderilmiştir.⁸¹⁷ Söz konusu tutarın Halep Vilayeti'ne sevk edilen Ermenilerin iâşe ve iskânlarına harcanması öngörülmüştü.⁸¹⁸ Öte yandan Bursa'da Ermenilere ait çeşitli taşınır ve taşınmazların el değiştirme süreci ivme kazanarak devam etmiştir. Satışlara kişilerin yanı sıra belediyenin de katıldığı görülmektedir. Örneğin, sevk edilenlerden kalan dokuz teneke içinde 105 kıyye zeytinyağı ile bir çuval, 29 kıyye şeker belediye tarafından satın alınmıştı.⁸¹⁹ Bir başka örnekte; kentteki Ermeni mektebinin bando takımına ait araç ve gereçler, yine belediye tarafından satın alınarak, Bursa Sanayi Mektebi'ne verilirken, elde edilen satış bedeli mal sandığına Ermeni mektebi adına gelir kaydedilmişti.⁸²⁰ Bu arada emval-i metruke kapsamında bulunan okulların, Bursa ve çevresine yerleştirilecek Müslüman göçmenlere okul olarak tahsis edilmesi, binalarla içlerinde bulunan araç ve gereçlerin sayısı ve değerlerinin belirlenerek, bir defter halinde kayıtlara geçirilmesi merkezi yönetim tarafından istenmişti.⁸²¹ Daha sonra gerçekleştirilen bir düzenlemeyle vilayet dâhilindeki emval-i metrukeden kullanım hakkı maarife devredilen mektep ve manastırların idare-i hususiyece kullanılabilineceği fakat akarat vs.ye müdahale edilemeyeceği karara bağlanmıştı.⁸²²

Emval-i metrukeden olan mal ve eşyaların satışına, devlet memurlarınca suiistimale meydan verilebilineceği düşüncesiyle, memurların dışındaki herkesin katılımına izin verilmişti. Müzayedelere ağırlıklı olarak Müslümanların katılmasının vurgunculuğa neden olduğunu düşünen merkezi hükümet, Müslümanların dışındaki ahalinin de satışlara katılımının sağlanmasına çalışmaktaydı.⁸²³ Bir süre sonra gerçek alım-satım bedelini, peşin parayla ödemeleri koşuluyla memurların da Ermenilerden mülk satın almaları serbest bırakılmıştır.⁸²⁴ Halkın savaş nedeniyle içinde bulunduğu yoksunluğu hafifletmek amacına yönelik satışlar da düzenlenmekteydi. Bu tür satışlarda nakledilen Ermenilere ait metruk mallar arasındaki zaruri ihtiyaçlar kapsamında yer alan eşya ve sairenin bulunduğu da

⁸¹⁷ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 37. 8.M.1334 / 16.Kasım.1915.

⁸¹⁸ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 24. 8.M.1334 / 16.Kasım.1915.

⁸¹⁹ B.K.A. E / 10 K. No: 1668. 23.M.1334 / 1.Aralık.1915. Aynı konuya bir başka örnek olarak bkz. B.K.A. E / 10 K. No: 1491. 15.Z.1333 / 24.Ekim.1915.

⁸²⁰ B.K.A. E / 9 K. No: 1195. 15.L.1333 / 26.Ağustos.1915.

⁸²¹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9.Ş.1333 / 22.Haziran.1915.

⁸²² BOA DH. UMVM. D. 142/ 50. 18.M.1335 / 14.Kasım.1916.

⁸²³ BOA DH. ŞFR. D. 61/ 31. 11.R.1334 / 16.Şubat.1916.

⁸²⁴ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 107. 8.L.1333 / 19.Ağustos.1915.

kayıtlara geçmişti.⁸²⁵ Buna benzer bir yaklaşımda ordunun gereksinim duyduğu metallerin sağlanmasında görülmektedir. Bursa'da ordu için gerçekleştirilen arabaların üretiminde nakledilen Ermenilerden alınan demirlerden de yararlandıdığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁸²⁶

Ermenilerden kalmış ancak satılamamış emlak, arazi, dükkân, fabrika, atölye ve işletmelerin değerlendirilmesi, sevk ve iskân olgusunun önemli bir boyutunu oluşturmaktaydı. Emval-i metruke kapsamındaki taşınmazların ekonomiye tekrar kazandırılması sürecinde dönemin egemen iktisadi yaklaşımı olan milli iktisat anlayışı çerçevesinde bir politika izlenmiştir. Bu bağlamda Bursa'da girişimcilik, işletmecilik ve üreticilik gibi alanlarda Ermenilerin bıraktığı boşluğun Müslüman-Türk unsur tarafından doldurulmasına gayret edilmiştir. Kentte oluşacak iktisadi boşluğun olumsuz etkilerini azaltabilmek amacıyla çeşitli önlemler bizzat merkezi otorite tarafından alınmıştır. İslam müesseselerinin çoğalması için kurulacak şirketlere Ermenilerden kalan menkul malların devri⁸²⁷ ve söz konusu gayrimenkullerin boş kalmaması için Müslüman şirketlere çok ucuz fiyatlarla kiraya verilmesi⁸²⁸ gibi uygulamalar, İttihatçı yönetimin Türk-İslâm sentezine dayalı iktisat siyaseti doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi.

Savaş sırasında elde edilen Müslüman esirlerin Osmanlı kentlerine ihtiyaçlar doğrultusunda dağılımı ve bunlara Türklüğü ve Osmanlı tabiiyetini kabul etmeleri şartıyla emval-i metruke arasında bulunan dükkân, alet ve edevatın verilerek sermaye sağlanması, Ermenilerin bıraktığı iktisadi boşluğu kapatmaya yönelik önlemlerden birisiydi.⁸²⁹ Buna benzer bir başka yaklaşım da Suriye'den ihraç olunarak içinde Bursa'nın da bulunduğu bazı Anadolu kentlerinde iskân edilmesi öngörülen ailelerin Ermenilerden kalma arazi ve çiftliklere yerleştirilmesi projesiydi.⁸³⁰

⁸²⁵ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 330. 19.L.1333 / 30.Ağustos.1915.

⁸²⁶ BOA DH. İ.UM. D. 89-3 / 1-9. 19.L.1333 / 30.Ağustos.1915.

⁸²⁷ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29.S.1334 / 6.Ocak.1916.

⁸²⁸ BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13.B.1334 / 16.Mayıs.1916.

⁸²⁹ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24.Z.1333 / 2.Kasım.1915.

⁸³⁰ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19.S.1334 / 27.Aralık.1915.

Emval-i metruke kapsamında değerlendirilen taşınır ve taşınmaz malların satışı veya kiralanmasına ilişkin daha önce belirtilen yasa, yönetmelik ya da düzenlemelere karşın çeşitli yolsuzluk ve vurgunculuklar, resmi kayıtlara değin yansımıştır. Örneğin, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, içinde Hüdavendigâr Emvali Metruke Komisyonu Riyaseti'nin de bulunduğu komisyonlara gönderdiği şifreli bir telgrafta; nakledilen Ermenilere ait mülk ve eşyanın vurguncular tarafından çok ucuza toplanarak satılmasının önlenmesi, tahliye edilen bölgelere yabancı şahıs sokulmaması, satış muamelelerine izin verilmemesi, Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilmesini, içeren uyarılarını tekrarlamak zorunluluğunu duymuştu.⁸³¹ Bu gibi direktifler yayılan yolsuzluk haberlerinin ardından çerçevesi genişletilerek yinelenmekteydi.⁸³²

Bursa ölçeğinde de çeşitli yolsuzluk ve vurgunculuk örneklerine rastlanmaktaydı. Vali Ali Osman Bey ve diğer yönetsel seçkinlerin Ermenilerden aldıkları gayrimenkuller, merkezi yönetimin de dikkatinden kaçmamıştı ve bu konuda emval-i metruke komisyonu başkanı Mümtaz Bey'den bilgi istenmişti.⁸³³ Yapılan incelemenin sonucunda Vali Ali Osman Bey, defterdar ve Murahhas-ı Mesul İbrahim Bey ile diğer memurların, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları hakkındaki yasal düzenlemeleri ihlal ederek, bir bedel karşılığında veya bedelsiz Ermenilere ait çeşitli mülkleri kendi üzerlerine geçirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezareti, yapılan satış muamelelerinin feshedilmesini, kayıtların da eski haline getirilmesini ve murahhas-ı mesulün de hanelerin iadesinden sonra görevden alınmasını içeren bir direktifi vilayet makamına göndermişti.⁸³⁴

Kentin üst yönetim düzeyine değin yaygınlaşan bu tür yolsuzluklar alt kademelere değin uzanmaktaydı. Nitekim Ermenilerden bedelsiz bir ev satın aldığı bildirilen polis müdürü hakkında tahkikat yapılmasını içeren⁸³⁵ kayıta benzer örneklere rastlanmaktaydı. Öte yandan Bursa'ya bağlı çeşitli merkezlerde de durum pek farklı değildi. Örneğin Karacabey Kazası'ndaki Ermenilere ait emval-i metrukenin muhtelif şahıslar eline geçtiği ve kanuna aykırı işlemlerde bulunulduğuna dair haberler İstanbul'a değin ulaşmış ve

⁸³¹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 388. 10.N.1333 / 22.Temmuz.1915.

⁸³² BOA DH. ŞFR. D. 54 / 381. 30.N.1333 / 11.Ağustos.1915.

⁸³³ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 96. 26.L.1333 / 6.Eylül.1915.

⁸³⁴ BOA DH. ŞFR. D. 56 / 207. 19.Za.1333 / 28.Eylül.1915.

⁸³⁵ BOA DH. ŞFR. D. 56 / 236. 21.Za.1333 / 30.Eylül.1915.

Hüdavendigâr Emval-i Metruke İdaresi Komisyonu Riyaseti aracılığıyla soruşturmalara başlanmıştı.⁸³⁶

Merkezi Hükümet sevk uygulaması esnasında ortaya çıkan kanunlara aykırı davranış ve yolsuzlukların yaygınlık kazanması üzerine Anadolu'daki çeşitli vilayet ve sancaklarla Suriye ve Halep Vilayeti ile Zor Sancağı'nın içinde bulunduğu bölgelere üç tane soruşturma heyeti göndermeye karar verdi. Gerekli soruşturmaları yapmak ve söz konusu suçlara cesaret edenleri divan-ı harblere vermek üzere oluşturulan bu heyetlerden birincisi, Hüdavendigâr ve Ankara vilayetleriyle İzmit, Balıkesir, Eskişehir, Afyon, Kayseri ve Niğde sancaklarını içine alan bir sorumluluk alanında görev yapacaktı. Bursa'nın da sorumluluk alanı içinde bulunduğu soruşturma heyeti; Temyiz Mahkemesi Başkanı Hulusi Bey'in başkanlığında, Danıştay üyelerinden Seyit Haşim ve Jandarma binbaşlarından Galip Beylerden oluşmaktaydı.⁸³⁷ Daha sonra bu heyete Seyit Haşim Bey'in hastalanması nedeniyle Danıştay üyelerinden İsmail Hakkı Bey tayin edilmiştir.⁸³⁸

Heyet yaptığı çalışmaların sonunda yasalara aykırı davranan veya yolsuzluklarla ilişkilendirdiği avamdan kişiler ve idari görevlilerin yanı sıra askeri görevlileri de yargılanmak üzere divan-ı harbi örfi heyetlerine sevk etmekteydi.⁸³⁹ Bu aşamada Bursa Divan-ı Harbi Örfi Heyet-i Tahkikiye Riyaseti soruşturma ve yargılama sürecindeki yegâne otorite haline gelmiştir. Sevk edilen Ermenilerin buldukları yerlerin yerel hükümetleri aracılığıyla soruşturma süreci derinleştirilmiş ve elde edilen veriler ışığında kararlar verilmiştir. Örneğin Bursa'dan Suriye'nin Humus Sancağı'na sevk edilen Bursalı Karamanyan, Yarko ve Agobciyan Efendilerin sevk esnasında hanelerinin kuşkulu biçimde el değiştirmesi üzerine bir soruşturma gerçekleştirilmişti. Humus'ta bulunan bu kişilere yerel hükümet aracılığıyla ulaşılarak, satışların zorla gerçekleştirilmesi söz konusu olmuşsa kimler tarafından ne şekilde satışa zorlandıkları, bedel olarak kendilerine ne kadar para

⁸³⁶ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 208. 22.Z.1333 / 31.Ekim.1915.

⁸³⁷ Söz konusu kişilere önceden Rum meselelerini araştırmaya giden heyet üyelerine verilen günlük ücret kadar ücret verilmesi ve adı geçen araştırma heyetlerine birer kâtip verilmesiyle bunlara maaşları oranında yol parası ve 40'ar kuruş günlük ücret verilmesi, günlük ücretlerin benzerleri gibi düşünülmemen masraflardan ödenmesi, Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine Meclis-i Vükelaca uygun görülmüş ve ilgili dairelere tebliğ edilmiştir.

⁸³⁸ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 38. 8.M.1334 / 16.Kasım.1915.

⁸³⁹ BOA DH. ŞFR. D. 64 / 289. 10.Ş.1334 / 12.Haziran.1916.

ödendiği, ödenen paranın geri alınıp alınmadığı ve bunu kimin yaptığını açıklığa kavuşturmaya yönelik bilgi edinilmeye çalışılmıştı.⁸⁴⁰ Kentteki yerel idari otoritenin de haksız mülk edinimi ve yolsuzluklara dönük yaptırımlar geliştirdiği görülmekteydi. Bu bağlamda, sevk ve iskân uygulaması sırasında Hüdavendigâr Vilâyeti polis müdürü olan Mahmud Celaleddin Efendi, sürgün edilen Ermenilerden on bin kuruş bedelle emlak alarak kamuoyu nezdinde haksız mülk edinimi izlenimi yarattığı ve bu durumun memuriyetinin devamını güçleştirdiği gerekçesiyle vilayet makamı tarafından görevden alınmıştı.⁸⁴¹ Bu örnekler göz önüne alındığında merkezi ve yerel yönetimin sevk uygulaması sırasında ortaya çıkan yasa dışılıkları ve yolsuzlukları, dönemin dinamiklerinin de etkisiyle var olan hukuksal çerçeveyi genişleterek ve bu durumun verdiği olanaklarla çeşitli kurumlar ve düzenlemeler oluşturarak aşmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.

D. RUM ve ERMENİ GÖÇMENLERİN BURSA'YA DÖNÜŞÜ

Bursa'da Rum ve Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulaması, Birinci Dünya Savaşı içinde yaşanan gelişmeler ve siyasi iktidarların kendilerini konumlandıkları politik çerçevenin etkisi altında şekillenmiştir. Savaşın, Çanakkale Cephesi'nden dolayı Marmara Bölgesi'ne değin uzanan etkileriyle temelinde Ermeni milliyetçiliğinin etken olduğu, ayrılıkçı Ermeni örgütleri ve bunların eylemlerinin yarattığı sonuçların belirleyici olduğu sevk ve iskân uygulaması, Ermeniler için 1915 sonbaharından itibaren hızını kaybetmiş ardından da tamamen durdurulmuştur. Bu konuya ilişkin resmi bir kayıta belli bir yere gönderilmek üzere başka vilayetlerden gelmiş olanlar ile yola çıkartılmış durumda bulunanlar ayrı tutulmak üzere yeniden Ermeni sevkıyatında bulunulmaması istenmişti. Belgenin içeriğinden anlaşıldığına göre sevk uygulamasının askıya alınmasının nedeni yaklaşmakta olan kış mevsiminin yaratacağı olumsuzluklardı.⁸⁴² Bunu sevki kararlaştırılmış Ermenilerin de sevk edilmeyip geçici olarak buldukları yerlerde iskân ve iâşe edilmelerini öngören bir resmi bildirim izledi.⁸⁴³ Nihayet Dâhiliye

⁸⁴⁰ BOA DH. EUM. KLH. D. 2 Ves. No. 16.11.R.1334 / 16.Şubat.1916.

⁸⁴¹ BOA DH. EUM. MEM. D. 71 / 53. 2.S.1334 / 10.Aralık.1915. Söz konusu polis müdürü, verdiği bir dilekçe üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından memurluğa tekrar iade edilmiştir.

⁸⁴² BOA DH. ŞFR. D. 57 / 135. 18.Z.1333 / 27.Ekim.1915.

⁸⁴³ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 53. 9.M.1334 / 17.Kasım.1915.

Nezaretî'nin içinde Hüdavendigâr Vilayeti'nin de bulunduğu çeşitli vilayet ve sancaklara gönderdiği; idari ve askeri maslahat gereği bundan böyle ne sebeple olursa olsun hiç bir Ermeninin sevk edilmemesini içeren, şifreli bir telgrafıyla sevk uygulaması sona erdirildi.⁸⁴⁴

Sevk uygulaması resmen durdurulmakla birlikte hıyanetleri kesinleşen ya da komitacılıkla ilişkisi olan Ermeniler sevk işlemine tabi tutulmaya devam edildiler. Ancak bunların aileleri uygulama dışında bırakılmışlardı.⁸⁴⁵ Öte yandan sevk edildikleri yerlerden kaçarak, eski yerlerine geri dönmeye çalışan Ermeniler de toplattırılarak, daha uzak yerlere sevk edilmekteydiler.⁸⁴⁶ Bursa'da çeşitli nedenlerle sevk edilmeyenler arasında uygulama nedeniyle güç durumda bulunanlara yönelik kararlar alınmıştır. Çoğunlukla kimsesiz ya da himayesiz kalan ailelerin yabancı bulunmayan Ermeni köy ve kasabalarına dağıtılarak, geçimlerinin sağlanması bu kararlardan birisiydi. Bundan başka genç ve dul kadınların evlendirilmeleri, on iki yaşına kadar olan çocukların darü'l-eytam ve öksüz yurtlarına yerleştirilmeleri, yurtların yetersiz kalması durumunda söz konusu çocukların Müslüman ailelerin himayelerine bırakılmaları, bu da gerçekleşmezse ayda otuz beş kuruş geçindirme masrafı verilmek suretiyle köylülere dağıtılması kararlaştırılmıştı.⁸⁴⁷ Bu kararlar, sevk ve iskân politikasının aileler bazında yaratabileceği sorunları önlemek ereğiyle oluşturulmuşlardı. Ancak daha savaş içinde kayıtlara değin geçen parçalanmış aile görüntüleri⁸⁴⁸ ve savaş sonrası dönemde, gerçekleşen uygulamalara yönelik soruşturmalar,⁸⁴⁹ istenilen amacın gerçekleşmediğini göstermektedir.

Savaşın sona ermesinin ardından İttihatçı yönetimin yerini Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Saray eksenli bir oluşumun alması, sevk ve iskân politikasında yeni bir evrenin kapılarını açmıştır. Kısa süreli bir geçiş sürecinden sonra dünya savaşındaki sorumluluğu İttihat ve Terakki'de bulan ve ulus-üstü bir devlet ve toplum anlayışını anakronik biçimde sürdürmeyi esas almış Saray hükümetleri birbiri ardına işbaşına gelmeye başlamışlardı.⁸⁵⁰

⁸⁴⁴ BOA DH. ŞFR. D. 62 / 21. 10 Ca. 1334 / 15.Mart.1916.

⁸⁴⁵ BOA DH. ŞFR. D. 61/ 192. 1.Ca.1334 / 6.Mart.1916.

⁸⁴⁶ BOA DH. ŞFR. D. 61 / 294. 1.Ca.1334 / 6.Mart.1916.

⁸⁴⁷ BOA DH. ŞFR. D. 63 / 142. 26.C. 1334 / 30.Nisan.1916.

⁸⁴⁸ BOA DH. EUM. AYŞ. 34 / 34. 14.Z.1337 / 10.Eylül.1919.

⁸⁴⁹ BOA DH. KMS. 50 / 3. 9.S.1338 / 3.Kasım.1919.

⁸⁵⁰ Bülent Tanör, **Kurtuluş-Kuruluş**, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul, 2002, s. 37–39.

Yeni yönetim yukarıdaki temel amacı doğrultusunda hem ağır koşulları olmayan bir barış antlaşmasını kotarabilmek hem de batı kamuoyunu kazanmayı hedefleyen politik bir yaklaşım benimsemişti. Batılı devletler nezdinde tepkilere neden olan, Rumlara ve Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulamasının ortadan kaldırılarak, olumsuz sonuçlarının telafi edilmeye çalışılması, yukarıda belirtilen yeni siyasi yaklaşımın sonucuydu.

Sevk ve iskân politikası çerçevesinde geriye dönük ilk adım, 14.Ekim.1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde atıldı. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet programında, sevke tabi tutulmuş kişilerin eski yerlerinde iskânlarına karar verilerek harekete geçildiği, ayrıca bu kişilerin menkul ve gayrimenkullerinin kendilerine iade edilerek, satılmış olan eşya bedellerinin de kendilerine ödeneceği belirtilmişti.⁸⁵¹ İçinde İttihatçı ya da İttihat ve Terakki'ye yakın isimlerin de bulunduğu bu geçiş hükümeti, Dâhiliye Nezareti aracılığıyla içinde Hüdavendigâr Vilayeti'nin de bulunduğu çeşitli vilayet ve sancaklara, savaş nedeniyle başka yerlere gönderilmiş olan Rum ve Ermenilerin geri dönüşlerine izin verildiğini de bildirmişti.⁸⁵² Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, Bursa'nın merkezi olduğu Hüdavendigâr Vilayeti'ne dönecek olan kişilerin öncelikle akrabalarının yanına bunun mümkün olmadığı durumlarda ise boşaltılacak mekânlara yerleştirilmelerini öngören bir karar, vilayet makamına iletildi.⁸⁵³

Sevk ve iskân kanununu iptal eden Meclis-i Mebusan kararından iki gün sonra 6.Kasım.1918'de, Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif imzasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkerede; Rum ve Ermenilerin yerlerine dönmelerine izin veren hükümet kararına atıfta bulunulduktan sonra, savaş nedeniyle el konulan okul, dini yapılar vb.nin hemen cemaatlerine iade edilmelerini içeren bir emrin vilayet ve sancaklara iletildiği belirtilmekteydi. Ne var ki; Bursa Sancağı'na dönmekte olan gayrimüslim cemaatlerin ve ruhani temsilcilerinin kendilerine iade edilmek istenen kilise ve okulları devralmaktan, zaman zaman, kaçındıkları görülmekteydi. Adliye ve Mezahip Nezareti'nin aldığı karar

⁸⁵¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, 19 Ekim 1918 (19 Teşrin-i Evvel 1334), İc: 5, İn: 4, Dev: 3, s. 17.

⁸⁵² **BOA HR. MÜ. D. 43 / 34**. 16.M.1337 / 22.Ekim.1918.

⁸⁵³ **BOA DH. ŞFR. D. 92 / 265**. 20.M.1337 / 26.Ekim.1918.

sonucunda Bursa'daki yerel hükümet yetkilileri, gayrimüslim cemaatlerin kendileri ya da ruhani temsilcileri başvurana değin okul ve kiliseleri kendilerine devretmeme yolunda bir uygulamayı başlattılar.⁸⁵⁴ Söz konusu tezkirede, içinde Bursa Ermenilerinin de bulunduğu kabilelerin hükümet aracılığıyla yerlerine dönmelerine yardımcı olunduğu bildirilmekteydi.⁸⁵⁵ Gerçektende Bursa'ya geri dönen ya da dönmek isteyen ve yardıma muhtaç durumda bulunan Rum ve Ermenilere bu çerçevede içinde seferberlik ödeneğinden destek verilmekteydi.⁸⁵⁶

Sevk ve iskân uygulamasına tabi olmuş kişilerin geri dönüşlerindeki düzenlemeleri gerçekleştirme sorumluluğu, yerel ölçekte sancak ve vilayet makamlarındayken merkezi düzlemde, süreçte aldığı kararlarla yönlendirici olan, Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü⁸⁵⁷ aracılığıyla Babıâli'de idi. Bursa'da da geri dönenlerin yeniden iskân ve iaşesi, bu çerçevede içinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda yerel hükümete, kente dönen kişilerin iskân edilebilmeleri için Ermeni ve Rumlara ait emval-i metruke hanelerinin idari kararlarla tahliye edilmesi yolunda bildirimde bulunulmuştu.⁸⁵⁸ Nitekim şehirde bu yönde yayımlanan resmi bir bildiriyle Ermeni ve Rumlara ait emval-i metruke hanelerinde kira veya başka şekilde ikamet etmekte olan yerli ahali ile memurlardan söz konusu evleri 10.Kasım.1918 tarihine değin boşaltmaları istenmişti. Aynı bildiri de sürenin sonuna değin boşaltılmayan evlerin hükümet tarafından hiçbir mazeret kabul edilmeksizin tahliye edileceği belirtilmekteydi. İlane göre yalnızca muhacirin idaresince kendilerine vesika verilmiş muhacirin bu uygulamanın dışında tutulacaktı.⁸⁵⁹

Vilayet makamı ve belediye göçmenlerin ve geri dönen Ermenilerin açıkta kalmamalarına ve mağdur olmamalarına çalışmaktaydılar.⁸⁶⁰ Resmi kayıtlara göre 1915 yılı başı itibarıyla Bursa'daki Ermeniler arasında fakir ve muhtaç durumda bulunanların sayısı hayli fazla olduğundan belediye bunların geçiminin sağlanması hakkında Bursa

⁸⁵⁴ BOA DH. ŞFR. D. 94 / 231. 20.Ra.1337 / 24.Aralık.1918.

⁸⁵⁵ BOA HR. MÜ. D. 43 / 34. 1.S.1337 / 6.Kasım.1918.

⁸⁵⁶ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 118. 4.S.1337 / 9.Kasım.1918.

⁸⁵⁷ Sabah, 16.M.1337. / 22.Ekim.1918, S. 10390'dan ileten İbrahim Ethem Atanur, "Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi", Atatürk Yolu, Yıl: 7, C: IV, S. 14 (Kasım 1994), Ankara, s. 126.

⁸⁵⁸ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 30. 29.M.1337 / 4.Kasım.1918. Bu konuda geneli kapsayan bir karar için bkz. BOA B.E.O. G. N. 341055. 30.M.1337 / 5.Kasım.1918.

⁸⁵⁹ Ertuğrul, 25.M.1337 / 31.Ekim.1918., S. 444, s. 2.

⁸⁶⁰ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 159. 10.S.1337 / 15.Kasım.1918.

Ermeni Murahhassalığına bir yazı göndermiştir.⁸⁶¹ Kente dönmeye başlayan Ermeni ve Rumların, tehcir nedeniyle sosyo-ekonomik durumlarının ciddi biçimde bozulduğu gözlenmekteydi.⁸⁶² Bu kişilere sahibi oldukları gayrimenkullerin iadesi çerçevesinde zeytinlikleri de verilmişti. Ancak mahsulün toplanma zamanından önce dönebilmiş olanların dışındaki göçmenlerin zeytinlik vb. yerlerden ürün elde etmeleri mümkün olamıyordu. Tehcir esnasında zeytinlik vb.nin tahsis edildiği Müslüman muhacirler zeytincilikten anlamadıklarından dolayı ağaçlara gerekli bakım yapılamamış, bu yüzden normal yıllık hasadın %25'i elde edilebilmişti.⁸⁶³ Söz konusu durum göçmenlerin geçim sıkıntısını daha da arttırmıştı.

Ermeniler tarafından vilayete verilen, ardı arkası kesilmeyen dilekçelerde, geçim zorluklarından ötürü Müslüman muhacirlere tanınmış olan, başta aşar olmak üzere çeşitli vergilerin iki yıl alınmaması istenmekteydi.⁸⁶⁴ Vilayet makamı bu bağlamda Maliye Nezareti'ni durumdan haberdar ederek, istisnai bir uygulamayla göçmenlerin durumlarını iyileştirmeye çalışmanın uygun olacağını aksi takdirde yabancıların müdahaleleriyle hükümetin daha fazla fedakârlığa mecbur edileceğinin altını çizmişti. Bu konuda, 13.Haziran.1918 tarihinde çıkartılan bir kanunla, muhacirin statüsündeki kişilerin var olan yasa ve düzenlemeler çerçevesinde iskân tarihlerinden itibaren iki yıl boyunca vergi muafiyeti sağlanmıştı. Buna göre eski yerlerine dönen, Ermeni ve Rumlardan muhtaç olanlarına da muhacirler gibi belirli bir süre vergi muafiyeti tanınabilmesi olanaklı hale gelmekteydi. Bu bağlamda Hüdavendigâr Vilayeti, elde ettikleri ürün miktarı 500 kıyyeyi geçmeyen Ermeni ve Rumlardan vergi alınmamasını öngören bir teklifi Babiâli'ye iletmişti.⁸⁶⁵ Durumun ciddiyetini kavradığı görülen hükümet 7.Nisan.1919 tarihli bir kararname ile 1918 yılına ait zeytin aşarının alınmamasını sağladı. Bununla birlikte, 1919–1920 senelerine ait tarik bedellerini ödemeleri istenmişti.⁸⁶⁶

Yerel hükümet bir yandan Bursa'ya dönmekte olan Ermenilerin kendilerine ait menkul ve gayrimenkullerin bir an önce kendilerine iadesini içeren ısrarlı istemlerini

⁸⁶¹ **B.K.A. E / 9. K. No: 109.** 9.Ca.1333 / 25.Mart.1915.

⁸⁶² **BOA İ. DUİT. D. 95 / 36.** 5.C.1337 / 8.Mart.1919.

⁸⁶³ **A.g.b.**

⁸⁶⁴ **BOA DH. SYS. D. 53 / 2.** 16.C.1337 / 19.Mart.1919.

⁸⁶⁵ Hüdavendigâr Vilayeti'nden Maliye Nezareti'ne 17.Şubat.1335 tarih ve 64 / 29205 numaralı tahrirat.

⁸⁶⁶ **BOA DH. UMVM. D. 162 / 52.** 20.Ca.1338 / 10.Şubat.1920.

karşılamaya ve içinde buldukları ekonomik sorunları aşmaya çalışırken, diğer yandan emval-i metruke hanelerinden tahliye edilen muhacirleri yeniden iskân etmeye çalışmaktaydı.⁸⁶⁷ Emval-i metrukenin iadesi konusunda henüz bir yasal düzenleme bulunmadığı için geçici bir yönetmelik çerçevesinde hareket edilebilmekteydi. Bu yönetmeliğe göre; “1- Rum ve Ermenilerin iade edilecek fazla emlakı tarafı hükümetten isticar edilerek Türk muhacirlere tahsis olunacaktır. 2-Yerlerine avdet etmeyen veyahut vefat etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlakı tarafı hükümetten isticar edilerek Türk muhacirlere tahsis edilecektir. 3- İsticar müddeti altı sene olup, bedeli belediyeler tarafından tayin ve tediye olunacaktır”.⁸⁶⁸ Söz konusu yönetmelik hükümleri Bursa’daki iade sürecinin de çerçevesini belirlemiştir. Böylece kent içinde bulunan ve sahipleri henüz dönmemiş bulunan emvali metruke kapsamındaki evlerde ikamet eden Müslüman göçmenlerin tahliye edilmeleri bu yolla geciktirilebilmişti.⁸⁶⁹ Ancak kente dönüşler gerçekleştikçe merkezi hükümetin dönenlere ait mülklerin boşaltılarak sahiplerine iadelerini içeren istekleri de Bursa’ya ulaşmaktaydı.⁸⁷⁰ Mülklerin iade işlemleri çerçevesinde gayrimüslimlerce yapılan başvurular sonucunda sevk ve iskân uygulaması esnasında bazı mülklerin yasa dışı yollardan el değiştirdiğine ilişkin kanıtlarda ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin Bursa Altıparmak Mahallesi Çekirge Caddesi’nde Madam İsbella Cevahirciyan’a ait olan bir değirmen ile müştemilatın, eski merkez memurlarından Bahri Bey tarafından gasp edildiği belirlenerek, söz konusu mülkün sahibine geri verilmesi sağlanmıştı.⁸⁷¹

Emval-i metruke niteliği kazanmış emlakın sahiplerine iadelerinde gayrimenkulün içindekilerin tahliyesi kadar bir başka sorunda bunların el değiştirmesinin engellenememesiydi. Bu yüzden yukarıdaki yönetmelik hükümlerinin uygulanması ve tazminat ödenmesi gibi konularda zorluklarla karşılaşılması ya da en az düzeye indirgenebilmesi amacıyla gerek yerel hükümetin gerekse gerçek kişilerin, emval-i metruke niteliğindeki menkul ve gayrimenkullerin alım ve satımını yapmaları, bu yolla söz

⁸⁶⁷ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 190. 12.S.1337 / 17.Kasım.1918.

⁸⁶⁸ Hadisat, 12.Ra.1337. / 16.Aralık.1918., S. 58’den ileten İbrahim Ethem Atanur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, **Toplumsal Tarih**, C: II, S. 9, 1994, İstanbul, s. 46.

⁸⁶⁹ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 278. 21.S.1337 / 26.Kasım.1918.

⁸⁷⁰ BOA DH. ŞFR. D. 94 / 55. 1.Ra.1337 / 5.Aralık.1918.

⁸⁷¹ BOA DH. ŞFR. D. 96 / 261. 21.Ca.1337 / 22.Şubat.1919.

konusu mülklerin el değiştirmeleri kesinlikle yasaklanmıştı.⁸⁷² Alınan önlemler sayesinde kente dönebilenlerin iskân edilmesi sorunu bir ölçüde çözülmüş olsa da uygulamada zaman zaman yerel görevlilerin özerk davranışlarına tanıklık edilmekteydi. Bu gibi durumlarda merkezi yönetimin uyarı ve yönlendirmeleriyle olası yanlışlıkların önü alınmaya çalışılmaktaydı.⁸⁷³ Ancak Rum ve Ermeni muhacirlerin dönüş süreci var olan sorunların bir süre daha devam etmesine neden olmuştur.

1918 yılının sonlarında, Bursa Sancağı'na yönelik önemli bir geri dönüş olgusu resmi kayıtlardan izlenilebilmekteydi. Ermeni Patrikhanesi'nden alınan bilgilere göre Kütahya'da, Bursa'ya dönmek isteyen yüze yakın Ermeni bulunmaktaydı.⁸⁷⁴ Öte yandan Gülnihal adlı yolcu gemisiyle Gemlik ve Mudanya limanlarından Bursa Sancağı'na geri dönen iki bin beş yüz kadar Ermeni ve Rumun kendi hanelerine yerleşebilmeleri için tedbirler alınmaktaydı.⁸⁷⁵ Resmi kayıtlarda geçen bu rakamlar, azımsanamayacak bir demografik hareketliliği, yukarıda betimlemeye çalıştığımız, emval-i metrukenin sahiplerine iadesini, bu hanelerin içinde ikamet etmekte olan Müslüman muhacirlerin tahliye edilerek yeniden iskân edilmelerini ve tazminatlarının ödenmesini içeren problemlerin, yeniden gündeme gelmesi anlamını taşımaktaydı.

Mondros Mütarekesi'nin ardından mütareke hükümleri çerçevesinde Ermeni ve Rumların geri dönüş sürecine İngiltere'nin de müdahil olması var olan durumu daha da kritik bir hale getirmekteydi. Nitekim Bursa'da Rumlara ve Ermenilere ait menkul ve gayrimenkullerin iadesi ve evlerine yerleştirilmelerini tetkik etmek üzere, yanlarında iki Osmanlı memur olduğu halde bir İngiliz heyetinin Bursa'ya ve çevresine gelmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁷⁶ Daha sonra Babıâli Mütareke ahkâmıyla Rum ve Ermenilere ilişkin işlemlerin incelenmesi ve bu konuda merkezden verilen emirlerin uygulanma düzeyini tespit etmek üzere bir heyet görevlendirmiştir.⁸⁷⁷ Bu heyette de Muhacirin

⁸⁷² BOA DH. ŞFR. D. 96 / 195. 14.Ca.1337 / 15.Şubat.1919.

⁸⁷³ BOA DH. ŞFR. D. 95 / 178. 17.R.1337 / 20.Ocak.1919.

⁸⁷⁴ BOA DH. ŞFR. D. 94 / 198. 18.Ra.1337 / 22.Aralık.1918.

⁸⁷⁵ BOA DH. ŞFR. D. 95 / 88. 6.R.1337 / 9.Ocak.1919.

⁸⁷⁶ BOA DH. ŞFR. D. 97 / 156. 13.C.1337 / 16.Mart.1919.

⁸⁷⁷ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 334. 24.Ş.1337 / 25.Mayıs.1919.

Müdürlüğü'nden görevlilerin yanı sıra bir de İngiliz subay bulunmaktaydı.⁸⁷⁸ Ancak yabancı görevlilerin varlığı olumsuzluklara da yol açabilmekteydi. Nitekim İngiliz subayların, mülklerin iadesi sürecinde Türk makamları üzerinde baskı yarattıkları hatta bazen çeşitli haksızlıklara neden oldukları görülmekteydi.⁸⁷⁹ Bursa'daki yerel hükümet yetkilileri, özellikle İngiliz subayların davranışlarından duydukları rahatsızlığı İstanbul'a iletmişler ve destek istemişlerdi.⁸⁸⁰ Bütün bu kaotik ortama karşın Bursa'daki yerel hükümet yetkililerinin, emval-i metruke kapsamındaki menkul ve gayrimenkullerin iadesi ile geri dönen Rum ve Ermenileri eski yerlerine ikamet ettirme konusunda, Babıâli tarafından başarılı bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸¹

E. YARGILAMA-SORUŞTURMA

1915 yılında gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulaması esnasında, merkezi yönetimin tüm önlemlerine karşın, sevke tabi tutulanlara ve bu kişilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları menkul veya gayrimenkullerine karşı, sınırlı da olsa, suçlar işlenmişti. Babıâli bu suçları işleyen ya da kayıtsız kalanların cezalandırılması amacıyla mahkemelere sevk edilmelerini istemişti. Tehcir uygulamasından kaynaklanabilecek yolsuzlukları soruşturabilmek için Harbiye Nezareti'nde özel bir komisyon oluşturulmuş, bu kurul 1918 yılı başlarına değin çalışarak, görevini tamamlamıştı.⁸⁸² Hüdavendigâr Vilayeti'nde 1918 yılına kadar örfi idare mahkemelerine bu suçlardan ötürü sevk edilenlerin sayısı 12 idi.⁸⁸³ İmparatorluk toplamında bunların toplamı 1.397 kişiyi bulmaktaydı, söz konusu kişiler yapılan yargılamaların sonunda çeşitli cezalara çarptırılmışlardı.⁸⁸⁴

Ahmet İzzet Paşa'nın kısa süreli hükümetinin ardından 18.Kasım.1918'de Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni hükümet, Saray'ın ve İngiltere'nin baskısı altında savaş

⁸⁷⁸ Atanur, "Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi", **Atatürk Yolu**, Yıl: 7, C: IV, S. 14 (Kasım 1994), Ankara, s. 136-139.

⁸⁷⁹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C: I, Ankara, 1973, s. 63.

⁸⁸⁰ **BOA DH. ŞFR. D. 99 / 73**. 5.Ş.1337 / 6.Mayıs.1919.

⁸⁸¹ **BOA DH. ŞFR. D. 99 / 67**. 4.Ş.1337 / 5.Mayıs.1919.

⁸⁸² Gürün, **a.g.e.**, s. 221.

⁸⁸³ **BOA H. E. Karton No: 178 D. 23**. İleten Gürün, **a.g.e.**, s. 221.

⁸⁸⁴ **A.g.e.**, s. 222.

sırasında işlenen suçlara yönelik soruşturma ve yargılama sürecine ivme kazandı. Ancak sürecin arka planında; Saray'ın İttihat ve Terakki'yi tasfiye ederek, ülkenin kaderinde yeniden belirleyici bir konuma gelme isteği açıktı. Öte yandan İttihat ve Terakki'nin gayrimüslimlere dönük politika ve uygulamalarından doğan eylemleri en sert biçimde cezalandırarak, hem Batılı devletler nezdinde temize çıkmak hem de Ermeni ve Rumların güvenini yeniden kazanmak, bu arka planın bir başka boyutunu oluşturmaktaydı.

Meclis-i Vükela'nın 11.Aralık.1918'de, savaş döneminde ve tehcir esnasında gerçekleşen suçlara yönelik soruşturma heyetlerinin oluşturularak, çeşitli bölgelere gönderilmesini ve masraflarının Maliye hazinesinden karşılanmasını öngören kararıyla soruşturma ve yargılama süreci işlemeye başladı. Söz konusu karara göre; savaş içinde vuku bulan tehcir uygulamasından istifade ederek, çeşitli suçlara karışanlar hakkında soruşturmalar yapılarak, suçluların belirlenmesi böylece memlekette güven ve huzurun yeniden tesisi amacıyla suçların gerçekleştiği yerlerde soruşturma heyetlerinin gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Soruşturma kurulları, dâhiliye ve adliye bakanlıklarındaki, bu göreve uygun memurlardan oluşturulacaklardı. Bu kurullardan birincisi; Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı, ikincisi; Trabzon vilâyeti ile Samsun livası, üçüncüsü; Bursa ve Edirne vilâyetleriyle Çatalca sancağı, dördüncüsü; Aydın vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları, beşincisi; Konya vilâyeti ile Eskişehir ve Karahisar ve Kütahya ve Antalya sancakları, altıncısı; Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat livaları, yedincisi; Erzurum ve Van ve Bitlis vilâyetleri, sekizincisi; Diyarbakır ve Mamûretü'l-aziz vilayetleri, dokuzuncusu; Adana vilayeti ile Maraş sancağı ve onuncusu; Urfa, Zor ve Ayntab sancaklarını kapsayan bölgelerde görev yapacaklardı.⁸⁸⁵

Yukarıdaki mazbatanın yayınlanmasından iki gün sonra Meclis-i Vükela aldığı yeni bir kararla tehcir esnasında gerçekleşen suçları araştırmakla görevlendirilmiş olan kurulların yapacakları araştırmaların sonucunda suçlu bulunacakların yargılanmalarına dönük bir düzenlemeyi karar altına aldı. Yargılama sürecine ilişkin bu yeni karara göre; tehcir esnasında doğrudan ya da dolaylı olarak suça karışanların, 20.Eylül.1293. / 2.Ekim.1877 tarihli İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin ikinci ve dördüncü maddelerine ve

⁸⁸⁵ BOA Meclis-i Vükela' Mazbataları, 213 / 60. 7.Ra.1337. / 12.Aralık.1918.

19.Ağustos.1326. / 1.Eylül.1910 tarihli kararnamenin divan-ı harb-i örfilerle onlara bağlı heyet-i tahkikiyenin sureti teşkiline dair olan yirmi dördüncü maddesi ile yirmi beşinci maddeleri çerçevesinde yargılanmaları kararlaştırılmıştır. Söz konusu maddelere göre tehcir esnasında işlenen suçlara karışanlar, bir başkan ile dört üye ve bir savcıdan oluşan divan-ı harblerde yargılanacaklardır. Başkan ile üyelerden ikisi askeri memurlardan olmak üzere Harbiye Nezareti tarafından ve üyelerinden diğer ikisi adliye memurlarından olmak üzere Adliye Nezareti tarafından seçilip ve atanacaklardır. Divan-ı harb huzurunda yargılama alenî ve savunma hakkı esas olup hükümler mutlak çoğunlukla alınabilmektedir. Divan-ı harbler tarafından verilen hükümler idare-i örfiyenin uygulanmakta olduğu yerin kumandanının emri ile yalnız idam kararları padişah buyruğuyla uygulanabilecektir. Kararların bir üst yargı organında temyiz edilebilme yolu kapalıdır ve kararların gerekçeleri ve dayandıkları kanun belirtilecek ve kanunun belirttiği hükümler içinde karar verilecektir. Kanunda belirtilen durumlardan ötürü gerçekleştirilecek soruşturmalar, adliye memurlarından oluşacak üç kişilik ve divan-ı harblere bağlı kurullar tarafından yapılacaktır. Soruşturma kurulları, gerek araştırma komisyonlarından ve gerek idari memurlar tarafından ihbar ve evrakı hazırlanmış suçlar hakkında soruşturma yapmaya, zanlıların tutuklanmasına ya da tutuklanmamasına, kefaletli ya da kefaletsiz tahliyelerine, tutuklama müzekkerelerinin geri alınmasına, soruşturma sonucuna göre yargılanmaları kararlaştırılanları doğrudan doğruya divan-ı harbe sevk etmeye, yargılamadan men edilme ile tahliye edilme gibi kararları oy çokluğu ile almaya yetkiliydiler. Soruşturma kurullarından çıkacak kararlara itiraz yolu kapalıdır. Bu çerçeve içinde tehcir esnasında işlenen suçlara aslen ya da dolaylı yollardan karışanların belirlenerek, yargılanabilmeleri için suçların işlendiği bölgelerde soruşturma kurullarıyla divan-ı harp heyetlerinin oluşturulması karara bağlanmıştır.⁸⁸⁶

Sorgulama ve yargılama sürecine ilişkin yasal çerçevenin oluşturulmasının ardından 25.Aralık.1918'de, tehcir nedeniyle suçlananlara yönelik olarak gerçekleştirilecek araştırma ve yargılama sürecini başlatacak, "*Tehcir Ceraiminin Merci-i Tahkik ve Muhakemesi Hakkında Kararname*" yayımlandı.⁸⁸⁷ Söz konusu kararname, tehcire ilişkin

⁸⁸⁶ BOA Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213 / 62. 9.Ra.1337 / 14.Aralık.1918.

⁸⁸⁷ Takvim-i Vekâyi, 24.Ra.1337. / 28.Aralık.1918. İkdâm, 25.Ra.1337 / 29.Aralık.1918'den ileten, Necdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul, 2006, s. 30.

olarak suç işlemiş her memurun, asker ya da sivil fark etmeksizin, hiçbir izine gerek kalmaksızın buldukları yerlerdeki ceza mahkemelerinde yargılanabilmelerine olanak tanımaktaydı. 1919 Şubat ayında İstanbul'da başlayan yargılama süreci kısa süre sonra taşrada da işlemeye başladı. Bursa'da valilik, yaptığı bir duyuru ile tehcir esnasında meydana gelen suçlara aslen veya dolaylı olarak karışanların yargılanabilmeleri için vilayet merkezi olan Bursa'da bir başkan, üyeler, savcı ve sorgu hâkimlerinden oluşan bir divan-ı harp heyetinin tayin edildiğini belirtmişti. İlanda bu gibi suçlardan mağdur bulunanlar ile böyle bir suç ve cinayetin gerçekleşmesinden haberi olan devlet memurlarının ve halktan herkesin savcıya durumu ihbar ve bildiklerini anlatmaya kanunen mecbur olduklarından bu konuda divan-ı harp savcılığına başvurmaları istenmişti.⁸⁸⁸

Tehcir meselelerini araştırmak ve yargılamalar yapmak üzere 19.Şubat.1919'da kente gelerek Şark Otel'i'ne yerleşen, Bursa Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti; Ferik Hilmi Paşa'nın başkanlığında, Mirliva Zeki Paşa, Erkâniharbiye Kaymakamı Hacı Abdurrahman Bey ve Adliyeden iki memurdan oluşmaktaydı. Heyet yargılama ve toplantılarını Teceddüd Fırkası Kulübü iken hükümetçe el konulan binada gerçekleştirecektir.⁸⁸⁹ Toplantı ve yargılamaların, İttihat ve Terakki'nin devamı niteliğinde kurulmuş olan Teceddüd Fırkası'na ait olan ancak hükümet tarafından el konulmuş bir binada gerçekleştirilmesi, geçmişe dönük bir hesaplaşmayı akla getirdiği gibi geleceğe dönük olarak verilmiş bir gözdağı olarak da kabul edilebilir.

Bursa Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti Reisi Hilmi Paşa kente gelişinden bir gün sonra verdiği bir ilanla tehcir sırasında işlenen suçların meydana çıkartılarak, suçluların yargılanabilmeleri için başkanı olduğu heyetin, 20.Şubat.1919 tarihi itibariyle belediye karşısındaki eski İttihat ve Terakki kulübü binasında göreve başladığını duyurmuştu. Söz konusu ilanda yukarıdaki suçlardan mağdur olanların ya da bu suçlara dair bilgisi bulunan herkesin hem sözlü hem de yazılı olarak adı geçen kurula ivedilikle başvurmalarını istemişti.⁸⁹⁰ Bu duyuruya karşın divan-ı harp heyetine sorumluluk alanı dışında da başvurular olduğu hatta vilayette bir divan-ı harp kurulunun daha oluşturulmasının

⁸⁸⁸ Hüdavendigâr, 10.Ca.1337 / 11.Şubat.1919, S. 2829, s. 1.

⁸⁸⁹ Ertuğrul, 19.Ca.1337 / 20.Şubat.1919, S. 460, s. 1.

⁸⁹⁰ Ertuğrul, 19.Ca.1337 / 20.Şubat.1919, S. 460, s. 2.

istendiği anlaşılmaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü bu konuda Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği cevabi bir telgrafta, divan-ı harbin tehcir meselesi ile meşgul olacağını, Bursa'da örfi idare fiilen mevcut olmadığından, ayrıca bir divan-ı harp teşkilinin uygun görülmediğini, bildirmişti.⁸⁹¹ Bu durum Bursa'da söz konusu dönemde yeni bir divan-ı harp heyeti istenecek düzeyde bir güvensizlik ya da asayiş problemi olduğunu göstermektedir.

Bursa'da sürdürülen sorgulama ve yargılama süreci, tehcir esnasında Bursa'dan giden Ermeni kabilelerinin güvenliğini sağlamaya çalışan dönemin jandarma alay kumandanı olan İsmail Hakkı Bey'in Bursa'ya getirilerek, Osmaniye Oteli'nde gözetiminde tutulduğu bir kompozisyon içinde gelişmekteydi. İsmail Hakkı Bey yargılama esnasındaki tanıklıklar sayesinde idam edilmekten kurtulabilmişti.⁸⁹² Yargılama süreci yalnız askeri değil sivil sorumluları, özellikle de İttihat ve Terakki üyeleri üzerine odaklanmış görünmekteydi. Nitekim İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri içinde bulunan bazı kişilerin yasa dışı edinimler yoluyla suç işledikleri yolundaki savlar titizlikle araştırılmaktaydı. Bursa Koza Hanı'nda bulunan Hacı Kevork ve Mahdumları Ticarethanesi sahiplerinin yaptıkları başvuru sonucunda tehcir esnasında bu kişilere ait mağazada bulunan ipek balyalarının, İnegöl İttihat ve Terakki üyeleri tarafından gasp edildiği iddia edilmiş ve konu hakkında soruşturma açılmıştı.⁸⁹³ Ancak soruşturmalar ya da yargılamalar sonucunda çeşitli cezalara çarptırılan kamu görevlilerinin herhangi bir yaptırımla karşılaşmadığı örneklere de rastlanabilmekteydi. 1915'teki sevk ve iskân uygulaması esnasında suç işlediği gerekçesiyle Bursa Divan-ı Harbi Örfisince mahkûm edilen eski komiser Fevzi Efendi'nin herhangi bir yaptırımla karşılaşmadığı resmi kayıtlara değin yansımıştı.⁸⁹⁴

Yabancıların imparatorluk sınırları içinde bulunan gayrimüslimlere yönelik ilgisi, savaş içinde bu topluluklara yönelik olarak işlenmiş suçlar ile bunlardan kaynaklanan soruşturma ve yargılama sürecinin, yabancı hükümetlerin gözetiminde yapılmasına neden olmaktadır. Bu olgunun iki boyutlu olduğu gözlenmektedir. Birincisi Anadolu'da

⁸⁹¹ BOA DH. ŞFR. D. 96 / 318. 25.Ca.1337 / 26.Şubat.1919.

⁸⁹² Emin Erkul, "Milli Mücadele Hatıraları", *Vakit*, 9.Şubat.1954, S. 10854, s. 3.

⁸⁹³ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 140. 11.Ş.1337 / 12.Mayıs.1919.

⁸⁹⁴ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 43 / 39. 23.L.1338 / 10.Temmuz.1920.

bulunan askeri görevlilerin de dâhil olduğu resmi ya da gayri resmi kurullar oluşturmak. Bu bağlamda Bursa'daki soruşturma sürecine İngiliz Binbaşı Atkinson ile Mülkiye Müfettişi Nedim Nazmi Bey'den oluşan bir kurulun da dâhil edildiği görülmekteydi.⁸⁹⁵ İkinci boyutta ise; tamamıyla resmi ve gayri resmi sivillerden oluşan gözlemci heyetleri oluşturmak. Nitekim A.B.D. Hükümeti, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermenilerin savaş sonrası durumlarını ve kendisine ulaşan mağduriyet savlarını araştırmak üzere İstanbul'a yirmi beş kişilik bir kurul göndermişti. Bu heyet içinden, New York'ta yayınlanmakta olan *Outlook* adlı gazetenin savaş muhabiri olan Mr. Gregory Vise, Robert Kolej Türkçe öğretmenlerinden Hazım Bey'in tercümanlığında 29.Haziran.1919'da Bursa'ya gelmişti. 6.Temmuz.1919'a değin Bursa'da kalan ve Ermeni ve Rumların durumlarını yerinde inceleme olanağı bulan Vise, bu toplulukların demografik yapısı ve kentte bulunan cami ve kilise sayılarına değin çeşitli konularda bilgi edinmeye çalışmıştır. Bursa Nüfus İdaresi'nden kendisine verilen bilgide; kentte halen 190. 000 İslam ve 1.000 kadar Ermeninin bulunduğu kendisine iletilmiştir.⁸⁹⁶ Kentte kaldığı süre içinde Ermeniler ve Rumların Müslümanlarla iyi sayılabilecek ilişkiler içinde olduğunu bu bağlamda bir sorun görmediğini belirten Vise New York'a dönüşünde Türklere ve kente yönelik olarak edindiği iyi izlenimlerini Amerikan kamuoyuyla da paylaşacağını bildirmişti.⁸⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı içinde işlenen suçlara dönük olarak, Saray ve güdümündeki hükümetler tarafından örgütlenen soruşturma-yargılama süreci İstanbul'da gerçekleştirilen yargılamaların gölgesinde gerçekleştirilmiştir. Bursa'daki sürecin başkentten farklı olarak, geçmişteki İttihatçı yönetimle hesaplaşmayı eksen alan bir yaklaşımı içermediğini belirtmek gerekir. İttihat ve Terakki'nin savaş sonrası dönemde taşradaki gücünü önemli ölçüde koruması bu olgunun en önemli nedenidir. Bununla birlikte savaş içinde çeşitli yasa dışılıklara bulaşmış kişiler çeşitli cezalara çarptırılmıştır.

⁸⁹⁵ Emin Erkul, "Milli Mücadele Hatıraları", **Vakit**, 12.Şubat.1954, S. 10857, s. 3.

⁸⁹⁶ Bu sayıları aldığımız belgedeki çürümelerden ötürü Rumların ve diğer toplulukların bilgilerini elde edemedik.

⁸⁹⁷ **BOA DH. EUM. AYŞ. D. 16 / 40.** 16.L.1337 / 14.Temmuz.1919.

F. ULUS DEVLETİN ŞAFAĞINDA BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğu için bitirmeye yönelik 30.Ekim.1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ile Anadolu hukuken işgallere açılmıştı. Anadolu'nun güneyinde İngiliz ve Fransız işgalleriyle başlayan süreç 15.Mayıs.1919'da Yunanistan'ın İzmir'i işgaliyle yeni bir boyuta ulaşmıştı. Anadolu'da bulunan azınlıklar içinde ayrılıkçı eğilimler güden, Mavri Mira, Rum Pontus, Taşnaksutyun, Hınçak gibi Rum ve Ermeni örgütleri harekete geçmişlerdi. Mondros Ateşkesi'ni izleyen dönemde bağımsızlık yanlısı Ermeniler, Anadolu'ya dönük politik istekleri çerçevesinde hareket etmekteydiler. Bu bağlamda Rumlarla, İngiltere ve Fransa işbirliği yapmışlardır. Politik hedefleri Misak-ı Milli ile çeliştiğinden dolayı Kuvay-ı Milliye olgusu karşısında yer almaktan çekinmemişlerdir. Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde etnik ve dinsel kimliğe dayalı “ötekileştirici”, “parçalayıcı” bir siyasa çerçevesinde karışıklıklar yaratma çabası içine girmişlerdir. Çeşitli bölgelerde yaşayan Ermenileri etkilemek amacı ile Anadolu'daki bazı kasaba ve kentlerde Ermenilerin sürüldüğü ve baskılara uğradıkları yolunda propagandalar yapılmıştır. Bunun bir parçası olarak; Kütahya'da yaşayan Ermenilerin “tehcir” edildiğinden bahseden yüzlerce mektubun Bursa'ya ulaşmasını sağlamışlar ve kentte bir kargaşa ortamı yaratmaya çalışmışlardır.⁸⁹⁸

Bütün bu gelişmeler karşısında Anadolu'nun değişik bölgelerinde yerel ölçekli örgütlenme modelleri belirilmişse de işgalcilerin bütüncül askeri ve siyasi stratejileri karşısında denge oluşturamamışlardı. 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçerek yerel ölçekli örgütlenmeleri ulusal bir strateji içerisinde birleştirmesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri sonunda ulusal ölçekli bir örgütlenmenin ortaya çıkışı ve sonunda İstanbul'un işgalinin resmileştirilmesiyle Meclis-i Mebusan'ın padişah tarafından fesih edilmesi, Anadolu'da halkı temsil edecek yeni bir meclisin açılmasına yol açmıştı.

23.Nisan.1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması, ardından düzenli ordunun kurulması ile işgalcilere karşı topyekûn bir savaş mümkün olabilmişti. B.M.M'nin açılması karşısında nihai bir barış antlaşmasının Türkler tarafından kabulünü

⁸⁹⁸ ATASE Arşivi, K. 680, D. 118, F. 104.

sağlamak için harekete geçen Batılı emperyal güçler, Anadolu'daki işgallerini genişletme eğilimine hız vermişlerdi. Bu bağlamda Yunan kuvvetleri 8.Temmuz.1920'de Bursa'yı işgal ettiler. Böylece Bursa'nın kent tarihinde imparatorluk sürecinin son evresi işgalle başlamış oldu. İşgal kentteki etnik ve dinsel kimlikleri birbirlerinden farklı olan topluluklar arasındaki ilişkilerde kırılmalar yaratmaya başlayacaktı. Bununla birlikte kentteki toplumsal yapılanma, işgalden daha önce değişimin sancılarını hissetmeye başlamıştı.

Bursa'daki azınlıklarla Türkler arasındaki ilişkiler, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte gerilimli bir dönem içine girmişti. Bursa'ya yönelik olası bir yabancı müdahalesi kentteki Türkler tarafından işgal, azınlıklar tarafındansa özgürlük olarak algılanmaya son derece müsaitti. Kentte yaşayan ve ulusal bilince sahip Ermeni ve Rumların ayrılıkçı eğilimler içinde bulunmasından şüphe duyulmaktaydı. Nitekim İzmir İhtilâl Komitesi adındaki bir Rum örgütlenmesinin, Bursa'daki Rum Metropolidi'ne, İzmir ve Bursa'nın Yunanistan'a bırakılması için girişimlerde bulunulması isteklerini içeren beyannameler gönderildiği bilinmekteydi.⁸⁹⁹

Bursa'nın da içinde yer aldığı bölgenin denetiminin tedricen yabancıların eline geçtiğini gösteren belirtiler güçlendikçe kentteki azınlıklar üzerindeki şüpheler de yoğunlaşmaktaydı. İşgalcilerin tavırları bu eğilimi kuvvetlendirmekteydi. 1919 başlarında Hüdavendigâr Vilayeti'nin asayişini ve "İtilaf askerlerinin güvenliğinin sağlanması" için "Osmanlı jandarmasının", İngiliz, Fransız ve İtalyan subaylardan oluşacak bir komisyon tarafından kontrol edileceği merkezi yönetim tarafından vilâyet makamına bildirilmişti.⁹⁰⁰ Ancak vilâyet makamının Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderdiği bir telgrafa göre Bursa'da ciddi asayiş sorunlarından dolayı bir divan-ı harp oluşturulması istenmiş fakat bu istek geri çevrilmişti.⁹⁰¹ Bu bağlamda yerel yönetim kent içindeki etnik ve dinsel topluluklar üzerindeki denetimini arttırmaya başlamıştı.

⁸⁹⁹ BOA DH. ŞFR. 96 / 159. 3.Ca.1337 / 4.Şubat.1919.

⁹⁰⁰ BOA DH. ŞFR. D. 96 / 198. 14.Ca.1337 / 15.Şubat.1919.

⁹⁰¹ BOA DH. ŞFR. D. 96 / 318. 25.Ca.1337 / 26.Şubat.1919

Bursa'da Ermeni Mahallesi'nin silah ve yasadışı evrak aranma bahanesiyle kuşatılarak, çok sayıda Ermeninin götürüldüğü ve akıbetlerinden haber alınmadığı yolunda İstanbul'daki İngiltere Fevkalade Komiserliği'nden merkezi yönetime yapılan başvuru yukarıdaki olguyu doğrular nitelikteydi.⁹⁰² Buna karşılık merkezi yönetimin vilâyete yaptığı bildirim, hem yabancıların müdahalesini gerektirecek eylemlerden kaçınılmasını hem de asayişin sağlanmasını içermektedir.⁹⁰³

Yerel yönetim kentte azınlıklar arasında gelişebilecek politik ve silahlı hareketleri önlemeye çalışırken, merkezi otoritenin zayıflığından yararlanan işgalcilerin kentteki azınlıklara yönelik etki ve eylemlerini önlemeye çalışmaktaydı. Ancak Yunanistan'ın kentteki Rumlara silah ve cephane dağıttığına ilişkin haberler⁹⁰⁴, bu çabaların başarısı konusunda şüphe oluşturmaktaydı. Bu arada kentteki Rum topluluğa mensup bazı kişilerin Yunanistan'ın etkisiyle asayiş sorunları çıkarttığı resmi kayıtlara değin yansımıştı. Merkezi yönetim bu tip hareketlerin delilleriyle bildirilerek, suçüstü yakalanmalarını ve tutuklanmalarını istemekteydi.⁹⁰⁵ Bu tip davranışların ardında kentte otorite boşluğu yaratarak, yabancıların müdahalelerini sağlamaya dönük yaklaşımlar bulunduğu düşünülebilir.

Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesinden kısa bir süre sonra, İstanbul Hükümeti, Türklerle azınlıkların bir arada yaşamakta olduğu Bursa'ya Mondros hükümlerinin uygulanmasını ve Rumlar ile Ermenilere ait muamelatı tetkik etmek ve bu konuda merkezden verilen emirlerin derece-i tatbikini incelemek üzere kente bir heyetin geleceğini vilâyet makamına bildirmişti.⁹⁰⁶ Bu bildirim, yabancıların müdahalesini sağlama konusunda görece bir başarının elde edilmesi kadar İstanbul yönetiminin böyle bir müdahaleyi önlemeye yönelik bir stratejisi de olabilirdi. Bursa'da asayiş ve düzenin sağlanabilmesi için 15. (17) Kolordu Kumandanlığıyla işbirliği yapılarak, gerekli önlemlerin alınmasına dair telgrafla⁹⁰⁷ Bursa'da Meclisi-i Vükela kararı çerçevesinde bir

⁹⁰² B.OA. DH. ŞFR. D. 97 / 146. 12.C.1337 / 15.Mart.1919.

⁹⁰³ BOA DH. İ. UM. D. 19-4/ 1-106. 29.Ca.1337 / 25.Mart.1919.

⁹⁰⁴ BOA DH. ŞFR. D. 98 / 362. 28.B.1337 / 29.Nisan.1919.

⁹⁰⁵ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 76. 5.Ş.1337 / 6.Mayıs.1919.

⁹⁰⁶ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 334. 24.Ş.1337 / 25.Mayıs.1919.

⁹⁰⁷ BOA DH. ŞFR. D. 100 / 27. 5.N.1337 / 4.Haziran.1919.

İdare-i Örfiye Divan-ı Harbi'nin kurulmasının kararlaştırılması ikinci olasılığın ağır bastığını göstermekteydi.

Mondros Mütarekesi'ni izleyen süreçte betimlemeye çalıştığımız yukarıdaki gelişmeler, şehirdeki toplulukların yaşadığı toplumsal iklimi olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Şehirdeki Türkler ile Rum ve Ermeniler arasında görece güvensizlik ortamı, en küçük olumsuzluktan beslenmeye devam etmekteydi. Nitekim Mütareke hükümlerine karşı olup, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğini yaptığı ulusal hareketi benimseyen, Ertuğrul ve Millet Yolu adlı gazetelerin izlediği yayın politikası, kentteki Rumlar ve Ermenileri ürkütme başladığından, gazete yetkililerinin itidalli davranmaları tavsiye edilmekteydi.⁹⁰⁸

8.Temmuz.1920'de, Ermeni ve Rum topluluklarının caddeler boyunca dizilerek karşıladığı⁹⁰⁹ İngiliz ve Yunan askeri unsurları, kentteki topluluklar arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasına neden olmuştu. Osmanlı millet sisteminin içinde kompartımanlar şeklinde dinsel bir eksen üzerinde örgütlenmiş olan azınlıklar, 19. yüzyılın başlarından itibaren hızla gelişen milliyetçilik duygusu etrafında kümelenmeye başlamışlardı. Merkezi otoritenin ittifak-ı anasır siyaseti, bu topluluklar arasında ortak bir özdeşlik duygusu yaratmada yeterli olamamıştı. İşgal sırasında azınlıkların sevinç gösterileri ve Bursa'nın işgalinden yalnızca bir ay sonra, 8.Ağustos.1920'de General Çerdelidis'in yerine kente gelen General Dimitris Yoanu'un gelişi nedeniyle Bursa Rum Cemaati Kulübü'nde bir konuşma yapan, Bursa ve çevresi metropolit vekili Polikarios Efendi'nin; “...*Anadolu Hıristiyanlarının asırlarca hep birlikte baskı altında mezalime maruz kaldılar... halaskâr ordunun vürudunu devre-i intizardan sonra Anadolu'nun mader-i vatanına irtibatını görmekte Rum Milletinin mübahi olduğu(na)...*”⁹¹⁰ dair sözleri, belirtilen savı destekler nitelikliydi.

Şehirde yaşayan toplulukların, sadakat ve otorite sembolleri konusunda kaotik bir ortamda buldukları açıktı. Bu olgunun arka planında Bursa'nın geleceğine ilişkin,

⁹⁰⁸ BOA DH. ŞFR. D. 108 / 18. 15.C.1338 / 6.Mart.1920.

⁹⁰⁹ Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa*, Bursa, 2000, s. 297.

⁹¹⁰ BOA DH. İ. UM. D. 20–24 / 14–60. 30.Z.1338 / 14.Eylül.1920.

politik, idari, iktisadi ve askeri belirsizlikler bulunmaktaydı. Kentteki resmi görevliler ve sivillerde söz konusu belirsizliğin yarattığı çelişkiler çerçevesinde hareket etmekteydiler. Örneğin, İstanbul'daki yönetim ile Ankara'daki milliyetçiler arasında var olan karşıtlık, kentteki Türklere de yansımaya başlamıştı. Kentteki bazı vilayet memurları, ulema, meşayih (şeyhler) ve eşraf, Kuvay-ı Milliye'yi tanımadıkları ve saltanata bağlı olduklarına dair altında kendi mühürleri bulunan bir belgeyi padişaha göndermişlerdi.⁹¹¹ Oysa 1919 seçimlerinde Bursa'yı temsilen Meclis-i Mebusan'a giden adaylar, çoğunlukla Kuva-yı Milliye taraftarı olan kişilerdi.

İşgalin ardından Yunan ordusunun kentin yönetimini ele alması ve kendi siyasalarına yakın Müslüman memurları işbaşına getirmelerinden ötürü idari belirsizlik nispeten azalmıştı. Kentin işgal orduları komutanı Yoanu'un Ermeni ve Rum kiliselerinde yaptığı konuşmalarda her iki toplumun bundan böyle birlikte hareket ederek Türk unsurun Anadolu dışına çıkartılmasına çalışmaları gerektiği yolundaki konuşmalar⁹¹², işgalcilerin şehrin demografik yapısında gayrimüslimlerle Müslimleri eşitleyen ya da gayrimüslimlerin ağırlığını oluşturacağı bir nüfus kompozisyonu yaratma ereğini ortaya koymaktaydı.⁹¹³ Generalin konuşmalarından kısa bir süre sonra İnegöl ve çevresinden, sayıları 979'a ulaşan bir Ermeni topluluğunun, Bursa'ya Yunanlılar aracılığıyla gelmesi⁹¹⁴ bu yolda atılan ilk adımlardı. Vilâyet makamı bu hareketin ardında işgalciler tarafından daha sonra açıklanacak bir amaç olduğunu düşünmekteydiler.

Bursa'nın demografik yapısını değiştirmeyi hedefleyen bu siyasa yüzünden kentte iskân ve iâşe sorunları yaşanmaya başlanmıştı. Yunan işgal komutanlığı kente getirilen Ermenilerin kendileri tarafından iâşe edileceğini belirtmelerine⁹¹⁵ rağmen bunu doğrulayacak bir gelişme olmamıştı. Bu arada şehirde bulunan boş konutlar da işgalciler tarafından Ermeni iskânı için kullanılmaktaydı. Öte yandan gelenlerin sayısındaki artışa karşın kente yeterli hububat akışının olmaması önemli iâşe güçlükleri yaratmaktaydı.⁹¹⁶ Bu bağlamda Bursa Belediye Meclisi, kentteki tüm fakir ve muhacirine olduğu gibi Ermeni

⁹¹¹ BOA DH. İ. UM. D. 19-13 / 1-58. 21.Z.1338 / 5.Eylül.1920

⁹¹² B.O.A DH. İ. UM. D. 20-24 / 14-60. 30.Z.1338 / 14.Eylül.1920

⁹¹³ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 47 / 2-3. 3.S.1339 / 17.Ekim.1920.

⁹¹⁴ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 47 / 2-5. 23.M.1339 / 7.Ekim.1920.

⁹¹⁵ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 47 / 2-1. 19.M.1339 / 3.Ekim.1920.

⁹¹⁶ BOA DH. EUM. AYŞ. D. 47 / 2-6. 23.M.1339 / 7.Ekim.1920.

muhtaç ve fukarasına da kömür dağıtma kararı almıştı.⁹¹⁷ Şehrin pasifize edilmiş görünen Türk idarecileri ve belediye, ancak Yunanlıların boşalttığı yerlere onay verildiği takdirde çevredeki yerleşim alanlarını terk etmek zorunda kalmış olan göçmenleri iskân edebilmekteydiler.⁹¹⁸

Anadolu'daki mücadelenin askeri boyutunda 1921 yılının kış ve bahar aylarında yaşanan Türk başarıları (I. ve II. İnönü Savaşları) kentteki işgalcilerin ılımlı davranarak bütün toplulukların güvenini kazanmayı amaçlayan siyasalarında kırılmalar yarattı. Bursa'daki Kuva-yı Milliyeci hareketi etkisiz hale getirmek için Rum, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan işgal kuvvetlerine bağlı gizli örgütler kurulmuş, bunların çoğunlukla gerçeğe ilgisi olmayan ihbarları sonunda şehrin ileri gelenleri arasında bulunan Türkler baskı altına alınmışlardı. Bir başka gelişme, şehirdeki Rum topluluk üyeleri içinde işgal ordusuna katılımların başlamış olmasıydı. Bunların şehirden sevkleri sırasında bazı Müslüman işyerleri yağmalanmıştı. Müslümanların bayram kutlamaları esnasında bir Rum çocuğun ihbarıyla üç müslümanın gözaltına alınarak darp edilmesi, kadınlara yönelik sarkıntılık ya da saldırılar, söz konusu kırılmanın örneklerini oluşturmaktaydılar.⁹¹⁹ Bursa'ya bağlı kazalarda da benzeri bir durum görülmekteydi, özellikle Pazarköy'de durum vahim denebilecek bir hal almıştı.⁹²⁰

Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki işgalciler özerk devletler kurmak için harekete geçtiler. Bu çerçevede Bursa'nın merkezi olduğu “*Özerk Müslüman Devleti*” halifenin himayesi altında kurulacak ancak Hıristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Bunun için İstanbul'da Anadolu Cemiyeti adında bir örgüt oluşturulmuştu.⁹²¹ Örgüt işgalcilerin desteği ile Bursa'daki toplulukların önde gelenlerini bir araya getirerek, büyük ölçekli bir özerklik mitingi gerçekleştirmek istemekteydi. Söz konusu toplantıya Ermeni cemaatini temsilen, Tantosyan ve Diran Filibeliyan, Rum cemaatini temsilen, Hacı Yorgi, Dr. Terzioğlu, Dr. Venediktos ve Aristotel Zero, Yahudi cemaatini temsilen Nesim Saban

⁹¹⁷ B.K.A. F / 80. Kar. No: 58. 5.Ca.1339 / 15.Ocak.1921.

⁹¹⁸ BOA DH. İ. UM. D. 7-7 / 1-53. 14.N.1339 / 22.Mayıs.1921.

⁹¹⁹ BOA DH. EUM. AYŞ. 54 / 76-2. 22.L.1339 / 29.Haziran.1921.

⁹²⁰ BOA DH. EUM. AYŞ. 54 / 76-1. 27.L.1339 / 4.Temmuz.1921.

⁹²¹ Akkılıç, a.g.e., s. 437.

ve Hayim Palaçi ile kilise temsilcileri, bazı şeyhler ve serbest meslek sahipleri katılmışlardı.⁹²²

Yunan görevlilerinin gayretleri ile Belediye binası önünde adı geçen miting gerçekleştirilmişti. Evkaf Müdürü İsmail Hakkı Bey'in Yunanistan ve İngiltere'yi övüp, Büyük Millet Meclisi'ni ve Hükümetini yeren konuşmasının ardından alanda bulunan kalabalıktan bazı kişilere, önceden hazırlanmış özerklik isteğini içeren telgraflar imzalatılmış ve ilgili yerlere gönderilmişlerdi.⁹²³ Bu toplantıda bulunan Avukat Kemal Levi'ye göre; toplantının sular idaresinin olduğu yerde yapılmasından ötürü yağmurların Bursa'nın alt yapısını mahvettiği bir döneme denk gelen toplantının, su şebekesiyle ilgili olduğunu düşünen Bursa Yahudi Cemaati'nin önde gelen isimlerinden Avukat Kemal Levi (Levend), Nissim Saban ve Haim Palacci toplantıya katılmışlardı.

Levi'nin anlatımına göre; *“Toplantıya işgal güçlerine bağlı subayların da içinde bulunduğu büyük bir kalabalık katılınca adı geçen kişiler şaşırılmışlardır. Toplantının düzenleyicisi olan evkaf müdürü, kalabalığı belediyeye yöneltmiştir. Belediyede toplanan kalabalığa;”Bu toplantıya ne diyeceğiz?” sorusunu yönelten evkaf müdürüne şaşkınlık içinde bulunan kalabalık uzun bir sessizlik içindeyken sonunda Kemal Levi;” Sayın başkan, söylediklerinizden bir şey anlamıyoruz. Hangi isim söz konusu” diyerek soruyu yanıtladı. Başkan bu sözler üzerine “ Yüce Yunan kralı bölgemize otonomi vermek istemektedir. Biz burada ona derin duygularımızı bildirmek ve bu özerk vilayete ad vermek için toplanmış bulunuyoruz.” biçiminde bir karşılık verdi. Kemal Levi; “Hiç kimse böyle bir toplantı için hazır değildir. Biz toplantının su şebekesi için olduğunu sanıyorduk. Özerklik sorununa gelince; bir komisyon toplayarak, bir inceleme yaptırmak ve gelecek toplantıda tartışmak daha doğru olabilir.” sözlerine toplantıya katılanlar da iştirak edince, başkan bir komisyon kurulmasını” önermişti.⁹²⁴*

Levi, Evkaf Müdürü İsmail Hakkı Bey'in kurulmasını önerdiği komisyonun çalışmalarına katılmayı ve Bursa'nın özerkliğini reddettiğini, Bursa'nın bir Türk şehri

⁹²² A.g.e., s. 438. Bu isimlere ek olarak Avukat Kemal Levi'de anılan toplantıda bulunmuştur.

⁹²³ A.g.e., s. 439.

⁹²⁴ Abraham Galante, **Histoire des Juifs d'Anatolie**, C: I-II, İstanbul, 1939, s. 219.

olduğunu ve öyle de kalacağını söylediğini iddia etmektedir.⁹²⁵ Bursa'nın kurtuluşundan sonra yapılan yargılamalar sonunda Avukat Kemal Levi ve diğerlerinin aklanması bu savın doğruluğunu güçlendirmektedir. Kurtuluş Savaşı boyunca kentteki Yahudilerin kentin Türklerin egemenliğinde kalması eğiliminde oldukları ve bu çerçevede hareket ettikleri gözlenmişti.⁹²⁶

1922 yılı yaz aylarında gelişen Türk taarruzu karşısında çözülen işgal birlikleri düzensiz biçimde geri çekilirken, Batı Anadolu'da gayrimüslimlerin yaşadığı pek çok kentte olduğu gibi demografik bağlamda ciddi bir kırılma yaşanmıştı. Cephenin çöktüğünden haberleri bile olmayan ve yaşamlarını tehdit altında gören Bursa'nın Rum ve Ermeni sakinlerinin büyük bölümü Mudanya İskelesi'ne doğru akmaya başlamıştı ki; bunların sayısı 40.000'i bulmaktaydı.⁹²⁷ Yunan ordusunun Bursa'dan çekilişi sırasında Rumlar kentte yangınlar çıkartmaya çalıştıysa da bunlar İtilaf devletleri temsilcilerinin girişimi ile önledi. Ancak kentte Rumlara ait kırk ev ile tüm Rum kiliseleri Rumlar tarafından yakıldı.⁹²⁸ Kent içinde yaşayan Türklerin azınlıklara dönük şiddet eylemlerine girmedikleri anlaşılmaktaydı. Bazıları gayrimüslim komşularını belirsizliğin doğurduğu güvensizlik ortamından dolayı kendi evlerinde saklamışlardı.⁹²⁹

Yunan ordusu Bursa'dan çekilince, kentin Hıristiyanları ve başka yerlerden gelmiş Hıristiyan sığınmacılar, Fransızlara ve İtalyanlara ait evlere sığındılar. Bu insanlar, Yunan işgal birliklerinin komutanının silah vermeyi reddettiği, Bursa'da işgal döneminde kalmış bulunan otuz kadar Türk jandarma erince korundular. Buna rağmen kentteki Rumlarla Ermenileri koruma işinin üstesinden gelmeyi başardılar. Kente giren Türk ordusu koruma işini bu jandarmalardan devraldı. Bursa'daki durumu gözetmekle görevli uluslar arası bir komisyonun raporuna göre, Türk ordusuna bağlı askerler herhangi bir vahşet eyleminde bulunmamışlardı.⁹³⁰

⁹²⁵ A.g.e., s. 220.

⁹²⁶ Bu konuda daha ayrıntılı veriler için, Akkılıç, a.g.e., s. 417, Galante, a.g.e., s. 218-220'ye bakılabilir.

⁹²⁷ Akkılıç, a.g.e., s. 463. ve Mümtaz Şükrü Eğilmez, **Milli Mücadele'de Bursa**, İstanbul, 1980, s. 151.

⁹²⁸ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev: Bilge Umar, İstanbul., 1998, s. 328.

⁹²⁹ **Göç Rumlardan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)**, 4. Baskı, Çev: Damla Demirözü, Türkçe Basımı Derleyen. Herkül Milas, İstanbul, 2004, s. 154.

⁹³⁰ McCarthy, a.g.e., s. 328.

1918–1922 arasındaki dönemde Bursa tarihindeki son savaşa tanıklık etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gelişen yabancı işgali ile kentteki topluluklar arasındaki ilişkilerde milliyetçilik duygusunun belirleyici olduğu bir süreç yaşanmıştır. Bununla birlikte kayda değer büyük çatışmalar veya 1909'da Adana Olayları'na benzer bir ortam oluşmamıştı. İşgalcilerin izledikleri siyasa çerçevesinde kentteki Rum ve Ermeni nüfusunu hâkim demografik unsur haline getirme çabaları görülmüşse de bunlar sonuçsuz kalmıştı. Kentin iktisadi yapılanması bu kaotik evreden olumsuz etkilenmiş, ekonominin başlıca gelir kaynağı olan ipekçilikte önemli gerilemeler kaydedilmişti. Kentin Ermeni nüfusunun Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli ölçüde azalması ipekçilik sektöründe ciddi sayılabilecek gerilemelere neden olmuştu. Kentteki ipek üretimi bu dönemde yarı yarıya azalma kaydetmişti.⁹³¹

Türk Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde kentte yabancıların dışında resmi kayıtlarda görülen tek gayrimüslim topluluk Yahudiler idi. Kentin demografisi bu bağlamda önemli ölçüde türdeş bir nitelik arz etmekteydi. Bu durum ulusçu bir söylem ve örgütlenme üzerinden gerçekleştirilen bağımsızlık savaşının ardından kurulacak ulus-devletin yapılanmasını kolaylaştıran bir zemin yaratacaktı. Öte yandan kentın iktisadi yapısında hem sermaye ve işletmecilik hem de emek arzı bağlamında ağırlıklı bir role sahip olan gayrimüslimlerin önemli ölçüde tasfiyesi, Bursa ekonomisinde kısa vadede olumsuz sonuçlar yaratacaktı. Mübadele yoluyla kentte iskân ettirilen göçmenlerin tarım ağırlıklı üretim tarzları⁹³², ticaret ve sanayi alanında faaliyet göstermiş gayrimüslimlerin bıraktığı boşluğu doldurmalarına olanak vermemişti.

⁹³¹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1994, s. 70.

⁹³² Nesim Şeker, "*Mübadele ve Bir Kent: Bursa*", **Bursa Defteri**, S. 1 (Mart–1999), s. 125.

SONUÇ

Kentler tarih boyunca politik, ekonomik ve sosyal yapılanmalarıyla uygarlığın üretildiği mekânlar olmuşlardır. Bu bağlamda uygarlıkların tarihi, kentlerin tarihi haline gelmektedir. Yeryüzündeki herhangi bir uygarlığı farklı bilim disiplinleri içinde irdelemeye yönelik bütün çalışmalar, aslında onu var eden kente ya da kentlere yönelmek durumundadır. Doğu uygarlığının ürettiği en önemli politik örgütlenmelerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nu eksen alan çalışmaların içinde kent tarihine yönelik olanların ciddi bir ağırlığı oluşturması bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Bu antikite imparatorluğuna başkentlik yapmış olan Bursa, şüphesiz imparatorluğun genetik kodlarının belirmeye başladığı bir mekan olarak benzerlerinden ayırt edilebilir.

Bursa'nın 14. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine değin uzanan tarihselliği içinde, içsel ve dışsal politik ve ekonomik dinamiklerin belirleyici olduğu 19. yüzyılda gelişen, kentin toplumsal yaşam alanlarını yeniden tanımlayarak biçimlendiren süreçler ışığında, Bursa tarihinin bir parçası olan gayrimüslim toplulukların bu tarihin sosyo-ekonomik boyutları içindeki yerlerini ortaya koymaya çalıştık. Böylece genel bir yaklaşımla son dönemlerde yoğunlaşan kent tarihi araştırmalarına, daha sınırlı bir yaklaşımla Bursa kent tarihinin yeniden üretilmesine, onun bir parçası olan gayrimüslim toplulukların kent yaşamını oluşturan alanlardaki varlıklarını ve sınırlarını irdeleyerek, katkı sağlamayı amaçladık.

14. yüzyılda başkentlik statüsü elde eden Bursa, biçimlenmeye başlayan kozmopolit yapısıyla 15. yüzyılın sonunda imparatorluğa dönüşecek politik örgütlenmenin mayalandığı mekân haline gelmiştir. Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan demografik yapısı, çok kültürlü, etnikli, dinli bir örgütlenmenin 16. yüzyılda üç kıtaya yayılan bir modele dönüşebilmesindeki parametreleri içermektedir. 15. yüzyılda ticaret, transit ve faal zanaatlar kenti olan Bursa, bir yanda tüm Akdeniz limanları (Fas'takiler hariç), öte yanda Kızıldeniz ve İran Körfezi'ne merkez olan limanlara ve Rusya ve İran'a açılan Karadeniz limanlarına uzanan ticaret trafiğinin merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştı. İran, Hindistan, Arap Yarımadası ve uzak doğudan gelen tüccarlar ile her türlü metanın

Floransalı, Cenovalı, Venedikli, Napolili, Raguzalı (Dubrovnik) ve Rus tüccarları tarafından getirilen malların mübadele edildiği ve toplandığı bir antrepo görünümü alan kent, Osmanlı ekonomik gücünün de temelini oluşturmaktaydı.

Bursa'yı iktisadi düzlemde, Akdeniz Dünyası ve Yakınoğu'da ön plana çıkartan faktörlerin başında ipekli dokuma ticareti gelmekteydi. Kentin Müslüman, gayrimüslim ve yabancı sakinlerinin yaşamında, ipeğe bağı üretim ve pazarlama etkinliklerinin önemli bir rolü bulunmaktaydı. Kentin gayrimüslim topluluklarını oluşturan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, ipekçiliğin dışındaki sektörler içinde de faaliyet göstermişlerdi. Ekonomik anlamda Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar ve zanaatkârlar arasında bir ayırım bulunmuyordu. Bu durum Bursa'daki loncalar içinde geçerli idi. Kentteki loncalar farklı dinlere mensup üreticileri içlerinde barındırmaktaydılar. Bazı üretim sektörlerinde, kuyumculuk, terzicilik, çilingirlik gibi, gayrimüslimlerin tamamen veya çoğunluğu oluşturduğu loncalar bulunmaktaydı. Hatta bu nedenle adı geçen loncalara ait vakıflar Hıristiyan olarak sınıflandırılmıştı.

14. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemenliği altında yaşayan Bursa'daki gayrimüslimlerin toplumsal yaşam içindeki yerlerinin çerçevesini, ağırlıklı olarak, İslâm hukuku belirlemekteydi. Müslümanlarla olan her türlü ilişki İslâm dininin norm ve değerleri üzerinden gerçekleşmekteydi. Kendi sosyal yaşamlarında ise mensup oldukları ya da mezhebin yaptırımları belirleyici olmaktadır. Bu çerçeve içinde her gayrimüslim topluluğun ruhani seçkinleri, bu cemaatlerin sosyal yaşamlarında son derece etkili bir konumda bulunmaktaydılar. 15. yüzyılda II. Mehmed, geniş bir coğrafyaya yayılmaya başlayan imparatorluk toprakları üzerinde yaşayan, etnik ve dinsel kimlikleri birbirinden farklı toplulukları bir arada yaşatacak ve onların devlet karşısındaki konumlarını tanımlayacak bir sistemin temellerini attı.

Devlet, Müslümanların dışında *Millet-i Rumiyan*, *Millet-i Ermeniyan* ve *Millet-i Yahudiyan* olmak üzere üç cemaati tüzel bir kişilik haline dönüştürmüş, bu cemaatlerin dışında kalan topluluklarda adı geçen cemaatlerin dinsel otoritelerine bağlamıştı. Böylece Osmanlı toplumunu oluşturan milletler, dinsel ve mezhepsel kimliğin belirleyici olduğu kompartımanlar biçiminde örgütlenmişlerdi. Her topluluğun ferdi idari, mali, hukuki ve

dini alanlarda öncelikle, doğuştan üyesi bulunduğu, millet yönetimine sonra devlete karşı sorumluluk yüklenmişti. Bu örgütlenme modeli, 19. yüzyıla değin büyük bir değişime uğramadan süreklilik gösterebilmişti. Bursa da sakin olan gayrimüslimler, söz konusu örgütlenmenin taşra düzeyindeki küçük ölçekli bir örneğini oluşturmaktaydılar.

19. yüzyıl, Osmanlı toplumunda yönetsel, hukuksal, iktisadi ve sosyal alanlarda kendini gösteren, içsel ve dışsal etkenlerin biçimlendirdiği bir değişim sürecine tanıklık edecektir. Söz konusu değişim geniş ölçekte ülkesel daha sınırlı bir ölçekte bölgesel ve kentsel düzlemde önemli sonuçlar yaratacaktı. Osmanlı modernleşmesi olarak da okunabilecek bu süreçte Bursa'daki gayrimüslim toplulukların, kentin toplumsal yapısı içindeki yerleri, yukarıdaki genel çerçevede içinde yeniden tanımlanarak, üretilecektir.

Tanzimat Fermanı ile başlayan değişim süreci çerçevesinde, Müslümanlarla eşitlenme konusunda önemli mesafe kat eden gayrimüslim topluluklar, Islahat Fermanı ile sahip oldukları hakları biraz daha genişletme olanağı elde ettiler. Söz konusu fermanlar bir reform projesinin parçası olmakla birlikte İmparatorluğun çok uluslu yapısının, Avrupa eksenli milliyetçilik dalgaları karşısında ortaya çıkan sorunlara da bir yanıt arayışını yansıtmaktaydı. Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan bu süreçte Bursa ipeğe dayalı endüstrisiyle dünya ekonomisine eklemlenen bir kent niteliğine bürünmüştü. Bu bağlamda kentteki üretim ilişkileri ve araçları dünyadaki değişimlerden veya dalgalanmalardan doğrudan etkilenmeye başlamıştı.

Dünya ekonomisine eklemlenen bir kentin toplumsal yapısında ve bu yapıyı oluşturan dinamiklerde değişim ve dönüşüm kaçınılmaz bir hale gelmişti. 19. yüzyılın başına değin kent ekonomisinde ağırlığını koruyan Müslüman-Türk öge bu yüzyılda kentin dünyaya giderek artan ölçüde eklemlenmesiyle konumunu tedricen kaybetmeye başladı. Simetrik bir şekilde kentin gayrimüslim unsurları iktisadi alanda ağırlıklarını hissettirmeye başladılar. Bu olgunun arka planında gayrimüslim toplulukların makro ölçekli iktisadi ve sosyal değişime ayak uydurabilme yetileri kadar eklemlendikleri yabancı sermaye sayesinde elde ettikleri imtiyazlar da bulunmaktaydı. İmparatorluğun bu dönemde benimsemiş olduğu Osmanlıcılık siyaseti, gayrimüslimler arasında bir özdeşlik duygusu yaratma konusunda istenilen sonuçları vermekten uzak görünmekteydi. Ancak bu siyaset

çerçevesinde tanınan hukuksal düzenlemeler, iktisadi ve sosyal yaşamda gayrimüslimlere önemli avantajlar kazandırmıştı.

19. yüzyılı kapsayan Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet evresinde, Bursa'da ipeğin ön plana çıktığı iktisadi yapılanmanın hem emek hem de sermaye boyutunda gayrimüslim toplulukların topluluklarla şehirde bulunan yabancıların önemli bir ağırlığı bulunmaktaydı. İpek kozası ve ipek ipliği üretiminin büyük bölümünü oluşturduğu kentin sanayi sektöründeki pek çok fabrikanın sahibi veya işletmecisi söz konusu topluluklardı. Bu fabrikalarda istihdam edilen emek arzında da aynı toplulukların önemli bir yeri vardı. Kentin gayrimüslim toplulukları ve yabancılar, Bursa'nın dünyaya eklenmesinde öncü bir rol üstlenmiş görünmekteydiler.

20. yüzyılın başlarında gerçekleşen Jön Türk İhtilali ile gelişen İkinci Meşrutiyet döneminin başlarında İttihat ve Terakki tarafından yeniden örgütlenen Osmanlıcılık siyasası içinde Bursa'daki gayrimüslim topluluklar, kentin sosyo-ekonomik yapılanması içindeki konumlarını sürdürebildiler. Ancak Balkan Savaşları'nın, Osmanlıcılık siyasasının temelini oluşturan *ittihad-ı anasır* olgusunun geçersizliğini göstermesi ile gelişen dönemde, İttihatçıların politik ve iktisadi düzlemde Türk-Müslüman unsuru ön plana çıkartan bir yaklaşım benimsemesi, şehrin gayrimüslim unsurlarının her alanda tasfiyesi ile sonuçlanacak bir süreci başlattı. 1914–1918 yılları arasında yaşanan savaş koşulları, iktidarı ellerinde bulunduran İttihatçılara toplumsal yapılanmada istedikleri değişiklikleri gerçekleştirebilme olanakları yarattı. Ekonomik düzlemdeki milli iktisat siyasası, politik düzlemdeki sevk ve iskân uygulamalarıyla perçinlendi. Böylece Anadolu'nun gayrimüslim meskûn pek çok şehrinde olduğu üzere Bursa'da da kentin gayrimüslim unsurları, Yahudiler dışında tasfiye edildiler.

1919–1922 yılları arasında gelişen Türk Kurtuluş Savaşı içerisinde Anadolu'nun değişik yerlerinde Rum ve Ermeni topluluklarına mensup kişilerin örgütledikleri ayrılıkçı hareketler ve savaş içinde yaşanan trajik olaylar, ortak bir yaşam için gerekli zemini önemli ölçüde ortadan kaldırdı. Savaşın bitiminde Bursa'daki Rum ve Ermenilerin nerede ise tamamı şehirden ayrılmak zorunda kaldılar. Yeni dönemde Bursa, ulus-devlet

formasyonunun niteliklerini gösteren, etnik ve dinsel bağlamda türdeş bir demografik yapılanmaya sahip oldu.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın Osmanlı toplumunda homojen olmayan sonuçlar üreten politik ve sosyo-ekonomik değişim ve dönüşüm süreçleri, imparatorluğun genetik kodlarının saklı olduğu Bursa'da, gayrimüslimlerle Müslimler arasındaki ilişkilerin yeniden üretilip tanımlanmasına yol açmışlardır. Bu bağlamda şehrin sosyal ve iktisadi yapılanmasında, gayrimüslim unsurların geçmişe göre daha ağırlıklı bir konuma gelmişlerdi. Kentte özellikle ipeğe bağlı iktisadi etkinlikleri çerçevesinde faaliyet gösteren gayrimüslim topluluklar, zaman içerisinde Avrupa ile Bursa arasındaki ticarete yabancılarla birlikte önemli roller üstlenmişlerdi. Ancak bu olgu, kentteki gayrimüslim unsurların tamamını kapsamamıştır. Değişime ayak uydurabilme, dış ticari bağlantılara sahip olabilme, yeterli sermaye birikimi, girişimcilik ve benzeri ölçütler, gayrimüslimleri hem kendi içerisinde hem de kentin Müslüman unsuru karşısında belirleyici olmuştur. 20. yüzyıl başlarında İttihatçıların politik ve iktisadi düzlemde örgütlediği milliyetçi siyasalar, gayrimüslim toplulukların Bursa'nın sosyo-ekonomik yapılanması içinde 19. yüzyıldan beri süregelen konumlarına son vermiştir. Bursa kent tarihinin biçimlenmesinde bütünün bir parçası olmaları ve yukarıda betimlenen değişim ve dönüşüm süreçlerindeki rolleri, onları içermeyen Bursa eksenli kent tarihi araştırmalarının eksik kalacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Atase Arşivi

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

K. 680 D. 118 F. 104, K. 265 D. 1094 F. 2-1, K. 680, D. 118, F. 104

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babiâli Evrak Odası

B.E.O. G. N. 341055

Cevdet Dâhiliye

C. DH. Sıra No. 8136, C. DH. S. N. 10704, C. DH. S. N. 12358

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalem-i

DH. EUM. AYŞ. D. 16 / 40, DH. EUM. AYŞ. 34 / 34, DH. EUM. AYŞ. D. 43 / 39, DH. EUM. AYŞ. D. 47 / 2, DH. EUM. AYŞ. 54 / 76, DH. EUM. AYŞ. D. 64 / 40, DH. EUM. AYŞ. D. 79 / 16

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube

DH. EUM. 2. Şb. D. 8 / 40, DH. EUM. 2.Şb. D. 9 / 31, DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 6, DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 86, DH. EUM. 2. Şb. D. 72 / 4

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi

DH. EUM. KLH. D. 2 / 16

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi

DH. EUM. KLU. D. 15 / 73, DH. EUM. KLU. D. 16 / 6

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalem-i

DH. EUM. MEM. D. 71 / 53

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Üçüncü Şube

DH. EUM. 3. Şb. D. 7 / 52, DH. EUM. 3. Şb. D. 11 / 40

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Dördüncü Şube

DH. EUM. 4. Şb. D. 5 / 62

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube

DH. EUM. 5. Şb. D. 28 / 19

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı

DH. İD. D. 97-2 / 11, DH. İD. D. 143 / 37

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye

DH. İ.UM. D. 89-3 / 1-9, DH. İ.UM. D. 19-4 / 1-106, DH. İ.UM. D.19-13 / 1-58, DH. İ.UM. D. 20-24 / 14-60

Dâhiliye Nezareti Dâhiliye Kalem-i Mahsus Evrakı

DH. KMS. D. 50 / 3

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. MKT. D. 111 / 16, DH. MKT. D. 237 / 9, DH. MKT. D. 949 / 67, DH. MKT. D. 1352 / 93, DH. MKT. D. 1387 / 120, DH. MKT. D. 1399 / 93

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

DH. SYS. D. 53 / 2, DH. SYS. D. 83 / 1, DH. SYS. D. 83-1 / 2-43, DH. SYS. D. 83-1 / 2-48, DH. SYS. D. 83-2 / 2-20

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH. ŞFR. D. 39 / 86, DH. ŞFR. D. 39 / 87, DH. ŞFR. D. 41 / 152, DH. ŞFR. D. 42 / 7, DH. ŞFR. D. 42 / 8, DH. ŞFR. D. 42 / 20, DH. ŞFR. D. 42 / 35, DH. ŞFR. D. 42 / 40, DH. ŞFR. D. 42 / 41, DH. ŞFR. D. 42 / 50, DH. ŞFR. D. 42 / 51, DH. ŞFR. D. 42 / 211, DH. ŞFR. D. 42 / 255, DH. ŞFR. D. 43 / 10, DH. ŞFR. D. 45 / 20, DH. ŞFR. D.47 / 160, DH. ŞFR. D. 48 / 91, DH. ŞFR. D. 50 / 78, DH. ŞFR. D. 50 / 204, DH. ŞFR. D. 52 / 95, DH. ŞFR. D. 52 / 200, DH. ŞFR. D. 52 / 290, DH. ŞFR. D. 53 / 61, DH. ŞFR. D. 53 / 137, DH. ŞFR. D. 53 / 174, DH. ŞFR. D. 53 / 253, DH. ŞFR. D. 53 / 306, DH. ŞFR. D. 54 / 21, DH. ŞFR. D. 54 / 101, DH. ŞFR. D. 54 / 102, DH. ŞFR. D.54 / 108, DH. ŞFR. D. 54 / 118, DH. ŞFR. D. 54 / 157, DH. ŞFR. D. 54 / 158, DH. ŞFR. D. 54 / 180, DH. ŞFR. D. 54 / 224, DH. ŞFR. D. 54 / 225, DH. ŞFR. D. 54 / 381, DH. ŞFR. D. 54 / 412, DH. ŞFR. D. 54 / 420, DH. ŞFR. D. 54-A / 276, DH. ŞFR. D. 54 / 296, DH. ŞFR. D. 54-A / 28, DH. ŞFR. D. 54-A / 34, DH. ŞFR. D. 54-A / 48, DH. ŞFR. D. 54-A / 116, DH. ŞFR. D. 54-A / 169, DH. ŞFR. D. 54-A /

185, DH. ŞFR, 54-A / 269, DH. ŞFR, 54-A / 270, DH. ŞFR. D. 54-A / 357, DH. ŞFR. D. 54-A / 368, DH. ŞFR. D. 54-A / 388, DH. ŞFR. D. 55 / 18, DH. ŞFR. D. 55 / 19, DH. ŞFR. D. 55 / 20, DH. ŞFR. D. 55 / 21, DH. ŞFR. D. 55 / 107, DH. ŞFR. D. 55 / 128, DH. ŞFR. D. 55 / 130, DH. ŞFR. D. 55 / 131, DH. ŞFR. D. 55 / 139, DH. ŞFR. D. 55 / 143, DH. ŞFR. D. 55 / 184, DH. ŞFR. D. 55 / 215, DH. ŞFR. D. 55 / 292, DH. ŞFR. D. 55 / 296, DH. ŞFR. D. 55 / 330, DH. ŞFR. D. 55-A / 27, DH. ŞFR. D. 55-A / 96, DH. ŞFR. D. 55-A / 126, DH. ŞFR. D. 55-A / 152, DH. ŞFR. D. 56 / 207, DH. ŞFR. D. 56 / 236, DH. ŞFR. D. 57 / 135, DH. ŞFR. D. 57 / 208, DH. ŞFR. D. 57 / 261, DH. ŞFR. D. 57 / 358, DH. ŞFR. D. 58 / 24, DH. ŞFR. D. 58 / 37, DH. ŞFR. D. 58 / 38, DH. ŞFR. D. 58 / 53, DH. ŞFR. D. 58 / 119, DH. ŞFR. D. 59 / 19, DH. ŞFR. D. 59 / 85, DH. ŞFR. D. 59 / 107, DH. ŞFR. D. 59 / 239, DH. ŞFR. D. 59 / 279, DH. ŞFR. D. 61 / 31, DH. ŞFR. D. 61 / 192, DH. ŞFR. D. 61 / 294, DH. ŞFR. D. 62 / 21, DH. ŞFR. D. 63 / 88, DH. ŞFR. D. 63 / 142, DH. ŞFR. D. 64 / 39, DH. ŞFR. D. 64 / 289, DH. ŞFR. D. 66 / 9, DH. ŞFR. D. 67 / 201, DH. ŞFR. D. 67 / 243, DH. ŞFR. D. 68 / 178, DH. ŞFR. D. 75 / 226, DH. ŞFR. D. 76 / 194, DH. ŞFR. D. 92 / 265, DH. ŞFR. D. 93 / 30, DH. ŞFR. D. 93 / 118, DH. ŞFR. D. 93 / 159, DH. ŞFR. D. 93 / 190, DH. ŞFR. D. 93 / 278, DH. ŞFR. D. 94 / 55, DH. ŞFR. D. 94 / 198, DH. ŞFR. D. 94 / 231, DH. ŞFR. D. 95 / 88, DH. ŞFR. D. 95 / 178, DH. ŞFR. 96 / 159, DH. ŞFR. D. 96 / 195, DH. ŞFR. D. 96 / 198, DH. ŞFR. D. 96 / 261, DH. ŞFR. D. 96 / 318, DH. ŞFR. D. 97 / 146, DH. ŞFR. D. 97 / 156, DH. ŞFR. D. 98 / 362, DH. ŞFR. D. 99 / 67, DH. ŞFR. D. 99 / 73, DH. ŞFR. D. 99 / 76, DH. ŞFR. D. 99 / 140, DH. ŞFR. D. 99 / 334, DH. ŞFR. D. 100 / 27, DH. ŞFR. D. 108 / 18

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (Islahat)

DH. TMIKS. D. 55 / 10

Dâhiliye Nezareti Umur-u Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti

DH. UMVM. D. 142 / 50, DH. UMVM. D. 162 / 52,

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

HR. MKT. D. 29 / 73

Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı

HR. MTV. D. 43 / 34, HR. MTV. D. 178 / 23

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

HR. TO. D. 500 / 81

İrade Adliye ve Mezahib

İ. AZN. G.N. 781 / 345 H.N. 136, İ. AZN. D. 41 / 1318/Z-11, İ. AZN. D. 35 / 1317/B-02

İrade Dosya Usulü Tasnifi

İ. DÜİT. D. 95 / 36

İrade-i Harbiye

İ. HB. D. 173 / 22

İrade-i Hususi

İ. HUS. G.N. 742 / 221 H.N. 118

İrade Meclis-i Vâlâ

İ. MVL. D. 118 / 2901, İ. MVL. D. 314 / 13186, İ. MVL. D. 102 / 2214

İrade Şurayı Devlet

İ.ŞD. D. 32 / 1546

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî

MF. MKT. D. 22 / 42, MF. MKT. D. 22 / 113, MF. MKT. D. 46 / 155, MF. MKT. D. 48 / 129, MF. MKT. D. 58 / 105

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

B.O.A. Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213 / 60.

B.O.A. Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213 / 62.

Sadaret Divan Mühimme Evrakı

A.} DVN. MHM. D. 33 / 33

Sadaret Mektubî Kalemî Devai Evrakı

A.}MKT. DV. D. 155 / 30, A.} MKT. DV. D. 207 /91

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî

A.} MKT. MHM. D. 294 / 13, A.} MKT. MHM. D. 454 / 7, A.} MKT. MHM. D. 655 / 29

Tapu Tahrir Defterleri

T.T.D. 23: Hicri 892 (1487) tarihli Hüdavendigâr Livası Mufassal Tahrir Defteri

T.T.D. 166: Hicri 937 (1530) tarihli Bursa, Aydın, Saruhan, Biga, Teke Livaları Mufassal Tahrir Defteri

Yıldız Esas Evrakı

Y.E.E. D. 42-A / 188, Y.E.E. D. 70 / 10, Y. E.E. D. 78 / 77

Yıldız Perakende Azınlık

Y. PRK. AZN. D. 1 / 23, Y. PRK. AZN. D. 25 / 4

Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal

Y. PRK. AZJ. D. 21 / 38

Yıldız Perakende Başkıtabet Dairesi Maruzatı

Y. PRK. BŞK. D. 26 / 91

Yıldız Perakende Dâhiliye

DH. D. 6 / 89,

Yıldız Perakende Maarif

Y.PRK. MF. D. 3 / 30, Y. PRK. MF. D. 3 / 31

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyin Mütercimliği

D. 7 / 87,

Yıldız Perakende Umumiye

Y. PRK. UM. D. 28 / 54, Y. PRK. UM. D. 70 / 80

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y. A. HUS. D. 273 / 31

3. Bursa Şer'iyeye Sicilleri

B.Ş.S. B. 10 Numaralı Defter: Hicri 999 tarihli Bursa Şer'iyeye Sicili

B.Ş.S. B. 11 Numaralı Defter: Hicri 1001–1002 tarihli Şer'iyeye Sicili

B.Ş.S. B. 113 Numaralı Defter: Hicri 1002 tarihli Bursa Şer'iyeye Sicili

4. Bursa Kent Arşivi

B.K.A. E / 9 K. No: 109, B.K.A. E / 9 K. No: 1103, B.K.A. E / 9 K. No: 1195, B.K.A. E / 9. K. No: 1466, B.K.A. E / 9 K. No: 1495, B.K.A. E / 10. K. No: 649, B.K.A. E / 10. K. No: 708, B.K.A. E / 10. K. No: 906, B.K.A. E / 10. K. No: 1016, B.K.A. E / 10 K. No: 1139, B.K.A. E / 10 K. No: 1167, B.K.A. E / 10. K. No: 1304, B.K.A. E / 10. K. No: 1473, B.K.A. E / 10. K. No: 1487, B.K.A. E / 10 K. No: 1491, B.K.A. E / 10 K. No: 1668, B.K.A. E / 10. K. No: 1735, B.K.A. E / 10. K. No: 1756, B.K.A. F / 80. K. No: 58

5. İngiltere Ulusal Arşivi

United Kingdom Public Record Office Foreign Office Series

F.O. 78 / 532, F.O. 78 / 652, F.O. 78 / 905, F.O. 78 / 1209, F.O. 78 / 1609, F.O. 195 / 299,

6. Vilâyet Zabıtları

Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis-i Umumi 1325 Senesi Müzakeratı, (Bursa 1325)

Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis-i Umumi 1329 Senesi Müzakeratı, (Bursa 1330)

Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis-i Umumi 1330 Senesi Müzakeratı, (Bursa 1331)

B. SALNAMELER

Sâlname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1294, 1295, 1296, 1297, 1303, 1306, 1307, 1310, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1325)

Bursa Vilâyeti Sâlnamesi (1927)

Indicateur Oriental Annuaire du Commerce de la Magistrature (1885)

Indicateur Oriental Annuaire du Commerce de la Magistrature (1894)

Annuaire Oriental (Salname-i Şarki) (1914)

Annuaire Oriental (Salname-i Şarki) (1921)

C. SÜRELİ YAYINLAR

Bursa (Bursa)

Cumhuriyet (İstanbul)

Hadisat (İstanbul)

İkdam (İstanbul)

Hürriyet (İstanbul)
 Sabah (İstanbul)
 Takvim-i Vekayi (İstanbul)
 Tanin (İstanbul)
 Vakit (İstanbul)
 Ertuğrul (Bursa- Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu)
 Hüdavendigâr (Bursa- Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu)
 Yeni Mecmua (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu)
 Yevm-i Hüdavendigâr (Bursa- Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu)

D. KİTAPLAR

- AHMAD Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- AHMAD Feroz, **İttihat ve Terakki 1908–1914**, 4. Basım, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.
- AHMET ŞERİF, **Anadolu’da Tanin (Birinci Gezi)**, Bas. Haz: Çetin Börekçi, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977.
- AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyânları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AKDAĞ Mustafa, **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi I (1243–1453)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AKKILIÇ Yılmaz, **Kurtuluş Savaşında Bursa**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa, 2000.
- AKŞİN Sina, **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, 3. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 1994.
- AKŞİN Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş)**, C. I Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.
- AKŞİN Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
- AKYÜZ Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993’e)**, Genişletilmiş ve Yeniden Yazılmış 4. Baskı, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1993.

- (ALTINAY) Ahmed Refik, **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, Haz: Abdullah Uysal, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.
- ANASTASSÍADOU Meropi, **Selanik: Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri**, Yay. Haz.: Çev: Ayşen Anadol, Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.
- ARIKAN Zeki, **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885–1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- ARTİNİAN Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839–1863)**, Çev: Zülâl Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- ATUF Nafi, **Türkiye Maarif Tarihi**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara, 1930.
- AUGUSTİNOS Gerasimos, **Küçük Asya Rumları**, Çev: Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- AVAGYAN Arsen - MİNASSİAN Gaidz F., **Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, 2. Baskı, Çev: Mutlucan Şahan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu**, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1958.
- BAĞIŞ Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları Berath Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750–1839)**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998.
- BARKAN Ömer Lütfi - MERİÇLİ Enver, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- BARON, S. W. **A Social and Religious History of the Jews**, C. II, Columbia University Press, New York, 1937.
- BAYAR Celâl, **Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş**, C. II, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. III, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991.
- BERKES Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- BİLGİ Necdet, **Yozgat Ermeni Tehciri Davası**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.

- BİRGEN Muhittin, **İttihat ve Terakki'de On Sene**, C. I, Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, 2006, İstanbul.
- BORATAV Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**, 7. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2003.
- BOZKURT Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.
- BRAUDEL Fernand, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV. ve XVIII. Yüzyıllar (Dünyanın Zamanı)**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- La BROQUIÉRE Bertrand de, **The “Voyage d’Outremer”**, İngilizceye Çeviren ve Yayınlayan: Galen R. Kline, New York, 1988.
- BURSA ANSİKLOPEDİSİ**, Yay. Haz.: Yılmaz Akkılıç, Harman Ofset Basım Sanayi, İstanbul, 2002.
- BURSA TARİHÇESİ**, Bursa Vilayeti, Emek Basımevi, Bursa, 1937.
- CENUB-İ MARMARA HAVZASI BURSA VİLÂYETİ COĞRAFYASI**, Haz: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, İstanbul, 1927.
- COVEL John, **Voyages en Turquie (1675–1677)**, Yay. Haz.: Jean Pierre Grémois, Paris, 1998.
- CUINET Vital, **La Turquie D’Asie**, Ed. Ernest Leroux, Paris, 1894.
- ÇADIRCI Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- ÇAVDAR Tefik, **“Müntehib-i Sani”den Seçmene**, V Yayınları, Ankara, 1987.
- ÇELİK Zeynep, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- ÇİFTÇİ Cafer, **Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.
- DAĞLIOĞLU Hikmet Turhan, **XVI. Asırda Bursa**, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1940.
- DALLAWAY James, **Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad**, London, 1797.
- DALSAR Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.

- DEMİR Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.
- DUTEMPLE Edmond, **En Turquie D'Asie Notes De Voyage En Anatolie**, Ed. G. Charpentier, Paris, 1883.
- EĞİLMEZ Mümtaz Şükrü, **Milli Mücadele'de Bursa**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- ELDEM Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994.
- EPSTEIN Mark Alan, **The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries**, Freiburg, 1980.
- ERGENÇ Özer, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- ERGENÇ Özer, **XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- ERMENİ KOMİTELERİNİN EMELLERİ VE İHTİLÂL HAREKETLERİ**, Çev: Musa Sarıkaya, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- FAROQHİ Suraiya, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev: Gül Çağlalı Güven-Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- FRANCO M., **Essai sur l'Histoire Des Israelites de l'Empire Ottoman**, Librairie Durlacher, Paris, 1897.
- GALANTE Abraham, **Histoire Des Juifs D'Anatolie**, C.I-II, İstanbul, 1939.
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt: V, Ed: Albay Ahmet Tetik, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- GERBER Haim, **Economy And Society in an Ottoman City: Bursa (1600-1700)**, The Hebrew Universty, Jerusalem, 1988.
- GİBBONS Herbert Adams, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Yay. Haz: Mustafa Everdi, Çev: Hüseyin Dağ-Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998.

- GOFFMAN Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, Çev: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 88–152.
- GÖÇ RUMLARIN ANADOLU’DAN MECBURİ AYRILIŞI (1919–1923)**, 4. Baskı, Çev: Damla Demiröz, Türkçe Basımı Derleyen. Herkül Milas, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- GÖYÜNÇ Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.
- GÜNAYDIN Nurşen - KAPLANOĞLU Raif, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa, 2000.
- GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983.
- HADİSYAN A., **Ermenistan Cumhuriyeti’nin Doğuşu ve İlerlemesi**, Atina, 1920.
- HALAÇOĞLU Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004.
- HAMLİN Cyrus, **My Life and Times**, Boston, 1893.
- HASAN TÂİB EFENDİ, **Hâtıra Yâhud Mir’ât-ı Burûsa**, Haz: Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007.
- HÜSEYİN NAZİM PAŞA, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.
- ISSAWI Charles, **The Economic History of Turkey 1800–1914**, The Universty of Chicago Pres, Chicago, 1980.
- İBN BATTÛTA TANCÎ, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, C. I, Çev: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)**, Çev: Ruşen Sezer, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- KANDES Vasileios I., **Bursa**, Özgün Metinden Çağdaş Yunancaya Çev: Dimitri Demirci, Türkçeye Çev: İbrahim Kelağa Ahmet, Yay. Haz: Selahattin O. Tansel, Ankara, 2006.
- KANSU Aykut, **1908 Devrimi**, 2. Baskı, Çev: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- KAPLANOĞLU Raif, **Bursa’da Mübadele (1923–1930 Yunanistan Göçmenleri)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- KAPLANOĞLU Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

- KAPLANOĞLU Raif, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876–1926**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- KAPLANOĞLU Raif, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, (Giriş: Halil İnalçık), Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943.
- KARPAT Kemal H., **Osmanlı Nüfusu Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830–1914)**, Çev: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KAYNAR Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1954.
- KEPECİOĞLU Kamil, **Bursa Kütüğü**, C. III, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi.
- KILIÇBAY Mehmet Ali, **Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, **Anadolu'daki Amerika**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- KOÇER Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)**, 2. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- KOYUNLUOĞLU A. Memduh Turgud, **Bursa ve İznik Tarihi**, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1935.
- KÖSEOĞLU Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri (XV. ve XVI. Yüzyılda)**, Bursa Halkevi Neşriyatı, Bursa, 1946.
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 5. Baskı, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- LİNDNER Rudı Paul, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Çev: Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- LOWRY Heath W., **Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi, 1461–1583: Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterinin Şehirleşme Demografik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması**, Çev: Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- LOWRY Heath W., **Seyyahların Gözüyle Bursa (1326–1923)**, Çev: Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- MAC FARLANE Charles, **Turkey And Its Destiny**, London, 1850.

- MAĞMUMİ Şerafettin, **Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları**, Çev: Cahit Kayra, Buke Yayınları, İstanbul, 2001.
- MANTRAN Robert, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- MCCARTHY Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Mc CARTHY Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev: Bilge Umar, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.
- MEHMET TEVFİK (BİREN) BEY'İN II. ABDÜLHAMİD, MEŞRUTİYET VE MÜTAREKE DEVRİ HATIRALARI 1**, Yay. Haz: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.
- MEMALİK-İ OSMANİYYENİN 1330 SENESİ NÜFUS İSTATİSTİKİ**, Dâhiliye Nezareti İstanbul, 1919.
- MİNASSIAN Anaide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887–1912)**, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- RESSAM NACİYE NEYYAL'İN MUTLAKİYET, MEŞRUTİYET VE CUMHURİYET HATIRALARI**, Yay. Haz: F. Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- NAKRACAS Georgios, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni**, Çev: İbrahim Onsunoglu, Kitabevi, İstanbul, 2005.
- OĞUZOĞLU Yusuf, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- ORTAYLI İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, 1995.
- ORTAYLI İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- ORTAYLI İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖKÇÜN Gündüz, **Osmanlı Sanayi 1913–1915 İstatistikleri**, Hil Yayın, 3. Baskı, İstanbul, 1984.
- ÖNSOY Rıfat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.
- ÖZDEMİR Rıfat, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785–1840**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

- ÖZYÜKSEL Murat, **Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.
- QUATAERT Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, (1881–1908)**, Çev: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- QUATAERT Donald, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev: Tansel Güney, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- PAMUK Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- PAMUK Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)**, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, **İbn-i Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- PETROSYAN Yuri Ashotovich, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev: M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- RAMSOUR Ernest Edmondson, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki**, Çev: Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 2001.
- SCHNEİDER Eliza Cheney Abbott, **Letters from Broosa, Asia Minor**, Chambesburg, Pennsylvania, 1846.
- SİMEON, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608–1619)**, Yay. Haz: Hrant D. Andreasyan, İstanbul, 1964.
- SOYKAN T. Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 1999.
- STEENGAARD Niels, **The Asian Trade Revoluation of the Seventeenth Century: The East Indias Companies and Decline of the Caravan Trade**, Chicago, IL, 1973.
- TALAT PAŞA'NIN ANILARI, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- TANÖR Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)**, 4. Baskı, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- TANÖR Bülent, **Kurtuluş-Kuruluş**, Genişletilmiş 4. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2002.
- TANSEL Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.

- TAYLA Mustafa, **Bursa Basını (1868–1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa, 1997.
- TEKELİ İlhan, **Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar**, Mimarlar Odası Yayını, Ankara, 1980.
- TEKELİ İlhan - İLKİN Selim, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- TEZEL Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)**, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- TİMUR Taner, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- TOPRAK Zafer, **Milli İktisat-Millî Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Hürriyetin İlmî II. Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859–1952)**, Tıpkıbasım, 2. Baskı, İstanbul, 1995.
- URAS Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- ÜSKÜDARİ Faruk, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1972.
- VRYONİS Jr.Speros, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslamization from the Eleventh Through the Fifteen Century**, University of California Press, Berkeley, 1971.
- WALSH Robert, **A Residence at Constantinople**, C. II, London, 1838.
- WITTEK Paul, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, Çev: Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
- YERASİMOS Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, 1. Kitap: Bizans'tan Tanzimat'a**, Çev: Babür Kuzucu, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1986.

YILDIRIM İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

E. MAKALELER

ABADAN Yavuz, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri*”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: XIV, S. 1–4 (1957), Ankara, 1957, s. 3–37.

ADIYEKE Nuri, “*Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair*”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed: H. Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 183–192.

AKBAYAR Nuri, “*Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C: V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1238–1246.

AKARLI Engin, “*II. Abdülhamid (1876–1909)*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C: V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1292–1294.

AKÇURA Yusuf, “*İktisat*”, **Türk Yurdu**, Yıl: VI, C. 12, S: 12 (2.Ağustos.1333. / 2.Ağustos.1917.), İstanbul, 1917, s. 179–181.

AKÇURA Yusuf, “*1329 Senesinde Türk Dünyası*”, **Türk Yurdu**, Yıl: 3, C. VI, S. 3 (3.Nisan.1330. / 16.Nisan.1914.), İstanbul, 1914, s. 2101–2103.

AKGÜN Seçil Karal, “*Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl: XXVII / 1–2, Ankara, 1989, s. 3–12.

AKKUŞ Turgay, “*İmparatorluk Sürecinde Bursa’da Meşrutiyet Bayramları*”, **II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20–22 Ekim 2005)**, C: I, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Kültür ve Sanat Kurulu Yayınları No: 8, Bursa, 2005, s. 139–147.

AKŞİN Sina, “*İttihat ve Terakki*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C: V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1422–1435.

AKTAR Ayhan, “*Bursa’da Devlet ve Ekonomi*”, **Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 209–249.

- AKTÜRE Sevgi, “*Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 891–903.
- ALKAN Mehmet Ö., “*İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, Çev: Sönmez Taner, Derleyen: Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- ALP Tekin, “*İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu*”, **Türk Yurdu**, Yıl: 5, C. IX, S: 10 (14.Kânunusani.1331. / 27.Ocak.1916.) İstanbul, 1916, s. 153–156.
- ANAGNOSTOPULU Athanasia, “*Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi*”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Ed. Pınelopi Stathis, Çev: Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 1–35.
- ANHEGGER Robert, “*Bir Hıristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti’nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları I (Düşünceler ve Örnekler)*”, **Tarih ve Toplum**, S. 47 (Kasım–1987), s. 246–276.
- ANTEL Sadrettin Celal, “*Tanzimat Maarifi*”, **Tanzimat I**, Tanzimat Fermanı’nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekâleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 441–462.
- ATANUR İbrahim Ethem, “*Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi*”, **Atatürk Yolu**, Yıl: 7, C. IV, S. 14 (Kasım 1994), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995, s. 121–139.
- ATANUR İbrahim Ethem, “*Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış*”, **Toplumsal Tarih**, C. II, S. 9, 1994, s. 45–48.
- BARDAKÇI Murat, “*Talat Paşa’nın Tehcir Belgeleri-2*”, **Hürriyet**, 25.Nisan.2006.
- BARKAN Ömer Lütfi, “*The Price Revolution of the Sixteenth Century. A Turning Point in the History of the Near East*”, **International Journal of Middle East Studies**, VI (I), s. 3–28.
- BELDİCEANU-STEINHERR Irene, “*Bitinya’da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yarısı–15. Yüzyılın İlk Yarısı)*”, **Osmanlı Beyliği (1300–1389)**, Ed: Elizabeth A. Zachariadou, Çev: Gül Çağlalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 8–22.

- BENBASSA Ester - RODRÍGUE Aron, “*Alliance Israélite Universelle ve Çıracılık Kuruluşları*”, Çev: Levent Yılmaz, **Tarih ve Toplum**, C. XI, S. 66, 1989, s. 22–27.
- BİRGEN Muhittin, “*İktisadi Hasbıhal I, En Büyük Eksiğimiz*”, **Halka Doğru**, Yıl: 1, S. 6 (16.Mayıs.1329), İstanbul, 1913, s. 46–48.
- BİRGEN Muhittin, “*İktisadi Hasbıhal II, Milli Himaye*”, **Halka Doğru**, Yıl: 1, S. 7 (23.Mayıs.1329), İstanbul, 1913, s. 53–56.
- BİRGEN Muhittin, “*İktisadi Hasbıhal III, İmece Şirketleri*”, **Halka Doğru**, Yıl: 1, S. 9 (6.Haziran.1329), İstanbul, 1913, s. 69–70.
- Von BRENNER Von Ignatz, “*1793 Yılında İstanbul’dan Bursa’ya Bir Yolculuk*”, Çev: İlhan Pınar, **Toplumsal Tarih**, S. 8 (Ağustos–1994), s. 23–24.
- ÇETİN Osman, “*Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)*”, **Osmanlı**, Ed: Güler Eren, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- ÇİÇEK Kemal, “*Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos’un İslama Hakareti ya da Renklere İsyani*”, **Toplumsal Tarih**, S. 25 (Ocak–1996), s. 28–33.
- ÇİZAKÇA Murat, “*PriceHistory and Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline (1550–1650)*”, **The Ottoman Empire and The World Economy**, Ed: Huri İslamoğlu İnan, Cambridge Universty Press, New York, 1987, s. 247–262.
- ERCAN Yavuz, “*Ermenilere Verilen İmtiyazlarla İlgili Bazı Belgeler*”, **X. Türk Tarih Kongresi**, C. IV, Ankara, 1991, s. 1883–1889.
- ERCAN Yavuz, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Tanzimat’a Kadarki Durumu*”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Yıl: 105, S. 302, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 102–111.
- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, “*Tanzimatta İctimai Hayat*”, **Tanzimat 2**, Tanzimat Fermanı’nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekâleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 619–659.
- GALANTE Abraham, “*Bursa’nın Fethi ve Museviler*” **Yeni Mecmua**, Bursa İçin Fevkalâade Nüshası, C. IV, S. 9–75, 1.Mayıs.1923, s. 184.
- GENÇ Mehmet, “*Osmanlı Esnaftı ve Devlet*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 293–307.

- GENÇ Mehmet, “*Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 99–152.
- GENÇ Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 205–225.
- GÖKALP Ziya, “*Millet Nedir, Milli İktisad Neden İbarettir?*”, **İktisadiyat Mecmuası**, C. I, Yıl: 1, S. 1(8.Şubat.1331. / 21.Şubat.1916.), İstanbul 1331, s. 3–10.
- GÜZEL Şehmus, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III-IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 858–876.
- İNALCIK Halil, “*Bursa and the Commerce of the Levant*”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol: 3, No: 2 (Aug., 1960), s. 131-147.
- İNALCIK Halil, “*Bursa ve İpek Ticareti*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, C. I, (1300–1600), Ed: Halil İnalcık ve Donald Quataert, Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 269–309.
- İNALCIK Halil, “*Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar*”, **Belleten**, C. XXIV, S. 93 (1960), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara s. 45–102.
- İNALCIK Halil, “*Status of the Grek Orthodox Patriarch under the Ottomans*”, **Turkish Review Quaerterly Digest**, (Winter 1991), s. 407–436.
- İNALCIK Halil, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, **Belleten**, C: XXVIII, S. 112 (1964 Ekim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1964, s. 603–622.
- İNALCIK Halil, “*15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları*”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1–4 (1953–1954), s. 51–75.
- İNALCIK Halil, “*II. Mehmed*”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul, 1957, s. 506–535.
- KAPLANOĞLU Raif, “*Osmanlı Kuruluşunda Bizans Köylerinin Kültürel Etkileri*”, **Osmangazi ve Bursa Sempozyumu, Payitaht Bursa’nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri (4–5 Nisan 2005)**, Ed: Cafer Çiftçi, 2. Baskı, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2005, s. 129–145.
- KAPLANOĞLU Raif -AKKUŞ Turgay, “*Bursa’da Gayrimüslim Okulları*”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, S. 12 (Bahar–2006), s. 9–13.

- KEVORKYAN Dikran, “*Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler*”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, (8–12 Ekim 1984) Erzurum, Kurtuluş Ofset, Ankara, 1985, s. 297–303.
- KHAN Arshi, “*Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimari*”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed: H. Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 171–181.
- KILIÇBAY Mehmet Ali, “*Kentler ve Meydanlar*”, **Şehir ve Kentler**, Genişletilmiş 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 41–46.
- KİSKİRA Kontantia P., “*19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri*”, **19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Ed.: Pinelopi Stathis, Çev: Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 65-77.
- KÖKSAL Osman, “*Mütareke Döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği*”, **Askeri Tarih Bülteni** Yıl: 13, S. 24, Şubat 1998, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 61–70.
- KUM Naci, “*Tanzimat Devrinde Bursa 1856–1877*”, *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, S. 24 (Kasım 1939), s. 31–36.
- MARDİN Şerif, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 618–634.
- MARDİN Şerif, “*Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1698–1701.
- NAÇOV Nikola, “*Bursa Yolculuğu*”, **Bursa’da Yaşam**, (Aralık–2006), Çev: Hüseyin Mevsim, Bursa, 2006, s. 82–138.
- NATHAN Naphtali, “*Notes on the Jews of Turkey*”, **The Jewish Journal of Sociology**, Volume VI, Number: 2 (December–1964), s. 172–189.
- OCAK Ahmet Yaşar, “*Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu’nda Dervişlerin Rolü*”, **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler (Tartışma/Panel Bildirileri 19.Mart.1999)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 67–80.
- ORTAYLI İlber, “*Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 953–960.

- ORTAYLI İlber, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 996–1001.
- PAMUKCİYAN Kevork, “*Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre: Bursa’nın 1855 Yılı Büyük Depremi*”, **Tarih ve Toplum**, C. VI, S. 31, (1986), s. 22–25.
- PAMUKCİYAN Kevork, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Nüfusu*”, **Tarih ve Toplum**, C. XXIV, S. 142, (1995), s. 16–18.
- QUATAERT Donald, “*The Silk Industry of Bursa 1880–1914*”, Contributions a l’histoire économique et sociale de l’Empire Otoman, **Collection Turcica**, C. III, Association Pour Le Développement Des Études Turques, Paris, 1983, s. 481–503.
- RODRÍGUE Aron - BENBASSA Ester, “*Alliance Israélite Universelle ve Çıracılık Kuruluşları*”, Çev: Levent Yılmaz, **Tarih ve Toplum**, C. XI, S. 66, (1989), s. 22–27.
- SAİNT-LAURENT Béatrice, “*Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi*”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, 2. Baskı, Ed. Paul Dumont-François Georgeon, Çev: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- SARC Ömer Celal, “*Tanzimat ve Sanayimiz*”, **Tanzimat 1**, Tanzimat Fermanı’nın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Maarif Vekâleti Tarafından Hazırlanan Eserin Tıpkıbasımı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 423–440.
- SCHICK İrvin Cemil, “*Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler*”, **Tarih ve Toplum**, C. V, S. 29, (1986), s. 34–42.
- SOMEL Selçuk Akşin, “*Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839–1913)*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: I Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- SÜEL Mustafa, “*Antik Dönemde Bursa*”, **Bursa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 26–35.
- ŞAKİROĞLU Mahmut H., “*Bursa’dan Floransa’ya İpek Ticareti*”, **Bursa**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 144–147.
- ŞEKER Nesim, “*Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa*”, **Bursa Defteri**, S. 1 (Bahar 1999), Bursa Kültür ve Sanat Anonim Şirketi Yayını, İstanbul, 1999, s. 113–130.

- TAHİROĞLU Bülent, “*Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 588–601.
- TEKELİ İlhan, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 456–475.
- TOPRAK Zafer, “*Hürriyetin İlânı (1908) ve Ermeni Tüccarlar*”, **Tarih ve Toplum**, C. X, S. 55, (1988), s. 43–45.
- TOPRAK Zafer, “*Milli İktisat*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 740–747.
- TOPRAK Zafer, “*Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 760–770.
- TOPRAK Zafer, “*II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1348–1359.
- VAN OS Nicole A.N.M., “*Bursa’da Kadın İşçilerin 1910 Grevi*”, **Toplumsal Tarih**, S. 39 (Mart 1997), s. 7-10.
- YILDIZ Özgür, “*1860–1880 Yılları Arasında Bursa ve Civarında Ermeniler*”, **Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği”**, 20–22 Nisan 2006:Kayseri C. III, Haz: Metin Hülügü, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Şakir Batmaz, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s. 505–516.
- YUMUL Arus, “*XIX. Yüzyıl Ermeni Aydınlarının Gözüyle Kadınlar*”, **Toplumsal Tarih**, C. XI, S. 63, (1999), s. 11–14.
- YUMUL Arus, “*19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını*”, **Toplumsal Tarih**, C. VII, S. 42, (1997), s. 14–18.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ**, “Bursa”, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1984, s. 1611–1797.
- YÜCELT Nazım, “*Otuz Yıl Önce Bursa’da Kültür Hayatı*”, **Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)**, S. 10, (Şubat-Mayıs 1937), s. 19–22.

F. TEZLER

- ABACI DÖRTOK Zeynep, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- AKKUŞ ERSEVİNÇ Mine, **Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2004.
- AKTAR Ayhan T., **Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayi: Bursa Dokuma Sanayinde İnsan İlişkileri**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.
- ERDER Leila Thayer, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975**, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976, Xerox Universty Microfilms, Michigan, 1976.
- KAYGALAK Sevilay, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840–1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- TÜRKOĞLU İnci, **Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.
- YEDİYILDIZ Mustafa Asım, **Şer’iye Sicillerin Göre Bursa’nın Ekonomik Yapısı (1655–1658)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

G. DERGİLER

- Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
 Askeri Tarih Bülteni
 Atatürk Yolu
 Belleten
 Bursa Araştırmaları Dergisi

Bursa Defteri

Bursa Sergisi

Bursa'da Yaşam

Halka Doğru

International Journal of Middle East Studies

İktisadiyat Mecmuası

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

Journal of the Economic and Social History of the Orient

Silahlı Kuvvetler Dergisi

Tarih ve Toplum

The Jewish Journal of Sociology

Toplumsal Tarih

Turcica

Turkish Review

Türk Yurdu

Türk Kültürü Araştırmaları

Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)

EKLER

EK-1: 27.B.1333 / 10.HAZİRAN.1915 TARİHİNDE; SAVAŞ VE OLAĞANÜSTÜ POLİTİK DURUM DOLAYISIYLA BAŞKA YERLERDE SEVK VE İSKÂNA TABİ TUTULAN ERMENİLERİN MAL VE ARAZİLERİNİN İDARESİ HAKKINDA TALİMATNAME

- Başka yerlere nakledilen Ermenilere ait emlak ve arazi-i metruke hususatı sairenin bu yönetmelik uyarınca idare ve yürütülmesi bu işle ilgili görevliler ve yetkilerinin dereceleri aşağıdaki maddelerde belirtilmiş ve özel bir biçimde oluşturulmuş komisyonlara aittir.
- Tahliye edilen yerlerde nakil olunan kişilere ait içinde eşya bulunan bütün binalar idare komisyonu tarafından uygun bulunacak memur veya özel bir heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır.
- Koruma altına alınan eşya; cins, miktar, takdir edilen kıymet ve sahiplerinin isimlerini içeren ayrıntılı bir defter hazırlandıktan sonra kilise, okul, han gibi depo olarak kullanılmaya uygun yerlere nakledilerek, sahipleri ayırt edebilecek şekilde ayrı ayrı konularak korunacak ve eşyanın durumu, sayısı, sahipleri ve alındığı ve korunduğu yeri açıklayan tutanaklar düzenlenerek aslı yerel hükümete ve bir kopyası emval-i metruke komisyonuna verilecektir.
- Sahipleri bilinmeyen taşınabilir eşya bulunduğu mahal adına kaydedilerek korunacaktır.
- Mevcut taşınabilir mallar arasında durmakla bozulabilecek olan eşya ile hayvanlar komisyonun uygun bulacağı bir kurul tarafından açık arttırmayla satılarak, bedelleri, sahipleri biliniyorsa kendileri adına, bilinmiyorsa eşyanın bulunduğu mahal adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, değeri, kime ait olduğu, alıcısı ve bedeli ayrıntılı olarak bir deftere kaydedilerek altı, müzayede heyeti tarafından onaylanacak ve aslı yerel hükümete onaylanmış bir kopyası da emval-i metruke komisyonuna verilecektir.

- Kilisede mevcut eşya, tasvir ve kutsal kitaplar bir deftere yazılarak tutanağa iliştirilerek yerlerinde korunmasına dikkat edilecek ve bilahare kilisenin bulunduğu yerin ahalsinin iskân edildiği yerin yerel hükümetin aracılığıyla gönderilecektir.
- Emlak ve arazi-i metrukede yetişmiş mahsulât bulunduğu takdirde komisyon tarafından belirlenecek kişilerden oluşacak bir kurul tarafından açık arttırma ile satılarak bedelleri sahipleri adına emaneten mal sandıklarına teslim edilerek bir tutanak düzenlenecek, aslı yerel hükümete, onaylanmış bir kopyası da idare komisyonuna verilecektir.
- Mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yoluyla isteyenlere verilebilir. Bu suretle elde edilen kiralama ve satış bedeli de sahipleri adına mal sandığına teslim edilecektir.
- Nakledilen ahaliye ait mülk ve taşınmaz malların kullanımına ait hak sahipleri tarafından göçten sonra düzenlenen vekâletnameler üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır.
- Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek, mevcut evler ve arazi her ailenin istek ve yapabileceği tarım işleri dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktır.
- Yerleştirilen göçmenlerin nüfus kayıtlarına esas olabilecek, bulunduğu yere geliş tarihi, iskân tarihi, iskân edildiği yeri, düzenli ve ayrıntılı biçimde bir deftere kaydedilecektir. Kendilerine dağıtılan ev ve arazinin cinsi, miktarı, değeri, yeri içeren ayrı bir defter tutulacaktır. Ayrıca iskân şekilleriyle kendilerine verilen emlak ve arazi miktarını gösteren birer belge de ellerine verilecektir.
- Şehir ve kasabalardan tahliye edilen evlere tercihan şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilerek, eski iktisadi ve mali durumları dikkate alınarak kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir.
- Dükkân, han, fabrika, hamam, depo gibi gelir getiren yapılarla göçmen iskânına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtımdan arta kalan ya da şehir ve kasaba civarında bulunan bağ, bahçe, zeytinlik, vb. yapılar ile göçmenlerin uğraş alanları dışında kalan emlak ve arazinin idare komisyonları veya onların gözetimi altında bu yerlerin mülkiye ve maliye memurlarının başkanlığında oluşturulacak kurullar aracılığıyla açık arttırmayla satılmaları uygundur.

- Satın almaya talibi bulunmayan emlak ve arazinin korunması, zamanla oluşabilecek zararların giderilmesi amacıyla, sağlam kefil bulunması koşuluyla iki seneyi geçmemek üzere taliplerine kiraya verilmesi uygundur.
- Satılma, kiralama ya da ortaklık suretiyle verilen emlak ve arazinin türü, miktarı, yeri, satış, kira, bedelleri ile bunları gerçekleştiren müşterilerin isimlerini gösteren cetveller düzenlenecektir.
- Satış ve kiralamadan elde edilecek gelir, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına verilecek, daha sonra gerçekleştirilecek tebligatla sahiplerine dağıtılacaktır.
- Tahliye edilen yerlerdeki emlak-ı metruke bu talimatname doğrultusunda emval-i metruke idare komisyonları tarafından yönetilecektir.
- İdare komisyonları emval-i metrukenin idaresi konusunda doğrudan dâhiliye nezaretine bağlıdırlar. Ancak nezaretten gelecek emirler doğrultusunda görev ve sorumluluklarını yerine getirirler. Bu konuda alınacak ve uygulanacak kararlar ve eylemlerden yerel yönetimleri de haberdar edeceklerdir.
- Yönetmeliğin uygulama hükümleri ve emval-i metrukenin korunması ile yönetimi konusunda gereken komisyon ve kurulun oluşturulması, dâhiliye nezaretinden izin alınması koşuluyla, maaşlı memur istihdamı ve dâhiliye nezaretinden alacakları emirler ile talimatname çerçevesinde talimat ve izahnameler düzenlemek emval-i metruke komisyonlarına aittir. Düzenlenen talimat ve izahnamelerin bir kopyası da vilayet makamına verilecektir.
- Tahliye edilen yerlere iskân amacıyla göçmen sevki ile muamelelerin gerçekleştirilmesi muhacir komisyonu ve memurlarına ait ise de, bu gibi yerlerde yerleştirme işlerinin çabuklaştırılması ve düzenlenmesi, genel yerleştirme işlerinin kontrol ve denetimi bu yolda yerel hükümet ile anlaşarak kararlar alınması, uygulaması emval-i metruke idare komisyonlarının görev ve yetkilerindedir.
- Komisyon, sonuç olarak görüşlerini, araştırmalarını ayrıntılarıyla birlikte ve yaptığı işleri özet olarak en geç on beş günde bir nezaret ve vilayete bildirmekle yükümlüdür.
- Emval-i metruke idare komisyonlarının malları yönetmesi bu yönetmelik çerçevesinde gerçekleşecek, tebligat ve yazışmalar yerel memurlar tarafından yapılacaktır.

- Emval-i metruke idare komisyonları üyeleri atandıkları yerlerdeki mevcut emval, emlak ve arazi-i metrukenin idare ve muhafazasıyla genel hesaplarından ortaklaşa sorumludurlar.
- Emval-i metruke idare komisyonları özel bir şekilde atanmış bir başkan ile biri mülki diğeri maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşur.
- Haberleşme ve yazışmalar başkan veyahut görevlendireceği üye tarafından başkan adına gerçekleştirilir.
- Emval-i metruke komisyonu başkanı uygun gördüğü üyeyi bu yönetmelikte yer alan bir hususun araştırılması, denetimi ya da yapılması için görevlendirebilir.
- Emval-i metruke komisyonları başkanlığına muhacirin tahsisatından verilmek üzere yevmiye bir buçuk azasına da birer lira verildiği gibi görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ayrıca yolluk da alırlar.
- Komisyon atanmayan ve gönderilmeyen vilayetlerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel hükümete aittir.

EK-2: BURSA'DA TAŞNAK FEDAYİ CEMİYETİ BAŞKANI BALTAYAN'IN YAPILAN SORGULAMASINA İLİŞKİN İÇERİK

Baltayan'ın Bursa'da yapılan sorgulaması sonucunda aşağıdaki bilgiler elde edilmiştir;

Madde-1 Taşnak Komitesi'nin başlıca organı Cenevre şehrinde yayınlanan "Troşag" Gazetesi'dir. İstanbul'da yayınlanan "Azdamard" ve başka yabancı yerlerle Osmanlı sınırları içinde yayınlanan diğer gazeteler ise bu komitenin yarı resmi nitelikli gazeteleridir.

Madde-2 Taşnak Komitesi'nin genel yönetimi başlıca iki büyük komitenin birleşmesiyle ortaya çıkar ve "büro" olarak isimlendirilir. Bürolar iki tanedir. Birisi İstanbul'da diğeri Erzurum'da (bulunur). Bunlardan birincisi A.B.D., Avrupa, Mısır ve Anadolu'nun Küçük Asya denilen bölümünün örgütleriyle ilgilenir. İkincisi ise Anadolu'nun doğusu, Rusya ve İran'da bulunan örgütlerini idare eder.

Madde-3 Bürolardan sonra ikinci derecede bulunan, "merkez komitesi" denilen heyet vardır ki; bunlar her mahallede bulunur ve kendilerine yakın şehir veyahut köylerde bulunan örgütleri koordine ederler. Mesela Bursa teşkilatı İstanbul merkez komitesine bağlıdır. Merkez komiteleri de bürolara bağlıdır.

Madde-4 Teşkilat bulunan her şehir ve köyde genel ya da özel meclisler olur. Yılda bir defa kendi merkez komitelerine bağlı olan teşkilatlar arasında bir genel merkez meclis toplanır. Bu meclislerde merkeze bağlı bulunan teşkilatların gelişmesiyle meşgul ve Taşnaksutyun'un genel yani ehemmiyetli meseleleri hakkında birer beyanname kaleme alır. Bunlar komitenin genel meclislerine arz olunur.

Madde-5 Genel meclislerin toplanması için merkez komiteleri bürolara arz-ı ihtiyaç gösterirler ve iki veyahut üç ya da her senede bir genel meclis toplanır. Bu genel meclisler bürolardan gelen birer ve bütün merkez komitelerin merkez meclislerinden seçilen tekrar birer azalardan oluşmaktadır. Bu genel meclislerin biri evvelce belirlenir. Zannedersem bir iki senedir Anadolu'nun doğu vilayetlerinde bu genel meclisler icra olundu. Bu meclisler Taşnaksutyun'un genel siyasetini düzenler ve hem de büroların azalarını tayin eder. Aynı zamanda merkez meclisleri de "merkez komitelerin" azalarını tayin eder.

Heyet-i Tahkikiye namına Mehmed Bursa Polis Müdürü Mahmud 4.Temmuz.1331/ 17.Temmuz.1915 (DH. EUM. 2.Şb. D.9. U.N. 31) 9.N.1331/ 21.Temmuz.1915

EK-3 1893 Yılında Bursa'da Çeşitli Kurumlarda İstihdam Edilen Ermeniler

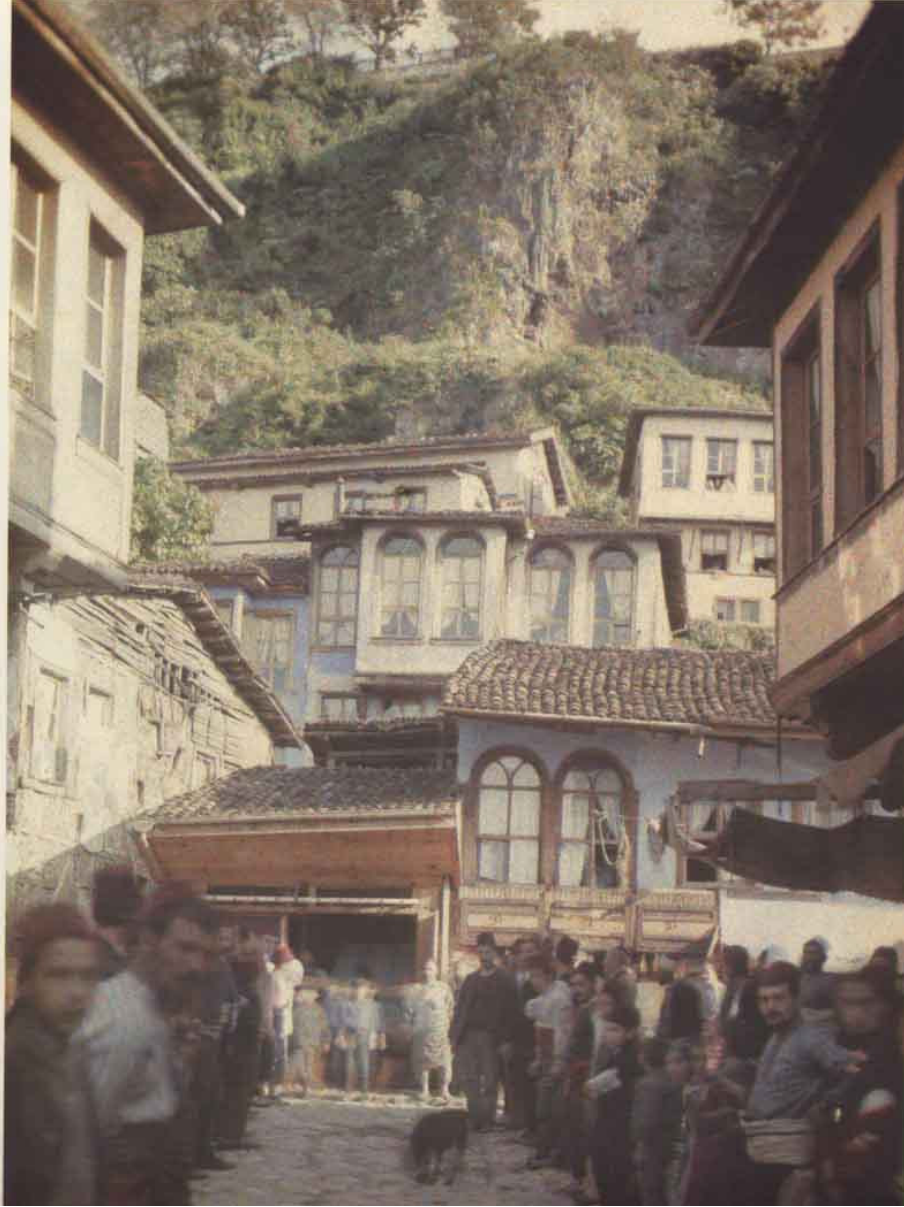
Müstahdem Memurun İsmi	Nevi Memuriyeti	Tarih	Tarih	Maaş	Rütbe	Nişan
Haçatur Efendi	Hüdavendigâr Vilayeti Orman Ser Müfettişi	287	1 Mayıs 301	2000 krş	Saniye	
Kaprıl Efendi	Bursa'da Mühendis		30 Ağustos 309	1200 krş	"	
Boğos Efendi	Bursa'da Ser Kondüktör		27 Haziran 309	800 krş	"	
Katiyan Efendi	Bursa'da Ziraat Mektebi Müdürü		25 R.Evvel 307	1500 krş	"	
Hayanik Efendi	Bursa'da Ziraat Mektebi Müdür Muavini		14 R. Evvel 309	1000 krş	"	
Kevork Efendi	Hüdavendigâr Vilayeti Tercümanı	23 Mart 287	1 Mart 295	500 krş	Salis	5. Mecidiye
Onnik Efendi	Vilayet İstinaf Ceza Azası		Ağustos 305	750 krş	"	"
Hacı Serkez Efendi	Vilayet İstinaf Ceza Azası	292	305	Fahri	"	"
Efendi	Vilayet Hukuk Azası	Mart 309	Mart 309	750 krş	"	"
Minas Efendi	Vilayet Hukuk Azası	281	308	Fahri	"	"
Melkican Efendi	Ticaret Mahkemesi Reisi	Şubat 288	Şubat 288	1500 krş	Saniye	"
Mihran Efendi	Vilayet Ticaret Mahkemesi Azası	303	27 Mayıs 308	Fahri	"	"
Nasib Efendi	Vilayet Ticaret Mahkemesi Azası	Ağustos 308	Ağustos 308	Fahri	"	"
Ferki Efendi	Vilayet Müdde-i Umumi Muavini	285	10 Mart 301	1800 krş	Salis	"
Kirkoryan Efendi	Bidayet Hukuk Mahkeme Azası	298	Mart 308	360 krş	"	"
Kirkor Efendi	Ceza Hukuk Mahkeme Azası	Mart 305	Mart 305	360 krş	"	4. Mecidiye
Rekail Efendi	Mekteb-i İdadi Fransızca ve Kimya Muallimi	3 Kan. Evvel 94	6 Reb. Evvel 303	700 krş	"	"
Kirkoryan Efendi	Bursa Duyun-u Umumiyye Sandık Emni	18 Nisan 1296	18 Nisan 1296	900 krş	"	"
Minas Efendi	Bursa Duyun-u Umumiyye Sandık Muavini	1 Reb. Evvel 305	1 Reb. Evvel 305	500 krş	"	"
Kevork Ağa	Bursa Duyun-u Umumiyye Odacısı	1 Reb. Evvel 296	1 Temmuz 306	200 krş	"	"
Kirkor Ağa	Bursa Dar-üt Taalim Hizmetlisi	1 Nisan 304	1 Nisan 304	300 krş	"	"
Vartan Efendi	Bursa Dar-üt Taalim Hizmetlisi	12 Mayıs 309	12 Mayıs 309	250 krş	"	"
Onnik Efendi	Bursa Duyun-u Umumiyye Aşar 4. Katibi	1 Kan. Evvel 302	2 Ağustos 308	400 krş	"	"
Şeftiyan Efendi	Bursa Duyun-u Umumiyye Mancınık Memuru	16 Nisan 304	1 Kan. Evvel 305	400 krş	"	"
Antuvan Epyan Efendi	Bursa Reji Nezareti Sandık Emni		1 Mayıs 300	1000 krş	"	"
Aram Papasyan Efendi	Bursa Reji Nezareti Sandık Muavini		1 Temmuz 305	300 krş	"	"
Ogar Minas Efendi	Bursa Reji Nezareti Fransızca Tahrirat Müdürü		16 Ağustos 309	700 krş	"	"
Boğos Eğerci Efendi	Bursa Reji Nezareti Mütercimi		1 Nisan 307	800 krş	"	"
Boğos Şirinyan Efendi	Bursa Reji Nezareti Ziraat Tahrirat Katibi		1 Kan. Evvel 305	400 krş	"	"
Boğos Kırmızıyan Efendi	Bursa Reji Nezareti Muhfaza Katibi		15 Nisan 304	200 krş	"	"

EK-4: ERMENİLERİN DE YAŞADIĞI SETBAŞI BÖLGESİNDE İPEKÇİLİK CADDESİ

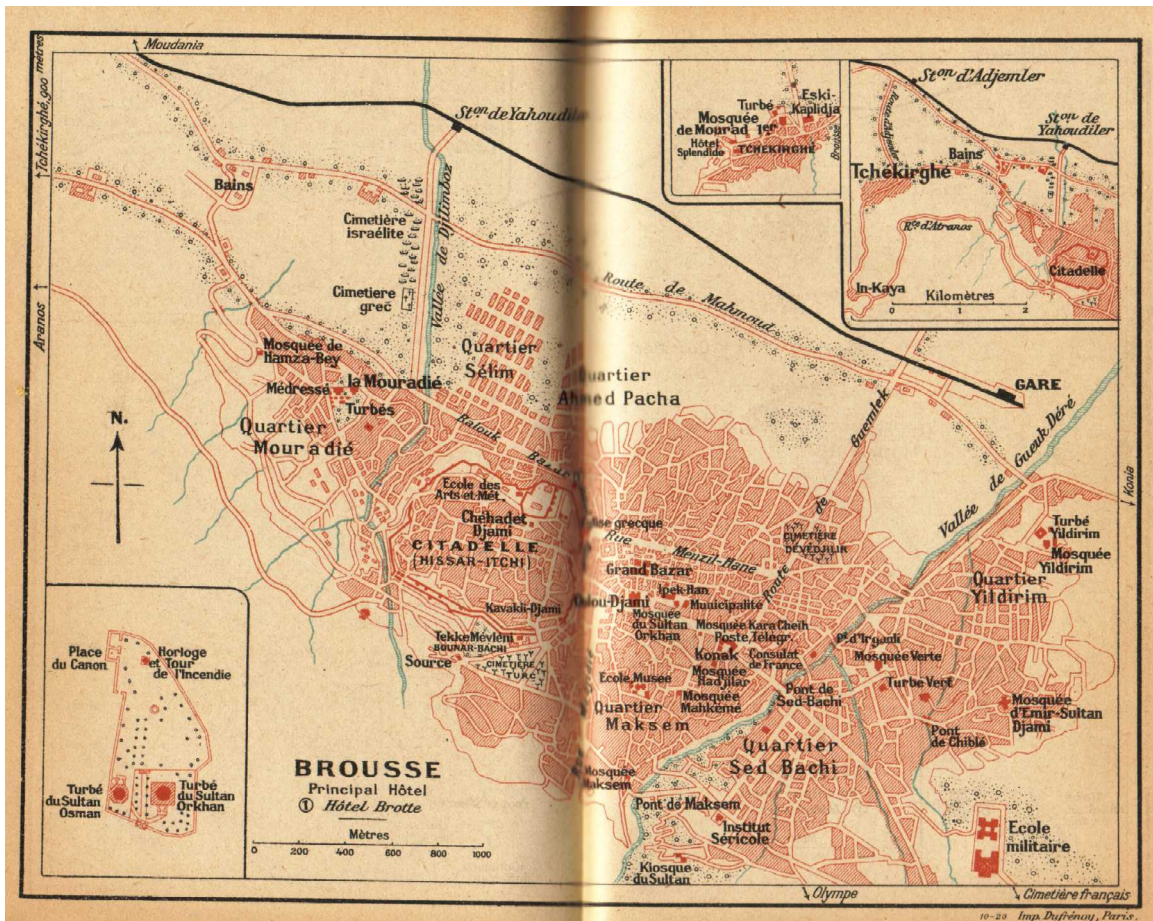
EK-5: BURSA'DAKİ RUM MAHALLERİNDEN BALIKPAZARI (BAZAR-I MAHİ)

EK-6: BURSA'DAKİ TEK YAHUDİ MAHALLESİ KURUÇEŞME

EK-7: ERMENİ İPEK ÜRETİCİLERİNDEN KÖLEYAN'IN İPEK FABRİKASI

EK-8: 1911 YILINA AİT BURSA KENT HARİTASI

T